

БЭХТИЈАР ВАЊАБЗАДЭ

ШЭНБЭ
КЕЧЭСИНЭ
КЕДЭН ЈОЛ

БӘХТИЈАР ВАҢАБЗАДӘ

ШӘНБӘ КЕЧӘСИНӘ КЕДӘН ЈОЛ

ҖЕКАЈӘЛӘР

ТЕЛЕ-РАДИО ПЈЕСЛӘР
ГЫСАМЕТРАЖЛЫ ФИЛМ ҮЧҮН
ССЕНАРИЛӘР

ПУБЛИСИСТИКА

ӨМҮРДӘН СӘНИФӘЛӘР

МУСАҢИБӘЛӘР

ӘДӘБИЈАТ МӘСӘЛӘЛӘРИ

Азербайджанская
Сингапур

АЗӘРБАЈҶАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈАТЫ

Бақы · 1991

В 27 Ваһабзаде Бәхтијар

Шәнбә кечәсинә кедән јол. Б., Азәрнәшр, 1991, 334 сәһ.

Халг шаири Б. Ваһабзадедин бу китабына онун мүхтәлиф илләрдә јаздығы һекајәләр, теле-радио пјесләр дахил едилмишдир. Китабын публицистика бөлмәсиндә бу күн һаһыммызы нараһат едән мәсәләләрдән сөһбәт ачылып, јанвар фаһиәсинин сәбәбләри тәһлил едилдир.

Китабда һәмчинин шаирин мүхтәлиф мәтбуат органларына вердији мүсаһибәләр, әдәбијатшүнаслыға даир мәғаләләри верилмишдир.

4702060202—139
М—651—91 130—91

БК С (Аз)2

ISBN 5—352—50877—4.

© Азәрнәшр, 1991.

ЗАМАНЛА БАШ-БАША

Мүасир һәјатын һадисәләри поетик жанрын һүдудларына сымыр, мүхтәлиф сәпкили әдәби формаларда охучу үрәјинә јол тапыр. Һәммин һадисәләр, бир дә көрүрсән, мүкәммәл гәләмә малик гүдрәтли бир шаирин јарадычылығында јол гејдләри, публицистик мәғаләләр, мүсаһибә вә диалоглар, радио-теле-очеркләр, сәнәдли һекајәләр, ачыг сөһбәтләр, ачыг мәктублар, есселәр шәклиндә охучуларын әлиндән дүшмәјән китаблара чеврилдир. Ики ил әввәл Азәрнәшр севимли шаиримиз Бәхтијар Ваһабзадедин «Кәлин, ачыг даныша» адлы публицистик мәғаләләрдән ибарәт китабыны бурахмышды. Һәммин китаб јүксәк тиражла ики дәфә чап едилмәсинә бахмајараг, јенә әл-әл кәзир. Инди исә халг шаиринин «Шәнбә кечәсинә кедән јол» адлы һәммин сәпкидә јазылмыш јени китабы охучулара тәгдим олунур.

Бәхтијар Ваһабзаде истәр республикамызда, истәр онун һүдудларындан кәнарда, истәрсә дә бир чох харичи өлкәләрдә һазырда ән чох танынған сәнәткарларымыздандыр. Хүсусилә, Түркијәдә, Иранда, Ирагда онун әсәрләри илә таныш олмајан аз адам тапылар. Азәрбајҹан әдәбијатынын милли мәһәви көкләр үзәриндә инкишаф етмәсиндә Б. Ваһабзадедин бөјүк хидмәтләри вердир. Онун классик поезијамызын сәнәткарлыг мәсәләләринин өјрәнилмәсинә, мүасир әдәбијатымызын мүхтәлиф проблемләринә даир бир сыра санбаллы мәғаләләр топлусу, елми-монографик тәдқиғатлары чап едилмишдир. Өлмәз сәнәткарларымыз Фүзули, Сабир, Һәди вә С. Вурғун јарадычылығындан бәһс едән арашдырмалары охучуларын хүсуси марағына сәбәб олмушдур. Буку дә дејим ки, устад һаггы газанмыш бу сәнәткар һазырда ичтиман һәјатымызын ән фәал мүбаризинә чеврилмишдир. Онун күнүн вачиб һадисәләри илә бағлы бир чох дәјәрли фикирләри кағыз үзәринә кәлмәздән әввәл телевидија экраны вәситәсилә халға чатыр. Бәхтијар дүшүнчәси чох заман халг арасында башлыча ичтиман фикрин истигамәтләндирилмәсиндә мүһүм рол ојнајыр. Халгын өзүнү дәрк етмәсиндә, милли дүјгүнун јеткинләшмәсиндә онун јарадычылығынын мүстәсна ролуну гејд етмәк истәрдим. Һәм јерли, һәм дә бејнәлхалг радио далғаларындан Бәхтијар Ваһабзадедин Азәрбајҹанла, онун дүннәи, бу күнү, кәләчәји илә бағлы һәрәрәтли чыхышларыны бүтүн дүнја ешидир.

Шаирин «Күлүстан» поемасынан башламыш «Шәнбә кечәсінә кедән јол», «Шәһидләр» шеһидәк бир чох әсәрләринә охучу марағы кет-кедә күчләнир, поезиясы, драматуркијасы кими публицистикасына да дәрин еһтијач дујулур. Бәхтијар Ваһабзадә әсәрләринин башлыча җағјасы халғын һајатыны, тәлејини, башына кәләнләри, мүбаризәсини әкс етдирмәкдир. Бу нараһат шаирин, көркәмли алим вә ичтиман хадимин поетик јарадычылығы ајдын тәфәккүрүн мәһсулу олдуғу кими, һекајә вә публицистик мәғаләләри дә конкрет һајати һадисәләрдән, заман вә мөкәнни күндәлик тәләбләрдән җаһнаг-ланыр, халғын тарихна вә психолокијасына, әнкин мәһви сәрвәтләринә дәјагланыр. Бу китабында мөһтәбәр шаиримиз биз һәм дә өзүнә мөхсус дејим тәрзи олан насир, публицист кими көрүрүк.

Бәхтијар Ваһабзадәнин һекајәләри ујдурулмур, ону һајат диктә едир. Башга сөзлә десәк, һәмин һекајәләр шаирин өмүр салнамәсинин мүхтәлиф мөғам-ларынын мүшаһидә јарпағларыдыр. Бунарын бир чоху ајры-ајры вахтларда журнал вә гәзет сәһифәләриндән охучулар танышдыр. Лакин инди илк дөфә бүтә һалда бир китабда, ајрыча бөлмәдә тәғдим едилир. Шаирин күндәлик мүшаһидәләри, җағјалары, һајатдан алдығы тәәсүраты исти-исти гәләмә алы-ныб. Бәһән мүдрик бир дост сөһбәтинин тәсири, бәһән дә бир тој, јас јери-ни мүкалимәси, јахуд тәсадүфи таныш олдуғу бир инсанын тәлеји, ја да интизарлы, һәрәртли бир мәктуб бу һекајәләрин јазылмасына сәбәб олуб; бүтүн сәмимийјәти илә вәрәгләрә һопуб.

Бағбан ағач әкиб бечәрдији кими, сәнәткар да кағыз үзәриндә сөз әкир, вахтын, күнүн-күзәрәнин, јашајышын үли мүнәсибәтләри илә бәрәбәр, көңүл буландыран әһвалатлар да сәнәткар дујуму илә ағыр-јүңкүл едилир, садә, сәмими бир шәкилдә гәләмә алынар.

Б. Ваһабзадәнин нәср јарадычылығы поетик јарадычылығы илә ајрылмаз вәһдәтләдир. Бири дикаринин давамдыр, ејни мүшаһидәнин мүхтәлиф жанр вә үслубда әксидир. Поетик гәләмдән јайыныб галан бүтүн мүшаһидәләр сөнра өзүнү нәср бичиминдә көстәрир. Әкәр шеһрләндә һајати һадисәләрә онун мүнәсибәти долајыснә дејил, бирбаша дејилирсә, нәсриндә низам башга чүр-дүр: фикрләр әһвалат вә һадисәләрә әһәтәли шәкилдә тәғдим едилир: бујур, өзүн оху, өзүн нәтичә чыхарт, җиғмәт вер.

Шеһрләндә олдуғу кими нәсриндә дә Бәхтијар фикринин апарычы гүв-вәси сәнәткар урәјинин нараһатлығыдыр. Әкәр вахтилә Мөһәммәд Һәди «за-манын сәсләри кушымдә (гулағымда) һәп фәрјад шәклиндә» дејирдисә, Б. Ва-һабзадә дә заман вә мөкән дахилиндә инсан тәлејинин бүтүн тәләтүмләрини өз үрәк орбитиндә доландырыр. Һајатын, әсрин, халғын нараһатлығы онун нараһатлығына чеврилир. Дәһшәтли һадисәләрин чыхылмаз, сәрт һәнгәғәти өнүндә сарсылыб өзүнү әлә ала билмәјән шаир бәһән ушаг кими ағлајыр да...

Б. Ваһабзадә әсәрләриндә заһири чәһәтләрә өтәри нәзәр салынса да, дахи-ли мәһви дүјүдә о, бир далғыч кими әл-гол атыр, көрүнмәјән кизли вачиб мәтләбләри сөз-сөз чәкиб ортаја гојур. Мүдрикин, җејрәтлинин «гулу олур», намәрдн, јад һавасына ојаһанын тәпсисләнн вүрүб торпага сәрир, онлары сөз диванына чәкир, шаир гәләмилә чәзаландырыр. Лакин бу наданларын,

«сөзкәләшән», «гынындан чыхыб гынына бәјнәмәјәнләрин» дәрни дә онун үрә-јиндә ағрыја чеврилир.

Буну да дејим ки, Бәхтијар Ваһабзадәнин поезиясында олдуғу тәк нәс-риндә дә милли һисс апарычыдыр, халга, доғма торпага, тарихимизә бағлы-лыг, вәтәндашлыг дујулары даһа әјанидир. Чүнки конкрет әһвалатларын тәчәссүмүдүр. Бу фикрләр әслиндә гағијә чәрчивәсиндән гүртүлмуш, сәрбәст вә архајын мүкалимәдир. О, санки өз охучусу илә үзбәсүрәт әјләшиб сөһбәт едир; шаир ағыр, доламбач мүһакимәләрдән гачыр, өз мусәһибини јөрмүр, мәтләби чох узатмыр, бәһән насирләр кими әһвалатын учундан түтүб учузу-гуна кетмир, әксинә, сөһбәти марағлы бир мәтләбә јахынлашдырыр. «Үрәк дејүнтүләри», «Шүбһә», «Башғасы үчүн јашајанда», «Көлкәдә», «Әғидә» һе-кајәләри сәмимийјәтә, һәссаслыға, җағјыја, учалыға, һуманизмә чағырышы илә јадда галыр.

Өмүрүнү кәнчлик чағларында бир дөфә кәмидә јанғын сөндүрән Дадаш Гәдимов анчаг бу «гәһрәмәнлығы» илә јашајыр, тојда да, јасда да бу әһва-латы һамыја тоқрар-тоқрар данышараг әзбәрләдир. «Көлкәдә» һекајәси бир тәрәфдән Дадаш Гәдимовга гаршы күлүш доғурусса, дикәр тәрәфдән инсаны һәр күнүн җағјасына, гәһрәмәнлығына чағырыр.

«Әғидә» һекајәсиндә чаван бир алимни јасында сөз-сөзү кәтирир; һамы ону күнаһландырыр ки, чаныны горумурду. Бу сөһбәтдә «әғидә» анчаг чаны гору-маг үстүндә көкләнир. Инчә бир шәкилдә мүәллиф «чан горујанлар» күдүр. «Башғасы үчүн јашајанда» һекајәсинин чағырышы илә беләдир: һәссас олун, башғаларынын да хошбәхтлијини, бәдбәхтлијини дүјамаг чалынып.

Б. Ваһабзадәнин һекајәләри она көрә ширин охунур ки, о, шаир нәсридр. Мүәллиф китабын «Публицистика», «Өмүрдән сәһифәләр», «Мусәһибәләр», «Әдәбијјат мәсәләләри» бөлмәләриндә халг ләјағәтинин горунуб сахланмасы, мәһви вә сijas инкишафдан кери галмамаг, торпағмызын, һавамызын, су-јумузу, руһумузу зәһәрләнмәмәси кими чидди проблемләрә тохунур.

Б. Ваһабзадәнин публицистикасы әслиндә халгымызын мәһви еһтијачла-ры, тәлеји, кәләчәји барәдә ачыг сөһбәтдир. Бу публицистик јазылар тарихи фактларә әсасланыр, вәтәндашлыг һиссләрини күчләндирир, милли вә бәшәри дүјүғуну ләјағәтлә тәмсил едир. О бир алим, шаир, вәтәндаш кими бизим мил-ли һејсijјәтимизин вә гүрүрүмузу кешикчисидир. Һүнәрин вар, сән бу мил-ләтин, бу халғын һејсijјәтинә, гүрүруна тохун, онда көрәрсән, шаир үрәји нечә вулкан кими пүскүрүр, сәни өз одунда јандырыб јахыр!

Бәхтијар Ваһабзадә мәһз белә бир үрәклә, камил милли шүүрлә өз пуб-лицист әсәрләрини јазыр. «Шәнбә кечәсінә кедән јол» ганлы январын гы-зыл ганла јазылмыш һадисәсини јашадагач бир әсәрдир. О, бу һадисәни бу-күнкү инсанларын вә кәләчәк нәсилләрин јаддашына һәкк едәчәкдир. Һәмчи-нин бу әсәр ермәни лоббисинин ијрәнч аддымларынын, динч вә кешик үрәкли Азәрбајҗан халғына дүшмән мүнәсибәтинин, «бөјүк гардашы» инкишайы сijasиятинин, халгымызын башына кәтирилән ики илдәки мүсәбәтләрин сәрт, гәјзил ифадәсидир. Ајры-ајры шәхсijјәтләрин, вәзифә сәһибләринин, дүја ичтимайјәтинин бу һадисәләрә бағлы фәалијјәти, јахуд үчдә алачагы, бешдә

рын лагејд рәһбәрләрини али илә боғулмасыны шаир үрәк јанғысыјла јада салыр. Бу парчалардан мәлум олур ки, шәнбә кечәсинә апаран јолун әвәли чох-чох узаслардан башлајыр: «Дурғунлуг илләриндә бүтүн өлкәдә милли дәрләрден бәс едән шаирләр, јазычылар вә диҗер гәләм сәһибләри көлкәдә иди. О чүмләдән дә мән. Ермәнистанда исе мәсәлә тамам башга чүр иди. Һәлә о вахтлар да халгын тәлѣјини дүшүнән, дәрләриндән данышан милли шаирләр даһа чох һәрмәтлә иди. П. Серак партијанын үзү дејилди. О, халгын милли дүјгүләрини ојадан, өзүнү дәрк етмәјә сәсләјән «Сусмајан зәнклар» поэмасындан сонра даһа чох нүфуз газанды. Бу поемаја көрә она фәхри филологија едилмәри доктору ады верилди вә ону ССРИ Али Советинә депутат сечдиләр. Мән исе һәммин илләрдә «Күдүстан» поэмасына көрә чармыха» чәкдиләр. Китабларымы китабханалардан көтүрдүләр, университетдән чыхартдылар. Биз бу мүсәбәтләри көрә-көрә, халгымызын тәлѣјини гоншуларымызын тәлѣји илә мүгајисә едә-едә, гәлбимизә чәкилән дағлара дөзә-дөзә јашадыг вә јаратдыг».

«Шәнбә кечәсинә кедән јол» тарихи бир сәнәд кими, «Ганлы јанвар» китабынын ганла јазылмыш һадисәләри кими јашајачаг бир әсәрдир. Халгыннын ирәдәсинә архаланан, онун әзабкеш тәлѣјинә ачыјан шаирин үрәк јанғысыјла јаздыгы бу әсәр бизә елә кәлир ки, бу күндән һәр бир әзәрбајҗанлынын јаддан китабына чевриләчәкдир. Ганлы јанвара кедән јолун һарадан башладығыны, нечә мүрәккәб долаибачлардан кечдијини кәрәк кәләчәк нәсилләр өјрәнсин, өз өвладларына да бу барәдә данышсынлар. Олар десинләр ки, ајыг олун, бирлијинизә хәјанәт етмәјин, өз мүгәддәс очагынызы сәһибсиз гојуб јад голтуғларына сығынмајын! Доғма Азәрбајҗан торпагынын һәр гарышыны көз бәбәјиниз кими горужун, һәр кушәсини нәфәсинизлә исидин! Будур «Шәнбә кечәсинә кедән јол»ун бизә дедикләри!..

Китаба дахил едилмиш «Тарих, дил, ән'әнә», «Бирлији әлдән вермәјәк», «Ағрыларымыз, дәрләримиз», «Өмүрдән сәһифәләр», «Автобиографијам», «Кәңчләрә һәһиҗәти демәк лазымдыр» вә с. јазыларда милли варлығымыз, мәдәнијјәтимиз, дилимиз, мүасир әдәби проблемләримиз барәдә дә виҗдани борч кими торпағымызын һәр бир өвлады үчүн һәјат девизи олачаг фикирләрден белә бир гәнаәтә кәлирик ки, Бәхтијар Ваһабзадә бүтүн өмрүнү-варлығын халгымызын тәлѣјинә һәср етмишдир. Санки кечә-күндүз јатмајан, заманла баш-баша дајанан гүдрәтли сәнәткарымыз чәсәрәтли фикирләрини сөјләјәндә мүдрикләри, ағсаггаллары һикәр етмәдән үзүнү даһа чох кәңчилијә тутур. Елә бир кәңчилијә ки, заманын гәјнар ахарында, миллитләр сырасында өзүнә кәнардан баха билсин. Елә бир кәңчилијә ки, түрк шаири Нәчиб Фазил Гысәкүрәјин сөзләри илә десәк: «Заман мәнәдир вә мөкан мәнә әманәтдир шүурунда бир кәңчлик» олсун. «Ким вар?» — дејә сәсләнсәләр, сағына вә солуна бахынмәдан һәр бири «Мән вара!» чавабыны верә билсин вә һәр бири «Мәним олмадығым јердә кимсә јохдур!» дүјгүсуна сәһиб бир кәңчлик олсун!

Биз инанырыг ки, «Шәнбә кечәсинә кедән јол»да өмрүнүн ән ширин чағында һәјатындан кечән кәңчләрин варисләри бу китабын тәлгин етдији идеаллары нәсил-нәсил јашадачаг вә бу јолун апардыгы мүгәддәс амала говушаҗаглар.

Илјас ТАПДЫГ.

НЕКАЈӘЛӘР

МЭШ҂УР АДАМ

Шэрг факүлтэсиндэ декан идим. О бири диллэрэ ба-
ханда эрэб дили даһа чэтин олса да тэлэбэлэр бу дили
јахшы мэнимсэјирди. Факүлтэнин бүтүн мүэллимлэри бунун сә-
ббини чох јахшы билирди. Сәбэб јашы јетмиши өтмүш Мухтар
мүэллимин дәрс үсулу иди. Чаван мүэллимлэр онун үсулу илэ
разылашмасалар да, һэтта јери кэлэндэ ону тэнгид атэшинэ тут-
салар да һэгигэт көз габағында иди. Мухтар мүэллим тэнгид вэ
һүчүмлара јалныз күлүмсәмәклэ чаваб верэр, јенэ дэ өз билдн-
јини еләјэр, икинчэ илдэ эрэб дилиндэ сәрбәст данышан вэ јазан
тэләбэлэрини әләјһдарларынын гаршысына чыхарарды.

Бир дэфэ дәрс илинэ јекун ичласында јенэ дүшдүлэр Мухтар
мүэллимин үстүнэ. Көзлэрини јумуб ағызларыны ачдылар. На-
мы бир сөзү тәкрар едирди: Мухтар мүэллимин дәрс үсулу чох-
дан көһнәлиб. Мүасир кәнчилијэ бу үсулла дәрс демәк керилик
әләмәтидир. Мухтар мүэллим бирини диндәди, икинчисинэ күл-
дү, үчүнчүсүнэ дөзмәди, галхды ајаға. Деди:

— Бала, мәнним бир суалыма чаваб вер. Де көрүм, сәнэ алма
лазымдыр, јохса саплағы?

Чаван мүэллим кәкәләди:

— Алма нәдир, саплаг нә?

— Алма саплағы илэ гидаланыр. Алма мәгсәддир. Саплаг
мәгсәдә кедән јол. Инди сәнэ һансы лазымдыр?

— Һәм алма, һәм дэ саплағы.

— Онда јејэндэ алма гарышыг саплағы да јемәјин мәсләһәт-
дир, — дејиб Мухтар мүэллим әјләшди.

Сөз чаван мүэллими тутду. Гајытды ки, мәгсәдлэ бәрабәр јол
да көзәл олмалыдыр. Мәгсәдә чатмаг үчүн әјри јоллар да вар,
дүз јоллар да... Биз кәрәк дүз јолла кедәк.

Мухтар мүэллим јериндән:

— Бурда сән һаглысан. Амма инди де кәрәк дүз јолла кедән
кимдир, әјри јолла кедән ким?

Чаван мүэллим:

— Мүасир методикаја көрә сәнин јолун долајыдыр, әјридир.
Мухтар мүэллим:

— Хејир, әкәр мәнним јолум әјри вэ долајы олсајды, мән дэ
сәнин кими мәнзил башына кеч чатардым. Амма һамы билир
ки, сәнин беш илэ чатдығын мәнзилэ мән икинчэ илэ чатырам. Нә-
дән ки, мән дүз вэ кәсә кедирәм, сәнсә әјри вэ долајы кедирсән.

Мухтар мүэллимин бу мәнтиги чавабы һамыны тәрксиләһ
еләди. О күндән әләјһдарлары онунла ачыг дөјүшә кирмәз, јал-
ныз архасынча дејинәрдиләр.

Мухтар мүэллим һәр јердә, һәр заман јалныз дүшүндүјүнү
дејер, һамыдан да буну тэләб едәрди. Јалана дөзүмсүз, јаланчы-
ја амансыз иди.

Онун «күзәшт» сөзүндән зәһләси кедәрди. Бә'зән ә'лачы бир
тэләбәнин гијмәтини ашағы саланда бүтүн факүлтэ ајаға гал-
хар, чәкинә-чәкинә күзәшт еләмәсини хәниш едәрди. Бу заман
о, «елмдэ күзәшт олмаз» — дејә һамыны јериндэ отурдарды.
Үмумијјәтлэ, гијмәт барәдә сөһбәт кедәндэ Мухтар мүэллим һә-
мишә әсәбләшәр, деканлығын бу мәсәләјэ гарышмасына дөзмә-
ди. Әслиндэ мән бир мүэллим кими онун һаглы олдуғуну билир-
дим. Бир тэләбәнин гијмәтини сүн'и олараг галдыранда әдаләт
наминә кәрәк о бири тэләбәләрин дэ гијмәтинә јенидән бахасан.
О исә әдаләти тапдаламаг, бунунла да тэләбәләрин көзүндән
дүшмәк истәмирди.

Мухтар мүэллимин гызы да бизим факүлтәмиздә охујурду.
Гызына эрәб дилини о өзү өјрәтмишди...

Дејирләр, Мухтар мүэллимин авара бир бачысы оғлу вар-
мыш. Бу оғлан һеч јердә ишләмәз, вәзифәли атасынын көлкә-
синдә доланармыш. Мухтар мүэллим бачысы оғлуну дәфәләрлэ
аварачылыгдан узаглашдырмаг истәмиш, амма бир нәтичә һа-
сил олмајыбмыш.

Бу оғлан абырлы бир аиләнин гызыны севирмиш. Бу аиләнин
дэ Мухтар мүэллимә чох бөјүк һөрмәти вармыш. Бир күн бачы-
сы Мухтар мүэллимдән хәниш едир ки, гызкилэ елчи кетсин.
Мухтар мүэллим рәдд едир. Бачысы јалварыр, јахарыр, онда
Мухтар мүэллим бир шәртлэ қетмәјә разы олур ки, орда сусачаг,
сөһбәтә гарышмајачаг.

Шәрти гәбул едирләр. Мухтар мүэллим дедији кими сусур.
Оғланын атасы гыз атасына о ки вар, оғлуну тә'рифләјир, сонда
нә диләјә кәлдикләрини билдирир... О бири елчиләр дэ оғланын
тә'рифини көјә галдырыр. Мухтар мүэллим исә ағзыны да ачмыш.

Мухтар мүэллими чох јахшы таныјан гыз атасы бу сусмағын
әләмәтини баша дүшүр. Үзүнү она тутуб дејир:

— Мухтар мүэллим ел ағсаггалыдыр. Одур ки, гызымын их-
тијарыны верирәм она. О нә десә мән она разы.

Киши бу сөзүн габагында чыхылмаз вэзијјәтдә галыр. Билмир нә чаваб версин. Онун азаб чәкдијини көрән гыз атасы мәтләби бир аз да дәрнләшдирир:

— Мухтар мұәллим, елә һесаб елә ки, мәним гызым сәнин өз гызындыр. Гызыны бачыоғлуна верәрсәнми?

Мухтар мұәллим ајаға галхыр, асылгандан папағыны көтүрүб, үзүнү тутур гыз атасына:

— Еләсинә итими дә вермәрәм, — дејиб гапыдан чыхыр.

Дејиләнә көрә о күндән бачысы Мухтар мұәллими данышдырмыр.

Кабинетдә отурмушдум. Телефон зәнк чалды. Ректор иди. Мәни јанына чагырырды. Кетдим. Көзләмә отагында танымыш вә һөрмәтли бир сәнәткарла гаршылашдым. Онун ректорун гәбулуна нијә кәлдијини билдирдим. О, дүнән ахшам бизә зәнк чалмыш, оғлунун сијаси иғтисаддан кәсилдијини демиш вә мөндән хаһиш етмишди ки, мұәллимлә данышым, оғлунун гијмәти дүзәлсин. Мән сијаси иғтисад мұәллимини јакшы таңымадығымы демиш, бу иши бојнума көтүрмәмишдим.

Мәшһур адам мәни көрән киши һәмин хаһишә көрә ректорун гәбулуна дүшмәк истәдијини билдириб әлавә етди ки, ректор онун мәктәб јолдашы олуб.

Мән онун голундан тутуб кабинетә салдым. Ректор ону көрән киши ајаға галхыб гаршысына кәлди, сәними гаршылады.

Бир дә бахдым ки, Мухтар мұәллим дә бурдадыр. Ректор мәшһур адамдан үзр истәјиб үзүнү мәнә тутду:

— Сән нијә Мухтар мұәллимин гызыны тәгаүддән кәсмисән? Фикрләшдим, јадыма дүшдү:

— Бир дәнә кәсири вар, — дедим.

Ректор:

— Һансы фәндәндир. — дејә хәбәр алды.

— Елә Мухтар мұәллимин өзүндән.

Буну демишдим ки, ректор угунуб кетди.

— Дәсткаһын олсун, ај Мухтар мұәллим, — дејиб бир дә угунду.

Мухтар мұәллим ағаппаг ағармышды. Ректорун истәһзалы гәһгәһәси ону јаман әсәбиләшдирди. Буну һисс едән ректор дәрһал өзүнү јығышдырыб мұлајим бир сәслә деди:

— Мухтар мұәллим, һәлә кеч дејил. Биз һамымыз хаһиш едик, гызынын гијмәтини дүзәлт, сәнин хатиринә ону тәгаүдә салаг.

Бу сөzlә кишијә елә бил од вурдулар. Әлини стола чырпыб:

— Өлсә дә гијмәт вермәрәм она! — деди.

— Јәни һеч билмир? — дејә ректор хәбәр алды.

— Әввәлләр пис дејилди. Инди охумур, итин баласы!

Ректор күлүмсүнүб:

— Сән дејирсән бүтөвү кәсмә, јарыма дәјмә, бәс инди биз нејләјәк?

Мухтар мұәллим әлләри әсә-әсә алынын тәрини силиб ајаға галхды:

— Мән бура кәлмәмишәм ки, сиз мөндән гијмәт хаһиш едәсиниз. Мән бура кәлмишәм ки, о итин баласына тәгаүд верәсиниз. Она көрә ки, гијмәти беш дә олса, ики дә олса о јашамалыдыр. Инди өзүнүз биләрсиниз, — дејиб кетди.

Ректор онун архасынча бахыб башыны јелләди.

Мәним көзләрим исә бајагдан бәри мәшһур адамда иди. Мән бу әһвалатын хаһишә кәлмиш мәшһур адама нечә тәсир едәдәјини билмәк истәјирдим. Үрәјимдә фикрләширдим ки, бу марағлы һадисәни, бу әдаләтин шаһиди оландан сонра мәшһур адам јәгин ки, хаһишиндән ваз кечәр, ону дилинә дә кәтирмәз. Амма елә олмады. Мухтар мұәллимин архасынча бир хәјли бакхандан сонра:

— Замана адамы дејил, — дејиб кечди мәтләбә.

Ректор мәнә бахды, мән она.

АЛАБӘЗӘК ЧАМАДАН

Мән сизә 4 пәрдәли бир комедија данышачағам. Амма бу комедијанын чөлү күлмәлидир, ичи ағламалы:

Идарәнин директоруну даһа јүксәк вәзифәјә апардығларындан мұавин директор әвәзи ишләјирди. О, тамам-камал директор олмағ үчүн дејмәдији гапы галмады. Амма кишинин зәһмәти һәдәр кетди, башга бир јердән тәзә директор кәтирди. Елә биринчи күндән мұавин тутушду бу тәзә директорла. Амма көзүнә дөндүјүм тәзә директор Һүсәјн Халидович она бир һәнк кәлди ки, јазығ бир дә ајылыб көрдү, чибиндә пенсия китабчасы, буларда әјләшиб гоча тәгаүдчүләрлә домини ојнајыр өзү үчүн.

Елә бурдан да тамашанын икинчи пәрдәси башланыр. Бу да ондан ибарәт олсун ки, идарәнин бүтүн ишчиләри тәзә директорун нә гәдәр бөјүк күчә вә гүдрәтә малик олдуғуну баша дүшүб билдиләр ки, бу чаван оғланла зарафат еләмәк олмаз. Буну биләндән сонра вәзијјәтләр вә мұнасибәтләр дәјишди, икинчи пәрдәнин икинчи шәкли башланды. Бу шәкилдән сонракы бүтүн шәкилләрин вә пәрдәләрин баш гәһрәманы олду јалтағлы! Дејәсән, һөрмәтли охучунун үрәјиндән кечди ки, бәјәм, јалтағлы адамдыр ки, һәлә бир баш гәһрәмән да ола? Јох, әлбәттә, адам дејил, амма адама охшајан бир пара адамчығазларын өзүндән јухарыда дурана көстәрдији сифәт вә мұнасибәтдир ки, мәним нәғл

еләдијим тамашанын апарычысы олачаг... Бәли, һәмин күндән башлајараг күндә 5 дәфә, јеринә көрә бә'зән 6—7 дәфә Һүсејн Халидовичин вә әһли-әјалынын кефи вә сәһһәти сорушулду, јед-ди арха дөнәнинин ад күнләри өјрәнилди, палтосу тутулду. Она «сәдагәт» ојуну ојнанылды. Бу ојуну ојнајанлар әсасән 3 шө'бә мүдири иди. Нәдән ки, онларын үчү дә бош олан муавин јеринә көз дикишди. Һүсејн Халидовичдән һаләлик сәс чыхмыр, үрә-јиндә сечиб саналајыр, бу үчүндән һансынын даһа чох ујғун ол-дугуну өјрәнирди. «Ујғун» дејәндә, үрәјинизә «габилијјәт» кәл-мәсин. Габиліјјәт — икинчи дәрәчәли мәсәләдир. Әсас мәсәлә бунлардан һансынын она даһа чох садиғ олачағыны билмәкдән ибарәт иди. Бунун үчүн исә вахт ләзим иди. Мәсәләнин белә ол-дугуну шө'бә мүдирләри дә билдијиндән онларын арасында директора гуллуг вә гуллугун ичиндә «сәдагәт» јарышы баш-ланмышды. Бу јарышда онлар бир-биринә аман вермир, бири диқәрини үстәләмәјә чалышыр, бу чалышмаларда исә Һүсејн Халидович газанырды.

Бу 3 шө'бә мүдиринин — Кәримин, Рәһимин вә Сәлимин һәр биринин өз гуллугу вә өз хидмәти вар иди шефин јанында... Мә-сәлән, Кәрим директорун гоһум-гардашына шәһәрдә тапылма-јан дәрманлары бир көз гырпымында тапар, саһибинә чатдырар-ды. Нәдән ки, гајны Баш Аптеклар Идарәсиндә мүһүм вәзифәдә чалышырды... Рәһим исә шефин аиләсинә дефисит «импортны» маллар тапмага маһир иди. Онун да гардашы шәһәр тичарә-тинин бөјүкләриндән иди... Бәс Сәлим? Онун вәзифәси башга иди. Сәлим шәһәрдә долашан, хоруз сәси ешитмәмиш ләтифәлә-ри чинәданына јығар, ертәси күн күлә-күлә кабинетә кирәр, үјүдүб төкәр, шефин мәзәсини ачарды... Инди директор галмыш-ды мәәттәл. Һансына үстүнлүк версин?

Әслиндә, бунларын ичиндә дирибашлығына вә чевиклијинә көрә Сәлимин тајы јох иди. Амма... елә бу чевикликдән шефин далағы санчырды. Горхурду ки, муавин кечәндән сонра Сәлим даһа чох әл-гол ача вә күнләрин бир күнү онун јеринә дә көз дикиб, араны гарышдыра. Кәрим хоруз-бечә, бир аз да копчу, Рәһим исә гузу бала иди. Башындан вур, әлиндән чәрәјини ал, одур ки, директор бир балача Рәһимә мејлли иди.

Бир күн ишә кәлән кими директор Рәһими чағырды јанына. Бачанағы хәстә иди. Чибиндән нүсхәни чыхардыб узатды она.

— Бүтүн аптекләри кәзибләр, тапа билмәјибләр, көр нејнир-сән...

Рәһим нүсхәјә бахыб:

— Кимди хәстә? Аллаһ еләмәмиш сизинкиләрдән... Һә... Ру-фикин атасы... Руфик бизим Аликлә бир синифдә охујур. Зәкалы ушагдыр, «Красны шапочка»ны әзбәр билир.

— Кәрәк бу күн саат 11-ә гәдәр чатдырасан... Балдызымкили таныјырсан?

— Нијә танымырам... Руфикин ад күнүндә бир јердә дејил-дик...

— Ди, тәрпән!

Рәһим кетди, Кәrimi чағырды. Кәрим икигәт ичәри кирди:

— Сабаһи-шәрифиниз хејир олсун, Һүсү Халидович.

Шеф чаваб вермәди.

— Ганыңыз гара дејил ки?

— Нечә бәјәм?

— Неч, көзүмә биртәһәр дәјдиниз... Костјумунуз да мүбарәк

— Ә, нә данышырсан? Аз кејмишәм буну?

— Мәнә тәзә кәлди... јаман јарашыр сизә. Сағлығыныза гис-мәт олсун.

— Москвада тикдирмишәм.

— Дејирәм ахы... Биздә белә усталар нә кәзир? Гуту кими дурур әјиниздә. Јахшы јадыма дүшдү, дүнән орада идим.

— Нарда ә?..

— Орда да... Бизим гоһумкилдә.

— Кимди ә... Сизин гоһум?

— Чәпкөзү дејирәм дә...

— Јухарыдакы?

— Бә нә?

— Ә... о сизин гоһумду?

— Бә демәмишәм?

— Сән өл, биринчи дәфәдир ешидирәм.

— Доғрусу, бир-ики дәфә әввәлләр истәмишәм дејәм, утан-мышам.

— Утанасы јердә утанмырсан... Ә... О сизә нә тәһәр гоһумду?

— Арвад тәрәфдән.

— Күр мәсәләси?

— Јох, Күрдән бир аз бу тәрәфә.

— Ә... Кәрим, о ләзимлы адамды.

— Бә нә... Дүнән о ки, вар, сиздән данышмышам она.

— Нә демисән ә?..

— Нә дејәчәјәм, оланы.

— Јәгин демисән, мәни муавин гојмур.

— Мән өлүм, јох! Дедим, бизим идарә һәлә белә бир киши көрмәјиб.

— Јахшы, бу барәдә сонра данышарыг. Сән көр мәнә бир-ики дәнә франсыз әтри тапа биләрсән?

— Нијә тапмырам?!

— Ди, тәрпән!

Кәрим кедән кими фикир көтүрдү Һүсү Халидовичи... Сонра

бирдән бунун дедиңи дүз олар... Ишләри корлајарам... Бәлкә коп еләјир?... Бу ишин дүз оллуб-олмадығыны ким биләр көрәсән?» — дејә хејли фикрә кетди... Елә бу заман Наза ханым јанларыны баса-баса ичәри кириб шефә чај кәтирди. Наза ханым бу идәрәдә чохдан ишләјир, һамыны таныјыр, тәрчүмеји-һалларына гәдәр билирди. Шеф:

— Наза ханым, сән бизим бу Кәрим и јахшы таныјырсанмы?
— Шө'бә мүдирини дејирсиниз?
— Бәли.
— Даббагда көңүнә дә бәләдәм. Елә сиз дә пис танымыр-сыныз.

— Сөһбәтим онда дејил... Бунун јухарыларда бир гоһуму-зады вармы?

Наза ханым хејли фикирләшиб деди:

— О бирәдә бир сөз дејә билмәрәм. Амма ону билирәм ки, ағыздан јыргыгдыр, ораларда бир адамы-зады олсајды, буну чохдан фаһ еләмишди.

— Јахшы, кет, амма сөһбәт өз арамызда галсын.

Шө'бә мүдирләринин икисинин дә директорун һузуруна чағырымалары, арадан јарым саатдан чох кечмәсинә бахмајараг онун чағырымамасы Сәлими чох нараһат еләди. Јериндә отура билмәди, дәрһал имза атыласы қағызлары көтүрүб үз гојду кабинетә тәрәф. Гапыны балача аралады:

— Әсәләм-әлејкүм, мәним севимли шефим. Кәлмәк олар?
— Даһа кәлмисән, сорушмаг нејчүн?
— Севимли директорун бизә олаң бөјүк мәһәббәтиндән сунистиһадә етмәк чинајәт олар. Етиканы көзләмәк борчумуздур.
— Етика көзләјәнә бах! Јахшы, бујур көрәк, ешидирәм.
Сәлим говлуғу ачды директорун габағында.
— Мүбарәк имзаныз лазымдыр, бура.
Һүсү Халидович гол чәкиб галхды ајаға.
— Сәндән бир сөз сорушачағам, дүзүнү десән, сәни севинди-рәчәјәм.

Сәлимин үрәји «куп» еләди. Үрәјиндә јәгин еләди ки, һәриф муавинлијә ејһам вурур.

— Әввәлә, мән сизә һеч вахт јалан демәмишәм. Бу идәрәдә бир копчу вар, о да...

— Јахшы, де көрәк, о јухарыдакы чәпкөзүн бизим Кәримлә гоһумлуғу вар, ја јох?

Сәлим әлини-әлине вуруб гәһгәһә чәкди.

— Бу да онун нөвбәти копудур, мән өлүм. Әши, нә гоһум, нә зад. Чәпкөз онун биринчи арвадынын јерлиси иди, вәсәләм!

— Де сән өл!

— Мән өлүм!

Директор сакит олду.

— Јахшы, де көрәк, ишләрин нечә кедир?

— Мәним ишләрим асылдыр шефимдән. Јапышмышам әтә-јиндән, һара апарсан, ора да кедәчәјәм.

Һүсү Халидович Сәлимин нәјә ишарә вурудуғуну билсә дә өзү-нү о јерә гојмады:

— Хырдала, — деди, — нә демәк истәјирсән?

— Бурда бир дузлу ләтифә илә нечәдир мәним шефим?

Шеф јериндә әјләшиб деди:

— Дөшә кәлсин.

— Бир дәвә узаныб өзүнү күнә верирди. Түлкү елә билди дәвә өлүб. Амма бәраји-еһтијат јенә јохламаг үчүн ону тәпик-ләди, дәвә тәрпәнмәди. Үстүнә чыхды, дәвә јенә гымылданмады. Түлкү дәвәнин өлдүјүнү јәгинләшдириб үрәјиндә деди, ишим дүзәлиб, апарарам јувама, бала-бала јејиб гишы баша вурарам. Түлкү гујруғуну дәвәнин гујруғуна бағлајыб, башлады дартма-ға. Бу вахт дәвә ајылыб галхды ајаға, түлкү дәвәнин гујруғундан салланды үзү ашағы. Дәвә јеридикчә түлкү онун о јанына — бу јанына дәјә-дәјә галды. Ону бу вәзијәтдә көрән гарға «бу нә күндү дүшимсән» — дејә түлкүдән хәбәр алды. Түлкү өзүнү сын-дырмадан деди: «Нә олсун, бөјүк кишидир, јапышмышам әтәјин-дән, һара апарыр, апарсын».

Һүсү Халидович ејһамын ачыглығына уғунуб өзүндән кетди. Көзләринин јашыны силиб:

— Кет, — деди, — бу мәнә букүнлүк бәсди.

— Бәс ахы, мәни севиндирмәдин, Һүсү Халидович?

— Амма сән мәни севиндириб күлдүрдүн. Мәним севинмәјим сәнә бәс дејил?

Сәлим бир сөз дејә билмәди.

Бу әһвалатдан бир нечә күн сонра катибә сәһәр-сәһәр шө'бә мүдирләрини јанына чағырыб деди ки, дүнән кечә шефин бача-нағы рәһмәтә кетмиш, Һүсү Халидович инди јас јериндә сизи көзләјир. Рәһим Кәримә, Кәрим Сәлимә бахыб әввәлчә билмә-диләр нејләсинләр. Бирдән Кәрим әлләрини үзүнә апарыб һөн-курдү вә нәдәнсә чыхыб кетди. Она бахыб Рәһим дәмәлины чы-хартды. Үзүнү јана тутуб олмајан көз јашыны силә-силә:

— Дөрд баласы јетим галды — дејиб, о да отагдан чыхды.

Катибә тәәччүблә Сәлимә бахды. Елә бил бу бахышла демәк истәјирди: «Бәс, сән нә дурмусан, нијә ағламырсан, белә бир күндә?». Сәлим чох јахшы билирди ки, Наза ханым Һүсү Хали-довичин сағ әлидир, идәрәдә баш верән бүтүн һадисәләри бит-дән бирәсинә гәдәр гојур онун овчуна. Буна көрә дә јәгин иди-ки, бачанағын өлүм хәбәринин шө'бә мүдирләринә тәсир дәрә-

часини да она чатдырачагды. Бу һәрифләр ишин ичиндән јахшы чыхдылар. Бәс, Сәлим нејләмәлидир? Дурухду. Хејли фикрә кетди. Көрдү, нә гәдәр мәһарәтлә ојнаса да әввәлкиләрә чата билмәјәчәк, үрәјиндә «гој, мәнимки дә галсын директорун јанына» дејиб үзүнү тутду Наза ханыма:

— Өлән өлүр, мән шефи дүшүнүрәм. Инди бачанағын да күлфәти дүшәчәк јазығын бојнуна — дејә отагдан чыхды.

Катибә:

— Күлбашларын елә бил дәдәләри өлүб, — дејә онларын арасынча шагганаг чәкиб күлдү.

Ијирми дәгигәдән сонра шө'бә мүдирләри бачанағын гапысы ағзында идиләр. Ичәри кирән кими Кәримлә Рәһим Сәлимә мачал вермәјиб, һүсү Халидовичин бојнуна сарылдылар.

— Бу нә мүсибәтдир кәлди башымыза, — дејиб, өкүз кими бөјүрдүләр.

Сәлим көрдү ки, бу лотулар бурда да ону үстәләди. О, удурду... Бу мәгамда о, елә бир пәстәһа чыхармалыјды ки, онун һәшири о бириләринин шивәнини көлкәдә гојсун. Сәлим бирдән кери чәкилиб, кәлләсини тутузду гапынын чәрчивәсинә... Кәлләнин зәрбәсиндән гапы титрәди. Һамы дөнүб она бахды. Сәлим бахышларын һавасындан бир аз да чуша кәлди. Икинчи дәфә башыны гапыја јамамаг истәјирди ки, шефин арвады Күлја ханым өзүнү атды Сәлимин үстүнә. Кәлләни синәси илә сыхды:

— Сәлим гардаш, еләмә!

Сәлим үзүнү Күлја ханыма тутуб:

— Сизин дәрдиниз мәним дәрдимдир, — дејә өз сөзүндән бир аз да чуша кәлди вә кәлләсини гапыја нә тәһәр чахдыса, алнын да гоз бојда шиш көјәрди. Дејәсән, бу зәрбә лап бәрк олду. Ағрынын шиддәтиндән Сәлим һәгигәтән ағламаға башлады. Көзләриндән сел кими јаш ахырды. Күлја ханым јайлығыны чыхарыб Сәлимин көз јашыны сидир, достларын «сәдагәт»инә бир аз да көврәлирди.

Кәримлә Рәһим исә үрәкләриндә Сәлими сөјүр, онун актјорлуг мәһарәтинә, һәр ојуну өз јериндә ојнаја билмәк габилијјәтинә һәсәд апарыр, бу ојунун габағында өзләринин көлкәдә галдығларына һајыфсланырдылар. Бу ојун комедијанын үчүнчү пәрдәси, јә'ни зирвә нөгтәси иди.

О дәгигәдән сонра шеф садиг нөкәрләрини јан отаға чәкиб, мәшвәрәтә башлады:

— Өләнни далынча өлмәк олмаз... Инди кәлин, бу мүсибәтин ардыны фикирләшәк. Мәсәлә беләдир ки, балдызым вә Күлја ханым мәрһумун тәзә гәбристанлыгда дәфн олунмасыны истәмир. Ора чөкәк олдуғундан су ағзыдыр. Инди дејин көрәк, көһнә гәбристанлыгда јер тапа биләрник, ја јох?

Түлкүләр бир-биринин үзүнә бахды.

— Дәфн идарәсинлә һансынызын танышы вар?

Кечдән-кечә Рәһим дилләнди:

— Сиз дүз бујурурсунуз, һүсү Халидович. Тәзә гәбристанлыг субасардыр. Амма Патамдартдан дүшән јерин ағзында тәпәдә мән јер дүзәлдә биләрәм. Кечән ил гардашымы мән орада дәфн еләмишәм.

— Дедим ки, о гәбристанлыгда дәфн еләмәк истәмирик.

Кәрим дилләнди:

— Инди чох адам өлүсүнү јахын кәндләрдә, лап елә Сарајда, јаху Мәрдәкәнда дәфн еләјир.

Шеф јенә әсәбиләшди:

— Әши, сән нә данышырсан? Бунун чүмә ахшамысы вар, једдиси, гырхы, или, бајрам ахшамлары вар. Бурдан Мәрдәкәна ким кедәчәк?

Бајагдан сөһбәтә гарышмајан Сәлим шәстлә өзүнү верди габаға:

— Һүсү Халидович, сиз нараһат олмајын, мән бу иши истәдиниз кими јолуна гојарам.

Шефин гашлары чатылды:

— Сәлим, нағыл јери дејил, де көрәк, нечә?

— Бунун нечәси јохдур ки, инди саат нечәдир?

— Дүз он тамам.

— Саат 4-дә Күлја ханымын дедији көһнә гәбристанлыгда гәбир һазыр олачаг.

Шеф Сәлими бағрына басыб алныннын фырындан өпдү:

— Бах, бу олду сөз. Ди тәрпән!

Кәримлә Рәһим бир даһа мәғлуб олдуғларыны бојунларына алыб кетдиләр һәјәтдә чадыр гурмаға.

Сәлим машинына отуруб орадан бирбаш кәлди евләринә. Кечән илдән мәнзилинин тәмири үчүн алдығы ә'ла «импортны» кафелләрдән тәләм-тәләсик 5 бағлама көтүрүб гојду бир кәнара. Бајагдан ону сүзән арвады:

— Хејир ола, бунлары һара апарырсан? — дејә кишијә тәппиди.

Сәлим арамла баша салды ки, шефин бачанағы өлүб, онун гәбрини ичәридән һөрмәјә апарыр. Арвад чин атына минди:

— Дәдәнин гәбрини нијә кафелләмирдин?

— Артыг-әсикк данышма, гој, ишимизи көрәк.

Арвад «ишимизи көрәк»дән баша дүшдү ки, киши нәјә ишарә вурур, јумшалды:

— Јәни бунун көмәји олачаг?

Сонра әләвә еләди:

— Амма инанмырам, түлкү адама охшајыр сәнин шефин.

Сәлим арвадынын һаглы олдуғуну билсә дә бир һәфтә әввәл шефә данышдығы түлкү вә дөвә әһвалатыны јадына салыб гымышды. Арвад һардан биләјди ки, әсл түлкү дуруб гәншәриндә вә бу түлкү өзүнүн түлкү олдуғуну өз дилилә изһар еләјиб дөвәјә. Сәлим өзүнү о јерә гојмајыб, арвадын јанында хорузланды:

— Мән өз мәрдлијимни билдирирәм, о да кишидирсә, көстәрсин өз мәрдлијини.

— Умма, шишәрсән.

Сөз ону тутдуса да, Сәлим дәрһал мәтләби дәјишдирди:

— Мәним бир әзиз-хәләф чамаданым варды һа... Нун әјжамындан галан, алабәзәк.

— Кәнддән кәтирдијин?

— Һә... Һаны о?

— Нечә дөфә атмаг истәмишәм, гојмамысан. Одур еј... Зирзәминдә.

— Кәтир ону.

— Нејнәјирсән?

Сәлим әсәбиләшди:

— Әши, лазым олмаса, истәмәрәм ки...

Арвад көһнә-күрүш шејләрин ичиндән чамаданы тапыб кәтирди. Сәлим үстүнү тоз басмыш чамаданын гапағыны ачды. Буриуна киф ији дәјди... Ичиндән вахтилә атасынын она јаздығы саралмыш мәктублары, көһнә мүнәзирә дәфтерләрини вә дәрсликләрини чыхарыб гојду бир тәрәфә. Бир истәди десин, ат бунлары, сонра нә дүшүндүсә:

— Бунлары бағла бир дүјүнчәјә, ат зирзәмијә, — деди.

Кафелләри чамадана јығыб, бирбаш кәлди гәбристанлыға. Гәбригазан Гулам дајыны тапды. 3 ил әввәл атасыны дәфин едәркән таныдығы Гулам киши илә һәр дөфә гәбристанлыға кәләндә саламлашар, һал-әһвал тутарды.

Чох гәрибә адамды Гулам дајы. Јашы јетмиши кечсә дә һәлә чаг иди. Дүнјанын алтыны да көрмүшдү, үстүнү дә. Адамларла үнсирјәти о гәдәр дә севмәзди, амма... күл-чичәклә, ағачларла

мәшғул олмағы өзүнә сәадәт биләрди. Ону һәмишә көһнә гәбирләрин арасында дүмәләнән көрәрдиләр. Күл әкәр, ағачлары суларды. Көһнә гәбристанлыгдыкы мөшәни о салмышды.

Шәһәр чамаатынын чоху ону таныјырды. Нијә дә танымасынлар? Кимин евиндән, ја гоншусундан, гоһум-гардашынын евиндән өлү чыхмамышды? Нәјатла өлүм арасындакы бу сәрһәддә өмрүнүн чохуну баша вуран Гулам киши бурда һәјат вә өлүм мәктәби кечмишди.

О, һеч заман «бу күн филан гәдәр дә адам басдырдым» — демәзди, евдә ушаглар хәбәр аланда, «бу күн филан гәдәр адамын улдузу сөндү» — дејәрди.

Гулам кишинин тамаһкар олмадығыны да билирди Сәлим. Одур ки, сөһбәтә чох еһтијатла башламалы иди. Ики ај әввәл јахын адамларындан бири өләндә Сәлим јер үчүн Гулам кишини јанына кәлмиш, она хејли пул тәклиф етмиш, бир нәтичә һәсил олмамыш, үстәлик, ағыр сөз ешитмишди. Буна көрә дә иккинчи дөфә бу мәсәләјә гајытмаг мүмкүн дејилди. Сәлим Гулам кишини дәдәсинин гәбри үстүнә кәтириб башлады мәтләби хырдаламаға:

— Гулам дајы, дәдәм мәнә вәсијјәт еләмишди ки, ону кәндә, анасынын јанында дәфин еләјим. Кишинин вәсијјәтинә әмәл еләмәјә имканым олмады, бурда басдырдым.

Гулам дајы дөзә билмәди:

— Атасынын вәсијјәтинә әмәл еләмәјән оғул...

Сәлим дәрһал онун сөзүнү кәсди.

— Дүз дејирсән... Амма даһа ондан кечиб. Гулаг ас, инди бир ајдыр, һәр кечә киши јухума кирир. Мәни итдән алыб, итә верир. Дејир, бир гәләтди еләмисән, инди мәним сүмүкләримн дә олса, кәндә апармасан, јаныма үзүгара кәләсән. Гулам дајы, јухум әршә чәкилиб, даһа дөзә билмирәм. Сөк атамын гәбрини, чыхарт сүмүкләрини, — дејиб машынын багажыны ачды, алабәзәк чамаданы чыхарыб деди: — Јыг сүмүкләри бу чамадана, күнү сабаһ апарачам кәндә.

Гулам киши ону диггәтлә динләјиб башыны јелләтди:

— Бала, дүнјанын һеч бир јериндә өлүнү гәбирдән чыхармазлар. Бу һәм күнаһдыр, һәм дә инсана јарашан иш дејил... Өлүнү жордан чыхаранда өлү корбакор олар. Ешитмисән бу сөзү?

— Ешитмишәм. Амма сән дедијин галды кечмиш әјжамда...

— Јох, бала, инсанын јахшысы елә һәр әјжамда инсанды. Бу иши мән сәнә мәсләһәт билмирәм.

— Буну мәнә нијә дејирсән? Киши өзү елә истәјир... Хаһиш едирәм, гуртар мәни бу бәладан.

Гулам киши әлачсыз галыб:

— Дәдә өзүнүндү, өзүн биләрсән. Аллаһ бу күнаһы мәним

ајагыма жазмасын, — дејә бир сигарет јандырыб сөзүнә давам еләди: — Амма ики шәртим вар, биринчиси, тәзә өлү киμι бу рәһмәтлїи кәндә ел адәтинчә дәфн еләјәрсән. Еләмәсән, музд-бабалым сәнин бојнуна.

— Башга чүр ола билмәз. Гулам дајы, икинчи шәртини де.

— Икинчи шәртими, сүмүкләри бах, бу торбада — әлиндәки чамадана гојандан сонра дејәчәјәм.

— Мән разы!

Гулам киши гәбри газмаға башлады. Күлүнк сәсләринин ал-тында Сәлим ишин ардыны фикирләшїрдї. О, сүмүкләри дог-руданмы кәндә апармаг истәјїрдї? Әкәр кәндә апарасы олса, Гулам кишинин дедији киμι, мәрәсими тәзәдән башламалы, га-нун-гајда илә кишини тәзә өлү киμι дәфн етмәли иди. Бу да әләвә хәрч вә вахт тәләб едїрдї. Јох, әкәр бурда, тәзә гәбрис-танлыгдә дәфн еләсә... бу да мүмкүн дејїл, чүнки өлүм һаггында шәһадәтнамә лазым иди. Бәс нејләмәк? Чох фикирләшәндән сонра гәрәра кәлди ки, һәләлик бу барәдә дүшүнмәјә дәјмәз, бу, сонранын ишидир. Инди јалныз башланан иши баша чатдырма-лы, елә еләмәк лазымдыр ки, бу ишин ичиндән гәмбәргүлү чых-масын. Јалныз ондан сонра дәдә барәсиндә фикирләшмәк олар. Фикирләшмәк дејәндә ки, бунун бирчә јолу вар: кәнддән дајы-оглуну чағырар, о, бу иши өз истәдији киμι јолуна гојар. Дајы-оглу да иш јөнү биләндир, ону баша дүшәр.

Сәлим бир вахт ајылды ки, гәбир сөкүлүб гуртармыш, Гулам дајы додагынын алтында пычылты илә нәсә дејә-дејә сүмүкләри салафтан торбаја долдурур. Бирдән көзү дәдәсинин кәлләсинә саташды. Дәрһал үзүнү јана чевїрди, бахмаг истәмәди. Киши-нин сифәти кәлиб дурду көзләринин габагында, һа чалышды бу сифәти итирсин, олмады. Вахтилә дәдәсинин онә гәзәблә дедији бир сөз гулагында чинкилдәјиб кишинин о сөзү дедији андакы сифәтини дә чанландырды:

...Сәлим 10 јашында икән анасыны итирмишди. Атасы кәнд Совети сәдри вәзифәсиндә ишләјир, јекәнә оглуну күнләрлә көрә билмирдї. Ушаг башсыз бөјүдүјүндән атыны истәдији јерә ча-пыр, бөјүклүк иднасы илә бөјүјүрдү.

...Сон синфин сон имтаһанларыны верїрди. О, мүтләг Бақыја кетмәк, али мәктәбләрин биринә гәбул олулмаг истәјїрди. Рија-зијјат мүәллимнә исә она «үч»дән јухары гїјмәт вермәк истәмир-ди. Әшрәф мүәллим нәинки кәндин, бүтүн рајонун ән һөрмәтли вә ағсаггал мүәллимләриндән иди. О, зәиф охујан шакирдләрлә дәрәдән сонра мәшгул олар, онлара гїјмәт јох, билик вермәјә чалышарды. Али мәктәб һәвәсиндә олан шакирдләри исә әләвә дәрәдән башга евинә чағырар, онлары сидг үрәклә, тәмәннасыз

һазырлашдырарды. Дәрс илинин әввәлиндән Сәлими әләвә дәр-сә вә евинә дәфәләрлә чағырса да, о, бу чағырышлара мәһәл гојмамышды. Нәһајәт, Әшрәф мүәллим Сәлимнә атасы илә да-нышымыш, јенә бир мәтләб һасил олмамышды.

Әшрәф мүәллим гїјмәт чәдвәлиңә «үч» јазанда Сәлим гоча мүәллимнә налајиг сөзләрлә тәһгир едиб кетмишди. Бу хәбәри ешидән ата ахшам Әшрәф мүәллимкилә кәлмиш, оглунун әвә-зинә ондан үзр истәмишди. Амма о күндән сонра оглуну евә бу-рахмамыш, Сәлим бүтүн јајы дајысыкилдә гәлиб ијулун ахы-рында Бақыја кетмәјә һазырлашанда хәбәр атасына чатмышды.

Сәдр рајон автовагзалында оглуну тутмуш, саламсыз-кәлам-сыз машындан һәмнин ала-бәзәк чамаданы дүшүрүб:

— Ичиндә ајын-ојун вар, көтүр, имтаһан дөврүнә гәдәр бә-синди, ичиндә пул да вар, — демишди, машын тәрпәнәндә чев-рилиб, — кедирсән кет, амма адам ол, гајыт, — дејә оглу илә көрүшмәдән, ону өтүрмәдән чыхыб кетмишди.

«Адам ол» сөзү бир дә гулағларында чинкилдәди...

О, ала-бәзәк чамаданын ичинә дәдәсинин өз әлилә гојдугу кәнд не-мәтләрини једи, имтаһанларыны да верди, гәбул олуңду, оху-ду, мәктәби битирди, ишләди. Атасындан кәлән мәктүблары һәмнин чамаданын ичинә гојуб сахлады. Инди дә дәдәсини дүр-мәләјиб гојду һәмнин чамаданын ичинә.

Сәлим чамаданы галдыранда дәдәсинин јүнкүллүјүнә, о бојда бәдәнин бу бојда чамадана сыға билдијинә тәәччүб еләди. О забитәли киши онун сағ әлиндә ала-бәзәк чамадана дөңмүшдү. Инди о, дәдәсини машынын багажына гојуб, гапағы өртдү, дәр-риндән бир нәфәс алды.

— Адам ол!

Бу дәфә сәс машынын багажындан кәлди... Әти үрпәшди, ма-шындан узаглашды. Үрәјиндә «әсл зәманә адамы елә мән өзү-мәм» — дејә өзүнә тәсәлли верди. «Адам она дејәрәм ки, чыхыл-маз вәзијјәтдән чыхыш јолу тапа билсин...».

О, рүтбә башында өзүнү әсл адам һесаб едир, дәдәсинин сө-зүнә әмәл етдијини дүшүнүрдү: «Зарафат дејил, 38 јашында бөјүк бир идарәнин шөбә мүдири, сабаһ да... муәвин олачагды... Даһа нә истәјїрсән? О, кәңчлијиндә билији биликсиз гопарылан гїјмәтдә көрдүјү киμι, инди дә адамлығы инсанијјәтсиз рүтбәдә көрүрдү...

Сәлим дүшүнчәләринин дәрин гатларыны чөзәләдији бу анда бахды ки, Гулам дајы ләвазиматыны јығышдырыб кедир.

— Һара кедирсән, дајан, һәлә ишимиз вар.

Гулам киши елә билди ки, Сәлим көрдүјү ишә көрә һагг вер-мәк үчүн сахлајыр ону:

— Сәлим, мән бајаг биринчи шәртими дедим, сән дә аллаһ атаһа рәһмәт еләсин, разылашдын, инди икинчи шәртими дејирәм, бу иш үчүн сәндән һагг алмајачағам. Нәдән ки, гәбир сөкмәк үчүн һагг алаһын кору чатлар... Мән бу гәләти еләјә билмәрәм... Инди мәнн дә миндир машыһа, апар евинмә...

Сәлим чох пис вәзијјәтә дүшдүјүнү аңлады... Амма ајры јол јохдур, мәтләби ачмалыдыр:

— Гулам дајы, гәбри сөкмәк үчүн һагг алмадын, аллаһ сәндән разы олсун, амма тикмәк үчүн аларсан.

Гулам киши әввәл һеч нә баша дүшмәди. Сәлим мәтләби хыр-далады:

— Чох һөрмәтли бир адам өлүб, Гулам дајы, мәним јахын достум иди рәһмәтлик... истәјирик, ону бурада дәфи еләјәк... Сән ағыллы адамсан, мәнн баша дүшәрсән...

Гулам кишини елә бил илдырым вурду.

— Нечә? Дәдәнин јериндә?..

— Нә олар, о рәһмәтлик дә елә мәним үчүн дәдә кими бир адам иди...

— Доғмача дәдәни тәзә дәдән үчүн гәбирдән хортдатдын? Әши, сән нә тәһәр адамсан?

— Гулам дајы, ондан кечиб... — дејә кафел бағламаларыны кәтүрүб дүздү гәбри јаныһа.

— Мән сәндән хәһиш едирәм, бу кафелләри гәбри диварларына һәрәсән... Әмрүм боју сәнә борчлу оларам.

— Өзүн һеч, бәс мәни иңә кунәһа батырдын, ај һарамзада?

— Әши, о өлү олмасын, бу өлү олсун, нә фәрги вар. Кунәһ бунун һарасындадыр, баша дүшмүрәм.

Гулам кишини маты-гуту гурумушду. О, Сәлимин јалварышларына мөһәл гојмадан, карасты торбасыны чијинә атыб дүзәлдә јола. Сәлим онун габағыны кәсди:

— Мәни дарда гојуб кетмә, јалварырам.

Гулам киши:

— Чәкил јолумдан, — дејә ону итәләјиб јолуна давам еләди. Бир хејли араланандан сонра чеврилиб:

— Бу јаша чатмышам, һәлә бу бојда надүрүстлүк көрмәмишдим, буну да көрдүм. Аллаһ бундан бетәриндән сахласын, — деди.

Сәлим Гулам кишини архасынча бир хејли бахыб башыны јелләтди... Бәс, инди нејләмәли? Бу иши нечә баша чатдырмалы? Гәбристанын кирәчәјиндә даш јонан усталар бирдән онун јадына дүшдү. Тәрпәнди бирбаш ора.

...Ики саатдан сонра кафелләнмиш, кәлин отағы кими бәзәнмиш гәбир һазыр иди.

Һә... инди кечирик комедијанын ахырынчы шәклинә:

...Дәфидән сонра һүсү Халидович Сәлими бағрына басыб она тәшәккүрүнү билдирди. Бир һәфтәдән сонра исә... онун муавинлик әмри верилди. Бу әмрдән сонра Кәримлә Рәһим әл-әлә вериб, олдылар чан бир гәлб дост. Нәдән ки, ејни дәрә дүшмәнләри белә бир-бирилә бирләшдирәр.

Һәр шеј Сәлимин әввәлчәдән гурдугу план үзрә кедирди... Тәкчә машынын бағаж јериндә мүркү дөјән алабәзәк чамадан һәлә өз һәллини көзләјирди. Дәфнин ертәси күнү Сәлим дајыоглусуна хәбәр көндәрмишди ки, онунла вачиб ишим вар, кәлсин шәһәрә... Амма дајыоглусундан сәс чыхмырды. Дүнән ахшам кәндә зәнк еләди, дедиләр дајыоглу кәндә јохдур, узак јерә бир ајлыға е'зәмијјәтә кедиб. Инди Сәлимин тәк бирчә дәрди варды: нечә олурса-олсун, тезликлә чамаданы изал еләмәк! Бәс нә тәһәр? Бу сирри дајыоглундан башга һеч кәсә ача билмәзди... о да ки, белә...

Узун илләр һәсрәтиндә олдыгу муавинлик стулунда әмәлли-башлы өз истәјинчә отуруб вәзифәнин ләззәтини чәкә билмир, кәтдикчә чамаданын хофу ону басырды. Инди һәңигәтән тез-тез дәдәси јухусуна кирир, ону һәдәләјир, «адам ол» — дејирди. Дүнән кечәки јухусунда киши јенә она «адам ол» дејәндә Сәлим дөзмәди. Деди, әши, мәнән нә истәјирсән? Мәни евиндән говдун, кәлдим шәһәрә, өз күчүмә охудум, адам олдум. Сән балача бир кәндә Совет сәдри иди, мән бу бојда шәһәрдә бу бојда вәзифә саһибјәкән, јенә сәндән әскик олдум? Киши күлүб деди: — Бу јаша чатмышан, һәлә бир адамын әлиндән тутмамышан. Һәмишә оду өз габағына ешимсән.

Сәлим деди: — Сахла, нә тәһәр јә'ни, бир ишә јарамамышам? Бәс, һүсү Халидовичин бачанағына гәбри ким дүзәлтди? Киши деди: Елә кәлирәм ора. О хејри дә мәнән көрдүи, гәбрим дә ишинә јарады... Инди јенә мәнән наразысан?

Дүнән кечә көрдүју бу јуху Сәлими кич еләмишди. Амма јенә өзүнү сындырмыр, бејниндә илишиб дуран чамаданы говмаг үчүн сикләһәниб јерини күрсүдә раһатлады, галстукуну дүзәлдиди, кәтибәни чағырды:

— Гәбула кәләнләри бир-бир бурах.

Инди, ким бир дәрдинин әлачы үчүн бу кабинетә кирә, вәзифә саһибинә бахыб әввәл-әввәл фикирләшәчәк ки, јәгин бу да бир хидмәтин вә фәалијјәтин сәјәсиндә кәлиб отуруб бурда. Амма диләјә кәлән бу адам һардан билсин ки, бу нахәләф дәдәсинин сүмүкләри үстүндә галхыб бу мәртәбәјә.

Бу комедија гуртары. Амма билмирсэн, бу тамашанын хара-сына күлүб, харасына аглажасан?!

Феврал, 1986.

ҮРЭК ДӨЛҮНТҮЛӨРИ

Рүбабэ поликлиникаја чатан кими отагына чэкилиб эллэрини јуду, халатыны кејди, үст-башыны селигегә салмаг үчүн күзкү габагына кечди. Халатынын јахасыны дүзэлтди. Әлини ағ бирчәкләринә чәкиб гывырчыг сачларыны бојунун дагына јығды, столун үстүнү селигегә саланан сонра гапыны ачыб:

— Бујурун, — дејә нөвбә көзләјән хәстәләрә мүрачиәт етди. Ушүјән адамлар кими бүзүшмүш јашлы бир гадын ичәрә кирди. Рүбабә хәстәни әјләшдириб диггәтлә сүздү:

— Нәдән шикајәтләнирсиниз?

Хәстә чаваб вермәјә һазырлашырды ки, бирдән гапы ачылды, ичәри кирән тибб бачысы:

— Доктор, сизи мүдир чағырыр, — деди.

Рүбабә хәстәсиндән үзр истәјиб тәләсик мүдирин кабинетинә кетди. Ичәридә мүдирдән башга чаван, күләрүз, гарајаныз бир оғлан әјләшмишди. Рүбабәни көрән кими мүдир ајаға галхыб она јер көстәрди. Әјләшдиләр. Араја дәрин сүкут чөкдү. Рүбабә интизарла мүдирә бахыр, онун нә дејәчәјини көзләјирди. Мүдир исә чәтинлик чәкирмиш кими сусур, арабир дә јанындакы кәнчә бахыб удгунурду. Дивардакы саатын тыгылтылары, коридорда о јан-бу јана кедән тибб бачыларынын ајаг сәсләри ајдын ешилдирилди. Рүбабәнин дарыхдыгыны һисс едән мүдир нәһајәт диләнди:

— Рүбабә ханым... Назирлик сизин һаггыңызда...

О, сөзүнү тамамламады. Столун үстүндән бир кағыз көтүрүб она узатды. Рүбабә көзүнү мүдирдән чәкмәдән кағызы алды, лакин охумады. О, әлиндәки кағызга јазыланлары мәнз мүдирин көзләриндән охумаг истәјирди. Мүдир исә чәкиси бир мисгалдан чох олмајан бу кағыз парчасыны верәрәк, ағыр бир јүк алтындан чыхмыш кими дәриндән нәфәс алды. Мүдирин вә Рүбабәнин сусудгларыны көрүнчә кәнч сөзә башлады:

— Оғлунуз Надин хәһиши илә назирлик мәсләһәт көрмүш ки... сиз тәғүдә...

— Нечә?

Рүбабәнин гашлары чатылды.

О, бир аныға ики һәфтә бундан әввәл оғлуну јола саларкән Надин вағзалда дедији сөзләри хатырлады:

— Ана, даһа јорулмусан, ишдән чых, кәл. Мән дә тәкәм.

О заман да Рүбабә нә едәчәјини билмәмиш, јол боју бу һагда дүшүнмүшдү. Ишдән чых! Нијә? Чүнки артыг сәһни 65 јашын вар, сәнә динчәлмәк лазымдыр.

Бу, әлбәттә, ана гајгысыны чөкән јахшы бир өвладын һаглы тәләби иди. Бәс Рүбабә нијә бу тәләбә етираз едирди? Буну о һеч өзү дә билмирди. Анчаг о, бу фикирдә иди ки, нә исә бир иш көрмәк, зәһмәт чәкмәк, хејир вермәк лазымдыр. Бунсуз һәјәт мәһасыз олмаздымы? һәјәтда бир иш үчүн тәләсмәдин, бир арзунун јолунда чалышмадын, бәзән кәдәрләниб, бәзән севинмәдин, онда бу нә һәјәт олду?!

Рүбабә өмрүнүн 40 илини үрәкләри динләмәкдә кечирмишди. Динләдији һәр үрәјин дөјүнтүсүндә тәзә бир сәс, тәзә бир дујғу, тәзә бир арзу ешидән Рүбабәнин өмрү саат вурғуларына бәһзәјән бу дөјүнтүләр ичәрисиндә әриммишди. Үрәкләрин дөјүнтүсүнү ешитмәкдән көзәл, инсан дәрдинә әләч етмәкдән јахшы, дәрә дәрман јазмагдан ширин, бир сөзлә, инсана хидмәт етмәкдән мүгәддәс нә ола биләр?

Бүтүн бунларла бәрабәр, о өзүнүн дә гочалыгданмы, ишдәнми, нәдәнсә артыг зәифләдијини һисс едирди. Чанында әввәлки гүввәт галмамышды. Ахыр вахтлар ган тәзјигинни артмасы онун өзүнү дә горхудурду. Өмрү боју нә гәдәр хәстәләр сагалдан Рүбабә ахыр өзү хәстәләнмиш, күчдән дүшмүшдү... Инди өзүнүн һәкимә еһтијачы варды.

О, јол боју дүшүнмүш, һеч бир гәрара кәлә билмәмишди. Ишдән нечә чыхсын? Гырх ил әјниндә дашыдығы ағ халатдан, инсан дәрдини гулаға диктә едән трубкадан, кәнары дар мөһүрлү рәсептләрдән нечә әјрылсын? Зәһмәтсиз нечә јашасын? Бәс бундан сонра онун һәјәты кимә лазымдыр?

Рүбабәнин чәтин вәзијјәтә дүшдүјүнү көрән мүдир, мәтләби дәјишдирмәк үчүн:

— Кәрәк ки, Надин рајон сәһијјә шөһәсинин мүдиридир, еләми? — дејә хәбәр алды.

Рүбабәнин чаваб вермәдијини көрән кәнч:

— Бәли, мән онун мәктәб јолдашыјам. Чох көзәл, гајгыкеш оғландыр, — деди.

— Кәрәк ки, өзү дә субајдыр.

— Бәли, инди Рүбабә ханым рајона кәдәр, Надин тојуну еләјәр. Бизи дә чағырар, елә дејилми?

Рүбабә һеч бир вәрмәдән динмәз-сөјләмәз отагдан чыхды. Дәһлиздә тәк галдыгыны көрүнчә, әмри охумаға башлады.

Элиндеки кағыздан онун үрәжинә елә бир сојулугл чөкдү ки, бүзүшдү. Демәк бу кағыз онун һаггында җазылмыш сон кағыз, сон әмр иди. Бу кағыз онун өмүр јолларына јекун вуран сон вәсигә иди.

Рүбәбә дурдугу јердә гурујуб галмышды, нә әтрафдакы хәстәләрин сөһбәтләри, нә тибб бачыларынын сәс-күјү, нә дә нөвбәти хәстәни чағыран зәнк сәсләри ону хәјалдан ајырмырды. Јалныз элиндә титрәјән кағызын үстүндәки сөзләр бөјүјүр, көзләри онунә пәрдә чәкир, гулагларында сәсләнирди. Бу заман ким исә јанындан өтәркән она тохунду. О ајылды. Хәстә јадына дүшдү. Хәстәни гәбул етмәк үчүн отаға кечдији заман икинчи нөвбәдә ону әвәз едәчәк һәкими орада көрдү. Һәким хәстәни муәјинә едирди. Бу, она даһа чоһ ағыр кәлди. Әввәлләр она елә кәлирди ки, бир күн поликлиника онсуз ишләјә билмәз. Амма инди... Инди көр нә тез ону әвәз етмишләр. О, динмәз-сөјләмәз халатыны сојунду. Асгыдан асды. Әл чамаданыны көтүрүб кетмәк истәди. Ләкин аҗағ сахлајыб отағы, столу, әлүзјујаны, күнчә гојулмуш мүхтәлиф тибб аләтләрини һәсрәтлә сүздү. О, биринчи дәфә иди ки, өз сәлигәси илә дүздүјү бу шејләрлә өзү арасында бөјүк бир мәсәфә көрүрдү. «Бәлкә дә бураја — илләрлә гапысыны ачыб-өртдүјүм, минләрлә хәстәнин шикајәтини динләдјијим, мин чүр хәстәлијә дәрман җаздығым бу отаға бир даһа җајытмајачағам. Һәлә бир дәгигә бундан әввәл әјнимдән чыхардығым, инди асгыда јелләнән о халаты бир даһа кејмәјәчәјәм. Бу отагда чырпынан үрәкләрин сәсини динләмәјәчәјәм».

Бу фикирләр ону сарсытды. Бир даһа архасына бахмадан гапыдан чыхды.

Рүбәбә евә чатыб палтосуну сојунду, асмағ үчүн долаба јанашдыда өзүнә ајнада көрүб дајанды. Ағ бирчәкләринә, ғырыныг сифәтинә, солгун бахышларына бир хејли бахды, бахды... Гаршыдакы туалет столунун үстүнә гојулмуш шәкилләр дә ајнада әкс олунмушду. Бу шәкилләр ичәрисиндә ән әввәл көзүнә дәјән Надирин ушағлыг шәкли олду. О заман!.. Бах бу шәкил чәкилән заман Надирин 14 јашы варды. Надир чоһ дәчәл иди. О, узун муһәһисәдән сонра анасына бир велосипед алдырмышды. Дәрсдән кәләндән сонра велосипедини көтүрәр, кәзмәјә кедәрди. Рүбәбә евдә оlanda ону тәк бурахмаз, онунла бәрәбәр кедәр, Надир сүрдүкчә о да «аманды, бәрк сүрмә», сөзләрини дејә-дејә велосипедин далынча гачарды.

Бир күн Надир анасындан хәлвәт велосипеди көтүрүб чыхмыш, евләринин јанындакы асфалт үстүндә гуш кими сүзмүш, һәтта достары кими әлләрини бурахмыш, велосипедин үстүндә фокуслар да чыхармышды. Бу заман истигамәтини итирән велосипед бурулуб дивара чырпылмыш, Надир јыхылмыш, бурну

сиври бир даша тохунмуш, ганамышды. Рүбәбә оғлуну бу һалда көрүнчә сарсылмыш, ағламышды да...

Һәмин күнүн ахшамы, ана-бала кәзмәјә чыхмыш, Рүбәбә оғлунун үрәжини әлә алмағ үчүн онун шәклини чәкдирмишди. Инди ајнада әкс олунан шәкил Һәмин күнүн јадикары иди. Одур, һәтта бурнунун үстүндәки чапыг да шәклә дүшмүшдү. Бирдән-бирә елә бил Рүбәбәниң бәдәниндән гәрибә бир кизилти кечди. Надир ушағ оlanda бир ан ондан ајры дүшмәјә разы олмәзди. Инди исә ајларла оғлунун үзүнү көрмүр. Белә да аналыг олар? Бәлкә ушағын бир дәрди вар? Бирдән она елә кәлди ки, диварлар ону сыхыр, Рүбәбә, тәнһалығын бүтүн дәһшәтини јалныз инди һисс етди.

Артыг Надирин 34 јашы варды. Ахы нә вахта гәдәр о субај галачағ? Бәлкә о, он ил дә беләсинә евләнмәјәчәк. Бәс мән нәјәм? Бәс ана нә үчүндүр? Көзүмүн ағы-гарасы бир баламы нијә мән өзүмдән кәнара атмышам? Аилә нијә ики јерә бөлүнсүн? Бир вахт кечәдә үч-дөрд дәфә ојаныб онун үстүнү өртмәкдән һәзз алардым. Бәс һаны мәним о аналыг һиссим? Бәс нә үчүн бу күн мән онун јанына кетмәкдән, бала нәфәсини дујмагдан, әлләримн бојнуна салмагдан, сәһәрләр ону јухудан ојатмагдан бојун гачырырам?..

Нәһәјәт о, мәсәләни дәриндән өјрәнмәк вә шәхсән назирин өзү илә мәсләһәтләшмәк үчүн назирлијә кетмәк гәрарына кәлди. Палтосуну кејмәк истәјирди ки, гапы ағзында почталјонла растлашды. О, Рүбәбәни көрүб күлә-күлә:

— Оғлунуздан телеграм вар.

Рүбәбә телеграмы алыб охуду: «Ана, тез кәл, сәни көзләјирәм. Оғлун Надир».

Бу күн она ики кағыз парчасы вермишдиләр. Бу кағызлардакы җазылар икиси дә ејни мәзмун дашыса да биринчидән онун гәлбиңә буз кими сојулугл, икинчидән гәрибә бир һәрарәт чөкмүшдү. Бу һәрарәт чәми 7 кәлмәдән ибарәт олан телеграмдакы икичә сөздән онун үрәжинә ахды: «Ана, оғлун».

— Ахы һәр шејдән әввәл мән анајам.

Рүбәбәниң голлары бошалды. Кејинмәк истәдији палто чијинләриндән дүшдү.

Рүбәбәниң рајона кәлдији 4 ај иди. Шәһәрин дәбдәбәли һәјатына өјрәндијиндән артыг јаваш-јаваш рајонун сакит һәјатындан безмәјә башлајырды. Бүтүн күнү евдә әјләшиб оғлунун јолуну көзләмәкдә кечирән Рүбәбә өзүнә бир әјләнчә тапмағ, мәшгул олмағ, дарыхан үрәјини сакитләшдирмәк истәјирди. Әввәлчә романлардан башлады. Кечәли-күндүзлү ејнәклә охудугундан көзләри јашарды, кәлмәләри сечә билмәди вә

китаблардан да айрылды. Чох кечмәди ки, Надир дә, бүтүн гоншулар да онун дарыхдыгыны, нә исә бир иш көрмәк истәдијини һисс етдиләр.

О, күндүзләр район мәркәзини кәзмәјә башлады. Район чох кичик олдуғундан бә'зән бир күчәдән үч-дөрд дәфә кечмәли олур, бә'зән оғлунун јанына кедир, она һаһар апарырды. Өзү бурда олса да гәлби Бақы илә, иш јерн, иш отағы вә јолдашлары илә сөһбәт едирди. «Бах, инди икинчи нөвбә ишә башламышдыр. Бүтүн һәкимләр — Күлнар, Рүстәм, Ләтафәт, Гумру, Хумар, Ча-бир, бир-бирини әвәз едир, күлә-күлә худаһафизләширләр. Јахуд инди мәсләһәт отағында бир адамын ағыр хәстәлијини мүәјјән етмәк барәсиндә мүбәһисә башланмышдыр. Јенә дә доктор Ләтафәт һеч кәслә разылашмыр. Өзү јени бир тәклиф ирәли сүрүр. Бу заман мән галхырам, Еһ, мән һардајам?! Мән инди артыг һеч кәсә лазым олмајан, тәкәрләри пасланмыш көһнә бир котан ки-ми музеејләр күнчүнә атылмышам».

Бу күн Рүбәбә бәскарчылыгдан әлләшиб көһнә дүр-дүјүнчәси-нә бахыр, өтәнләрн јад едирди. Бирдән мүчрүнүн күнчүнә атды-ғы трубкасы онун көзләринә саташды. Бир анлыға өзүнү итир-ди, әлләри әсә-әсә трубканы көтүрдү. Өзү дә һисс етмәдән гәһәрләнди. Ағ фил сүмүјүндән олан бу трубканы она һәлә ни-шанлы олдуғу заман севкилис Зүлфүгар Москвадан кәтир-мишди. О, трубканын үстүнә белә бир сөз дә јаздырмышды: «Үрәк дөјүнтүләрини динләмәк сәадәтдир». Зүлфүгар бу һәди-јәни севкилисинә верәркән демишди: «Ал, бу сәнин өмүрлүк јол-дашын олсун».

Гырх ил, Рүбәбә һәмнн бу трубка илә үрәкләри динләмиш вә ону әриндән әзиз бир хатирә кими сахламышды. Бу күн исә чан-лы дөјүнтүләри гулаға чатдыран бу чансыз аләт, кәрәкисиз бир әшја — Рүбәбә үчүн јалһыз өтәнләрн хатырладан бир сүмүк пар-часына чеврилмишди. Бәс бу күн, бу јалһыз хатирәми олараг галсын? Рүбәбәнин өзү кими архивәми атылсын?

— Јох, нә мән архивә атылмалыјам, нә дә о! — дејә о һөвлнак ајаға галхды. Санки отағын һавасы она азыг едирди. Гапыны бағлајыб күчәјә чыхды. Район мәркәзини хејли доланды. Гаршы-сына чыхан адамларын күчә ашағы, күчә јухары һараја исә тә-ләсдикләринә бахды, дүшүндү: «Көр һа, һеч ишсиз адам јохдур, һәлә сән бу једди јашлы балача ушаға бах, көр нечә сүр'әтлә кедир, һеч архасына да бахмыр. Ахы нә үчүн дә бахсын? Ону бешчә дегигәдән сонра вурулачаг зәнк көзләмирми? Бәс бу гоча һара белә тәләсир? Јәгин ки, о да ишә. Бәс мән һара кедирәм? Мәни һарада көзләјирләр? Һеч јердә! Бәс бу адамлар көрәсән мәннм һәким олдуғуму билирләрми? Көр һеч мәнә әһәмијјәт вер-

мәдән јанымдан нечә дә лагејд өтүрләр! Һеч мәнә салам да вер-мирләр».

Бу заман Рүбәбә мөһкәм чығрмаг, һәким олдуғуну һамыја билдирмәк истәјирди.

Өзү дә һисс етмәдән, Рүбәбә бу күн үч дәфә район поликли-никасынын јанындан өтмүш, пәнчәрәдән ичәридәки ағ халатлы һәкимләрн хејли сүзмүшдү. Көр нечә дә ишләјирләр. Һеч кәсә дә бахмырлар. Бирдән Рүбәбәјә елә кәлди ки, о данышыр:

— Еј, чаван һәким, салам! Сән билирсәнми мән дә һәкимәм? Әкәр хәстәлији тә'јин етмәкдә чәтинлик чәкирсәнсә сәнә көмәк едә биләрәм... Нечә? Еһтијачын јохдур? Нә олар.

Бирдән һарданса онун ағлына кәлди ки, ичәри кирсин, һеч олмаса поликлиниканы кәзсин. Көрсүн, бурда хәстәләрә нечә хидмәт едирләр. Ичәри кирди, нөвбә көзләјән јашлы бир гады-нын јанында әјләшди. О, өмрүндә биринчи дәфә иди ки, мүали-чәханада «хәстә» сифәтилә нөвбә көзләјәнләрин јанында әјлә-ширди. Ахы о, гәбул олунмағы көзләмәмиш, һәмишә гәбул етмәјә адәт етмишди. Јанындакы гадын ону, о да гадыны диггәтлә сүз-дү. Бир гәдәр әјләшдиләр, нәһајәт гадын:

— Сизин һараныз ағырыјыр, әј бачы? — дејә хәбәр алды.

Бир ан Рүбәбә нә чаваб верәчәјини билмәди. Нәһајәт, өзүнү әлә алыб:

— Мәннм... Мәннм үрәјим ағырыјыр.

— Һеч демә. Үрәк ағырысы чох пис дәрддир.

— Сәнин дә үрәјин ағырыјыр?

— Һә. Дүз ики илдир мәнә аман вермир. Һәкимләр дә салыб

кет-кәлә.

Рүбәбә ахтардығыны тапан адамлар кими тез сорушду:

— Синәндә ағыры олурму?

— Олур, елә бил боғулурам.

Рүбәбә даһа бир нечә суал верди.

Хәстәлијинә анд олан бүтүн әләмәтләри хәбәр алдығындан гадына елә кәлди ки, онда да бу әләмәтләр вар, онун үчүн јерли-јатаглы билир.

Бүтүн бу әләмәтләрдән Рүбәбә гадынын үрәк астмасына ту-тулдуғуну тәхмин етди. Елә бу заман гадынын нөвбәси чатды. Галхыб кетди.

Рүбәбә башгалары илә сөһбәтә башлады. О, ичәри кирән га-дынын ресептинә бахмаг, тәхмининин дүз олуб-олмадығыны јох-ламаг истәјирди. Бунун үчүн дә һәлә отурмаг, көзләмәк гәрарына кәлди. Бир аздан һәмнн гадын чыхды. Рүбәбә онун ресептинә бахмаг истәјирди ки, башга бир хәстә она мүрачнәтлә:

— Бујурун, нөвбә сизиндир, — деди.

Рүбәбә:

— Нә нөвбә? — дең хәбәр алды.
— Нечә нә нөвбә? Бәс сиз ниңә кәлмисиниз?
О, җааныз инди нис вәзиҗәтә дүшдүҗүнү нисс етди. Доғрудан да о, бура ниңә кәлмишиди? Әкәр о, десе ки, елә-белә кәлмишидим, она күлмәзләрми?

— Һә, мәним нөвбәдир, — дең ичәри кирмәҗә мәчбур олду.
Ону отагда орта боҗлу, узун сачлы, зәриф, гарагаш, гаракөз, чаван бир һәким гаршылады. һәким меһрибан бир сәслә:
— Буҗурун, ана, нәдән шикаҗәтләнирсиниз? — дең Рүбәбәҗә җаһашды.

Бу суал илдирым кими онун үрәҗини вурду. һәмишә башгаларына вердиҗи бу суалы өмрүндә биринчи дөфә иди ки, она веридиләр. Нә чаваб верәчәҗини билмәди. Нәһаҗәт:

— Мән... Мән... мәним үрәҗим ағрыҗыр.

— Соҗунун.

Рүбәбә динмәз-сөҗләмәз әмрә табе олду.

Һәким фонендескопу онун синәсинә даҗаҗыб гулаг асмаҗа башлады. Бу кәңч гыз ону мұҗаинә етдикчә, о да ону мұҗаинә едирди. Мұҗаинә үсүлундан, вердиҗи суаллардан вә һәтта фонендескопу тутмағындан һәкимин о гәдәр дә тәчрүбәли олмадығыны мұәҗҗән едән Рүбәбә хәфифчә күлүмсүндү.

— Өзүңүз чохму нараһәт нисс едирсиниз?

Рүбәбә баша дүндү ки, һәким хәстәлиҗи мұәҗҗән етмәкдә чәтиҗлик чәкир. Чүнки ахы әслиндә онун үрәҗиндә һеч бир ағры жох иди. Ләкин һәким гызын сон дәрәчә меһрибан рафтары, «ана» дең мұраҗиәт етмәси она сон дәрәчә хош кәлмишиди. Буна көрә дә һәкимә көмәк етмәк үчүн:

— Мәндә ган тәҗҗиги дә җүксәкдир, доктор, — деди.

Һәким бу гадынын савадлы олдуғуну кәсирди. «Көресән бу кимдир?» дең дүшүмәҗә башлады. Ахы, о, раҗонун бүтүн зиҗалыларыны таныҗырды. Буну ниңә танымыр? Бәлкә дә җахын кәндләрдән бириндә мұәллимдир?

Һәким гыз әҗләшиб ресепт җазмаҗа башлаҗанда, Рүбәбә ондан хәбәр алды:

— Гызым, институту һачан гуртармысан?

— Кечән ил.

— О вахтдан бурдамы ишләҗирсән?

— Бәли.

— Адын нәдир?

— Севил.

— Һәкимлик бөҗүк вә шәрәfli сәнәтдир. Елә мән дә һәкимәм.

Һеҗрәтдән Севилин көзләри бөҗүдү.

— Анчаг инди ишләмирәм. Елә дарыхдығымдан бура кәлдим.

Севил хеҗли марағланды:

— Бәс ниңә ишләмирсиниз?

— Оғлум гоҗмур. Деҗир динчәл.

— Оғлунуз кимдир?

— Набир, сизин сәһиҗә шөбәсинин мүдири.

Севил артыг суал вермәди. Көзләрини җерә дикди. Бир хеҗли сүсдү. Бу, доғрудан да о иди. Ахы, Набир дә анасынын һәким олдуғуну демишиди.

Нәһаҗәт Рүбәбә:

— Гәрибәдир, бә'зән инсанлар илк бахышдан бир-бирләринә бәҗәнир. Чох заман инсаны сөвги-тәбни алдатмыр да.

Севил гыпгырмызы гызарды. Јохса, оғлу илә севишидикләрини ана да билирди? Јохса, онун хәстәлиҗи бир бәһанәдир? Бәлкә ону көрмәк үчүн, о, бура кәлмишиди?

Рүбәбәнин сөзү Севили фикриндән аҗырды.

— Ичәзә версәҗин, бир гәдәр сәнә көмәк едәрдим. Евдә тәк-тәһна дарыхырам.

— Буҗурун, ана. Әкәр бу сизин үчүн хошдурса...

Ишдән сонра Севил әһвалаты мүдирә данышыб әлава етди:

— Билирсиниз, мәнә нечә көмәк еләди? Бир-ики әләмәтлә хәстәлиҗи дәрһал мұәҗҗән едир.

— Зарафат деҗил, нечә илин һәкимидир.

— Деҗир, евдә тәк дарыхырам. Әкәр мүдириниз ичәзә версә, һәр күн кәлиб сизә бир-ики саат көмәк едәрәм.

Мүдирин фикрә кетдиҗини көрән Севил:

— Поликлиникамызын белә тәчрүбәли һәкимә еһтиҗачы вар. Амма нә еләсән ки, оғлу ишләмәҗә гоҗмур.

Мүдир һәлә фикирләширди. Нәһаҗәт:

— О бизә һәр ан лазым ола биләр. Горхурам разы олаг, Набир биздән ичисин.

Бу сөзлә мүдирин нәҗә ишарә етдиҗини дәрһал баша дүшән Севил:

— Анчаг мәсәлә бундадыр ки, Рүбәбә ханым онун бура кәлдиҗини Набирдән кизләтмәҗимизи хаһиш едир. Буна көрә дә бу барәдә онула данышмаг олмаз.

— О, сабаһ кәләчәкми?

— Деди кәләчәҗәм.

— Онда гоҗ әввәлчә мәним җаныма кәлсин.

Ертәси Рүбәбә лап еркән кәлди. Мүдирлә хеҗли сәһбәт етдикдән сонра Севилин отагына кечди. О, ишләдикчә көзалты Севили сүзүр, онун һәр бир һәрәкәтинә фикир верир, ахтардығыны

тапдыгындан фэрәһлә күлүмсүнүрдү. Бу эсл Надирә жарашан гыз иди. О, тезликлә бу барәдә оғлу илә сөһбәт етмәк гәрарына кәлдн.

Һәмнн күнүн ахшамы, шам вахты оғлуна деди:

— Надир, сәнә бир гыз тапмышам.

— Гыз тапмысан?

— Һә, өзү дә лап сәнә жарашан.

Сөһбәт Надири марагландырды. Елә о да чохдан буну көзләйрди. О истәйрди ки, бу барәдә сөһбәти, биринчи анасы салсын. Инди фүрсәт дүшмүшдү.

— О гыз кимдир, ана?

— Өзүм сәнә көстәрәчәјәм.

Надир онун поликлиникаја кетдијини биләр, — дејә гызын адыны вермәдн.

— Онда, ана, мән дә сәнә бир гыз көстәрәчәјәм.

— Олсун.

Бу әһвалатдан бир һәфтә кечди. Рүбәбә күндә ики-үч саат поликлиникаја кедир, халатыны кејир, фонендескопуну әлине алыб Севилә көмәк едирди. О севинирди.

Севил дә севинирди. О, гајынанасы олачаг бу адамла инди-дән таныш олдуғуна, бу гәдәр сәмини вә меһрибан бир адамла бир јердә ишләдијинә севинирди. Рүбәбә илә таныш оландан бәри Надирлә бир-ики дөфә көрүшдүкләринә бахмајараг, анасы һаггында она һеч бир сөз демәмишди. Надир дүнән она «анам мәнә гыз тапмышдыр» — дедији заман Севил күлүмсәмишди...

НӘНӘМИН ХАЛЧАСЫ

Мән рәссамам, сәнәткарам. Дејәсән биринчи чүмләм тәмтәраглы чыхды. Амма нејләјим, һамы мәнн белә таныјыр. Даһа доғрусу, мән өзүмү һамыја белә танытмышам. Өмрүм боју гәлбимдә баш галдырыб мәнн һәјәчана кәтирән дүј-ғулары рәнкләрин сәһри дили илә демәјә адәт еләмишәм. Инди гәлбимдәкиләри сөзлә демәк мәнә чәтин кәлир. Доғруданмы беләдир? Јох, «чәтин» сөзү јеринә дүшмәди. Демәк истәјирәм ки, рәнк васитәдир, сөз мәтләб. Бах, бу лап дүз олду... Рәнкләрлә мәтләби долајы демәшәм, амма сөзлә долајы демәк мәнә чәтин кәлир. Һә, мәнә сөзүнү һәмишә рәнкләрлә дејән бир рәссама... Ахы, јазычылар да мәтләби долајы дејирләр. Биз рәнкләри истәдијимиз шәклә, чалара сала билдијимиз кими, јазычылар да сөзләрә истәдикләри мәнаны вә рәнки вермәји бачарырлар. Јахшы, бәс инди мән нә үчүн сөзләрә сығынмышам? Нә үчүн мәтләбими рәнкләрлә дејил, сөзләрлә демәк истәјирәм? Инди мәнн

буна вадар едән нәдир? Бәлкә инди дә јазычылыг ешгинә дүшмүшәм? Јох, әсла јох!

Отуз ил рәнкләрин, кәлкәләрин дили илә данышан мән инди бир һәгигәти баша дүшмүшәм. Һеч демә, үрәјимдәкиләри һәлә тамам дејә билмәмишәм. Гәлбимдәкиләр једди рәнкин, јетмиш чаларын чәрчивәсинә сығмајыбмыш. Бу да јаман бөјүк чыхды. Микеланчело, Рафаел, Гојја кими нәһәнк сәнәткарлара кифәјәт едән једди рәнк мәнә кифәјәт дејилмиш. Демәк, мәннм фикирләрим, дүјғуларым онларынкындан бөјүк имиш? Бу, чох бөјүк олмадымы? Бу, өзүнәвүргүнлүг олмадымы? Бәлкә әксинә, бу, ачизлији, фәрасәтсизлији баша дүшмәкдир? Бәли, сәнәткар өз зәифлијини баша дүшдүју јердә сәнәтинин зирвәси башланыр.

Амма бир вахт мәнә елә кәлирди ки, рәнкләрин һакимијәм, мән онларла истәдикләримн дејә биләрәм... Ахы, мән һамынын бәјәндији, һамынын севдији рәссамлардан идим. Мәннм әсәрләрим дүнјанын бир чох сәрки салонларынын бәзәји олмушду. Мәнә новатор рәссам дејирдиләр. Бәс бу новаторлүг нә имиш көрәсән?

Амма инди нәсә тәзә бир сөз демәк, гәлбимдәки туфаны рәнкләрә чевирмәк, бу вахта гәдәр дејә билмәдијим бир дүјғуну башга бичимдә, башга сим үстүндә өтмәк, нәғмәләшмәк истәјирдим. Кечмиш әсәрләримә дәнә-дәнә бахыр, кечдијим јоллары көз өнүнә кәтирир, онларда нәсә ахтарырдым. Лакин гәлбимдә јәничә баш галдырыб нараһат күндүзләримә, јухусуз кечәләримә сәбәб олан о тәзә дүјғуму көһнә әсәрләримдә көрә билмирдим. Јох, бу дүјғу јох иди. Ахы, бу дүјғунун өзү нә, сөзү нәдир? Лөвһәләримә бахырам: Бири өмүр јолларыма бахан бир гочанын сөнүк көзләриндәки тәәссүф... башга бириси севән бир чаванын көзләриндәки атәш... бири кечә нөвбәсиндән дәнән бир фәһләнин јорғун дурушу, бир башгасы кәнч бир ананын бешик башындакы нараһатлығы... Бунлар һамысы өзлүјүндә пис дејил. Бәзи-ләри лап тапынтыдыр, бәс мәнә нә лазымдыр? Мән бу көһнә әсәрләримдән нә ахтарырам? Нәји демәшәм, нәји демәмишәм? Дедикләрим көз габағындадыр. Бәс демәдијим нәдир? Дејәсән мәтләб үстүнә кәлмишәм. Лөвһәләрдәки рәнкләр көнлүмдәки рәнкләрлә үз-үзә дајанды. Бу рәнкләр гоһумдур. Башга чүр дә ола билмәзди. Ахы, лөвһәләрдәки рәнкләр дә мәннм көнлүмдән сүзүлмүшдү. Лакин... онлар ејни идими? Јох! Лөвһәләрдәки рәнкләр көнлүмдәки рәнкләрин чаларлары иди, өзү јох! Бәс мәнә нә лазымдыр? Инди көнлүмдә баш галдыран дүјғулар ғышгырыр, өз фәрјадларыны ешитмәк истәјирди... Өзүнү ифадә, јалныз өзүнү!

Бәс бу вахта гәдәр јаратдығларым нә имиш? Башгаларынын дүјғуларына гарышыб өз рәнkiniн вә өз сәсини дәјишән, бир гә-

дәр өзкөлөшөн дүңгулар... Ахы, бу, белә дә олмалыдыр. Мән жал-
ныз өз фикир вә һиссләрини дејил, башгаларынын һәҗәчан вә
дүңгуларыны әкс етдирмәли дејилдимми? Дүнјанын ән бөјүк сә-
нәткарлары да белә етмәмишләрми? Чоконданын тәбәссүмү, Ма-
доннанын көзәллији. Мәкәр о тәбәссүм вә о көзәллик ону јара-
данларын өзләрининки идини?

Тапдым. Автопортрет! Мән өзүмү, өз ичиндә баш галдыран
дүңгуларын шәклини чәкмәлијәм.

Ајларла молберт архасында ишләдим. Кечәми күндүзүмә
гатдым. Гәлбимдәки туфаны үзүмдәки чизкиләрдә, бахышла-
рымдакы суалда, көзләримдәки аловда вермәјә чалышдым. Әс-
линдә мәним сифәтим о гәдәр дә хошакәлимли дејил. Мән үзүм-
дәки тәбии нөгсанлары бир гәдәр дүзәлтдим. Сифәтимдә бир
јарашыг јаратмаг истәдим. Бунунла да ишләри корладым. Ичи-
мин туфаныны вермәкдән чох, сифәтимин јарашыгы илә әлләшиб
тој күнү кәлинләрин үзүнү бәзәјән бир мәшшатәјә дөндүм. Ав-
топортрет алынмады.

Бәс инди нә етмәк? Чох дүшүндүм. Ахырда фырчаны бир кә-
нара атыб гәләмә сарылдым... Будур, инди әлимдә гәләм јазы-
рам. Өзүмү—өз гәлбимдәкиләри рәнкләрә дејил, сөзләрә чевир-
мәјә чалышырам... Инди мән сөзләрлә өзүмү чәкмәк, автопорт-
рет јаратмаг истәјирәм. Мән өзүмү һамыја олдуғым кими
танытмаг, заһиримизин, дајаз дүңгуларымызын вә фикирләри-
мизин шәклини чәкмәк истәјирәм... Һәм дә һеч бир шеји кизләт-
мәдән, ачыг, ајдыш!.. Рәнкләрин имканы нә гәдәр чох олса да,
онларын дили бир аз гејри-мүәјјәндир, дәгиг дејил... Мәнә исә
инди дәгиглик вә ајдынлыг лазымдыр. Өзүмү өзүмә көстәрмәк
үчүн! Чәтиндир. Инсан башгаларыны өзүндән јахшы таныјыр...
Фото вә күзкү бизим заһиримизи там дәгиглији илә көстәрир.
Анчаг ичимизи, һәҗәчан вә дүңгуларымызы олдуғу кими бизә көс-
тәрә билән апарат һәлә ичад олунмајыб. Мән бу апараты әввә
етмәк, өзүмү өзүмә көстәрмәк вә танытмаг истәјирәм... Еј ана
дилимин гүдрәти, көмәјимә кәл, сән, ахы, нәчиб үрәкли бабала-
рымызын мәһәви дүнјасындан сүзүлүб ганымыза кәлмисән, ана
сүдү кими һалалымыз олан, исти кәлмәләриндә улу бабалары-
мызын дөнмәзлији, ирадәси, мәрданәлији, улу нөнәләримизин
дөзүмү, гајгы вә нәвазиши сахланыр. Сән бизим тарихимиз, би-
зим бу күнүмүз вә кәләчәјимизсән. Сән бизим варымыз, дөвлә-
тимиз, сәрвәтимизсән. Биз сәнин күчүнлә нәләр јаратмамышыг!..
Сән бизим һәсрәтимизин вә севинчимизин, кәдәримизин вә из-
тирабларымызын, хәјал вә арзуларымызын сахланчысан. Сәни
дуумаг бөјүк бир халгы дуумаг, ону танымаг, ону севмәк демәк-
дир. Рәнкарәнк даш-гашларла сүсләнмиш бу бөјүк хәзинәнин

көмәји илә мән өз ичимдәки туфаны дејә билмәјәчәјәмсә... Һеч
кәсдән јох, өзүмдән — өз ачизлијимдән күсмәлијәм...

Мән бу бөјүк инамла ышә башладым. Биринчи суалым: Мән
кимәм? Һардан кәлмишәм, һара кедирәм?

Мән учгар бир кәнддә дүнјаја кәлмишәм. «Дүнјаја кәлми-
шәм!» јенә чох бөјүк олду. «Кәндимизә кәлмишәм» — демәк даһа
дүзкүн оларды... Һә... көзүмү дүнјаја ачыб көрдүм ки, балача
бир кәнддәјәм. Балача?... Јох, мән инди она «балача» дејирәм.
О вахт исә мәним үчүн о, бөјүкләрин бөјүју — дүнјанын өзү иди.
Мән ахы, кәндимиздән башга һараны көрмүшдүм ки, ону башга
јерләрлә тутушдуруб бөјүк-кичиклијини дә биләјдим? Торпаг
дахмамызы исә дүнјанын бөјүк имарәти билирдим. Мән бу дах-
мада доғулмуш; бурда имәкләмиш, бурда да јеримәк өјрән-
мишдим. Мәним үчүн дүнја бу дахмадан башланырды. Һәлә
көрпә икән анамын лајлаларыны, нәнәмнн нағылларыны бу дах-
мада динләмишдим.

Хатынлар хатыны нәнәм кәндин ән биринчи халчатохујаны
иди. О, рәнкбәрәнк ипләрм бармағынын арасында ојнада-ојнада
маһны охујар, халча тохујарды... Көзүмүн габагында ојнајан әл-
ван ипләр маһныја гарышар, чөзәләнәрди. Маһны халлары ха-
нада дүјүмләнән боја халлары илә тутушар, гошалашарды. Мән
бәлкә дә маһны илә рәнкләрин ујарлығыны һәлә о замандан һисс
етишдим. Сонралар, чох сонралар исә буну китабларда охудум,
билдим ки, дүнјада једди рәнк вә једди сәс вар. Галанлары исә
бу једдиләрин хырдалыглары, чаларлары иди.

Мәним дүнјаны дәрк етмәјим нәнәмнн маһныларындан вә бо-
јаларындан башланды. Нәнәм халчаларын рәнкләрини күлләр-
дән, чичәкләрдән топларды. О, дан јерн ағармамыш галхар, дағ-
лара, күллү-чичәкли јайлаглара рәнк далынча кедәрди. Чох
заман мәни дә өзү илә апарарды. Биз гајадан-гајаја кечәр, дағ-
дан-даға адлајардыг.

Бизим кәнд — Кәһризоба, Ајнабулаг дағынын әтәјиндәки та-
лада јерләширди. Таланын сағ јахасы тәбии гызылкүлләр илә
башга кәндләрдән сечилирди... Мај ајында пардаһланан күлләр
октјабра гәдәр солмазды... Әввәлләр мәнә елә кәлирди ки, нәнәм
халчаларынын күлләрини о таладан јығыб кәтирир. Сонралар...
нәнәм мәни өзү илә дағлара апаранда көрдүм ки, о өз рәнклә-
рини чох узағлардан — дағларын архасындан кәтирир. Бу, мәним
үчүн һечә дә марағлы иди... Ушағлыгдан шәкил чәкмәји севир-
дим. Лакин көрдүкләрини јох, ешитдикләрини чәкмәјә чалы-
шырдым. Једдибашлы дивин, дөниздән тапылан сандығын, ша-
һын бағындакы алма ағачынын, гызлары оғурлајан гара гулла-
рын шәклини чәкмәкдән хошум кәләрди...

Бир күн өз әләмимдә буббу гушунун шәклини чәкмишдим.

Амма гуш буббудан чох байгуша охшајырды. Нәнәм деди ки, бу байгушдур. Мән нәнәми баша салмага чалышдым ки, о, сәһв еләјир, бу буббудур.

— Буббуну көрмүсән?

Дедим:

— Көрмүшәм.

Нәнәм гәһгәһә чәкиб күлдү. Әсәбиләшдим.

— Нијә күлүрсән?

— А бала, һәлә буббу гушуну көрән олмайыб.

— Нечә көрән олмайыб?... Ахы, мән көрмүшәм...

Әслиндә мән дә көрмәмишдим... Сонралар баша дүшдүм ки, мән буббу гушуну һиссләримдә көрмүшәм, онун әсиндәки һүзнән о мәним хәјалымда байгуш кими чанланьбыш.

Мәни шәкил чәкмәјә мұәллимим дә һәвәсләндирирди. Мина мұәллим нәнәмин узаг гоһумларындан иди. Әслиндә ахтарсан кәнддә һамы бир-биринә гоһум иди. Мұәллимим тез-тез нәнәмин һалыны сорушар, она салам көндәрәди. О, шәһәрдән һәмишә мәнә рәңкли гәләмләр кәтирәр, мәнә тапшырыглар верәди:

— Хан јајлағында олмусанмы?

— Чох!

— Бәс нијә һача дағын шәклини чәкмирсән?

Мән өз вәзифәми биләр, нөвбәти «әсәримиз» һача даға һәср едәрдим.

Нәнәм тез-тез мәни кәндин кирәчәјиндәки дүкана гәнд-чај алмага көндәрәди. Дүканчы Шираслан әми јаман бамәзә киши иди. Һәр сөзү зарафата салар, һамыја лағ едәрди. Бир күн гәнд алмага кедирдим. Јолда бөјүрткәнә кедән ушаглара раст кәлдим. Гошудум онлар, о кол мәним, бу кол сәнин. О ки, вар бөјүрткән једим. Бирдән үз-көзүм бөјүрткән ширәси ичиндә гачдым дүкана. Мәни бу һалда көрән Шираслан әми гәшш едиб кетди өзүндән:

— Әлә... үз-көзүнү үч ит јаласа дојар.

— Бөјүрткәндән кәлирәм, Шираслан әми.

— Бәс әминә нијә кәтирмәдин?

Сусдум.

— Әјә, а бала, доғрудан мәнә мүрәббә үчүн бөјүрткән лазымдыр. Һансы тәрәфдә болдур, де ушаглары көндәрим.

— Дашлы гајада. Амма дәрмәк чәтиндир.

— Нијә, а бала?

— Әл чатмыр.

— Башыны кәсиб ајағынын алтына гоја билмирдинми?

Шираслан әми мәнимлә — балача бир ушагла да зарафат едирди. Бу мәним елә хошума кәлди ки... Онун данышығында нә бојда сәминијәт, меһрибанлыг вә истилик вар иди.

Јадымдадыр. Бир дәфә мән нәнәмлә Хан јајлағына чыханда Ганлы гајанын башындан дијирләндим. Нәнәм һәмишә дејәрди ки, гаја илә јол кәдәндә учурума бахма, көзүн гаралар. Бу дәфә нечә олдуса дәрәнин дибиндән сәс ешитдим, сәс тәрәфә дәнмәјимлә көзүмүн гаралмасы бир олду. Дәрә ашағы јумаландым, гарағача илишмәсәјдим дәрәнин дибиндә идим... Ағачдан тутуб галхдым, амма сағ ајағымы јерә баса билмирдим. Дәрәдәки ушаглар көмәјимә кәлди. Бир тәһәр сүрүјүб мәни евә кәтирди-ләр. Бүтүн кәндә сәс дүшдү. Һәчәрин нәвәси гајадан јумаланыб. Бир саатын ичиндә кәнд бизә төкүлүшдү. Әски исладыб гојан ким, тәпәтмә гојан ким, сыныгчы далынча кедән ким...

О саат сыныгчы Кәрим баба јетирди өзүнү. Киши гычымы ешиб сыныгы салды јеринә.

Бизим кәнд белә кәнд иди...

Заман кечди, бөјүдүм, мән једдинчи синифдә охујанда нәнәм өлдү, башсыз галдым. Јох, сәһв еләдим, кәндин бүтүн кәлинләри мәнә ана, гарылары нәнә, кишиләри ата олду.

Једдинчи синифи битирән кими Мина мұәллим мәни Бақыја кәтирди. Рәссамлыг техникумуна гәбул олундум... Ораны битириб Москваја кетдим, рәссамлыг академијасына. Бурада мән тәһинимыш рәссамларын әли алтында бөјүк бир мәктәб кечдим вә баша дүшдүм ки, сәнәт әләминдә бир из гојмаг үчүн көһнә гәлибләри вуруб дағытмалы, јенисини јаратмалысан. Новаторлуғ дәлиси идим. Бу дәлилик о јерә кәлиб чатды ки, бүтүн классик сәнәт мәктәбләрини данмага башладым. Онда јадыма бир ел мисалы дүшдү: үч шаһыны бәјәнмәјән бир аббасы чыхарар. Лакин мәним чыхардығым бу аббасылары өзүмдән башга һеч кәс бәјәнмирди. Бу заман харици журналларын бириндә марағлы бир шәклә раст кәлдим. Бу, сәнәт әләминдә јени чығыр ачмыш бир франсыз рәссамынын әсәри иди. Бундан сонра мән һәмин рәссамы изләмәјә башладым. Онун әсәрләриндә өзүнә гәдәр һеч бир рәссамда олмајан сон дәрәчә орижинал чәһәтләр вар иди... Мән бу орижиналығын изинә дүшдүм. Бу јенилик һардан кәлирди? Буну о нечә тапмышды вә үмумијјәтлә, тапанлар нечә тапыр? Бу суалларын чавабыны ахтарыр, һеч чүр тапа билмирдим... Нәтичәси бу олду ки, һәмин франсыз рәссамын тәсири алтында бир нечә әсәр јаратдым. Дедиләр јенидир, лакин тамашачыны иситмир. Һисс јохдур. Јенә әввәлки јолума гајытдым.

Тәһсил илләриндә евләндим, бир гызым да олду. Илләр кечди, дипломлу рәссам олуб кери дөндүм. Бундан сонра ағыр јарадычылыг илләрим, нараһат күнләрим башланды... Аз кечмәмиш республикада танынан бир рәссам олдум... Бу мәни гане етмәди. Танындырдым, амма јенә дә башгаларындан әмәлли-башлы сечилә билмирдим. Сечилмәк үчүн орижиналлыг лазым иди.

Лакин һисс едирдим ки, мән һәлә бу орижиналлыға һаял ола биләмәишәм. Сәнәт аламиндә өз чыгырым, өз јолум јохдур.

Һәјәт јолдашым кечирдијим изтираблары баша дүшүр, мәнә көмәк етмәк истәјир, лакин бачармырды. О, мүһәндис олса да рәссамлыг аламиндәки јол вә чәрәјанлардан хәбәрдар иди. Лакин әлиндән бир шеј кәлмирди. Бу бәһранлы күнләримдә һәммин франсыз рәссамы јенә јадыма дүшдү. Јенидән онун тә'сири алтында бир әсәр ишләдим. Бу, көркәмли бир јазычынын «Дурна гатары» адлы романына чәкдијим иллүстрасија иди. Китабын титул сәһифәсиндә учан дурналары елә јерләшдирмишдим ки, ачылмыш ганадлар арасындакы бошлуглар да ганад шәклиндә көрүнүрдү. Шәкилдә лаконизм вар иди. Белә ки, мүстәвидә бош јер галмырды. Сәһәдән максимум истифадә олунушду. Сәнәт достларым заһирән чох ади көрүнән бу әсәрин гаршысында до- нуб галмышдылар. Шадлығымдан јерә-көјә сығмырдым. Рәссам- лар мәнн тәбрик едир, һамысы бир ағыздан афәрин дејирди. Сә- нәтинә чох инандығым бөјүк бир рәссам әлими сыхыб деди:

— Бах, инди өз јолуну тапдын.

«Өз јолуну!»... Нә јашшы сөздүр. Амма о билмәсә дә мән ки, билирдим, бу мәнним өз јолум дејилди. Бу франсыз рәссамынын јолу иди. Мән бу јолу ондан көтүрмүшдүм... Һәзигәт будур. Ла- кин мән буну кимә дејә биләрдим? Заһирдә үнваныма дејилән тә'рифнамәләрә севинир, ичимдә өз-өзүмә күлүрдүм... Нә етмәк? Мәннм дә тәләјим белә имиш. Сусдум... вә бу јолу тутуб кетдим... 25 ил бу јолда күлүк чалдым... Инди мәнним дә тәглидчиләрм јаранмышды... Мән бу кәнчләрә ичимдә күлүр, онлары «тәглид- чинин тәглидчиси» адландырырдым. Олсу! Лакин артыг мәм- ләкәтимдә һамы мәнн јени јол ачан бир уstad кими таныјырды... Дөвран мәнним хејримә фырланырды. Амма кизлиндә һәммин франсыз рәссамыны даим изләјир, онун јени гәләбәләриндән хә- бәр тутурдум. О мәнним үчүн сәдәкаһ иди.

Бир күн рәссамлардан бири мәнә һәммин франсызын нөвбәти бир әсәринин репродуксијасыны көстәриб деди:

— Бир әсәрә бах, ејнән сәннин јолундур... Амма сәннин зәиф тәкранындур...

Бахдым... Мән бу иши көрмүшдүм, амма буну өзүмүнкүләр- дән үстүн һесаб едирдим. Бурда вичдан баш галдырды. Дедим:

— Јол ејнидир. Амма бу иш мәннимкиндән үстүндүр.

О разылашмады... Деди бу, тәглиддир. Өзү дә һеч кәси јох, сәни.

Мүбаһисәмиз узанды. Кетдик мәнним сәнәтинә чох инандығым һәммин бөјүк рәссамын јанына. О, франсызын репродуксијасына чох диггәтлә бахыб күлдү. Мәнә дөнүб:

— Сән сәһв еләјирсән, — деди, — бахан кими көрүнүр, бу сә- нин көлкәндир. Бу јол франсызын ичиндән кәлмир, амма сәннин ичиндән кәлир. Бу, сәни тәглиддир. Өзү дә зәиф тәглид!

Рәссамларын инамла дедикләри бу сөз хошума кәлсә дә фран- сыз рәссамын үнванына дејилән бу бәһтана, бу һағызлыға ичим- дә бир үсјан баш галдырды. Амма сусдум, е'тираф етмәјә киши- лијим чатмады.

Күнләр кечди... Франсызын әсәрини кимә көстәрдимсә ејни сөзү тәкран етдиләр... Бу, нә демәк иди? Бәлкә милли тәәсүб- кешлик һиссинә көрә сәнәт достларым мәнн әчнәбинин ајағы ал- тына вермирләр? Јох, әксинә, сәнәт алами јарышдыр. Бә'зән ол- мајан јердә сәни киминсә тәглидчиси сајыр, сәни сәнәткар кими гәбул етмәк истәмирләр... Бәс бу нә иди? Нијә о јазығы мәнним көлкәм һесаб едирләр? О мәнним әсәрләrimi һарда көрә биләр- ди? Јарадычылыг әзабларындан гуртарыб инди дә вичдан әза- бына дүшмүшдүм.

Бир күн гәрәра кәлдим ки, һәммин рәссама мәктуб јазым. Онун редаксија һеј'әти үзвү олдуғу сәнәт журналынын үнванына бир мәктуб јаздым. Јаздым ки, 25 илдир мән сәни изләјир, сәннин јо- луну ән доғру јол һесаб едирәм... Сән чох бөјүк рәссамсан... Сон- ра јазмаг истәјирдим ки, мән дә сәннин јолуну тутмушам, амма да- јандым. Е'тираф едимми? Үрәјимин сөзүнү дејимми? Кәсдирә билмирдим. Әкәр демәјәкәкдимсә бәс бу мәктубу нијә јазыр- дым? Јох, демәлијәм... Јаздым... Е'тираф етдим, гәлбими бошалт- дым... Мәктубу франсыз дилинә чевиртдириб көндәрдим вә ра- һатландым.

Инди чаваб көзләјирдим. Анд ичдим ки, чаваб алмајынча әлиме фырча көтүрмәјәчәјәм. Бир дә мән нәји көзләјирдим? Ахы, о мәнә тәшәккүрдән башга нә јаза биләрди?.. Нәји көзлә- дијими билмәсәм дә көзләјирдим...

Нәһәјәт, чаваб кәлди. Чавабы ејни илә көчүрүрәм:

«Һөрмәтли һәмкарым, үнваныма көндәрдијиниз хош сөzlәрә көрә сизә тәшәккүр едирәм. Мән чохдандыр сизин өлкәјә кәл- мәк, сизин дағ кәндләриниздә, Кәһризабада олмаг истәјирдим. Бу кәнд өз халчалары илә дүнјада мәшһурдур. Һәлә кәнчлик илләримдә һәммин кәнддә тохунан бир халчанын сурәти әлиме кечди, орда һәкк олунан нахышларын лаконик дүзүлүшү мәнн вәләһ еләди... Сизин кәнддә савадсыз гадынларын тохудуғу о халчалар бөјүк сәнәт нүмунәләридир. Мән сәнәтчинн әсасыны ордан көтүрдүм. Мәктубунуздан истифадә едәрәк сиздән артыг дәрәчәдә хаһиш едирәм, һәммин кәнддә тохунан халчалардан даһа бир нечәсинин сурәтини мәнә көндәрәсиниз».

Јеримдәчә донуб галдым. Һеч демә франсыз мәнним нәнәми тәглид едирмиш, мән дә франсызы.

Һәмкарларым һаглы имиш, франсызын јолу онун өзүнүн дејил, мәниммиш. О руһ, о јол јада јад олдуғу үчүн тәглид дәрһал көрүнүш, лакин о јол мәним өз руһумда олдуғундан ону јаддан көтүрсәм дә тәглид билинмәмишдир. Мән исә өз јолуму өзүмдә дејил, кәнарда ахтарыраммыш. Јахшы дејибләр: узаг јерин дөјмәчини бәһ-бәһлә јејерләр.

ЈАЛТАГЛЫГ

Мәним дүјүнүмү јалныз о ача биләрди. Буну мән дә билирдим, јахынларым да. Јахынларым тә'кид еләјирдиләр ки, чалышым, онун гәбулуна дүшүм. Бу мүмкүн иди... Амма ким дејә биләрди ки, о, дәрдимә мүтлэг әләч еләјәчәк? Буна инанмаг олардымы? Јох! Нәдән ки, јахындан таныјанларын һеч бири онун барәсиндә јахшы сөз демирди... Дејирдиләр ки, үрәјиндә рәһм дејилән шеј јохдур. Бир дә дејирдиләр ки, онун тә'рифдән јаман хошу кәлир. Сән бачардығын гәдәр тә'рифлә, о да ләззәтини чәксин. Анчаг бурда бир мәсәлә вар, кәрәк усталыгла тә'рифләјәсән ки, шит чыхмасын, дузсуз тә'рифи дузлу тә'рифдән сечмәји бачарыр.

Бүтүн бунлардан о чыхыр ки, мән онун гәбулуна дүшсәм, кәрәк үзүнә гәншәр дузлу, мәзәли сөзләрлә, өзүнә јарашан охшамаларла ону тә'рифләјәм. Бах, мәсәләнин ән чәтини бу иди. Она көрә ки, мәним нә тә'рифләнмәкдән хошум кәлир, нә дә тә'рифләнмәкдән.

Лап чаванлығымдан буну бачармамышам. Нејләјим, өзүмү өлдүрәси дејиләм ки...

Чох мәчлисләрдә олмушам. Һәлә өмрүмдә бир дәфә дә сағлыг демәмишәм. Һеч баша дүшә билмирәм, адамы үзүнә нечә тә'рифләмәк олар? Бир дә, ахы, бу нәјә лазымдыр? Тә'рифләнән өзү билмир ки, нечә адамдыр? Билир. Бәс, онда онун билдикләрини она нијә демәлијик? Јох, әкәр о, сәнин дедијин тә'рифләрә лајиг дејилсә, бәс, нијә јалан данышырсан? Бәс, нијә о кишини алдадыб, голтуғуна гарпыз верирсән? О да сәнин тә'рифләринә алданыб, ағы гарадан сечә билмир, өзүнү һәр јердә һамыдан үстүн билир. Елә бурда да хијар битир әјри. Мән һәмишә бу барәдә дүшүнүш, гәлбимдә доған суаллара чаваб тапа билмәмиш, мәчлисләрдәки бу ујғунсузлуға мәәттәл галмышам.

Көрүрсән ки, јекәпәр бир киши галхыб ајаға, башда әјләшән чыртдан бојда бир ејбәчәрин шәрәфинә ағзы көпүкләнә-көпүкләнә сағлыг дејир. Ону Наполјонла, Јули Сезарла гаршылашдырыб, һашијәсини кечир вә дејир ки, гызыл да балача олур. Она көрә ки, бүтүн гијмәтли шејләр, о чүмләдән мирвари бала-

ча олмалыдыр. Натиг бу тутушдурмалардан белә бир нәтичә чыхарыр ки, бојун балачалығы даһилијин биринчи әләмәтидир.

Бу тәмтәрағлы сөзләри һәр дәфә ешидәндә мәнә елә кәлирди ки, инди Чыртдан галхачаг ајаға, столун үстүндәки шампан бутулкасыны көтүрүб чахачаг бу јекәпәр һејвәрәнин тәпәсинә вә дејәчәк:

— Јә'ни сән мәни о гәдәр ахмаг һесаб едирсән ки, мәтләбини баша дүшмүрәм? Кәдә оғлу кәдә, мән һара, Наполјон һара? Мән һара, даһилик һара? Кими бәзәјирсән?

Анчаг елә олмуруду. Тә'рифләр Чыртданын чанына кәрә јағы кими јајылыр, лајиг олмадығыны билсә дә, үнванына дејилән бу көзәл сөзләрин мәчлисдәкиләрә нечә тә'сир бағышладығыны өјрәнмәк үчүн көзүнү онларын үзүндә кәздирди. Онда мән әсәбиләшип, бајаг јекәпәрин башында партадылмасыны истәдијим бутулканын инди Чыртданын башында сындырылмасыны истәјирдим.

— Хасијәти дәјишмәк чәтин мәсәләдир. Нејләјим, өзүмү өлдүрмәјәчәјәм ки... Мән дә белә адамам, — дејә өзүмә һагг вермәјә чалышанда хејрхәһларым да мәнә дејир:

— Нә тәһәр олурсан ол, өз ишиндир, амма дүјүнүнүн ачылмасыны истәјирсәнсә, ајры әләчын јохдур, кәрәк камали-әдәблә кедәсән Чыртданын һүзури-шәрифинә вә она дејәсән: «Сән Чыртдан дејилсән, дивләрин дивисән».

— Әши, ахы Чыртданды. Мән нә тәһәр Чыртдана див дејим?

— А бала, сән гараја ағ демәклә, гара дөнүб ағ олмур ки... Сөздү дә... Сөзә нә вар ки... Дөшә кетсин.

Бу мәнтигә тәслим олмаг истәмирдим. Амма һәр дәфә кичик гызым кәлиб дурурду көзүмүн габағында. Евдә һамы билирди ки, мән ону өвләдларымын һамысындан чох истәјирәм. Буну о өзү дә билирди. Шејтан гыз мәним кәлишиме гапы зәнкиндән таныјырды. Вахтлы-вахтсыз евә нә заман кәлсәм, гапыны һәмишә о ачар, бојнума сарылар вә бир гајда олараг һәр дәфә: «мәни өп» дејәрди. Мән гапынын кандарында ону өпүб, сонра отаға кечәрдим. Бүтүн бунлардан сонра фикрләшмирдим, дејәк ки, мәним кұнаһым вар, бәс, бу ушағын кұнаһы нәдир? Мән ону дүнјаја кәтирмишәм, мән дә јашатмалыјам. Инди ки, беләдир, бу кұнаһсыз гызчыгазын хатиринә Чыртданы див јох, лап дивләрин падаһы адландырмаға да һаггым вар.

Бу мүһакимәнин тә'сири алтында бир вахт ајылдым ки, әли гојиунда Чыртданын һүзури-шәрифиндәјәм. О, көзүнүн учу илә мәни ашағыдан јухары сүзүб, истәһза илә күлүмәди. Бу күлүшлә елә бил, демәк истәјирди: «Һә... гүрүрлу оғлан, де көрәк, нечәсән?». Өзүмү о јерә гојмајыб, әввәлчәдән әзбәрләјиб һазырладығым үтүлү кәлмәләри башладым үјүдүб төкмәјә:

— Сиз... Сизин шәхсијјәтиниз... онун көлкәси... Бу көлкәнин гүдрәтинә бүтүн гәлбимлә әмин олдугумдан...

Чыртдан ешитдикләринә инанмырмыш кими мени бир дө сүзүб, гулаглаарыны шәкләди. Бу мә'налы бахышла елә бил демәк истәјирди: «Ахы, мән сәни таныјырам... Сән јалан данышырсан.. Амма дөшә, дилиндәки мәним олсун, гәлбиндәкиләр өз үстүнә...»

— Әмин олдугумдан кәлмишәм јаныныза... Јахшылыг Сизин фитрәтиниздәдир... Сиз... Сиз...

Сәсим елә чыр вә ејбәчәр чыхырды ки, гулаглаарымы чырмаглајырды. Өзүмү итирдим. Сәсими таныја билмирдим... Өзүмдән ијрәндим... Елә бил, бу сәс мәним ичимдән дејил, чиркаб гујусундан кәлирди.

Нә исә, чүмләми битирмәли идим:

— Сиз о гәдәр адама јахшылыг еләмисиниз ки...

Елә буну демишдим ки, ичимдән гулағыма бир сәс кәлди: — «Јаланчынын атасына лә'нәт» — «Лә'нәт дә олсун. Нәлә беш дә артыг, чүмләни битир, әзабдан хилас ол!»

— Бир дә мән, — дејиб, башымы галдырдым, үзүнә бахдым. Чыртдан доғрудан да көзүмдә бөјүдү, шишди, лап дивә дөндү. Бир дә көрдүм ки, үз-көзүнү туршудуб, нифрәтлә мәнә бахыр:

— Бура бах, — деди. — Бу мә'насыз сөзләри гој бир тәрәфә, мәтләбини де...

Нә дејим? Кишини баша дүшдүм. Баша дүшдүм ки, јахшы ојнаја билмәмишәм. Јалтаглыг өзү дә бир нөв сәнәтдир. Ону да бачармаг лазымдыр... Охум нәдәфдән јайынды. Мәгсәдә чатмадым. Амма хошум кәлди кишидән... О, көзүмдә бөјүдү. Ағы гарадан, сахтаны керчәкдән сечә билirmiш. Тә'рифли сөзләримин сахталығыны нечә дә дәрһал баша дүшдү. Елә бу да бөјүк ишир.

Бунлары фикирләширдим ки, Чыртданын башында партладымасыны истәдјим бутулка кәлиб дурду көзүмүн өнүндә... Ах!.. Инди о бутулка мәним башыма нечә јарашырды...

Сүјүм сүзүлә-сүзүлә кәлдим евә. Адәти үзрә гапыны гызым ачды, бојнума сарылыб: «мәни өп» — деди, үзүмү јана чевирдим, ушағы өпә билмәдим. Ону чијнимдән јерә гојуб кечдим отаға. Чыртданын отағындакы мә'лул-мүшкүл һалым, дилим долаша-долаша дедјим ијрәнч сөзләр, таныја билмәдијим чыр сәсим дүшдү јадыма, утандым, ушағын үзүнә баха билмәдим. Үрәјим-дә фикирләшдим: «Јазыг балам, сән јәгин ки, дүнјада атандан гүввәтли адам танымырсан... амма атанын јарым саат әввәлки мискин һалыны көрсәјдин, нејләрдин?»

Арвад мәним һара кетдијими билирди. Әһвалымдан ишин нә јердә олдугуну баша дүшмүшдү, һәндәвәримә һәрләнмирди.

О күндән бу күнә Чыртданын һүзурунда доғрајыб төкдүјүм

сөзләр гулағымда сәсләнир, мәнә аман вермир, өзүмү өзүмдән ијрәндирир:

— Јахшылыг сизин фитрәтиниздәдир... Сиз о гәдәр адама јахшылыг еләмисиниз ки...

Јад сәслә дедијим бу сөзләр дүз 20 ил мәнә динчлик вермәди. Мәни јашамаға гојмады, данлады, һәдәләди...

Нәһајәт, бир күн мән өзүм див һүгугунда бир Чыртдан олдум.

Ејни сөзләри инди дә мәним һүзурумда доғрајыб төкмәјә башладылар:

— Сиз о гәдәр адама јахшылыг еләмисиниз ки... Јахшылыг сизин фитрәтиниздәдир...

Ешитдим, голтуғумун алты гарпызланды, хошума кәлди вә инандым бу сөзләрә. Неч демә, јахшылыг мәним фитрәтимдә имиш... Дүшүндүм: «Бу ијirmi илдә јалтаглығын мәзмуну бир јана, неч шәкли дә дәјишмәјибмиш».

Сонра фикирләшдим ки, әкәр мән, мәнә дејилән бу хош сөзләрин јалтаглыг олдугуну баша дүшүрәмсә, бәс нијә хошума кәлир? Әкәр, хошума кәлирсә, нијә бу јалтаглыгдан ијрәнмәлијәм? Мәкәр, инди мән өзүм дә мәнән јухарыда дуранын гаршысында ејни сөзләри демирәмми? Демәк, мән бу 20 илдә јалтаглыг мәктәбиндән кечмиш, онун бүтүн инчәликләрини гаврамышам! Әкәр, белә олмасајды, сахта сөзү дүз сөздән сечә билмәз, онун гаршыма алчалдығыны баша дүшмәздим. Бирдән, әтим үрпәшди, бајағдан әлимдә ојнатдығым гәләми столун үстүнә дијирләди:

— Бура бах! — дедим. — Бу мә'насыз сөзләри гој бир тәрәфә, мәтләбә кеч!

Јазығын рәнки ағарды, әлләри әсди, додағлары титрәди... Баша дүшдү ки, мәнән көмәк уммағы јерсиздир.

— Елә кәлдим дејәм ки... Сизин кими јахшы бир адамын... — удгунду, јайлығыны чыхарыб, тәрини силди...

Баша дүшдүм ки, мән 20 ил әввәл нә идимсә, бу да инди одур... Јахшы ојнаја билмир... Нәлә усталашмајыб, нашыдыр, өјрәшәр иншаллаһ!

Галхыб кетди... Бир аз она јазығым кәлди, бир аз да өзүмдән зәһләм кетди. Вәссалам! Амма сонра фикирләшдим ки, инди бу јазыг евә чатанда гызыны гучағына алыб өпә билчәкми? Арвадынын үзүнә баха билчәкми?

Бир дә ону фикирләшдим ки, гаршыма доғрајыб төкдүјү тә'рифли сөзләр гулаглаарында нечә ил сәсләниб она аман вермәјәчәк?

— Вај сәни! Бу кечәли- күндүзлү, ики үзлү дүнјада нечә һәр шеј тәкрар олунаруш!

Сәһәр идарәжә чатмышдым ки, орта мәктәб јолдашым Әкбәр телефонла хәбәр верди ки, достумуз Ариф кечә гәфләтән кечиниб. Гулагарыма инанмадым. Чүнки дүнән ахшам Арифлә бир јердә олмуш, хејли дәрдләшмишдик. Бир дә достумуз Әкбәрин һәрден чох ејбәчәр зарафатлары оларды... Лакин бу һеч зарафата охшамырды.

Әкбәрин телефонда һөнкүртүсүнү ешитдим, бәдәнимә сојут тәр кәлди. Дәрһал ишчиләримә тапшырыг вериб Арифкилә кәлдим. Күчә гапысына гојулмуш гара өртүклү чәназәни көрүнчә ајаг сахладым... Бәли, һәр шеј ајдын иди... Бир кечәнин ичиндә нәләр баш верә биләрмиш...

Һәјәтдә дәфн тәдарүкү көрүлүрдү. Кими чадыр гурур, кими стол, стул дашыјырды...

Биз — Әкбәр, Ариф вә мән биринчи синифдән ахыра гәдәр бир синифдә охумушдуг. Али тәһсил үчүн һәрәмиз бир сәнәти сечсәк дә јолдашылығымыз давам етмиш, һәмишә бир-биримизин иш-күчү илә марагланмыш, аилә гурандан сонра да бу јахынлыг аиләләримизә кечмишди. Әслиндә бу достлуг Арифин сәмијјәти вә меһрибанлығи һесабына күндән-күнә мөһкәмләнирди. Ариф икимиздән дә истиганлы иди. Һәмишә о бизи арајыб ахтарар, истәр јаман, истәрсә дә јахшы күнләримиздә бизим гапымызы биринчи о дөјәрди... Кечән ил атам өләндә Ариф јас саһиб кими голларыны чырмајыб ортаја атылды, әлими ағдан гараја вурмаға гојмады, мәрәсимин әввәлиндән ахырына кими ишә кетмәди, бу ағыр күнләримдә мәнә һавадар олду.

Мәним ушагларымын тәһсил вә тәрбијәсиндә дә Арифин бөјүк зәһмәти варды. Ушагларым мәнимлә ачыг дејилди. Она көрә дә чох заман үрәк сөзләрини Арифә дејәр, илк јардымы ондан умардылар. Евдә хәстә олдуму, бундан биринчи хәбәр тутан да, көмәк әли узадан да Ариф оларды. Һәрден биз Әкбәрлә бу бәрәдә данышар, ејни мүнәсибәти Арифә көстәрә билмәдијимизә көрә өзүмүзү данлардыг.

Бах, биз белә бир дост итирмишдик. Мән һәјәтә кирәндә Әкбәр чадырын гапысыны дүзәлдирди. Мәни көрән кими әлиндәки кәндири кәнара атыб бојнума сарылды. Көз јашы јанағымы ислатды.

— Архасыз галдыг, — дејиб һөнкүрдү...

Бир аздан сонра вәзифә бөлкүсү башланды. Мән дәфн үчүн лазым олан сәнәдләри дүзәлтмәк үчүн дәфн бүросуна јолландым. Һеч демә о дүнјаја кетмәк үчүн дә сәнәд-сүбут лазым-мыш!... Бүтүн күнү бу ишлә мәшғул олуб саат 4-дә һүзр јеринә кәлдим.

Мәни көзләјирдиләр...

Гәбр үстүндә бир човғун вар иди ки, кәл көрәсән. Тоз-думандан көз ачмаг мүмкүн дејилди. Сојуг күләк адамын иликләринә ишләјирди...

Дәфн мәрәсимини Арифин директору ачды.

О, Арифин бизә мәлүм олан бүтүн көзәл чәһәтләрини — хејрхәһлығи, әлиачыглығи, аличәнаблығи, рәһмдиллијини, үзүјоалығи, тәвазәкарлығи вә с... бир-бир саяыб, сонра бунларын һәр бирини сүбута јетирән бир һадисәни данышырды. Ону кәсиб буу чалајыр, тәзәдән әввәлки мәтләбә гајыдыр, гуртармаг билмирди.

Күләјин зәрбиндән вә јорғунлугдан ајаг үстә дура билмир, мәрәсимин гуртармасыны көзләјирдим. Нәһәјәт, директор нитгини сонә јетириб сөзү башгасына верди. Бу да башлады, нә башлады, директорун дедикләрини бир дә башдан тәкрат едиб галхды зәнкуләжә... Зәнкуләдә һөнкүрдү. Көз јашларыны силиб тәзәдән бәмә дүшдү...

Мәрһум һаггында дејилән бүтүн сөзләрдә бир дәнә дә олса шиширтмә, ја бәзәк-дүзәк јох иди. Һамысы үрәкдән кәлән һәгиги сөзләр иди. Лакин бу мәгамда бу сөзләр мәнә артыг вә шит көрүнүрдү. Ајагларымын бирини көтүрүр, бирини гојур, әсәбиләшмәжә башлајыр, данышмаг үчүн јеничә сөз алан адамын нә заман гуртарачағыны көзләјирдим.

Бир дә ајылдым ки, оғлум јанымдадыр, диггәтлә үзүмә бахыр.

— Рәнкин јаман ағарыб.

— Јорғунам.

Јалныз инди јадыма дүшдү ки, һәм дә ачам.

— Бәлкә кедиб машында отурасан, — дејә оғлум голумдан тутуб мәни машына сары апарды.

— Горхурам сојуглајасан.

— Саат нечәдир?

Оғлум әлини дөш чибинә апарыб саатыны чыхартды.

— Алты!

Елә бил мәни илдырым вурду. Ајаг сахладым.

— Нә олду?

Оғлум машынын гапысыны ачмышды. Мән гапыны өртүб оғлума тәрәф дөндүм:

— Саатын архасыны оху!

О, дәрһал мәни баша дүшдү. Бу сааты 3 ил әввәл орта мәктәби битирмәси мүнәсибәтилә оғлума Ариф кәтирмишди. Архасына да јаздырмышды: «Әмисн Арифдән»

Инди мән онун дәфн мәрәсиминдә човғундан киләләнир, ач-
лыгдан сусталыр, мәрәсимин узанмасындан нараһат олур, со-
југдан горунмаг үчүн машина тәләсир, онун һәдијјә вердији
саатдан вахты өјрәнирдим...

РӘҒАБӘТ

Надир ешидәндә ки, чолаг Сәттар онун дүканынын
дүз ганшәриндә тәзә фото дүканы ачыр, чин атына
минди. Онун Бақыда фотограф курсунда охудугуну ешитмиш вә
бундан бир балача далағы санчмышды, амма һеч куман еләмәз-
ди ки, бир балача рајонда икинчи фото дүканынын ачылмасына
ндарә изн верә.

Бир дә ағлына кәтирмирди ки, Сәттар онунла тәрәзијә ки-
рә, онун гәсдинә дура. Нәдән ки, Надир һәмишә Сәттара пәрәс-
тарлыг еләмиш, бәрк ајагда онун әлиндән тутмушду. 10—15 ил
әввәлини сөһбәтидир. Онда Надир даш карханасында бригадир,
Сәттар исә сүрүчү ишләјирди. Атасы гәфләтән өлдүјүндән, бүтүн
аилә — өзүндән кичик 6 бачысы Сәттарын өһдәсинә дүшмүшду.
Долана билмирди. Надир Сәттары өз бригадасына кәтирмиш,
мәнзил нөвбәсини дә она вермиш, өз әлилә ону евләндирмиш,
һәр дәрдинә, гајғысына галмышды.

Инди Надир ешитдији хәбәрә инана билмир, бу нанкорлуғу
һеч чүрә баша дүшмүрдү.

Елә ки, көшкү кәтириб гурдулар, Надир башы аловлу чум-
ду директорун үстүнә.

— Балам, бу нә ишди, мән планы күчлә долдураам, икинчи
фотограф нәјә لازمды?

Директор ону сакитләшдириб деди ки, бүтүн рајон сәни би-
ринчи фотограф сајыр, онсуз да һамы сәнин јанына кәләчәк.

Бу јердә Надир лап өзүндән чыхды:

— Инди ки, беләдир, тәзәси нәјә لازم?

Директор столун јешијиндән Сәттарын говлуғуну чыхарыб,
үзүнү тутду Надирә:

— Јахын кәл.

Надир директорла үзбәүз әјләшди.

Директор говлуғун ичиндән Сәттарын дипломуну чыхарыб
деди:

— Бундан сәндә вар?

— О нәдир елә?

— Бу, гырмызы дипломдур.

— Онункудур?

— Јох, сәнинкидир.

Надир директорун нәјә ишарә еләдијини баша дүшдү. Ахы,
о, һеч бир мәктәб битирмәмишди, фотографчылыгы ушаглыгдан
өзү өјрәнмишди.

— Сән һәваскар фотографсан, о дипломлу. Һәлә сән аллаһына
шүкүр елә ки, ону сәнә ортаг кендәрмәмишәм.

— Ортагын бујнузу олур бәјәм? Күчәнин бу тајында мәним
дүканымдыр, о тајында онунку...

— Сән инди елә ишлә ки, чамаат сәни танысын, ону јох...

Надирин даһа бир сөзү галмады. Сују сүзүлә-сүзүлә отагдан
чыхды. Дүкана чатмышды ки, көрдү, јашлы бир арвад јапышыб
шәјирдин хиртдәјиндән:

— Әлә, белә дә шәкил олар? Бу һеч мәнә охшајыр?

Бајагкы әһвалатдан бәрк тутулмуш Надири елә бил көјдән
јерә вурдулар. Арвада јахынлашыб, диггәтлә ону сүздү. Арва-
дын үзүндә гара-гара халлар, халларын үстүндә узун түкләр
гыврылмышды. Надир өзүнү сахлаја билмәди:

— Мән шәкил чәкәнәм, хала, гаш алан, үз дүзәлдән дејиләм.
Өзүн нә тәһәрсәнсә, о да дүшүб кағызга. Мән сәни көзәлләшдирә
билмәздим ки...

— Сән кет, адама охшамаз арвадыны көзәлләшдир. Шәкил
чәкмәји бачармырсан, јерини вер өзкәсинә.

Ајры мүштәриләрдән дә ејнән бу сөзү чох ешитмишди, фикир
вермәмишди. Амма бу күн бу сөз онун јарасына дүз басды. Бир
истәди арвадын голундан тутуб јола салсын, бирдән көзләри
чөлдә тәзә фото дүканы тикән усталара саташды, дајанды, өзү-
нү елә алды. Тәзәдән шәклини чәкмәк үчүн арвады әјләшдирди.
Күзкү вә дараг кәтирди:

— Көтүр, өзүнү саһмана сал, — деди.

Надир апараты тушлады. Көрдү ки, әлләри әсир, өзүнү јы-
ғышдырыб, биртәһәр фокусу тапды. Фокусда арвадын әвәзинә
чолаг Сәттар отурмушду. «Јә'нәт шейтана» дејиб, тәзәдән бах-
ды... Дејәсән, ону гара басырды. Биртәһәр шәкли чәкиб арвады
јола салды.

Сәттарын дүканы ишә башлајаны, Надирә шәкил чәк-
дирәнләрин сајы азалды. Нәдән ки, Сәттар Бақыда
фото сәнәтинин ичәликләрини јахшы өјрәнмишди. О, рајонда
рәнкли фото сәнәтинин гарангушу олду. Бундан әләвә о, шәкил
чәкдирәнләри мұхтәлиф вә мүнәсиб позаларда әјләшдирмәји ба-
чарырды. Мәсәлән, о, әр-арвады бир позада, һәлә евләнмәмиш
нишанлылары исә тамам башга позада чәкмәји мәсләһәт би-
лирди.

Бир ај кечмәмиш, Надир планы һеч гырхча фанз дә өдәјә билмәјиб, тамам ифласа уғрады.

Сәһәрден ахшама кими Надир дүканда әјләшиб Сәттарын дүканына кәлән мүштериләри саяр, папиросу папироса чала-йырды.

Бир күн районун кефчил чаванларындан Мустафа адлы бири күчәләрдә долашан сәллим бир ити гучағына алыб кирди Надин дүканына.

— Бекар отурмагданса, чәк бунун шәклини, — деди.

Надир өзүнү итирмәди. Галхыб камали-һитирамла кечди апаратын архасына:

— Бујурун, әјләшин, — деди.

Мустафа:

— Баш үстә, һансы өлчүдә?

— 3/4.

Надир кәтилини үстүндә ити әјләшдириб шәклини чәкди. Сонра гәбз дәфтәрини чыхарыб јазмаға башлады:

— Демәк, адын Мустафа, фамилии Шабанов.

Гәбзи дәфтәрдән чырыб, сапа кечирди, асды итин бојнуна. Итә мұрачиәтлә:

— Шәкли 3 күндән сонра кәлиб апарарсан, јолдаш Шабанов.

Јарым саатдан сонра бу әһвалат бүтүн рајона јайылды. Һәмин күн Надир директорун јанына кәлиб, хаһиш еләди ки, ону көндәрсин охумаға.

— Бәс дүкан?

— Дүкан онсуз да ишләмир, бағла. Кәдәрәм, әкәр дипломла гајытсам вә лазым билсән, ачарсан, гајытмасам, о чолаг Сәттар, о да сән.

Үч күндән сонра Надир Бакыја јола дүшдү. Бунунла да фотографлар һаггында рајонда кәдән күлмәли сөһбәтләрә сон гојулду. Анчаг һәрдән чурлары Сәттара саташмаг үчүн көһнә сөһбәтләри хатырлајыр, Надин ишкүзарлығындан, достлугда да, дүшмәнчиликлә дә мөһкәм олмасындан сөһбәт салыр, онун бу һајфы јердә гојмајачағына әмин олдуғларыны билдирдиләр. Јары һәнәк, јары керчәк, бу сөһбәтләр Сәттары әсәбиләшдирсә дә, үзә вурмур, амма гәлбини дәринлијиндә Надин ондан алачағы гисасын нечә ола биләчәји барәдә дүшүнүрдү. Сәттар елә билирди ки, о, ән камил фотографдыр. Надир бу ишдә ону үстәләјә билмәјәчәк, лап үстәләсә дә даһа икинчи дүканын ачылмасына лүзум галмајачаг. О, әлиндәки әл ағачыны һәрләјиб, дивардан асылан рәнкли ушаг шәклини достларына кәстәриб деди:

— Надир јүз ил дә охуса, бу чүр бәдни шәкил чәкә билмәз. О, рајон сәвијәли фотографдыр.

Мустафа күлдү:

— Нә тәһәр олур, сән бачардығыны о бачармасын?

— Бу ишдә рәссам истәдады лазымдыр.

— Онда истәдад олуб-олмадығыны билмирәм, амма ону билирәм ки, Надир өз ишинә чан јандыран адамдыр. Һәм дә чох мәрди.

«Мәрд» сөзү илә Сәттарын намәрдлијинә ишәрә вурулдуғуну һамы баша дүшсә, бу еһһамы Сәттар үзә вурмады.

Ајлар, илләр өтдү. Бир күн рајон чамааты «Коммунист» гәзетиндә Надин бир репродукциясыны көрдү. Бу, гәзетин елан етдији фото мүсабигәсиндә икинчи јер алмыш бир шәкил иди. Гапалы камера илә чәкилмиш бу шәкилдә ики шаһин тәсвир олунурду. Шаһини бири булудларын үстүндә учур, икинчиси исә она бахыб гајанын башындан учуша һазырлашырды.

Бу рәмзи шәкил һамынын хошуна кәлди. Сәттар исә шәклә бахыб:

— Јердәки шаһин, көјдәки шаһинә чата билмәз, — деди.

Бу әһвалатдан бир гәдәр кечмиш рајона сәс дүшдү ки, Надир Али фотографлар мәктәбиндән гајыдыб кәлир. Бу хәбәр рајон әһли үчүн марағлы, Сәттар үчүн исә көзләнилмәз олду. Көһнә сөһбәтләр тәзәләнди. Надин көһнә сыныг-салхаг дүканында тәмир башланды. Һамы көзләјирди ки, көрәк Надир гырмызы дипломлу Сәттарын габағына нә илә чыхачаг.

Тәмирдән сонра Надин дүканынын пәнчәрәләри сүжетли бәдни репродукция вә көзәл шәкилләрлә бәзәдилди. Аз кечмәмиш, мүштериләр күчәнин о тајындан бу тајына ахышмаға башладылар.

Надир дүканда аз олур, кабинет шәкилләрини көһнә шәјирдинә тапшырыб, чийиндә апарат, башлајыр рајону долашмаға, көзәл тәбиәт мәнзәрәләрини вә әләлхүсус адамларын һәјәтндакы ән марағлы аңлары, вәзијәтләри кизли камера илә чәкир вә сонра саһибләринә кәстәрир. Әлбәттә, шәкил чәкдирмәк мөһсәдилә апарат габағында донан адамларын шәклиндә ич дүнјасынын ифадәси чох зәиф, кизли камера илә чәкилдијини билмәдән мүәјјән овгаты вә һалы ифадә едән шәкилләрдә чәкиләнни мәнәви дүнјасы чох көзәл әкс олунур. Бу, адамларда мараг доғурурду. Бәзән елә олурду ки, бир мәсәлә барәсиндә гызғын мубаһисә едәнләр Надин апаратындан горхараг јан-јәрәсинә бахыр, әсәбини сахламаға чалышырды.

Надин әл-әл кәзән шәкилләриндән бири «Муғамат» адла-ырды. Бу шәкилдә «Сәкаһ» муғамыны динләјән ағ сачлы пү-рани бир гоча тәсвир олунмушду. Бу гочанын үзүндәки һејрәт вә ләззәт ифадәсиндән муғам зәнкуләләри сүзүлдү. Бахан үз ифадәсиндән муғам һикмәтини охуја билирди. Бу, фото шәкли-

дән чох, уста бир рәссамын жаратдығы бәдии бир әсәрә бәнзәйир-
ди. Буна көрә дә гочанын кимлијиндән асылы олмајараг, һамы
бу шәкли сәнәт әсәри кими алып, чәрчивәјә салыб, евиндән
асырды.

Рәјон чамааты ики сәнәткар арасында баш верән рәгабәтин
ахырыны көзләйр, Надирын рәјона кәтирдийи бу фото јенили-
јинә Сәттарын мүнәсибәтини өјрәнмәк истәйирди.

Инди Сәттар Надин дүканына кәлән мүштәриләри сајыр,
һирсиндән папиросу папироса чалајырды. Сәттарын бу вәзијә-
тини узагдан сејр едән Набир бир тәрәфдән ләззәт чәкир, о бири
тәрәфдән һардаса гәлбинин дәринлијиндә она ачыјырды. Она
көрә ки, Сәттарын дүшдүју бу һал, бу овғат она чох јахшы та-
лыш иди. Бу балача шәһәрдә инди Сәттарын нәләр кечирдијини,
ојум-ојум ојулдугуну Набир гәдәр баша дүшән икинчи бир адам
ола билмәзди. Набир артыг мөгсәдинә чатмышды. Даһа она һеч
нә лазым дејилди. О, гәлбиндә бу гәрәра кәлмишди ки, Сәттары
чағырыб онунла барышсын, дүканлары бирләшдирсинләр. Јах-
шы дејибләр ки, сән сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр. Набир
барышмаг үчүн, фикриндә јоллар арадығы күнләрин бириндә
гәфләтән Сәттар онун габағында пејда олду:

— Бу рәјонда ја сән галачагсан, ја мән — дејә онун јахасын-
дан јапышыб силкәләди.

Набир тәмкинлә:

— Сән дә галачагсан, мән дә, — дејә она отурмаг үчүн јер
көстәрди.

Набир онун кәлишинә гәлбиндә севинир, үрәјиндә тутдугу
нијјәти демәјә һазырлашырды ки, Сәттар удгуна-удгуна:

— Мән сәнинлә үзбәүз отурмаға кәлмәмишәм, ајыр еләмә-
ја кәлмишәм, — деди.

— Бизим ортаг һеч бир шәјимиз јохдур ки, ајыр еләјәк, —
дејә Набир ону сакитләшдирмәјә чалышдыгча, Сәттарын ајағы
јер алып, даһа да әсәбиләширди.

Набир јенә әввәлки тәмкинлә:

— Ортаг олан сәнәтимиздир. Биз јарышдыг. Мән сәнә бахыб
сәнәтими тәкмилләшдирдим, инди сән дә кәрәк мәнә бахыб...

Бу јердә Сәттар гәһ-гәһә чәкиб дүканын витрининә тәрәф
дөндү. Бармағынын учуну шәкилләрин үстүндә кәздириб:

— Сән бунлара сәнәт дејирсән? Рәјон чамаатынын көзүнә күл
үфүрмә, сәнәт башга шәјдир.

Бирдән Сәттарын көзүнә арха дивардан асылмыш өз шәкли
дәјди. Бу, онун дүкандә әјләшиб папиросу папироса чаладығы
вәзијәтинин тәсвири иди. Шәкилдә Сәттар Надин дүканына
тәрәф бојланыр, көзләриндән һәсәд гығылчымы јағырды. Бу
шәкли Набир бир һәфтә әввәл, кизли камера илә чәкмишди.

Шәкли көрүнчә Сәттарын башына елә бил гајнар газан ен-
дирдиләр. О, әлиндәки ағачы һәрләйиб, витриндәки шәкил чәр-
чивәләрини гырмаға башлады. Набир она мәнә олмаг үчүн аја-
га галхынча, Сәттар икинчи зәрбәни онун башына ендирди.

Набир алнындан ышыгыран ганы дәмәли илә силиб дәрһал
ичәридән дүканын гапысыны бағлады. Ачары чибинә гојуб, Сәт-
тарын голундан јапышды:

— Ичәри отаға кечәк.

Сәттарын рәнки ағарды.

— Нәдән өтрү?

— Ајыр еләмәјә кәлмәмисән? Кечәк о бири отагда ортаг ма-
лымызы ајыраг.

Сәттарын бүтүн вүчуду титрәйирди.

— Мән ора кечмирәм, нә сөзүн вар, бурда де.

— Истәйирәм, ајыр еләјәндә бизи көрән олмасын. Горхуб
еләмә, мән сәнинлә сәнин кими рәфтар еләмәјәчәјәм.

Сәттар горха-горха арха отаға кечди.

Набир шәкил чыхардығы гаранлыг отағын ишығыны јанды-
рыб Сәттары әјләшдирди. Өзү дә кәлиб отурду дүз онун гәншә-
риндә.

— Инди кәл, сакитчә данышаг.

Бајагдан башыны ашағы салыб ишми ахырыны көзләјән Сәт-
тар башыны галдыраркән, Надин кәкилиндән үзү ашағы ахан
ганы көрүб чибиндән јајлығыны чыхартды:

— Сил ганыны... јодун јохдур?

Набир тахчадакы одеколонла јајлығыны исладыб, јарасынын
үстүнә гојду.

— Шәкилләримиз сындырдын, өзүмү дә вурдун. Нә олар...
Амма бу јарыш дејил, намәрдликидир. Сән 3 ил әввәл әлиндә
диплом кәлиб мәним дүканынын габағында дүкан ачанда мән
нијә сәнин еләдијини еләмәдим? Иә? Сусма, чаваб вер.

Сәттарын нитги кәсилмишди.

— Суалыма чаваб вермәјә сөз тапмырсанса, далына гулаг
ас. Өзүн көүрсән ки, мән сәндән чүссәли, һәм дә гүввәтлјәм.
Бу саат бу дар отагда биздән башга һеч кәс јохдур. Инди сәнин
боғазыны чүчә боғазы кими үзмәјә күчүм чатар. Еләдир, ја јох?

Сәттар сусурду.

— Амма горхма, буну еләмәјәчәјәм. Бу саат милис чағырыб,
акт бағладыб, сәни дамлаја да биләрәм. Амма буну да еләмәјә-
чәјәм. Инди сәнин ағлын чатырса, де көрәк нијә? һеч олмаса,
буна чаваб вер. Нијә мән сәндән һајыф алмырам?

Сәттар јенә сусур, һеч јериндән гымлданмырды да...

— Нијә сусурсан, чаваб версәнә!

Сәттар папирос чыхарыб јандырды. Бир гүллаб вуруб һан-дан-һана дилләнди:

— Шәклими диварда көрәндә өзүмү сахлаја билмәдим. Де-дим, мени әлә салырсан, бир хатадыр чыхды әлимдән.

— Сән мәним суалыма чаваб вер. Нијә мән сәндән һајыф алмырам?

— Дејә билмәрәм, амма кәрәк сән дә мени вурајдын.

— Онда олардым сәнин тајын. Амма әсл мәсәлә бунда де-јил. Әсл мәсәлә бундадыр ки, мән сәнә әл галдыра билмәз-дим. Билірсән нијә?

— Јох!

— Әлбәттә, билмәзсән. Буну билмәк үчүн билик лазымдыр. Мән сәндән она көрә һајыф алмырам ки, сәни өзүмә дост били-рәм, дүшмән јох.

«Дост» сөзү Сәттары дикәлтди. О бу сөздән јалһыз ону баша дүшдү ки, сөһбәтин сәпти хејирлијә дөнүр. Дәрһал севинчәк:

— Әлбәттә, биз һәмишә дост олушуг. Сән мәнә гардашлыг еләмисән, — деди.

Надир:

— Хејр, сән јенә мени баша дүшмәдин. Сәни она көрә дост билирәм ки, сән олмасайдын, мән јеримдә саячаг, һәвәскал фо-тограф сәвијјәсиндә галачагдым. Мән бу сәвијјәмә көрә сәнә борчлујам. Борчлу олдуғум адамдан һајыф алмағы исә күнаһ саяырам.

— Мән? Мән сәнә нејләмишәм ки? Нә борч?

— Буну да баша дүшмәдинсә, даһа сәнинлә нә данышым? Кедә биләрсән, — дејә Надир онун голундан тутуб гапыја тәрәф апарды.

Сәттар чанаварын ағзындан гуртаран гузу кими архасына бахмадан кетди. Амма нә гәдәр фикирләшдисә, Надирин она вердији дәрси һеч чүрә баша дүшә билмәди.

ШҮБҲӘ

(Нағыл-һекајә)

Бөјүк нағыл устасы
Андерсенин хатирәсинә

Бири вармыш, бири јохмуш, Әндәһар өлкәсиндә бир гәрибә шаһ вармыш, бу шаһын доғру сөздән зәһләси кедир, јалан сөздән хошу кәлирмиш... Нәдән ки, шаһ јаланлар-дан көрдүјү хејири һеч бир һәгигәтдән көрмәмишди. О, бу сәл-

тәнәтә дә јаланын әлләри үстүндә галхмышды. Шаһ да авам шаһ дејилди, јаман бич иди. Бичлијини өзү дә билирди. Билир-ди ки, дәдәси шаһ олмајыб, о, өзкәдән олуб.

Шаһын јалан данышмагдан башга ајры әлачы јохду. Рәң-јәтин доғру данышмағы она сәрф еләмәзди, ајыбы ачыларды. Јалан сарајдан баш алыб кәндләрә, кәндләрдән баш алыб сараја кедирди. Буна көрә дә сарај чамааты, чамаат да сараји јахшы баша дүшүр, јаланын вачибүл-әмәл олдуғуну һәр ики тәрәф би-лирди. Шаһ өз јаланлары илә өлкәдәки биабырчылыгларын үс-түнә рәнк чәкир, гара һәгигәти ағ јаланларла бојајырды. һамы бунун бојаг олдуғуну билир, амма һәгигәт кими гәбул едирди.

Бүтүн шаһлар кими бу шаһын да бир алабәзәк тәлхәји вар-мыш. Бојун-боғазындан вә топуғларындан асдығы зынгыровла-рын сәсинә гол көтүрүб ојнар, шаһы һәм рәгси, һәм дә хоруз сәси ешитмәјән јаланлары илә әјләндирәрмиш. Тәлхәк ојнадығы заман һәмишә бир һаһны охујармыш:

Мән хошбахтам, хошбахтам,
Мәним белә шаһым вар,
Шаһым вар, пәнаһым вар.

Јаланларынын бөјүклүјүнә көрә шаһ өз тәлхәјини өлкәнин ән ағыллы адамы е'лан етмиш вә әмр еләмишди ки, бу сәлтәнә-тә сәдагәтини билдирмәк истәјән һәр кәс кәрәк тәлхәји јамсы-лаја... Бу әмрдән бир аз кечмиш өлкәнин бүтүн чамааты шаһа сәдагәтләрини билдирмәк үчүн горхуларындан тәлхәјин һаһны-сыны тәкрат еләмәјә башлады: «Мән хошбахтам, хошбахтам». Евсиз-ешиксиз, лүт чамаатын ачгарына «мән хошбахтам» дејиб тәлхәк кими гол көтүрүб ојнамасы шаһы јаман әјләндирирди. Шаһ гәһ-гәһә чәкиб күлүр вә фикирләширди: «Паһ атоннан! Ја-ланын јекәлијинә бах еј...».

Аз мүддәтдә өлкәдә һамы јаланчы олду, һамы бир-бирини ал-датдығындан јалан адиләшди, һеч кәс јалан демәкдән утанма-ды, әксинә, јаланы кәрчәк кими хәчаләт чәкмәдән дејә билмәси илә өјүндү. Оғру оғрудан, әјри әјриден, јаланчы јаланчыдан ни-јә утансын ки?.. Өлкәдә јалан јарышы башлады. Ким даһа бөјүк јалан дејә билдисә, јаланын дәрәчәсинә көрә һөрмәт газанды, мөвгә тутду, мүкафатландырылды.

Кет-кедә адамлар бир-бирини чәтин анламаға башлады. Она көрә ки, сөзләр һәрфи мә'насыны итириб тәрс мә'налар газанды. Мәсәлән ағ — гара, јахшы — пис, узун — кәдәк мә'насында ан-лашылды. Көһнә падшаһын зәманәсиндә дүнјаа кәләнләрлә тәзә падшаһын зәманәсиндә дүнјаа кәләнләр бир-бирини анла-мады. Көһнәләр тәзәләри баша дүшмүр, чапбаш галырдылар.

Одур ки, онлар көрдүклөрүни көрмөмөзлигө вуруб, ешитдиклөрүни төрсинө чевирэндө онлара һәр шеј ајдын олурду.

Мәдрәсәләрдә ушаглар ән бөјүк һәгигәт адына јалныз јаланчылыг вә онун нөвләри, ән бөјүк дүзкүнлүк адына оғурлуг вә фырылдаг тәдрис едилир, бир чүр дүшүнүб башга чүр данышмаг өјрәдилирди. Мүәллим өјрәдирди ки, әкәр бизим шаһымыз десе ки, көјдә күнәш јохдур, демәк...

Ушаглар јер-јердән гышгырышырдылар:

— Демәк јохдур.

Сонра мүәллим давам едирди:

— Биз көрдүкләримизә јох, ешитдикләримизә инанмалыјыг.

Ушаглар гышгырышырды:

— Нә тәһәр, мүәллим?

Мүәллим:

— О тәһәр ки, мәсәләтүн, көрүрсән ки, бир шаһ адамы бир кәндлини дејүр. Амма шаһ адамы десе ки, мән бу кәндлини чох истәдијимдән сығаллајырам... Сән онда нә демәлисән?

Мүәллим бармағыны габагда әјләшән арыг бир ушаға тушлады. Ушаг ајаға галхыб:

— Мән онда дејәрәм ки, бу киши дүз дејир...

Мүәллим:

— Һансы киши?

Ушаг:

— Шаһын адамы.

— Нијә?.. Ким дејәр нијә?

Ушаглардан сәс чыхмады. Мүәллим:

— Она көрә ки, шаһ адамынын сәһвини чыхартмаг олмаз.

Шаһын суалларына «јох» чавабы вермәк рәсми шәкилдә јасәг едилмишди. Мәсәлән, шаһ «Бу, Мәмәдин евидир?» — дејә сорушса, әкәр бу ев Мәмәдин дејил, Һәсәнин евидирсә, «јох, Мәмәдин еви дејил» шәклиндә чаваб вермәк јасәг едилдијиндән кәрәк белә чаваб верәсән:

— Бәли, бу, Һәсәнин евидир.

Тарих һәлә бу усталыгда маһир шаһ көрмәмишди. О, гуруча сөзлә һаыны алдатмағы бачарырды. О, ач-јалавач тәбәәләрини зурна-балабансыз елә ојнадырды ки, сәси-кују гоншу ханлыглары да бүрүјүрдү. Гоншу кәндләрин, шәһәрләрин чамааты узагдан дајаныб бу дәсткаһа тамаша еләјир, ағызларынын сују ахырды. Гоншу кәнд вә шәһәрләрин ханлары, бәјләри бу шаһын торуна нә вахт дүшдүкләриндән хәбәрләри дә олмурду. Бир дә ајылырдылар ки, бурунлары тиловда, бәдәнләри чапаламагдадыр. Чапалаја-чапалаја шаһын гаршысында бојун бүкүб она өз миннәтдарлыгларыны билдирирләр:

— Әһәзрәт, аллаһ сәнин көлкәни башымызын үстүндән әс-кик еләмәсин. Сән олмасајдын, биз өз дәвләтимизә, сәрвәтимизә саһиб дура билмәјәчәкдик, јахшы ки, сиз дурдунуз.

Шаһ һәрдән бир дашында вәзир-вәкили зиндана кәләр, чәсарәт едиб доғру данышдыгларына көрә дустан еләтдирдији адамларын мүсәбәтинә бахыб ләззәт чәкәрмиш...

Бир дәфә шаһ јенә зиндана сәфәр еләмишди. Ән көһнә дустаглары көрмәк истәди. Зинданбан ону кәтирди балача бир һүч-рәјә вә шаһын гулағына пычылдады ки, бәс шаһым, бу дустаглар нух әјжамындан галыб. Шаһ деди: — Онлара да өјрәдин тәлхәјин маһнысыны.

Дәрһал тәлхәји чағырыб она билдирдиләр шаһын әмрини. Тәлхәк гоча дустагларла 7 күн, 7 кечә мәшғул олду. Елә ки, маһныны өјрәдиләр, шаһы чағырдылар зиндана. Бир дәри бир сүмүк дустаглар гол көтүрүб башладылар ојнамаға вә охумаға: «Мән хошбахтам, мән хошбахтам».

Шаһ уғунуб кетди өзүндән... О, өмрүндә белә дәсткаһ көрмәмишди. О күн гарныны тутуб о гәдәр күлмүшдү ки, ахырда санчыланыб үзү үстә јыхылмышды. Һәр шејдән маһрум, јарымчан дустагларын «мән хошбахтам» дејә атданыб дүшмәси доғрудан күлмәли иди.

Шаһ әл чалыр, «а көзүнә дөнүм, бир дә, бир дә» дејә онлары ојуна һәвәсләндирди. Сиз шаһы ахмаг һесаб еләмәјин, о чох бич вә ағылды иди. О билирди ки, өлкәдәки бүтүн чатышмазлыгларын — ачлыгын, сәфаләтин, нәһајәт, һагсызлыгларын үстүнү јалныз белә ојунларла өрт-басдыр еләмәк мүмкүндүр.

— А көзүнә дөнүм, фырлан! Бах белә...

Бүтүн өлкә ағарына, лүт-үрјан гол көтүрүб ојнајыр, бајрам әһвал-руһијјәси кечирир, шаһ да өзүнүн фәрәсәтинә, рәијјәтинин наданлыгына әл чалыб мәзәләнирди...

Падшаһ чамаат габағында нитгләр демәји чох севәрди. О өз нитгләриндә өзүнүн әдәләтли шаһ олмасындан, һәмишә халгы дүшүнмәсиндән, өлкәдәки учузлугдан, күзәрәнын күндән-күнә јахшылашмасындан бәһс едәр, өз јаланчы улу бабасындан ми-саллар кәтирәр, фикрини дәлиллә јох, сөзлә тәсдигләјәрди. О бири өлкәләрдәки һагсызлыглардан, баһалыгдан вә бәдбәхтлик-ләрдән сөһбәт ачарды. Чамаат бу нитгләри бөјүк һәвәслә дин-ләр вә тез-тез шаһын нитгләр сөјләмәсини истәрди. Нијә дә истәмәсин? Бәс бу нитгләр олмасајды, чамаат өз хошбәхтлыгыны, өлкәдәки учузлуғу вә әдәләти һардан биләрди?

Шаһ нитгләрини демәјиндә олсун, инди сизә кимдән дејим, шаһын арвадындан вә вәзирин оғлундан. Шаһын арвады елә бил

ај парчасы иди. Бу көзәлләр көзәли вурулмушду вәзирин сон-бешијинә, сонбешик дә она... Шаһын башы өз нитгләринә мәш-ғул икән шаһ арвады илә вәзир оғлу баш вурурду ешгин дәрја-сына...

Вахты-мүәјжәндә шаһ арвады бир оғлан доғду. Шаһ севиндә вә өлкәјә чар чәкдирди ки, бәс вәлиәһд доғулуб. Амма ушағы көрән кими шаһын маты-гуту гуруду. Арвады хәлвәтләјиб со-рушду ки, бәс ај арвад, бу оғлан нәди белә? Сарыја чалыр. Ар-вады да гајыдыб деди ки, бәс оғлан сәнинди, үрәјинә ајры шеј кәлмәсин. Сарылығы да дәдәнә чәкиб.

Шаһын үрәји куп еләди. Јохса арвад да билир онун бич ол-дугуну?..

Бу минвалла илләр кечди. Ај ајы говду, ил или. Ја-ланлар бөјүдү, шишди, көһнә јаланлардан тәзә јалан-лар доғду, онлар да бөјүдү, көһнәлди, гулаглары дырмаглады, ләззәти гачды. Бир күн шаһ чарчыларына әмр еләди ки, чамаа-та десинлар, ким шаһа ән бөјүк ағ јаланы десә, онун ән'амы чох бөјүк олачаг. Јә'ни она бир гызыл әсә бағышлајачаг.

Маһир јаланчылар јығылыб кәлдиләр шаһ гапысына. Мејдан гызышды. Зынгыровлу алабәзәк тәлхәк мејданын ортасында маһнысыны охуја-охуја атылыб дүшдү.

Устад јаланчылардан бири әввәл-әввәл икигат олду вә сон-ра ирәли јеријиб сөз алды:

— Гиблеји-аләм, мәним ағ јаланым будур ки, сән дүнјанын ән бөјүк һәгигәтпәрәстисән.

Шаһ бу сөзә хејли күлүб е'тиразыны билдирди:

— Һәгигәтән сәнин дедијин бөјүк јаландыр. Бурасы хошума кәлир. Анчаг рәијјәтим һәр мәтләби тәрсинә демәјә вә ешитмәјә өјрәшиб, инди сәнин јаланыны тәрсинә чевирәндә белә чыхыр ки, мән дүнјанын ән бөјүк јаланчысыјам. Нә олсун? Буну ким билмир ки? Јалан даныш, јалан!

О бири јаланчы ирәли атылды:

— Гиблеји-аләм, мәним јаланым будур ки, шаһын сәлтәнәти тәлхәјин маһнысындан асылыдыр.

Шаһ әввәлчә гәһгәһә чәкиб күлдү. Сонра бирдән нә дүшүн-дүсә, јаланчынын үстүнә чумду:

— Нечә дедин? Мәним сәлтәнәтим тәлхәјин маһнысындан асылыдыр?

— Бәли, гиблеји-аләм.

Шаһ:

— Сәнчә бу һәгигәтдир, јохса јалан?

— Мән сизин гуллуғунуза јалан демәјә кәлмишәм.

— Демәк јаландыр? Демәк мәним сәлтәнәтим... Аһа, анла-дым. Үзүнү тәлхәјә тутуб:

— Еј тәлхәк, бу нә дејир? — деди.

Тәлхәк дә гајыдыб деди ки:

— Башдан харабды, шаһым, фикир вермә.

Шаһ тәлхәјин ејһамыны баша дүшүб деди: — Ону салын дә-лиханаја.

Беләликлә, јаланчыларын һеч бири шаһы разы сала билмәди. Јаланчылар гуртарырды. Нәһајәт, бир кәндли кәлиб деди:

— Гиблеји-аләм, әкәр сөзләримдән инчисәз, әмр еләјин бој-нум вурулсун. Белә ки, мәним јаланым чох ағды...

Шаһ әмр еләди ки, десин, кәндли деди:

— Шаһым, өврәтиниң вәзирин оғлуна көз вуруб, саманлыгдә изи галыб.

Шаһ дик атылды:

— Нечә?

— Бәли, шаһым, белә-белә ишләр.

Падшаһ фикрә кетди. Инди буна нечә е'тираз еләсин? Десин ки, мәним арвадым елә иш тутмаз, сән јалан дејирсән... Онда кәндли газаныр. Чүнки шаһа јалан лазым иди, ону да кәндли деди. Јох, десин ки, јалан дејә билмәдин, онда белә чыхыр ки, шаһын арвады о сөз... Шаһ галды ичиндән гырыла-гырыла. Она көрә әмр етди ки, гызыл әсаны кәтирсинләр.

Амма сән демә, бу һеч шаһын үрәјиндән дејилди. Әли әсә-әсә әсаны кәндлијә узадыб деди:

— Еј мәним ағыллы рәијјәтим, мән сәнә гызыл әсаны вери-рәм. Бәс сән өз падшаһына нә верә биләрсән?

Кәндли:

— Мән верәчәјими вердим. Мәндән јалан истәмишдин, ону да алдын.

Шаһ:

— О јалан гулагларым үчүн иди, бәс көзләрим, бәс әлләрим? Онлар да севинмәк истәјир. Сән мәнә елә бир һәдијјә вер ки, мәним сәнә верәчәјим бу әсә кими ону көзләримлә көрүм, әл-ләримлә тутум.

Кәндли:

— Ону да еләјәрәм, гиблеји-аләм. Амма шәртим вар.

Шаһ:

— Бујур.

Кәндли:

— Мән елә бир халча тохујарам ки, дүнјада онун мисли-бә-фабәри олмаз.

Шаһ:

— Чох көзәл. Инди де көрәк, о халчанын үстүнлүјү нәдәдир?

Көндли:

— Гиблеји-аләм, о халчанын үстүнлүү орасында олачаг ки, она сагдан бахан атасыны, солдан бахан анасыны көрөчөк. Амиа о халча атасындай хәбәрсиз- бич, вәләдәззина адамларын көзүнә көрүнә билмәз.

Шаһ әввәл диксинди, сонра хошуна кәлди:

— Де көрөк, бу халчаны тохумаг үчүн сәнә нә лазымдыр?

Көндли:

— Әлли мин динар пул вә 3 ил вахт.

Шаһ разылашды.

О күндән сонра шаһ халча ешгилә алышыб яныр, һәр күн вахтын баша чатмасыны көзләйирди. Бу мараглы халчанын чох кизли мәтләбләрдән ону акаһ едәчәјинә инаныр, сарај адамларыны даһа јакшы таныјачагына үмид бәсләйирди.

Верилән вахта һәлә 3 ај галмыш шаһ сарај гасидләрини ишин кедишиндән һали олмаг үчүн кәндлинин евинә көндәрир. Бундан хәбәр тутан көндли ади бир дөшәкағыны манчанағын үстүндән асыб, маһны охуја-охуја она «илкәк вурмаға» башлајыр. О өзүнү елә көстәрир ки, куја ханадакы халчанын сон нахышларыны вурур. Шаһын бујурмушлары ичәри кириб ағ ханадан башга һеч нә көрмүр, тәәччүблә көзләрини дејүр, суал долу бахышларла бир-бирини сејр едир вә сусурлар.

Кәндли көзләрини халчадан ајырыб ајаға галхыр. Кәләнләрдән сәс чыхмадыгыны көрүб өзү халчанын кәрамәтини изаһ етмәјә башлајыр.

— Бах, бу гөнчәләри көрүрсүнүз, бунлар...

Бојну күчлә дөнән шаһ адамы ирәли кәлди, кәндлинин ағын үстүндә кәздирдији бармағына диггәтлә бахыб:

— Нә? Нә... нәји дејирсән? — дејә кәкәләди.

Кәндли онун чәсарәтсизлијини һисс единчә:

— Нечә јә'ни нәји?... Бу бојда гырмызы гөнчәләри көрмүрсән? — дејә онун үстүнә гышгырыб икинчи ә'јана мұрачиәтлә:

— Буна бах, дејәсән бу һәрифин ајыбы ачылыр ахы... — дејинчә икинчи јухудан ајылмыш кими кәндлинин нәјә ишарә еләдијини баша дүшүб күлүмсүндү.

Бу күлүшү онун атасындан хәбәрсиз олдуғуна ишарә кими гәбул едән гасид дәрһал өзүнү јығышдырды:

— Буну дејирсән? Иә... Белә де... Бу, мәним һеч бир халчада көрмәдијим ә'ла бир бутадыр.

Кәндли:

— Атан олду рәһмәтлик... Инди бу тәрәфдәки буталара бахын, бунлар һинд буталарымдыр.

Гасидләр диггәтлә бахыр, ағдан башга һеч нә көрмүр, сусур, һәр бири үрәјиндә өз бичлијиндән шүбһәләнир, бир-биринә маңчал вермәдән «гөнчәләри» вә «буталары» тәрифләмәјә башлајырлар.

— Афәрин!

— Әһсән! Әсл бутадан сечилмир.

— Һәлә сән рәнкинә бах!

— Гијамәтдир!

— Шаһа лајигдир.

Тә'риф көјдән јағыр. Гасидләр сараја гајыдыб бир-биринә аман вермәдән ејни тәмтәраглы сөзләрлә шаһа халчаны тәрифләйирләр. Шаһ севинчиндән јерә-көјә сығмыр; һәфтәбашы кәндлинин евинә адам көндәрир, вәзијјәтдән хәбәр тутур, һәр кәлән ејни һалы кечирир, әввәлчә өзүндән габаг кәләнләрин корлуғуна тәәччүбләнир, сонра өзүндән шүбһәләнир вә гајыдыб шаһа халчаны тә'рифләјир.

Сараја чахнашма дүшүр, һамы халчадан данышыр, шаһын јанында ону тә'рифләјир, кечә јорғанын алтында исә гәһгәһә чәкиб күлүр, амма һәгигәти һәр кәс о биринә демәкдән чәкинир, чүнки бурда мәсәлә дәлә мәсәләси иди...

Вахт тамама јетди. Сизә кимдән дејим, кәндлидән. Кәндли бир күн голтуғунда «халча», ә'јанларын мұшајиәти илә сараја дахил олур, шаһын тәхти өнүндә бир парча ағы јерә сәрир, әлләрини көјә галдырыр, бир дуа охујуб, үзүнү шаһа тутур:

— Будур о мөчүзәкар халча, гиблеји аләм. Бундан сонра сиз атасындан хәбәрсиз вәләдәззиналары бу халчанын көмәји илә тапачаг вә бу сәлтәнәтә јакын гојмајачагысыныз, иншаллаһ.

Ә'јанлар:

— Әлбәттә, нә иши вар бич-вәләдәззиналарын бу сәлтәнәтдә? — дејә аға јакынылашыр, ону сығаллајыр вә әјилиб өнүр. Ә'јанлар бир-бир буталарын үстүндән «бојланан» кишиләри нишан верир. Бири дејир: ордан бахан мәним дәдәмдир, о бири дејир, јох, мәним дәдәмдир. Ә'јанлар һәр бири бич олмадыгыны, сәлтәнәтә садиг олдуғуну билдирмәк үчүн халчада дәдәсинин шәклини көрдүјүнү шаһын гаршысында нұмајиш етдирир вә бу чәкишмәдә дәдәләр гарышыг дүшүр.

Падшаһын көзү кәлләсинә чыхмышды. Һамы халчаны тә'рифләјир, һамы «гөнчәләрин» ичиндән бојланан дәдәсиндән, нахышларын әлванлығындан данышыр, јалныз о — бу тәхти-тачын саһиб тә'рифи көјә галдырылан халчаны көрә билмир... Шаһ халчанын кәрамәтинә лап инаныр. Нәдән ки, ахы о өзүнүн бичлијиндән хәбәрдар иди.

Шаһ сусур. Башыны ашағы салыб дүшүнүр. Бирдән ајылыб көрүр ки, һамынын диггәти она јөнәлиб. Дејәсән, сарај әһли он-

дан шүбхөлөниб? О, бу шүбхөли нэзэрлэри өзүндөн јајындырмаг үчүн дөрһал ајага галхыб тахдан дүшдү. Јерэ сәрилмиш ага диг-гәтлө бахыб әлини кәндлинин чијинә гојду:

— Афәрин! Һалал олсун!

Кәндли дөрһал ејһамы баша дүшдү.

Шаһ халчаны дејил, кәндлини тәрифләјирди. О, «һалал ол-сун» сөзү илә кәндлијә демәк истәјирди ки, мәни икинчи дәфә чох мәнәртлө доладын бармағына, елә доладын ки, е'тираз да едә билмирәм.

Шаһла кәндли хејли бахышдылар. Кәндли шаһын ејһамыны дүз баша дүшүб-дүшмәдијини јохламаг гәсдилә ону дөшәмәнин сағ тәрәфинә чәкиб бармағы илә халчаны көстәрди:

— Бу тәрәфдән баханда кими көрүрсүнүз, гиблеји-аләм?

Шаһ тәрәддүд етмәдән:

— Рәһмәтлик дәдәми.

— Башында нә вар?

Бу суала шаһ гәзәбләнди:

— Мәндән нијә сорушурсан? Өзүн көрмүрсән?

Кәндли:

— Гиблеји-аләм, мән өз дәдәми көрүрәм, мәним дәдәмин ба-шында папаг вар. Бә, сәнин дәдәнин башында нә вар?

Шаһ артыг дөзә билмәди:

— Ахмаг оғлу ахмаг, сәнин дәдән кәдә иди, мәним дәдәм шаһ. Шаһын башында нә олар? Бир дә мәни бу ре'јадан һали елә кө-рүм, бәс нәди бу, мәним дәдәмин башы сарыдыр, сачы, сагталы һакәзә...

Кәндли дә астадан пычылдады:

— Шаһым, мән сизин дәдәнизи танымырам ки... Нә билим бу сарылыг һарданды?..

Бу ејһам шаһы лап чин атына миндирди. Ичиндә бир гәзәб һисси баш галдырды. Әлиндән јығдыгы бу лоту кәндлидән һа-јыф чыхмаг фикринә дүшдү. Бир дә көрдү ки, ә'јанларын да кө-зүндә бир гәзәб ишыгы парлајыр. Шаһ аңлады ки, кәндлини тәрифләмәси ә'јанлары тәшвишә салыб. Јәгин онлар горхур ки, бирдән шаһ онлардан биринин јеринә кәндлини кәтирә биләр. Шаһ бир хејли фикирләшиб үзүнү тутду кәндлијә:

— Сән ки, белә ағыллы адамсан, сәнә бир суалым вар, она чаваб верә билсән, сәни сараја бөјүк бир вәзифәјә кәтирәчәјәм. Ә'јанларын үстүнә су әләнди.

— Бујур, ә'лаһәзрәт!

— Де көрәк, бу мәчлисдәкиләрин һамысы инди нә дүшүнүр?

Кәндли дә ә'јанларын көзүндәки гәзәби охумушду. Амма буну дејә билмәзди. Чүнки һамысы гарылдашыб дејәрди ки, бизә бөһ-тан атырсан!

Кәндли деди:

— Һамынын нә фикирләшдијини ајры-ајры дејим, јохса бир-дән—

— Һамы һагда бирдән де!

— Һамынын бирчә фикри вар: шаһымызын өмрү узун олсун...

Әкәр инанмырсынызса, һамыдан сорушун. Көрүн, дүзмү дедим?

Ә'јанлар гышгырышды:

— Дүздүр, дүздүр, һамымыз инди ону фикирләширдик.

Шаһ көрдү ки, кәндли ону бурда да үстәләди.

Бу заман шаһын гулағына алабәзәк, зынгыровлу тәлхәјин сә-си кәлди. Охујурду өзүјчүн: «Ај чамаат, хошбахтам... Ај чамаат, хошбахтам...». Шаһ да истәр-истәмәз додағынын алтында мы-зылдады: «Јаланчынын дәдәсинә лә'нәт... Көпәк оғлунда јалана бах еј...».

Һә, көрдән үч алма дүшдү. Бирн Әндәһар чамаатынын, бири кәндлинин, о бири дә нағыла гулаг асанларын.

Нојабр, 1979.

БАШГАСЫ ҮЧҮН ЈАШАЈАНДА

Он ил иди ки, евләнмишдим. Өмүр јолдашымдан чох разы идим. Бир-биримизи јахшы баша дүшүр, јери кәләндә бир-биримизә күзәштә кетмәји дә бачарырдыг. Һеч бир шејдән кәсиримиз јох иди... Амма... Бах елә бүтүн мәсәлә дә бу «амма»нын башында иди... Јахшы дејирләр ки, ики хошбәхтлик бир јердә мүмкүн дејил. Өвладымыз олмурду, Һеч демә, аилә үчүн өвләд әсас мәсәлә нмиш... Әслиндә, буну мән о гәдәр дә бө-јүк дәрд һесаб еләмширдим... Амма аһам... Һәр күн бу барәдә сөһ-бәт салыр, ганымызы гаралдырды. Јолдашымы апармадыгы һә-ким галмамышды... Әлач олмурду ки, олмурду...

Мән машын хәстәси идим. Ишдән сонра машынымы јујуб тә-мизләјир, чох заман тәк, бә'зән дә достларымла шәһәри 3—4 дәфә доланырдым. Машынымын ајналарыны «көз вуран гыз»ларын шәкилләри вә мүхтәлиф емблемләрлә бәзәмишдим. Көзәл бир јапон магнитофонум да вар иди. Арха ајнанын габағына һәр бучагдан бир калонка гојмуш, чалдырдығым харичи чаз һава-ларына орадан гулаг асырдым. Бир сөзлә, машыны кәлин отағы кими бәзәмишдим. Ики көз истәјирди ки, бахсын, ләззәт алсын. Бу, бир нөв мәним үчүн әјләнчә иди. Суқан архасына кечәндә елә бил дүнја мәнә верилрди. Учурдум... Мәнә елә кәлирди ки, һарадаса узагларда кизләнән арзума, хәјалыма доғру учур, она

чатмаға тәләсирәм... Мән сүр'әт дәлиси идим... Әслиндә мәнзил башына тез чатмағ, арзуја тез говушмағ, онун үчүн тәләсмәк инсанын тәбиәтиндәдир. Мән жени чыхан машынларын әввәлчә спидометринә бахардым. Автомашынлардакы ән бөјүк сүр'әт — саатда 160 мәни гане етмәз, үрәјимдә машын ихтирачыларыны данлардым.

Машына олан һәрислијим һамыдан чох јолдашымы ачыглан-дырарды. Белә вахтларда анам:

— Нејләсин, јазыг ушағ өзүнү нә илә алдатсын, — дејә јаралы симә тохунары.

Узағ шәһәрләре машынла кетмәји чох севирдим. Евдә дарыхмасын дејә бә'зән арвадымы да өзүмлә апарырдым. Һансы шәһәрә кедирдиксә, о өзүнү һәкимә көстәрәрди. Һынамырдым. Јазығ арвад көрпә ушағ көрәндә өзүнү итирәр, онун архасынча матдым-матдым бахарды. Ушағы гучағына көтүрмәк, ону охшамағ истәрди. Лакин анасындан чәкинәр, өзүнү күчлә сахларды. Сонсуз гадынлар һаггында дилләрдә долашан рәвәјәтләрлән чәкинәрди: «Сонсуз гадынларын көзү дәјмәли олур».

Јахын танышларымыздан биринин јарашыглы бир гызы варды. Јолдашым бу ушагдан өтрү дәли-диванә иди. Һәр дәфә он-лара кедәндә ушаға һәдијјә апарарды.

Бир истираһәт күнү јолдашымыла онлара кетмишдик. Ушағ бизи көрән кими јолдашымын бојнуна атылды. Һәдијјәләри алыб јанымызда әјләшди. Бу заман о бири отагдан нәнә гапыны ара-лајыб ишарә илә ушағы јанына чағырды. Ушағ нәнәнин нә демәк истәдијини баша дүшсә дә, биздән әл чәкмирди. Бу заман нәнә кәлиб ушағы зорла о бири отаға апарды. Бир гәдәр кечмиш гајытды. Ушағын јахасындан көзмунчуғу асылмышды. Нә гәдәр отурдуғумузу билмирәм, јолдашым бир кәлмә дә данышмады. Көј кими тутулмушду. Кәнч әр-арвад да нәнәнин бу һәрәкәтинин пешиманчылығыны чәкиб, нә гәдәр канфәшанлығ көстәрдиләрсә дә, мәчлисн исидә билмәдиләр. Галхыб кетдик. Бу бизим онлара сон кедишимиз олду.

Јолдашымын бир дөфтерчәси варды. Бүтүн таныш-билишин ушагларынын ад күнләри һәмин дөфтерчәјә јазылмышды. Бир таныш, ја гоһум ушағынын ад күнүнә 2—3 күн галмыш о мәни хәбәрдар едәрди:

— Ајын филанында филанкәсин ад күнүдүр...

Кетмәјә билмәздик... Кетмәсәјдик, үрәкларинә ајры шеј кәләрди. Кедәндә дә... һәм биз сыхылырдыг, һәм дә мәчлисдә-киләр.

Јазыг тамада биз олан јердә өвлад һаггында истәдији кими даныша билмәз, сағлығы гысалдарды. Бә'зән белә олурду ки, бизи танымајан, бизим өвладсыз олдуғумузу билмәјән бир нә-

фәр өвлады аилә сәадәтинин әсасы сајар вә нитгини белә гур-тарарды:

— Өвлад нәслин давамы, бизим кәләчәјимиздир... Ичәк бур-да әјләшәнләрин һамысынын өвладларынын сағлығына!

О заман мән истәр-истәмәз дүшүнәрдим: «Өвладым јохдур, демәк мәним кәләчәјим јохдур». Бу заман оғрун нәзәрлә јолда-шымы сүзәр, онун гәлбиндән гара ганлар ахдығыны һисс едәр-дим. Белә мәчлисләрин бириндән гајыдандан сонра о, бир дәфә мәни бәрк дилә тутду ки, кәл, гардашымын гызыны өвладлыға көтүрәк. Мән бу тәклифи көзләјирдим... Амма нәдәнсә гәлбимчә дејилди. Мәнә елә кәлирди ки, һавахтса бизим өвладымыз олма-лыдыр... Нә исә... үрәјим раһат иди...

Бир дәфә дә о мәнә гәрибә бир әһвалат данышды... Куја, онун улу бабасынын да өвлады олмурмуш. Нәнәси ону дилә тут-муш, әрини өз әли илә евләндирибмиш.

Әлбәттә, о, бу сөһбәтлә мәни сынамағ истәјирди. Әслиндә бу чох мә'насыз сынағ иди. Она көрә ки, о өзү дә чох көзәл билир-ди ки, мән ону үз өвлада дәјишмәздим... Мән һеч бу барәдә дүшүнмүрдүм дә... Мәни бу барәдә дүшүнмәјә јалныз о, онун изтираблары мәчбур едирди.

Бир дәфә мән ишдән гајыдаркән јолдашымын «Ушағ аләмн» мағазасынын витрини гаршысында дајаныб јарашыглы ушағ ајаггабыларына вә ушағ әјләчәкларинә бахдығыны көрдүм. Узаг-дан ону сејр едирдим. О, хејли тамашадан сонра ичәри кирди. Нөвбәјә дурду вә бир дәст ушағ ајаггабысы алыб сумкасына гојду. О, бу ајаггабылары нејләјирди, көрәсән? Мән она јанаш-мадым. Евә кәлдим. Бир гәдәрдән сонра о да кәлди. Бу барәдә о, бир сөз демәди. Мән дә сорушмадым. Көзучу она бахырдым. Ајаггабылары сумкасындан чыхарыб чәһиз кәтирдији сандығын ичәрисиндә кизләтди. Бир күн о евдә олмадығы вахт сандығы ачдым. Бурада нә гәдәр ушағ палтарлары, ајаггабылары вә ојун-чағлары вар иди. Дәһшәт мәни көтүрдү.

Бу әһвалатдан бир нечә күн сонра истираһәт күнү достла-рымла узағ бир рајона кедирдик. Адәтим үзрә јенә дә гуш кими учурдум. Достларым бир-бирилә зарафат едир, ләтифәләр да-нышыр, гәһгәһә чәкиб күлүрдү. Бирдән јанымда әјләшән достум:

— Ај бала, бир аз јаваш сүр, евдә бизим арвад-ушағымыз вар, — дејә бөјрүмү дүмсүкләди.

Онун бу сөзү үзүмә шиллә кими дәјди. Бу сөзү дејән мәним ән јахын достум иди. Хәтрими чох истәјирди. Онун бу сөзү гәс-дән демәдијини баша дүшүрдүм, лакин сөз мәни бәрк тутмушду. Динмәдим. Ачығымы нә илә сојудачағымы билмирдим. Сүр'әти бир аз да артырдым.

Бу вахт архада эйләшән мүнәндис достум:

— Јолдаш, биз тәјјарәдә учмуруг, нә олуб, бир аз аста сүр-сәнә, — дејә бириннин сөзүнә гүввәт верди. Сонра: — Билми-рәм, һардаса охумушам ки, Америкада машины сатмамышдан әввәл алычыдан аиләсинин шәклини истәјирләр, — дејә әлавә етди.

— О нә үчүн? — дејә јанымда эйләшән достум мүнәндисин үзүнә бахды.

Мүнәндис:

— Һәммин шәкли спидометрин архасына гојуб, сонра сатыр-лар. Сүр'әт јүздән кечәндә ушагларын шәкли ајнада әкс олунур. Сүрүчү шәкли көрүнчә ушаглары јадына дүшүр вә сүр'әти азалдыр.

Бурада дөзә билмәдим. Дәрһал машины сахлајыб, мүнәндис достума дөндүм:

— Мәним ушагларым олмадыгына көрә бәрк сүрүрәм. Амма сәнин ушагларын вар. Бујур, кәл сән сүр, — дејиб машиндан дүшдүм.

Достларымын үстүнә елә бил су әләнди. Ахы, о, бу сөзү гәс-дән, мәнә тохунмаг үчүн демәмишди.

О, дәрһал сәһвини аңлады вә дөнә-дөнә мәнән үзр истәди. Јакин олан олмуш — ох јайдан чыхмыш, дүз үрәјимә дәјмишди.

Тәзәдән јола дүзәлдик. Анчаг нә јолда, нә дә рајонда олду-ғумуз ики күн әрзиндә пәртлијимиз кечмәди...

Бу әһвалатдан сонра достларым мәним јанымда һеч вахт ушагдан сөһбәт салмаз, өз өвләдларынын да адыны чәкмәзди-ләр. Мән буну һисс еләр вә буна көрә дә даһа чох әзаб чөкәрдим.

Заман кечди, талә үзүмүзә күлдү. Күнләрин бир күнүндә би-зим айләмизә дә сәадәт бәхш еләјән Севинчимиз дүнјајә кәлди. Биздән артыг достларымыз севинирди. Евимизә көзәјдинлыгы-на кәләнләрин арды-арасы кәсилмирди. Севинчин дүнјајә кәл-мәси илә достларымыз да әзабдан, еһтијатлы сөһбәтләрдән хилас олмушду. Һәммин ил јолдашым Севинчимизлә бәрәбәр узаг кәнд-ләрин биринә истираһәтә кетди. Мән Бақыда галмышдым.

Бир күн јолдашымдан телеграм алдым. «Ушаг хәстәдир, дур-ма кәл».

Бир анын ичиндә дүнја мәним үчүн зиндана дөндү. Телеграф-чы гапынын ағзында донуб галмышды. Нә едәчәјими билмир-дим. Телеграфчыны јола салыб машинын ачарыны көтүрдүјүмү билдим. Бир заман ајылдым ки, јолдајам.

Машинын тәкәрләри јерә дәјмирди, учурду. Саатда нечә илә кетдијими дә билмирдим. Спидометрә бахмаға да маңалым јох иди. Әлим суканда, көзүм јолда, фикрим исә кәнддә, Севинчи-мин јанында иди.

Кәндә нә заман чатдығымдан хәбәрим олмады. Јолдашым мәни көрүб тәәччүләнди.

— Ај балам, бу бојда јолу нә тез кәлдин?

— Ушаг нечәдир?

— Горхма, һеч нә јохдур.

Ичәри кечдим. Ушаг јатырды.

— Һәкимләр елә габағынча кетди. Горхулу бир шеј јохдур, — дејә бачым мәнә тәскинлик верди. — Дејирләр скарлатинадир. «Скарлатин» сөзү башымда шимшәк кими чахды.

— Бу саат Бақыја чатдырмаг лазымдыр, — дејә ушағы гуча-ғыма көтүрдүм.

Јолдашым:

— Дајан, һара?

— Башға јолумуз јохдур, мин машина.

Јолдашым гучағымдан ушағы алыб динмәз-сөјләмәз машины тәрәф кетди. Һава гаралырды. Бачымкил нә гәдәр исрар етди-ләрсә дә «јолчу јолда кәрәк» — дејиб машины эйләшдим.

Језнәм мәнә јахынлашыб:

— Киши, белә олмаз. Кечәјә дүшәчәксән, хәстә ушагла бу вахт һара кедирсән, өзүн дә јорғун? Ахшамын хејриндән күндү-зүн шәри јахшыдыр. Гал, сәһәр кедәрсән, — дејә голумдан тутду.

Дедим: јох ки, јох!

Тәрәндим. Бир аздан һава гаралды. Әмрүм боју машины гуш кими учуран мән индисә сүр'әти саатда 50—60-дан јухары галдырмырдым. Гаршыдан кәлән машинларын ишығы әмрүмдә биринчи дәфә иди ки, мәни горхударду. Әлләрим әсир, үрәјим титрәјирди. Машины елә сүрүрдүм ки, ушағын руһу да инчимә-син. Јолун чала-чухур јерләриндән кәнара чыхыр, јолун јахшы-сыны сечмәјә чалышырдым. Машын бир балача чухура дүшән кими дөнүб керијә бахырдым:

— Ушаг ајылмады ки?

— Јох, ишиндә ол!

Кетдикчә сүр'әти азалдырдым. Сүр'әти 50-дән јухары гал-дыра билмирдим. Бу, јолдашымә әсәбиләшдирди:

— Нә олуб, нијә сүрмүрсән?

— Горхурам.

— Нәдән.

— Ушаг вар, ахы.

— Бәс нијә өз чанын үчүн горхмурдун? Сәнә «аста сүр» де-мәкдән дилим габар бағламышды.

— Мән һеч.

— Ону да дүнјајә кәтирән сән дејилсән?

Догрудан, бу нечә олан ишдир? Нијә мән машины гуш кими учуранда тәһлүкә һисс етмир, гәзәја дүшә биләчәјимдән еһтијат

етмирдим? Мәкәр мәним өз чаным мәнә өвладымын чанындан аз гүмәтгидир? Көрүнүр белә имиш... Көрүнүр, машинын спидометринә өвладларынын шәклини гојанлар доғру иш көрүрләр. Ахы, инди мән өзүм үчүн јох, өвладым үчүн јашајырам.

Инсан башгасы үчүн јашамајанда инсан олмурмуш сән демә. Инсанын инсанлығы елә бунда имиш.

Август, 1974.

КӨНҮЛ СЕВӘН КӨЛЧӘК ОЛАР

Рәфигәм Фирәнкизи мән. керчәкдән чох истәјирдим. Нәинки мән, аиләмиздә анамдан тутмуш балача гардашыма гәдәр һамы онун хатирини әзиз тутурду. Әслиндә бу севкинни о өзү газанмышды. Фирәнкиз ушагла ушаг, бөјүклә бөјүк иди. О гәдәр шән, о гәдәр зарафатчыл иди ки, бизә һәр кәләндә евимиздә тој-бајрам олурду. Һәрәни бир диллә данышдырыр, һамынын зәиф тәрәфини билир вә чох инчә зарафатла һамыја саташырды. Онун зарафатларындан һеч кәс инчимәз, әксинә, һамы ондан бир атмача, бир ејһам көзләрди.

Университети 3 ил иди ки, гуртармышдыг. Һәрәмизин бир идәрәдә ишләмәјимизә бахмајараг, јенә дә тез-тез көрүшүр, дәрдимизи бөлүшүрдүк. Фирәнкиз бизим синифдә охујан Гаратај адлы бир оғланла һәлә тәләбә икән көрүшүрдү. Гаратај заһирән чох јарашыглы олса да мәним ондан һеч хошум кәлмәзди. Фәкүлтәдә һамы ону әдәбаз, худбин, өзүндән разы бир адам кимә таныјар, һеч кәс онунла үнсijјәт бағламазды. Амма нејләмәк оларды, оғлан Фирәнкизин үрәјинә һаким кәсилмишди. Мән Гаратајы рәфигәмдән чох јахшы таныјыр, онун бүтүн чатышмазлыгларыны билир, лакин Фирәнкизин јанында бу барәдә данышмыр, сусурдум. Она көрә ки, ел демишкән, «көнүл севән көјчәк олар». Мән Гаратајын Фирәнкизин башына кәтирдији ојунлардан да хәбәрдар идим. Ахыр вахтлар јазыг гыз дәзә билмир, онун јарамаз әмәлләриндән данышыр, һеј килејләнирди. Мән јенә дә сусурдум. Нејләјә биләрдим? Бу күн күсүр, сабаһ јенә дә барышырды. Буну билә-билә мән она нә дејә биләрдим?

Мән белә тәһгирләрә дәзә билмәздим. Лакин бу, мән идим. О исә... Гаратајын тәһгирләрини удур, ондан ајрыла билмирди. О, һәр дәфә баш берән һадисәни олдуғу кими мәнә данышыр, сонра һөнкүрүб ағлајыр, мәнән бир мәсләһәт көзләјирди. Мән исә тәсәлли вермәклә кифәјәтләнир, она бир јол көстәриб, бир мәсләһәт верә билмирдим.

Фирәнкиз кедәндән сонра әһвалаты анама данышардым.

Анам тәәссүфлә башыны јелләдәр, гызын дүшлүјү бу вәзијјәтә ачымагла кифәјәтләнәрди. Бир күн анамдан хәбәр алдым:

— Бәлкә биз она көмәк еләјәк?

Анам:

— Нејләјә биләрик? — дејә хәбәр алды.

— Дејирәм, бәлкә бир јол көстәрәк, бәлкә... Ачыгча дејәк, ондан әл чәксин?

Анам үзүнү туршудуб, ләһшәтлә гышгырды:

— Нәбадә!!.. Нәбадә белә иш тутасан, — деди, — унутма ки, әтлә дырнаг арасына кирән ијләниб чыхар. Онун пис адам олдуғуну сөһбәтләриниздән баша дүшмүшәм. Амма гызым, көнүл севән көјчәк олар. Сән бу ишә гарышма.

Анам һағлы иди. Бир дә мән Фирәнкизи јахшы таныјырдым, билирдим ки, онун Гаратајдан ајрылан һалы јохдур. Гаратајын бәзи гүсүрлары белә Фирәнкизин көзүнә хош көрүнүр. Оғлан онун үрәјинә елә кириб ки, Фирәнкиз онун чәкиб јерә атлыгы папирос көтүкләрини дә јығыб тәбәррүк кими сахлајыр. Мән онун бу һәрәкәтинә һәмишә күлүр вә тәәччүбләнирдим. Буна көрә дә о данышыр, мән исә елә сусур, сусурдум...

Бир ил дә бу минвалла кечди... Јенә дә далашыр, ертәси барышырдылар...

Бир күн балача гардашымын ад күнү иди. Фирәнкиз дә әзиз гонағымыз кими, јенә башда әjlәшмишди, дејирдик, күлүрдүк... Тамадамыз Фирәнкиз иди. Кимин сағлыгына ичирисә, алынын јанына күлмәли бир ајама гошур, зарафат едир, сөзүнү ләтифә илә битирирди. Онун һәр сағлыгы курултулу бир гәһгәһә илә гуртарырды. Мәчлисин ширин јериндә гапынын зәнки чалынды. Анам гапыја кетди. Бир гәдәр сонра Гаратајла гајытды... Фирәнкиз әлиндәки бадәни јерә гојуб, сәсини хырп кәсди. Рәнки ағармыш Гаратај мәчлисә өтәри бир нәзәр салыб үзүнү Фирәнкизә тутду:

— Јохса, тамадалыг еләјирсән? Әһсән!..

Атам галхыб өз јерини Гаратаја тәклиф етди:

— Бујурун, әjlәшин. Фирәнкиз бизим ев ушағымыздыр... О, бизим баламыздыр... Сиз дә һәмчинин.

Гаратај атама ачыглы бир нәзәр салыб:

— Мән белә мәчлисдә әjlәшмәрәм, — дејиб кетди... Мәчлисә елә бил су әләнди... Һамы јериндә дөнүб галмышды. Фирәнкиз палтосуну белә кејмәјә мачал тапмајыб, онун архасынча көтүрүлдү...

Бу әһвалатдан бир һәфтә сонра Фирәнкиз бизә кәлди. Атамдан, анамдан үз истәјиб мәни отағыма чәкди. Башыны синәмә гысыб һөнкүртүлә ағлады... Мә'лум олду ки, бу бир һәфтәдә нә гәдәр јалвармышса да Гаратај барышмамыш, даһа онунла гур-

тардыгыны билдирмишди. Сонра элава етди ки, о да артыг безмиш, сәбр касасы долмушдур. Бу ишә даһа сон гојулса јахшыдыр. Мән буна севиндим вә она һагг газандырдым. Үрәјимдә чохдан гөвр еләјән сөзүмә она билдирдим:

— Сән буну чохдан баша дүшмәли вә о алчагла чохдан гур-тармалыјдын.

Фирәнкиз јенидән ағламаға башлады. Көз јашыны силмәк үчүн сумкасыны ачды, јайлыгыны чыхаранда бир дәнә папирос көтүјү дығырланыб јерә дүшдү. Мәни дәншәт көтүрдү. Бүтүн бу әһвалатлардан сонра гыз јенә дә ону севирмиш.

Фирәнкиз әјилиб көтүјү јердән көтүрдү, сумкасына гојуб галхды ајаға:

— О мәнә нә еләсә дә бунун һеч кәсә дәхли јохдур. Сән нә һагла она алчаг дејирсән? — дејә гапыны чырпыб кетди.

Јеримдәчә донуб галдым... Ах, севки!.. Сәнин нә аңлашылмаз, нә гәрибә, нә сирли һалларын вармыш!..

Октјабр, 1974.

КӨЛКӘДӘ

Тәзә мәнзилә көчмүшдүм. Севинчimin һәдди-һүдуу јох иди. Һәлә бағламалары ачмамыш фәрәһ долу бахышларла отаглары нәзәрдән кечириб ејвана чыхдым. Синәдолусу нәфәс алыб әтрафа бојландым. Јанашы ејванда јашлы бир киши көрдүм. О, да мәним кими бу күн тәзә мәнзилә көчән-ләрдән иди. Мәни көрән кими:

— Мәнзилениз мүбарәк, гоншу, — дејиб иришди.

Мән дә ону тәбрик еләдим.

Киши:

— Үстү јохдур, ә'ла тикибләр... Амма бир нөгсаны вар, — дејә бизим ејванла онун ејваны арасында дама доғру дикәлән нәһәнк боруја ишарә еләди.

— Әлини вур көр, нә көрәрсән.

Әлими боруја тохундурдум, исти иди.

— Газанхананын түстүсү бурдан чыхыр.

— Еләдир, — дедим.

Амма бу истиликдәки нөгсаны баша дүшә билмәдим. Онун нә демәк истәдијини дәрк етмәдијими бахышларымдан оху-дү, кечди изаһата:

— Ганун дејир ки, соба борулары ејванлардан азы 30 сантиметр узак олмалыдыр. Инди өлч, көр бу бору сәнин ејванындан нә гәләр аралыдыр.

Көзәјары өлчдүм. Елә 30 сантиметр оларды. Киши разылашмады. Деди 25 сантиметр ола, ја олмаја... Әлава еләди ки, јанғын чох дәншәтли шејдир, мән көрмүшәм, аллаһ һеч кәсә көстәрмәсин. Кәрәк бу әһвалаты биз мүтләг јанғынсөндүрән идарә-јә хәбәр елијәк, боруну ордан көтүрсүнләр. Јох, әкәр көтүрмәсәләр, онда бизим мәнзилләрин бир гәпиклик дәјәри јохдур.

Бу күн ганадым јох иди ки, учам, мәрдимазар оғлу овгатыма соған доғрады. Амма диггәтләбахыб хејли фикирләшәндән сонра көрдүм бош сөздүр. Борунун јанғына һеч дәхли јохдур. Анчаг үстүнү вурмадым. Киши мәним бу јанғын сөһбәтинә о гәдәр дә әһәмијјәт вермәдијими һисс еләди. Деди, бу күндән олдуг коргоншусу, мән өлүм, бизә кәл. Һәм әмәлли-башлы таныш ола. Һәм дә сәни баша салым ки, бору бурдан көтүрүлмәлидир.

Нә гәдәр бојун гачырдымса да мүмкүн олмады. Киши гырсаггыз олуб јапышды әтәјимдән. Наәлач галыб кечдим онлара.

Тәзәчә дашынмыш халча-палаз, јорған-дөшәк, габ-гачаг отаг-лара сәпәләнмишди. Күлфәт тәзәчә көчдүјү мәнзиленин чәмини тапмамыш, јан-јерәсинә бәләд олуб раһатланмамыш сәә гонаг кәлмәк дүрүст дејилди. Ев әһлиндән үзрхәһлыг еләмәк истәјирдим ки, киши башлады:

— Ај сағ олмуш, кәрәк ахы, гапыбир гоншуну таныјасан. Нәдән ки, бу күндән биз олдуг биревли, өзү дә јаман хошума кәлдин—дејиб, мәни бөјүрдәки балача отаға кечирди. Һәлә ачылмамыш бағламалардан бирини алтыма чәкиб «отур» деди.

— Мән Дадаш Гәдимовам! — дејиб дик-дик үзүмә бахды.

«Дадаш Гәдимов?» — үрәјимдә бу ад-фамили бир нечә дөфә вәрәвүрд еләјиб кишини алтдан-јухары бир дә диггәтлә сүздүм. Таныја билмәдим. Јалһыз инди чәнәсинин алтындан синәсинә доғру узанан јаныг јерини көрдүм. О да мәнә, дејәсән, елә бу јаныг јерини көстәрирди... Анчаг кишинин нә ад-фамили, нә сифәти, нә дә боғазындакы нишанә мәнә бир сөз демирди. Үрәјимдә јаддашымын күтлүјүнә лә'нәт охујуб дедим:

— Чох көзәл.

Киши бир дә тәкпар еләди:

— Дадаш Гәдимов!

Мәним ону таныја билмәмәјим, дејәсән, кишинин хәтринә дәјди. Күлә-күлә деди:

— Һә, әмиоғлу, ачығына кәлмәсин, дејәсән, гәзет-зад оху-мурсан?

Әмәк гәһрәманларынын, мүһарибә ветеранларынын, мәшһур алим вә јазычыларын адларыны үрәјимдә садаламаға башладым. Ешитдијим, билдијим мәшһур адлар ичәрсиндә «Дадаш» ады јох иди. Анчаг кишини сындырмамаг үчүн күнаһы јаддашымын бојнуна јүкләдим:

— Көзүмө таныш кәлирсиниз, амма жаддашым мени хәчаләт-ли еләјир.

Киши балача бир чамаданын үстүндә әлләшиб бир папирос жандырды:

— Көзүнә таныш кәлирәм? Әлбәттә, јәгин, шәклими гәзетдә көрмүсән.

Дедим:

— Ола биләр.

Папиросуна дәрин бир гуллаб вуруб деди:

— Гоншу, мән о Дадаш Гәдимовам ки, Хәзәрдәки «Һүнәр» кәмисини јанғындан хилас еләмишдим. Һә, јадына дүшдү?

Бу сөzlә Дадаш әми јаддашыма чыраг тутду. Алаторан јад-дыма дүшдү. Чохдан, лап чохдан гәзетдә белә бир әһвалат оху-мүшдүм. Киши әһвалаты данышмаға башлајырды ки, јан отаг-дан доггуз-он јашларында бир оғлан ушағы кәлди. О, әлиндәки топу бир кәнара атыб кишинин јанында әјләшди.

— Нәвәмдир. — Дадаш әми ушаға тәрәф дөндү:

— Баласы, әми илә вачиб сөһбәтим вар. Сән кет нәнәнин ја-нына. Сонра кәлиб сәнә кечәјә кими нағыл данышачағам.

— Мән див нағылыны истәмирәм.

— Јахшы, ајры нағыл данышарам.

— Елә бу нағылы истәјирәм.

— Һансыны?

— Инди данышдығыны.

— Бу нағыл дејил, бала, олан әһвалатдыр.

— Мән дә елә ону истәјирәм.

Дадаш киши нә гәдәр дилә тутдуса, ушаг ики ајағыны бир башмаға дирәјиб кетмәди ки, кетмәди. Наәлач галыб Дадаш әми сөһбәтини давам еләтдирди. Мә'лум олду ки, ијирми сәккиз ил бундан әввәл Красноводскијә нефт дашыјан кәми кечә вахты газанхананын борусундан од алыбмыш, о заман капитан көмәк-чиси ишләјән ијирми үч јашлы Дадаш әми кәмини јанғындан хилас едибмиш.

Сөһбәт боју ушаг тез-тез бабасынын сөзүнү кәсир, «филян шеји нијә демәдин?» дејә әһвалатын о јерини бир дә данышма-ғы тәләб едирди. Мә'лум олду ки, киши бу әһвалаты о гәдәр да-нышыб ки, евдәкиләрин һамысы о јанғын әһвалатынын һәр нөг-тәсини әзбәрдән билир.

— Кечәнин јарысы... Матрослар һамысы јатыр. Бир дә бах-дым ки, алов газанхананы бүрүјүр. Дедим, әлһөкмүлла, әкәр од бу тәрәфә кечсә, даһа бунун элачы аллаһа галыр. Дәрһал әл ат-дым шланга.

Ушаг ајагларыны јерә вуруб гышгырды:

— Шланга јох, баба, шланга сонра. Әввәл фитә гачдын.

— Әдә, гој көрәк.

— Нәји гојум еј... Өзүн дүз данышмырсан. Әввәл фити вер, матрослар ајылсын, сонра шлангдан јапыш.

Киши өзүнү сахлаја билмәди:

— Әдә, орда мән олмушам, јохса сән?

— Ахы, о күн данышанда әввәл фитә гачмышдын.

— А бала, әл чәк. Гој сөһбәтимизи елијәк! — дејә ушағын голундан тутуб јан отаға итәләди. Ушаг инчик һалда кетди. Да-даш әми јанғынсөндүрмә әмәлијатыны тамамлајыб чәнәсинин алтындан синәсинә доғру узанан јаныг јерини көстәрди:

— Бах, бу да о әһвалатын нишанәсидир.

Әләвә етди ки, о вахт бүтүн гәзетләр бу әһвалаты јазмыш, ону «Јанғынсөндүрмәдә икидлјә көрә» дөш нишаны илә тәтифт етмишдиләр.

Сөһбәтини тамамлајыб гүрүрла үзүмә бахды. Бу бахышла елә бил дејирди: «Һә, нечә көрүрсән ләләшини?»

Мән кишинин гәһрәманлығыны тәгдир едиб бу әһвалатын бө-јүк дастанlara ләјиг олдуғуну дедим. Бу јердә елә бил киши-нин јарасына тохундум:

Дадаш әми деди:

— Јазмырлар, киши... Инди сөһбәтимин чаны ондадыр ки, јанғын чох пис шејдир. Кәрәк биз бу боруну бурадан көтүрдәк.

Разылашдым. Амма мәнә дә, өзүнә дә күн кими ајдын иди ки, сөһбәтин чаны боруну көтүртмәк дејил, өзүнү мәнә нишан вермәк иди. Буна көрә дә Дадаш әминин тәзә мәнзилиндән чы-хан кими бору әһвалатыны билмәррә унутдум.

Инди дүз он беш илди ки, Дадаш әми илә мөһрибан гоншулуғ еләјирик, тез-тез көрүшүр, бир-биримизин хејир-шериндә олу-руг. Бу бору әһвалатына бир дөфә дә олсун нә о гајыдыб, нә дә мән. Амма о күндән сонра киши мәним бојнума бир ағыр јүк гојуб. Һансы мәчлисдә, һарда олуругса олаг, мән ону гоһум-әг-рабама, таныш-билишимә тәгдим едәндә, јахуд онун сағлығына бадә галдыранда кәрәк кәмидәки јанғын әһвалатыны башдан-ајаға данышам. Ахырда да дејәм ки, «бу һәмнин гәһрәмандыр ки, вахтилә ады гәзетләрдән дүшмүрдү».

Әввәлләр мән кишинин бу нијјәтини баша дүшмәјиб, сәләчә: «Таныш олун, гоншумдур» — дејәр, әләвә едәрдим ки, «гоншу-лугда тајы јохдур». Сонралар баша дүшдүм ки, онун «гоншум» сөзүндән о гәдәр дә хошу кәлмир. «Достум» дедим, көрдүм бу да ону ачмыр. Бунлардан сонра мәним күтлүјүм билән Дадаш киши мәчлис башланар-башланмаз сөһбәти һәрләјиб мұһарибә-нин, фәдакарлығын үстүнә кәтирәр, јанғын мәсәләсинә ишарә вурарды. Сөзүнү белә гуртарарды: «Мұһарибә, елә бир нөв од-

алов демөкдир. Аллах бизи бу афатдан сахласын». Елэ бу заман мән өз фитими баша дүшәрдим.

Бу эһвалат, элбэтте, чаванларын јашындан чох-чох эввэл иди. Мәним кими јашлыларын да јадындан чохдан чыхмышды. Буна көрө дә өз зәманәсинин «гәһрәманыны» бу күн һеч кәс танымазды. Буну билән гоншум илк танышлығымызда мәнә вердији суалы мәчлисә дә верәрди:

— Газет-зад охумурсунуз, дејесән?

Анчаг бу суалы һеч онун өзүнә верән јох иди. Нәдән ки, Дадаш әми күндәлик газетләри охусайды, көрәрди ки, һәр күнүн, һәр заманын өз гәһрәманы олур. Амма нејләјесән, гоча кишидир, хәтринә дәјә билмирдим.

Адәт үзрә, јенә дә мән гоншумун көһнә гәһрәманлығыны нағыл етмәј башлардым. Сөһбәт тамамланан кими о, әтрафа көз кәздирәр, бу эһвалатын чамаата нә чүр тәсир бурахдығыны јохламаг истәрди. Көстәрдији гәһрәманлығын тәәччүб вә һејрәт доғурмадығыны һисс едәндә о өзү бу лагејдлјі тәәччүбләнәр вә дәрһал мүасир кәнчликдән шикајәтә башларды:

— Валлах, биз белә олмамышыг. Биз халг малыны көз бәбәјимиз кими горумуш, чанымызы ода атмышыг.

«Од», «алов» сөзүнү гоншумун дилиндән ешидән кими мән дә башлардым эвбәрләдијим нағылы данышмаға. Бәзән гәсдән эһвалатын чох да мүһүм олмајан бир јерини ихтисар едәрдим. Нәвәләри орада олардыса онлардан бири, ја да өзү дәрһал сөһбәтә гарышар, эһвалатын о јерини арагла данышарды.

Дүнән Дадаш әминин нәвәсинин тоју иди. Билирсиниз һансы нәвәсинин? Тәзә мәнзилә көчдүјүмүз күн Дадаш әмикилдә таныш олдуғум о дачәл нәвәсини дејирәм.

Бәјин, кәлинин, ата вә аналарынын шәрәфинә сағлыглар дејилди. Баба нәвбәсинин чатдығыны билән кими мулајим бахышларла көзүнү үзүмә зилләди. Ишарәни анладым. Масабәјидән сөз истәјиб галхдым ајаға вә башладым һәмин эһвалаты он мин једди јүз гырхынчы дәфә тәкрат еләмәјә. Шланг мәсәләсинә чатымышдым ки, мәнимлә үзбәүз әјләшән «бәј» астадан:

— Фити бурахдын! — дејә үзүмә бахыб күлүмсүндү. Елэ бил бу күлүшлә демәк истәјирди: «Јазыг бабам, нәвәси јашында бир чаванын көлкәсиндә нә гәдәр јашајачаг?».

әгидә

Бир дәфә мән јахшы бир кишинин һүзр јеринә кетдим. Кетмәмәк олмазды. О, од парчасы иди. Шимшәк кими чадхы вә тез дә сөндү. Некрологда ики кәлмә она нә гәдәр јарашырды: елм фәданси... О, елм аләминдә јүз илләрдән бәри гәбул

едилмиш еһкамлары вуруб дағыдыр, тамам тәзә јолла кедирди. Һеч кәсин кетмәдији јолла... Истирахәт нәдир, курорт нәдир, билмәзди... јарадарды. Һәр јени ихтирасы бир һадисәјә чевриләрди. О хәстәләnmәди, бирдән-бирә сөндү... Икинчи, үчүнчү дәфә инфаркт кечирән гоча алимләрә бөјүк һөрмәтлә јанашар, һәмишә онларын гајғысына галарды. Анчаг бу күн... нә дејесән?!

Бу күн онун једдиси иди. Институтун бүтүн ишчиләри евинә топланмышды. Мән дә кетдим. Көрдүм ки, отуруб данышырлар. Нәдән? Чан сағлыгындан.

Бизим лабораторија мүдиримиз Әлмурад бу күн елә бил дилоту јемишди:

— Бу јазыға мән елә һәмишә дејәрдим, бала, елм гачмыр, чанына фикир вер. Кимә дејирсән? Сөзә бахырды бәјәм?..

Мүдиримиз Әлмурад данышдыгча мән онун јағлы сифәтинә, гыјыг көзләринә бахыр, фикирләширдим: нә олајды, бу адам данышдыгча өз үрәјинә баха биләјди. Бунун үрәји илә дили арасындакы мәсафәни өлчмәк үчүн тәзә бир өлчү ваһиди лазымдыр... Анчаг мәни дүшүндүрән бу да дејилди. Мән она тәәччүб едирдим ки, Әлмурад бурада әјләшәнләрин һамысынын ону чох јахшы таныдығыны билсә дә, јенә данышырды.

Бирдән үзүнү мәнә тутду:

— Сән биләрсән, бу дејесән һеч һәкимә-зада да кетмәзди, һә? — деди вә мәрһумун вахтсыз өлүмүнә тәәссуфләнирмиш кими башыны јелләтди. Бајагдан тәпәсиндә дик дајанмыш бир чәнкә түк сүрәтлә кичкаһына тәрәф енди, мәнә елә кәлди ки, түк онун башына гапаз салыб гулағына пычылладаы: «Абрын өлсун, һеч олмаса данышма».

Мәним әвәзимә директорумуз чаваб верди:

— Ај сағ олмуш, һәким, дава-дәрман јалан сөһбәтдир. Мән һәкимханаја анализ дашымагдан јорулмушам. Көрәк эввәлдән чаныны әлдән вермәјесән, хәстәләндиң — гуртарды!

Мәним узагдан-узаға таныдығым гоча бир алим дә сөһбәтә мүдахилә еләјиб јорғун-јорғун дилләнди.

— Бах, әсл сөз елә будур. Мән бу әгидәләјәм ки, көрәк чанынын гәдрини биләсән. Адам чаванлығында елә билир чан елә һәмишә белә галачаг... јох, һәр күн үстүндән кедир... Бу дүнјанын фанилијини һеч кәс, һәтта даһиләр дә вахтында дәрк еләмирләр. Одур ки, нә олур? Чан кедир, гуру ад галыр! Халг дејир...

Халгын нә дедији мәлүм олмады. Чүнки Әлмурад бу гочанын да сөзүнү кәсди.

— Бәли, бәли, халг табәбәтиндә бөјүк бир һикмәт вар, — деди. — Мәним ган тәзјигим ики жүзә галхырды...

Директор мә'налы тәрздә ғымышды. Әлмурад бу дәфә өзү өз сөзүнү кәсиб, шүбһә илә директора бахды.

— Нә вар?

— Неч, Әлмурад, сөзүнү де.

Әлмурад ғызарды.

— Јох, де көрүм нијә бир чүр, мә'налы күлүмсәдин?

Директор һирсләнди:

— Әши, бу јашда тәзјиг ики жүзә галхмасын, бәс нејләсин?

Директорун сөзү Әлмурадын үзүнә шиллә кими дәјди, аңчаг тәслим олмады:

— Нә јаш? Алтмыш ики јаш киши үчүн нәмәнәдир! Мәним гајнамам дохсаны һаглајыб, ғырғы кимидир.

— Гајынанан сәннин олур?

— Јох, Бузовнада олур.

— Белә де дә.

Әлмурад јенә шүбһә илә дикәлди.

— Нечә мәкәр?

Директор көксүнү өтүрдү вә дејәсән јахасыны гуртармаг үчүн:

— Һавадандыр дә.

Әлмурад сакитләшди.

— Далына гулаг асын. Зәлидән тутмуш, дава-дәрман нә вар, һамысыны еләдим, хејри олмады. Бир күн Бузовнаја кетмишдим. Баш ағырысыдан өлүрдүм. Билдим ки, тәзјиг шогәриб јенә галхыб. Нечә ки, гајнамам буну билди, деди, бала, дәрманын мәнә дә. Дүшдү һәјәтә, мејнәнин зоғуну кәсиб әзди, сүјуну ичиртди мәнә. Һә, сизин чаныныз үчүн, ағы елә орадача хырп кәсди. Оду, буду, олмушам анаданкәлмә!

Сөһбәтә мәрһумун дајысы да ғарышды:

— Елә мән дә түркәчараја инанырам. Сөзүнүн гүввәти, Әлмурад, мәним балдызымын әли-ајағы шилә кими ғызарарды. Даһа һәким галмады бачанағым ону апармасын. Бири деди ил јарасыдыр, бири деди нервдәндир, бири деди егземадыр. Әлгә-рәз, нә башынызы ағырым, ахыр бир күн дедиләр, Шамахыда бир гоча арвад вар, белә јаралары отларла мүаличә еләјир. Бачанағым арвады көтүрүб кетди Шамахыја. Бир һәфтәнин ичиндә арвадын әл-ајағы олду күл кими.

Бурада Әлмурадын өзү илә биркә башында бир чәнкә боз түк дә елә бил марагдан дик галхды.

— Әши, сән аллаһ, о арвадын адресини мәнә вер!

Директор көзләрини бәрәлтди:

— Быј, нејнирсән ону, Әлмурад?

— Әши, сән мәним хиртдәјимдән нә јапышмышан? — дејә Әл-

мурад фысылдады. — Бәраји еһтијат! Бәраји еһтијат! Ган тәзјигини мән мәкәр көзләјирдим? Бирдәнчә јахамдан јапышды?.. Аллаһын вер күнү әсәбиләширик, дејирәм бирдән кәлди егзема да тутду, нејнәрәм? Һә, истәјирәм арвадын адреси әлимин алтында олсун!..

Сөһбәт кетдикчә ғызышырды. Бүтүн данышығларын мәркәзиндә хәстәлик вә она ғыршы мубаризә јоллары дурурду. Һәр кәс өз хәстәлијиндән, хәстәлијин кедишиндән, әзаблардан, һәкимләрлә үзләшмәләрдән, дава-дәрмандан данышырды. Данышан адама да елә кәлирди ки, онун хәстәлијиндән әзаблысы вә она раст кәлән һәкимләрдән ганмазы јохдур.

Әлмурадла директорун арасында бир стуллуғ јер бош иди. Онлар данышанда башлары бир-биринә јахынлашыр, сонра аранырды. Бу ики түксүз, боз баш арасындан һәрдәнбир ағармыш бир баш көрүнүрдү. О, ики евин арасындакы ачығ ғапынын далында әјләшмишди. Онун үзүнү көрмәк мүмкүн олмурду. Һәрдән сөһбәт ара верәндә ғапынын далындан пычылты кәлирди. Сөзүнү ешитмирдим, амма дејәсән атмача атырды. Мән давам кәтирмәјиб, о адамы көрмәк үчүн әјилдим. Таныдым. О бизим ән ғабил һәмкарларымызданды. Сачыны вахтындан чох ғабаг ағартмышды, ејһамла данышмаг адәти иди.

Әлмурад ғыршысындакы тәрһалвадан бир ғашығ көтүрүб иштаһла ағзыны марчылдатды. Мәрһумун дивардакы ғара һашијәли шәклинә бахды:

— Ај бәдбәхт, өзүнү јандырдын, күлфәти дә ағлар гојдун! Јанырам, јанырам һалува, ғардашым!

Бош башлар арасында јенә ағ баш көрүндү:

— Һал-ва, Һал-лу-ва... Ға-лу-а.

Тәбиәтән пычылтылара һәссас Әлмурад дөзмәјиб керијә чеврилди:

— Нә дедин?

— Неч, Һалува дедин, Ғалуа теореми јадыма дүшдү.

Әлмурад әсәбиләшди:

— Неч Ғалуа теореминин јеридир? А бала, идәрәдә дә елм, һүзр јериндә дә? Гојсана јашајаг!

— Јох, теорем јох, Ғалуанын өзү јадыма дүшдү. Ијirmi ики јашында өлдү, — дејә о ағ башыны ғалдырыб мәрһумун шәклинә бахды.

Ејһамы һамы баша дүшдү. Әлмурад исә өзүнү о јерә гојмајыб сөһбәти дәјишмәк үчүн евин ашағы тәрәфиндә динмәзчә отурмуш Хәлилә үзүнү тутду:

— Һә... Елә бири дә бу Хәлил! Кечә-күндүз өзүнү өлдүрүр. Бир сүмүкдүр, бир дәри. Ахы нә олуб? Нә ғача-ғачдыр! Бир чанына да фкир версәнә! Ахы онсуз да алим чәтин јетишир, је-

тишәнләр дә әлимиздән кедир. Ачығы, сәнин дә һалува җанырам, гардашым!

Хәлил динмәди.

Әслиндә бу онун адәти иди. О, һәмишә хәјалда олур, өз-өзү илә данышмағы чох севирди.

Әлмурад ғыргы ганадларыны бир аз да кениш ачды:

— Ај ушаг, — дејә чајпајлајаны чағырды, — дәјишдириң о кишиниң чајыны. Бајагдан фикирләди, чајы сојујуб.

Чајпајлајан Хәлилни чајыны тәзәләди. Анчаг Хәлил нә көһнә чајын апарылмасындан, нә дә тәзә чајын кәтирилмәсиндән хәбәр тутду. Көзләрини тавана зилләјиб дүшүнүрдү.

Бу Хәлил, доғрудан да гәрибә адамды. Неч кәсә гајнајыб-га-рышмаз, сәһәрдән ахшама кими лабораторијада өз иши илә мәш-ғул оларды. Онларла дәјәрли әсәрин мүәллифи олан бу адам, һәлә диссертасија мүдафиә еләмәмишди. Диссертасија сөзүндән хошу кәлмирди. Бәзән елми шураларда оңу данлајыр, мүдафиә еләмәсини тәләб едирдиләр. Хәлил исә бүтүн бунлара бир чүм-лә илә чаваб верәрди: «Елм җалныз диссертасијалардан ибарәт дејил».

Әлмурад бұрада да һәмин мәсәләјә тохунду:

— Хәлил, јашын ғырхдан өтүб, һәлә намизәд дејилсән, бу һөчәтлик нәјә лазымдыр? Кимә ачыг еләмисән, билмирик, бу сәнә лазым дејилсә, бала, бизә лазымдыр. Атчот веририк. Де-јирләр елми дәрәчәси олмајанлар академијаја јарамаз. Чох да ки, јашыи ишләјирсән. Она гижмәт верән јохду, бала, кәрәк дип-ломун ола... Бу неч еј! — дејә Әлмурад башгасынын сөзүнү кәс-мәјә имканы олмадығына көрә јенә өз сөзүнү кәсди. — Бизә ја-зығын кәлмир кәлмәсин, бала, айләнә нијә јазығын кәлмир? Нијә сән ајда филан гәдәр итирәсән? Балам, мүдафиәдән ким зәрәр чәкиб, маашы мааш, һөрмәти дә үстәлик.

Әлмурад гәнддандан бир јумру гәнд көтүрүб бармағынын учунда галдырды:

— Бу гәнд кими көзүм ағарсын јалан дејирәмсә, һәмишә мән оңу фикирләширәм ки, бу јазыг бир чәтән күлфәти о маашла нечә доландырыр? А бала, сәнин балаларын апелсин истәмир? Икра истәмир? Витаминли шејләри дејирәм еј! Гоз, бал, бәһмәз? Зәһни әмәклә мәшғул оланлара билирсән бунларын нә бојда фај-дасы бар?! Мән сәни таныјырам, үрәјиндә мәним бу нәсиһәтимә бәлкәм дә ришхәнд еләјирсән, дејирсән: бал, гоз, бәһ-бәһ!

Архадаң јенә пычылты ешидилди:

— Бал—гоз—бәһ!.. Руз—бәһ!..

Әлмурад диксиниб чәлд архаја чеврилди:

— Нә дедин?

— Неч, дејирәм гоз, бал доғрудан да фајдалы шејләрдир.

— Бәс о иранлынын адыны нијә чәкдин? Рузбәһин...

— Неч, елә-белә јадыма дүшдү. Дејирәм о да алим иди. Ри-јазиијатчы... Јазығы күлләләдиләр.

Әлмурад әсәби һалда әлини башына чәкиб, түкү јатыртды, анчаг чәнкә түк јенә дик галхды. Елә бу заман Хәлил фикирли-фикирли әлини тәзәчә дәјишдирилмиш гајнар стәкана апарды. Әли јанды, киши дик атылды. Һамы күлүшдү. Бајагкы ејһам унутулду.

Әлмурад сәһбәти тәзәләди:

— Кечән ил Гәмәр ханымла Трускавесә кетмишдик. Ахы биз һәр ил Кисловодскидә динчәлирдик. Өтән ил Гәмәр ханымын бөјрәјиндән даш тапдылар, Трускавесә кетмәли олду.

Мәрһумун дајысы Әлмурадын сөзүнү кәсди:

— Балам, о сујун ајры кәрәмәти вар.

Әлмурад сөзүнүн кәсилмәсинә дөзмәјиб ғызарды.

— Елә сөзүм дә онун үстүндәдир дә — деди. — Сизин әзиз чаныныз үчүн, бир аја даш әријиб јох олду. Ондан сонра мән бу әгидәјә кәлдим ки, бүтүн дәрләрин дәрманы су имиш! Һә...

Гоча алим бурада өзүнү сахлаја билмәди:

— Трускавеси нијә дејирсән, ај сағ олмуш, елә көтүр бизим дағларын сујуну. Бир стәкан ич, бир гојуну һәзм елә.

Бу сөз Әлмурадын үрәјинә кәрә јағы кими јайылды:

— Демә, Әбдүләли, демә. Отурмушуг шәһәрдә, бу һисли, пас-лы һавада әридирик чанымызы вәтән намиңә! Һә...

Мән истәр-истәмәз мүдиримин палыд көтүјүнә бәнзәјән пеј-сәринә бахдым. Фикирләшдим: «Кишиләр әридиләр чанлары-ны... вәтән намиңә...».

Әлмурад сөзүнә давам етди:

— Киши, Ширәли бабаны көрмүрсән, јашы 165-ә чатыр, ке-чән ил Лерикдә е'замијјәтдә оландә кетдим дүз јанына. Дедим баба, де көрәк чох јашамағын һикмәти нәдир? Нә десә јах-шыдыр?

Һамы гулағыны шәкләди.

— Деди, һава, су, бир дә әт хәрәјини бачардыгча аз јемәк.

Һамы бир ағыздан:

— Паһ атоннан!

Директорун ганы лап гаралды:

— Арвад гојур ки... тутуб елә бизи јағлы әтә...

— Наһаг, мән оду-буду тутмушам өзүмү чүчә әтинә, бир дә ағартыја.

— Бир иш дә вар ки, мән әт јемәдим, елә билирәм неч нә је-мәмишәм, көзүм елә газанда олур.

Бу јердә мәрһумун дајысы бојнуну газ бојну кими узадыб башлады, нә башлады:

— Јох, мән инанмырам, гојун әтинин габырға кабабындан ким зәрәр чәкиб? Бунлар сөздүр, әсл мәтләб ајрыдыр. Бизим өмрүмүзү әлимиздән алан дәррдир, кишиләр, дәрд! Фикир! Сән фикри нә билмисән?

Бурада мән Әлмурадла директорун башларынын арасындан о агбашлы алимин галхыб кетдијини көрдүм. Адамлар ики-бир үч-бир, бир-биринә көз еләјир, јаваш-јаваш дуруб чыхырдылар. Мән бир даһа мәрһумун гара хашијәли шәклинә бахдым, көк-сүмү өтүрүб гапыја јөнәлдим.

Архадан Әлмурадын сәси ешидилди:

— Гардаш, мән бу әгидәјә кәлмишәм ки, инсан үчүн ән әф-сәл шеј чан сағлығыдыр! Өзкә нә вар еј?!
— Дүз бујурусан, Әлмурад, дүз бујурусан, валлаһ, — дејә бир нечә сәс хорла тәсдиг етди.

Мән бундан чох мә'јус олдум.

Евә чатанда көрдүм һалым позулуб. Кирдим јатағыма. Нә гәдәр чалышдымса јата билмәдим. Бир сөз һеј гулағымда сәс-ләнирди: «Мән бу әгидәјә кәлмишәм ки, чан сағлығы...». Амма үрәјимин ичиндән дә кинајәли бир сәс ешитдим: «Әһсән әгидәниң бөјүклүјүнә, кәламын мүдриклијинә».

ПИС АДАМ

Үрәјимдән бәрк ағры тутду. Мәни хәстәханаја кәтир-диләр. Өз палтарларымы сојундуруб хәстәхана палта-ры кејиндирдиләр. Олдум хәстә. Гәрибә бурасыдыр ки, бу күн-дән јалһыз өзүм јох, адым да, фамилијам да, үнваным да дәјишиб олды «хәстә»!

— Хәстә, нәфәс ал, нәфәс вер.

— Хәстә, јемәк вахтыдыр.

— Хәстә, өзүнү нечә һисс едирсән?

Бурда һеч кәс башгасынын пешәси, вәзифәси, иши, күчү илә марагланмыр. Һамы бир-биринин хәстәлијини хәбәр алып, дәр-манларын тәсирини сорушур. Күчәлә-базарда, идарәдә, ја зија-фәтдә көрүшән танышларын, достларын «нечәсән?» дејә бир-бириндән һал-әһвал тутмалары инди мәнә гәрибә көрүнүр. Бу суал бурда нә гәдәр јериндәдир.

Биринчи күн бәрк дарыхырдым. Јатағымда узаныб фикримдә вахты говмаға чалышырдым... Елә бил јердән-көјдән әлим үзүл-

мүшду. Елә бил доғма евимдән, исти очағымдан узаг, чох узаг гәриб бир өлкәјә дүшмүшдүм. Јад адамлар ичиндә адам өзүнү нечә тәнһа, кимсәсиз, гәриб һисс едәрмиш.

Шәфғәт бачысы кәлди, термометр вериб кетди. Өлчдүм. 36 дәрәчә. Ахы, чансыз чивә мәним ичимдәки тәнһалығын сојуглу-гуну нечә көстәрә биләрди?..

Дөзә билмәјиб дәһлизә чыхдым. Хәстәләр әјләшиб сөһбәт едирдиләр. Сөһбәт һавадан башлады, хәстәликләрдән шикајәтдә гуртарды. Дағылдылар, бир нәфәр галды. О мәнә бахды, мән она. Мән ону танымырдым, о да мән. Нәһајәт, сүкуту о позду:

— Бачыоғлу, дејәсән бу күн кәлмисән?..

— Бәли, — дедим.

— Һаранды?

Ајры вахт, ајры јердә бу суал адама гәрибә кәләрди. Инди ајдын иди.

— Үрәјимди, — дедим, — бәс сәнинки?

— Ган тәзиги! — дејиб бајагдан әлиндә ојнатдығы зәрләри гаршысындакы нәрдахтанын үстүнә атды.

— Ојнајағмы?

— Ојнајағ, — дедим.

Ојнадыг. Биринчи әл удуздум. Бәрк тутулдум. Дејәсән, киши пәртлијими һисс еләди... Икинчи ојунда ачыг-ајдын мәнә күзәшт еләмәјә башлады. Гәсдән сәһв ојнајырды. Бу мәним пәртлијими бир аз да артырды... Анчаг үзә вурмур, көнүлсүз ојнајырдым, буна бахмајараг, киши удузду... Дуруб кетди.

Бир һәфтә кечди. Јаваш-јаваш хәстәләри таныјыр, онлара исиниширдим... Һәрәси бир пешәнин саһиби, бир јуванын гушу иди.

Һәр кәс өз сөһбәти, өз әмәли илә танынар. Бунлар да белә. Бир әһвалат мәнә бу адамлардан бир нечәсини даһа јахшы та-нытды.

Бир күн јемәкханада чај ичирдик. Вахты илә прокурор иш-ләјән, инди тәгаүдә чыхмыш бир гоча чајын рәнкинә бахыб, әв-вәл додагалты донгулданды, сонра бәрклән дејинмәјә башлады:

— Бу нә чајдыр? Кәрәк елә һәмишә мән дилләнем? Балам, нијә данышмырсыһыз, нијә демирсиниз ки, бу һөкүмәти аз та-лајын. Бу нә чајдыр? Елә бил һүркүтмүсән, рәнки гачыб, — дејә үзүмүзә бахды.

Онун сөзүнә јалһыз инфарктдан јатан чаван бир оғлан гүв-вәт верди:

— Балам, дүз дејир дә. Биз ағзымыза су алып отурмушуг. Би-зим јеримизә елә һеј бу киши данышыр.

Сәсинә сәс верилдијини көрән сабиг прокурор даһа да гәзәб-ләнди. Јемәк пајлајан гызын голундан тутуб:

— Бала, о прејскуранты бура кәтир, — деди.

Гәфләти һүчүмдән горхуја дүшән гыз дили-додағы эсә-эсә билдирди ки, прејскурант мүдирдә олур. Мүдир дә чыхыб кедиб.

Прокурор саатына бахды:

— Саат һәлә 4 дејил. Инди дә ишдән кедәрләр? Сән әл, чамаат ишләмир дә... ким-кимәдир? Валлаһ, бизим вахтымызда белә дејилди. Инди һәр шеј дәјишиб. Чамаатын көзүндә горху јохдур.

Онун нәјә ишарә еләдији мәнә ајдын иди. Фикирләширдим: «Аллаһ билир, бу нә евләр јыхыб. Инди дә бурнунда һәммин иј галыб».

Бу заман нөвбәтчи һәким она јанашды. Чох нәзакәтлә:

— Прејскуранты нејләјирдиниз? — дејә хәбәр алды.

— Алдадырсыныз бизи. Бизи ганмаз јеринә гојмусунуз. Чаянын јанында 5 печенје верилмәлидир. Һәр күн бирини азалдырсыныз. Бир печенјенин маһијјәти бир шеј дејил, анчаг мән дүзлүк истәјирәм, — дејә о, даһа да бозарды.

Гочанын һирси сојумурду. О, наләјиг сөзләрлә һәкими ашпаза, мүдири хидмәтчиләрә гатыб һамыны тәһгир едирди.

— Јејирләр, дағыдырлар.

Сәһари гоча төгаудчунун һагсыз олдуғу ашкара чыхды. Анчаг о, ифтирасына көрә һеч кәсдән үзәр истәмәјиб бу дәфә дә башга шејләри бәһанә кәтирди:

— Хөрәкләр дадсыз олур. Бизә јахшы хидмәт еләмирләр вә с.

Бу һарај-һәширдә ашхананын гаршысындакы палатадан дәншәтли бир ғышғырыг голду. Мә'лум олду ки, мән кәлән күн нәрд-тахта ојнадығым киши гәфләтән кечинмишди. Һәммин киши бир саат әввәл бизимлә бир јердә наһар еләмишди. Бир саат әввәл данышан, күлән, мөндән һалымы хәбәр алан киши инди чансыз даш парчасына дөнмүшдү. Хәстәләр палатанын габағына топланды. Һамы мәрһумун нә гәдәр јахшы, мүләјим адам олдуғуну дејир, бу гәфләти өлүмә тәәссүфләнирди:

— Гәрибәдир, сәһәр мәнә деди ки, дава-дәрмана чох фикир вермә, јемәјинә бах.

— Валлаһ, дүнјаја е'тибар јохдур.

— А киши, өлүмләр нә гәдәр учуз олуб.

— Өлүм ки вар, гашла көз арасындадыр.

Матәм јерләриндә биз һәмишә белә сөһбәтләри ешидирик. Бүтүн бу сөһбәтләрә һәмишә ејни фәлсәфи јекун вурурлар:

— Өлүмләр ки, бу гәдәр асанлашыб, кәрәк адамлар бир-биринә пислик еләмәсин.

Бурда бу фәлсәфи јекуну сабиг прокурор вурду.

— Бәли, анчаг адамлар јенә дә писликдән әл кәтүрмүр.

Үчүнчү бу фикри даһа да дәринләшдирди:

— Пис адамлар пислик еләмәјә билмәз. Чүнки пислик онларын тәбиәтиндәдир. Санчмаг әгрәбин пешәсидир, адәтидир.

Дөрдүнчү, бешинчи, алтынчы вә и. а. Һамы бир-бир пис адамларын әлиндән дад чәкир, әлһәзәр едирди. Дүшүнүрдүм: «Көрәсән бу пис адам кимдир? Бу адамларын сөһбәтиндән белә мә'лум олурду ки, пис адам һарадаса, бу дөһлиздән узагда мөч-һул бир јердә кизләниб; һәрдәнбир баш галдырыр, бу јахшы, хејирхаһ адамлары санчыр, чөмијјәти, инсанлығы ләкәләјир; һамы башгасыны кунәһландырыр. Көрәсән нәјә көрә һеч кәс өз көзүндәки тири көрә билмир?»

28 октябр, 1967.

ФОТОАПАРАТ

Ишин лап гызғын вахтында телефон сәсләнди. Дәстәји галдыран кими гајынанамын нәрилдәјән сәсини ешитдим. О мәни һәләләјир, бу саат тә'чили евә кәлмәјими теләб едирди. О саат баша дүшдүм. Јенә анамла арвадым далашымыш хәбәр гајынанамә чатмышды:

— Бу саат кәл харабана, көр анан нә мә'рәкә чыхарыр.

— Кәлә билмәрәм, ишим чохдур.

— Бура бах, мәним ғызым сизин үчүн нөкәр-заддыр?

— Јахшы, бәсдир!

Дәстәји асдым... Нә гәдәр чалышдымса, өзүмү әлә алыб ишләјә билмәдим. Кечдим директорун отағына, ичазә истәдим. Сәбәбини сорушмады. Дејәсән, һалымдан баша дүшмүшдү «Кет», — деди.

Кәлиб көрдүм, гајынанам арвадымын голундан тутуб апарыр. Мәни көрән кими арвад үстүмә бомба кими ачылды:

— Сән ки, арвады арвад кими сахлаја билмәјәчәкдин, алмајадын... Мән сәнә һәлә онда дедим... гапыма дөһил дүшәндә, дедим, бала, мән сәнин ананы таныјарам. О, кәлин сахлајан дејил... Көрдүн?..

— Ахы, нә олуб?

— Нә олачаг? Дејир чых мәним свиндән.

— Мәним анам елә сөз демәз.

— Демәз? Онда гој өзү десин, сән дә ешит.

Анам сусурду...

Кәлин дә бир сөз демир, һөнкүр-һөнкүр ағлајырды...

Бирдөн көзүм оғлума саташды. Жазыг ушаг бир бучага гысы-
лыб сусур, көзүнү үзүмө зиллөйб мөндөн көмөк истөйрди.

Гајынанам мәселәни чох чидди гојмушду:

— Ја арвадын, ја анан!

Икисиндөн бирини тутмалыјдым.

Инди мән нејләјим?... Бир папирос јандырдым. Ушаг дәрһал
кедиб јан отагдан күлгабыны кәтирди. Диз чөкүб јанымда отур-
ду. Башыны сығалладым. Бирдөн јадыма дүшдү ки, сабаһ уша-
ғын ад күнүдүр. Бу, елә бил мәним үчүн көјдөн дүшдү. Үзүмү
гајынамама тутуб:

— Сабаһ ушағын ад күнүдүр. Иш јеримдән бир-ики адама да
демишәм. Гој сабаһы жола верәк, сонра данышарыг.

Дејәсән, күллә һәдәфә дәјмишди. Арвадын көпү јатды. Анчаг
кедәндә үзүмә бахмадан:

— Сөзүмүз сөздүр. Ја анан, ја да арвадын, — дејиб кетди.

Арвадымла мән бир-биримизи севирдик. Үстәлик арада ушаг
да вар. Гајынамамын да хасијјәтинә бәләдәм. Күлли-аләм јығы-
ла, дедијиндән дөnmәз... Јухары түпүрүрәм быг, ашағы түпүрүрәм
сағгал... Бәс инди бу иши нечә һәлл еләмәли, нечә јолуна гојма-
лыјам?

О ки галды анамла арвадыма, икисинин дә кунәһкар олдуғу
мәнә әјдындыр; анам түндмәчәз, арвадым дәјмәдүшәр. Биринин
сөзү о биринин хиртдәјиндән өтмүр вә өтмәјәчәк дә... Бәс инди
нә олсун? О олсун ки, ја кәрәк арвадымдан кечәм, ја да анам-
дан...

Арваддан кечә билмәрәм, ушағымын анасыдыр, һәм дә сев-
рәм. Бәс анамдан нечә? Мәним анам аналар анасыдыр. 23 ја-
шыннан дул галыб, сачынын бирини ағ һөрүб, бирини гара, кир-
пијилә од көтүрүб. Мәни бөјүдүб, охудуб, евләндириб. Бу күн-
дән өтрү?

Ертәси күн ишдән евә тез кәлдим. Ахы, бу күн оғ-
лумун ад күнү иди. Ичәри кирән кими оғлумун әлин-
дә бир фотоапарат үстүмә атылды:

— Нәнәм алыб.

Елә бил үрәјимә ох батды... әјләшдим. Бу апарат өтән күн-
ләримин ачы бир сәһифәсини көзләримин өнүнә тутду... Гоншу
отагда тәк отуруб дәрин фикрә кедән анама бахдым... Арвадым
да, оғлум да һейрәтлә мәнә бахырдылар. Мәним нијә сарсылды-
ғымы јалныз анам билирди...

Мән дүнјаја кәлмәмишдән атам өлмүшдү. Мән онун үзүнү

көрмәмишдим. Анчаг көзүмү дүнјаја ачанда чарпајымын үстүн-
дә атамын шәклини көрмүшдүм.

Мән ушаглыгдан шәкил чәкмәк дәлиси идим. Саатларла көз-
ләрини көзләримә зилләјән атама бахар, онун шәклини чәкмәк
истәрдим, лакин бачармаздым. Мән бөјүдүкчә бу арзу да бөјү-
дү. Көрдүјүм һәр шејин — дағын, дәрәнин, көлүн, чичәјин, јени-
чә таныш олдуғум адамларын, охудуғум мәктәбин, мүәллимлә-
римин шәклини чәкмәк, онлары јаддашыма һәкк еләмәк
истәјирдим. Бир достумун фотоапараты варды. Ад күнү мүнә-
сибәтилә әмиси бағышламышды. О, шахмат дәлиси иди, фото-
апараты һеч әлине дә көтүрмәзди. Онун апараты һәмишә мөндә
оларды. Һара кетдимсә, тәзә нә көрдүмсә, шәклини чәкәр, сонра
онлара бахар, көрдүјүм јерләри вә адамлары хатырлардым.

Бир күн достумла далашдыг, мән онун апаратыны гајтарма-
лы олдум. Анчаг о күндән фотоапарат һәсрәтилә нискилли күн-
ләрим башланды. Анам поликлиникада тибб бачысы ишләјирди.
Чәтинликлә доланырдыг. Нискилими анама дејә билмирдим. О,
буну билир, амма үзә вурмурду. Анамын вердији һаһар пулуну
хәрчләмәз, мәктәбә ач кедиб, ач кәләр, гәпик-гурушуму јы-
ғардым.

Күнләр, ајлар өтдү, пул кассасына үмидимин, арзумун мејвә
верәчәји ағач кими бахырдым. Бу гәпикләрин нә заман арзуму
күлдүрәчәјини үрәјимдә һесабылардым... Бир күн дөзмәјиб кас-
саны ачдым. Нә көрсәм јахшылар? Чәми 12 манат. Әлим-голум
гырылды. Мән истәдијим апараты алмаг үчүн мәнә һәлә нечә-
нечә манатлар лазым иди.

Гоһумлар, танышлар анамы тез-тез данладыгларыны јахшы
билирдим. Онлар истәјирди ки, анам әрә кетсин, эзаблардан гур-
тарсын. Анам бу данлағлары сүкутла гаршылар, әввәлки һәја-
тымыз давам едәрди.

Лакин бир дәфә халамла бизә бир әми кәлди... Нә исә онун
бу кәлиши вә тәһәр-төврү хошума кәлмәди... Үч күндән сонра
бу әми јенә пејда олду. Амма бу дәфә јанында халам јох иди...
Анама елә бахырды ки... Кишидән лап зәһләм кетди... Анам һисс
еләди ки, мәним кишидән ачығым кәлир... Сусду, галхыб гонаға
чај кәтирди. Стәканы гојанда көрдүм әлләрим әсир... чөлә чых-
дым, амма өзүмү сахлаја билмәјиб тез гајытдым. Көрдүм киши
кедир...

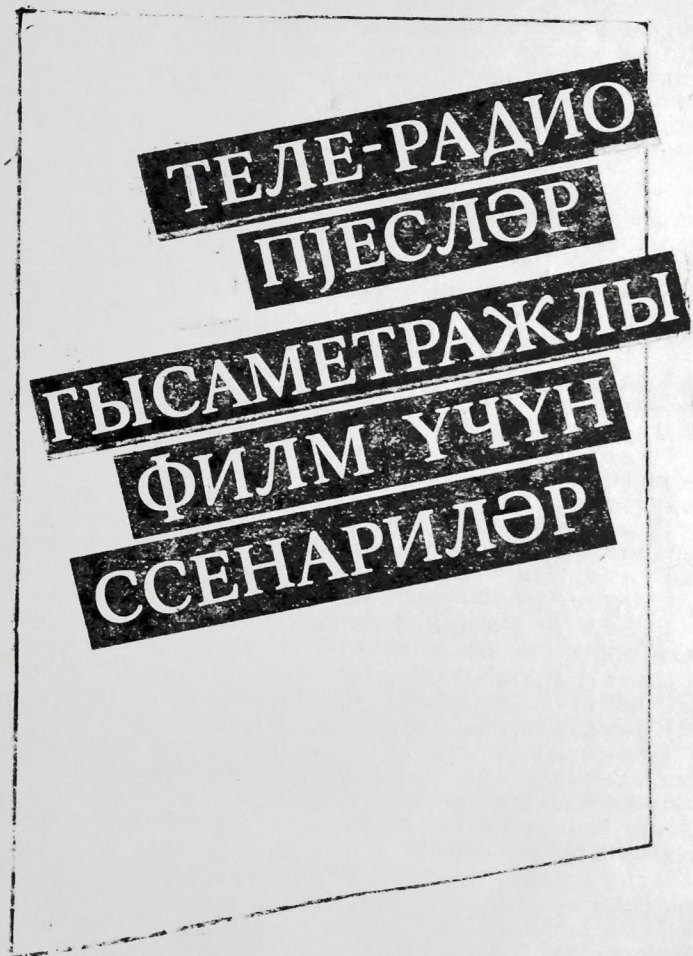
Үчүнчү дәфә о, бизә јенә халамла мәним ад күнүмдә кәлди.
О мәнә фотоапарат кәтирмишди. Мән апарата көзүмүн учу-
ла да бахмадым. Апарат столун үстүндә галды. Күнләрлә, һәф-
тәләрлә... Анам сынајычы нәзәрләрлә мәнә бахыр, апараты нә
вахт көтүрәчәјими көзләјирди. Бир дәфә:

— О сәниңдир, нијә көтүрмүрсән? — дејә апараты гутусундан чыхармаға башлады.

— Лазым дејил, — дејә она көзүмүн учујла да бахмајыб чар-цајыма узандым.

Һәр шеј ајдын иди. О әми бир дә бизә кәлмәди. Бир күн апарат да евдән јох олду...

Һәмин апарат инди оғлумун әлиндә иди... Јох, бу һәмин апаратын өзү дејилди, сөзү иди... Бу апаратла инди анам мәнә нә демәк нәтәјирди?

ДЕЖИРЭМ АХЫ...

(Телепјес)

Күчэдэ ики адам гаршылашыр.

Гула м. Паһо... кими көрүрэм, салам.

Нэзэр. Салам, а Гулам.

Гула м. А киши, сэн аллаһ, бу сәнсэн? (Нэзарин элиндэки зәнбилэ ишарэ илэ). Сэн јә'ни, доғрудан Нэзэр Саламовичсэн?

Нэзэр. Көрмүрсән?

Гула м. Көрмәјинэ көрүрэм, амма көзләримэ инана бил-мирәм.

Нэзэр. Нијә?

Гула м. Эввэлчә де көрәк, инди һарда мејдан сулајырсан?

Нэзэр. Гулам, сәнэ нэ олуб, бу нэ сөздүр дејирсэн мәнә?

Гула м. Демәк истәјирәм, инди һарда директорсан?

Нэзэр. Инди тәгаүддәјәм.

Гула м. Белә де... Дејирәм ахы... Атлынын пијадалығы нэ пис олармыш... Ә... сән нэ тез бу көкә дүшдүн?

Нэзэр. Мәнә нэ олуб ә... Јенә һәмән адамам.

Гула м. Сән өл јалан дејирсэн. Дәјишмисән.

Нэзэр. Дүнја беләдир дә... Адамы дәјишдир.

Гула м. Адамын чөлүнү дүнја, амма ичини вәзифә дәјиш-дирир. Сән инди директор Нэзэр Саламович дејилсэн, бала, эли зәнбилли, евин һамбалы, тәгаүдчү Нэзәрсән. Ә... һаны бәс сәнин әввәлки базбурутун? Сән өл, нә'рәндән көј чатлајырды. Биз дә габағында тир-тир әсирдик.

Нэзэр. Јахшы, дејәк ки, мән тәгаүдә чыхыб базбурутуму итирдим, бәс, сәнэ нэ олду ки, мәнә олан һөрмәтини итирдин? Сән, ахы, мәнимлә «Сиз», «биз»лә данышар, палтому тутар, габағымда гујруг булајардын. Инди бу ағыз-буруну һардан бәһәм еләдин?

Гула м. Елә мәни јандыран да одур. Дүз 7 ил јанында көл-кән кими һәрләндим, башына доландым, сәнә һәр чүр гуллуғ көстәрдим, гәдрими билмәдин.

Нэзэр. Сәнә гәдир ағачы әкәчәкдим?

Гула м. Ә... мүавинлик бир јана, мәни һеч шә'бә мүдири дә еләмәдин. Дүнән кәлән ушаг-мушағы мәним башыма миндир-дин... Бир демәдин ки, мән дә варам... Ахыры нэ олду? Һәмән ушаглар үзүнә дурду... Амма јенә сәнин арханда мән дурдум... Јадына кәлир, сән дилхор оlanda ордан-бурдан топладығым дуз-лу ләтифәләрлә кејфини ачар, сәнин бир тәбәссүмүнү газанмағ үчүн дәридән-габыгдан чыхардым.

Нэзэр. Демәк, умачағын вармыш мәндән?

Гула м. Јохса, елә билирдин, сән доғрудан да һөрмәтә ла-јигсэн... Јох! Стол далындакы күнләрини јадына сал, сән аллаһ, о нә отуруш, о нә әда, о нә лоббазлығ иди сәндә? Сән һамыны милчәк сајыр, өзүнү дәвә билирдин... Бәс, билмирдин ки, белә күнүн дә олачағ?

Нэзэр. Мәнимлә бу дилдә данышма, Гулам, сонра пешман оларсан.

Гула м. Кечмиш ола. А Нэзэр, инди сәнин адынын «зәри» дүшүб, тәкчә «нә»ји галыб.

Нэзэр. Гатыг дағылса, јери галар, ајран дағылса нәји га-лар? Мән јенә мәнәм!

Гула м. Инди элиндән кәләни 7 габа чәк! Сән гәдир билән адам дејилсэн. Сәнин хошуна кәлмәк үчүн мин ојундан чыхар, һәр јердә сәни тә'рифләјәр, хејирхаһлығындан нағыллар ујду-рардым. Сән исә мәним јахшылығларымын габағында сусдун...

Нэзэр. Гулам, сән бир шеји билмирсэн ки, алчағын алты-на дангырат гојмагла ону учалтмағ олмаз.

Гула м. Сән анадан директор доғулмушдун?

Нэзэр. Һәрәнин өз тә'јинаты вар. Сән о јерин адамыјдын, мән дә о јерин.

Гула м. Бојнуна бичилмишди о јер? (Нэзәр кетмәк истәјир, онун габағыны кәсир). Һара кедирсэн, һәлә мән гуртарма-мышам.

Нэзэр. Рәдд ол!

Гула м. Гышгырма! Инди сәсин дә о сәс дејил, чырлашыб. Сәрчә чибилтисинә охшајыр.

Нэзэр. Јахшы, мән сәнә пис олмушам. Бәс, индики дирек-торун нечәдир? Саггызыны оғурлаја билмисәнми?

Гула м. Һамыныз бир безин ғырағысыныз.

Нэзэр. Һә... Инди сәнә мә'лумат үчүн дејим ки, тәзә дирек-торун мәним өз адамымдыр. Бир көндәник.

Гула м. Де сән өл!

Нэзэр. Сән өл! Сәнә әввәлчәдән хәбәрдарлығ еләдим ки, чәрәнләмә, пешман оларсан, сөзүмә бахмадын, инди худаһафиз.

Гула м. Нэзэр Саламович, амма бајагдан мән дә ону демәк

истәјирдим ки, сиз һәмншә бөјүк олмусунуз, сизә јарашмыр бу зәнбил, верин мән апарым.

Нәзәр. Јох, лазым дејил.

Гула м. Әшши, бәри вер көрүм а... (Нәзәр Саламовичин әлиндән зәнбили алып). Бајаг өзүн дедин ки, һәрәнин өз тәјинаты вар, зәнбил һара, сиз һара?

Нәзәр. Дүзү, зәнбил сәнә чох јарашыр.

Гула м. Бә иә... Нәзәр Саламович, дејирәм, валлаһ аталар дүз дејиб... Јахшылыг итмәз. Сиз ачизә әл тутан олмусунуз. Сизин кәндчиниз дә елә сизин кими јахшы адама охшајыр...

Нәзәр. Базбуруту вар?

Гула м. Кејфин истәјән гәдәр.

Нәзәр. Онда пис олмаз. Сәни она тапшырым?

Гула м. Нә билим, валлаһ, Өзүнүз билән јахшыдыр... Амма пис олмаз.

Нәзәр. Сәни она чохдан тапшырмышам. Она тапшырмышам ки, сәнә бығ вермәсин. Нәдән ки, сән јалтагларын јалтағысан.

Гула м. Де сән өл!

Нәзәр. Сән өл!

Гула м. Дејирәм ахы...

ДАҒДАН АШАН КҮН

(Телепјес)

Һәким јан отагдан чыхыр.

Һәким — Мән муәјинәми гуртардым.

Оғул — Нечәдир?

Һәким — Бу күнләрдә әсәбиләшиб еләмәјиб ки?

Оғул — Јох!

Һәким — Әсәбләри тамам позулуб.

Оғул — Тәәччүблүдүр.

Һәким — Нәдир тәәччүблү?

Оғул — Бу, иләк кими јумшаг, мүләјим адамдыр. Һәлә мән суну өзүндән чыхдығыны көрмәмишәм.

Һәким — Мәселәнин пис чәһәти дә одур. Өзүндән дәрһал чыхан адамлар сөзүнү дејиб үрәјини бошалдыр. Јахуд истәдијини еләјир, сакитләшир. Белә адамлар исә дәрдини үзә вурмур, ичәридән чәкир. Беләси даһа горхулудур.

Кәли н — Бәлкә хәстәханаја гојаг?

Һәким — Инди тәрпәтмәк олмаз.

Оғул — Дүз дејирсиниз, һәким, о һәмишә дәрдини ичиндә чәкиб.

Кәли н чәлә чыхыр.

Һәким — Она ким гуллуғ еләјир?

Оғул — Биз.

Һәким — Јәһни?

Оғул — Мән оғлујам, о да кәлини.

Һәким — Ананыз јохдур?

Оғул — Үч илдир рәһмәтә кедиб. Анамдан сонра күндән-күнә зәифләди, инди дә белә.

Һәким — Белә хәстәләрин дәрмандан чох, нәвазишә, мәнәб-бәтә, гајғыја еһтијачы олур.

Оғул — Әлиминздән кәләни еләјирик.

Һәким — Мәни бағышлајын, көрүнүр азыр. Јәгин, сиз ја ону лазымы гәдәр һисс етмир, ја да... арзуларыны там јеринә јетирә билмирсиниз. Она там сакитлик вә бөјүк гајғы лазымдыр.

Оғул — Ајдындыр, һәким.

Һәким — Һәләлик. (Кедир).

Кәли н кәлир.

Кәли н — Нә дејир?

Оғул — Мәним үрәјимдәкини.

Кәли н — Үрәјиндәки нәдир?

Оғул — Мән јахшы өвләд олмадым атама.

Кәли н — Нејләмәлијдин ки?

Оғул — Мәним атам һәмишә чәфакеш олуб. Јашындан тез гочалды... Онун тајлары гырғы кимидир. Елә бири сәнин атан.

Кәли н — Машаллаһ де.

Оғул — Истәдији кими јашамады.

Кәли н — Ким истәдији кими јашаја билир?

Оғул — Адам чох шеји кеч баша дүшүр. Вахтында она һагг вермәдик. Инди горхурам, елә бу дәрд мәни јандыра.

Кәли н — Она һагг вермәк олмазды.

Оғул — Әлбәттә, биз өз хејримизи дүшүнүб, она һагг вермәдик.

Кәли н — Алтмышдан кечән кишијә нә евләнмәк? Ел-оба адама нә дејәр?

Оғул — Әввәлә, кишијә елә бу јашда һәмдәрд даһа чох лазымдыр, икинчиси, о гадыны дәдәм 30 илдир севирди... Бизә керә аиләсини дағыммады. Анамдан сонра да биз гојмадыг.

Кәли н — Бачыны нијә демирсән?

Оғул — Әсас мән идим... Билирсән, һәм дә инсан гочаланда ушаға дөнүр. Она һәр сөз тохунур. Сәһәр гапыны аралајыб бах-дым, көрдүм аглајыр.

Кәли́н — Ахы, биз она күлдән ағыр сөз демирик.
Оғул — Сән вә мән она борч өдәйирик.
Кәли́н — Бундан башга нә لازمдыр?
Оғул — Борч өдәмәк үрәкдән кәлир, ағылдан кәлир.
Кәли́н — Гардан кәлир кәлсин, бачардығымызы еләмирик?
Оғул — Биз өзүмүздән әввәлкинә борч өдәйир, өзүмүздән сонракыны исә севирик.

Кәли́н — Бу нә сөздүр?
Оғул — Атамыза һөрмәт, өвладымыза мәнәббәт!
Кәли́н — Намы белә дежил?
Оғул — Мән елә намыны дејирәм.
Кәли́н — Амма атасына һөрмәт етмәјәнләр дә вәр.
Оғул — Дејирсән, бизә шүкүр?
Кәли́н — Әлбәттә!
Оғул — Наглысан!
Кәли́н — Бачын зәнк еләмишди.
Оғул — Нә дејирди?
Кәли́н — Кишини сорушурду.
Оғул — Нә дедин?
Кәли́н — Нә дејәчәјәм? Оланы. Гәрибә дүнјадыр, елә бир-чә сән дүшүнүрсән борчуну, гыз олан бәндә демир ки... атама бирчә ај да мән бахым!

Оғул — Евләри дарысгалдыр.
Кәли́н — Бизимки мејдандыр?
Оғул — Мән оғулам, ата мәнә дүшүр.
Кәли́н — Хејир, хәстә атаја гыз бахар, кәлин јох!
Оғул — Бәсдир!

Хәстә көзләрини ачыр, инилдәјир.

Оғул — Ата, нә лазымдыр?
Ата — Пәнчәрәни ач.
Оғул — Сојуг олар.
Ата — Көјә бахмаг истәјирәм.
Кәли́н — Сајыглајыр.
Оғул — *(Пәнчәрәдән көјә бахыр)*. Нава булудлудур.
Ата — Дүз дејирсән, кечди... Кәрәк вахтында бахајдым...

Гапы дејүлүр. Кәлин гапыны ачыр. Әлиндә бир дәстә күл.

Әждәр киши кәлир.

Әждәр — Салам!
Оғул — Әждәр әми, хош кәлдин.
Әждәр — Хош күнүн олсун... Нечәдир?
Оғул — Шүкүр, јакшыдыр.
Әждәр — Шүкүр аллаһа. Гызым, о күлдана су төк, бәри вер.

Ата — Күл кәтирмисән, Әждәр, јакшы еләмисән, вер ону ијләјим. *(Күлләри ијләјиб кәнара гојур)*. Күлү дә кәрәк колун үс-түндә ијләјәсән.

Әждәр — Аллах гојса галхарсан, апарарам сәни бағыма. Оки вар, ијләјәрсән.

Ата — Кечди... Һәр шејин өз вахты вар. Фүрсәти әлдән вердинсә... кечикдин... Кәдән гајытмыр...

Әждәр — Неч вахт неч бир шеј кеч дејил. Балығы навахт тутдунса, тәзәдир.

Оғул — Көһнә достлара мане олмајаг.

Әждәр — Аллах сиздән разы олсун.

Оғул, кәлин јан отаға кечир.

Көнү суја вермә, киши. Өзүнү бош гојсан хәстәлик үстәләјәр сәни. Кәрәк хәстәликлә вурушмағы да бачарасан.

Ата — Валлах, сәнә гибтә еләјирәм.

Әждәр — Гибтә еләјинчә, өјрәнмәјә чалыш. Де кәрәк, нечә бахырлар сәнә?

Ата — Сағ олсунлар, наразылығым јохдур.

Әждәр — Сән дә онлардан өтрү чан јандырмысан.

Ата — Аталарын борчдур.

Әждәр — Јох, борч онлардадыр, мәнәббәт биздә.

Ата — Аллах атана рәһмәт еләсин, гушу көзүндән вурдун.

Әждәр — Дүнән ону јолда көрдүм. Билдин кими дејирәм?

Ата — Билдим, Нечәдир?

Әждәр — Ики ајдыр сәндән хәбәри јохдур. Өзүнү гојмаға јер тапмыр.

Ата — Билирәм. Онун гәлбинә бәләдәм.

Әждәр — Сәһв еләднн. Бах, бу күнүндә сәнә о лазым иди.

Ата — О мәнә һәмишә лазым иди. Намыны әсиркәдим, өзү-мә гыјдым.

Әждәр — Бир дә она. О, бүтүн үмидини сәнә бағлады. Өзү үчүн јашамады, сәнин үчүн јашады, сән исә...

Ата — Мән ел тә'нәсиндән горхдум, ушагларла үз ачмадым... Өмрүм боју башымы ашағы дикиб ишимлә мөшғул олдум, башымы галдырыб көјә бахмаға да мачалым олмады.

Әждәр — Сән мәнә изн вер, мән...

Ата — Јох, гардаш, һәр шеј өз вахтында! Мән вахты әлдән вердим, өтүб кечди. Инди мән дағдан ашан күнәм. Күнортадан сонра чыхан күн неч кәси иситмәз. Инди мән она јук олмаг истәмирәм. Пәнчәрәни ач!

Әждәр — Нејләјирсән?

Ата — Батан күнәшә бахмаг истәјирәм.

ЖАЛАН

(Телепјес)

Москва. Аеропорт. Көзләмә салону. Әли чамаданлы, портфелли адамлар һәҗәчанла о тәрәф-бу тәрәфә кедир, нараһат бахышларла атрафы сүзүр. Га-рышыг сәсләр. Репродуктор рејсләри елан едир. Намы гулаг кәсилләр.

Репродуктор — 2981-чи рејслә Алма-Атаја учан тәјҗарә саат 14-ә гәдәр тә'хирә салыныр.

Һәҗәчанлы сәсләр, нидалар.

846-чы рејслә Бакыја учан тәјҗарә саат 15-ә гәдәр тә'хирә салыныр... Тәкрар едирәм, 846-чы рејслә Бакыја учан тәјҗарә саат 15-ә гәдәр тә'хирә салыныр.

Шәһәрләрарасы телефон көшкләринин гаршысында адамлар нөвбәҗә дајанмышлар. 1 көшкдән сәс кәлир.

1 көшкдән Имран. Галычка, мән аеропортдан данышырам... Һә... Һәлә чыхмамышам. Һава истидир. Дүнәндән тәјҗарәләр учмур. Сән евдә ол, мән чатан кими аеропортдан сәнә зәнк вурарам. Көрүрсән дә... бәхтимиз беләдир... Тапшырдығыны алымышам. Һә... алмышам. Јахшы, өпүрәм.

Көшкләрин јанында ики адам гаршылашыр.

Ајдын. Тејмур.

Тејмур. Ајдын!

Ајдын. Илләр боју бир шәһәрдә јашајырыг, амма...

Тејмур. Көрүшә билмирик.

Ајдын. Кимдир кунәһкар?

Тејмур. Нә сәнсэн, нә дә мән.

Ајдын. Бәс кимдир?

Тејмур. Вахт, заман!

Ајдын. Онда јашасын тәсадүф!

Тејмур. Һәлә сәнә бир тәсадүф дә дејим. Индиңә бах, ордакы гәзет көшкүнүн габагында Имрана охшајан бир адам көрдүм.

Ајдын. Бәс көрүшмәдин?

Тејмур. Јанымдан илан вурмуш дана кими елә өтдү ки...

Ајдын. Нијә? О дејилмиш?

Тејмур. Әксинә... Елә ваз атмагындан јәгин етдим ки, олур.

Ајдын. Неч нә баша дүшмүрәм, ахы, о, нијә белә еләсин?

Тејмур. Узун мәсәләдир. Әши, Һәлә бир сән де көрәк нә вар, нә јох?.. Баба оласы вахтындыр, Һәлә аилә дә гурмамышан...

Ајдын. (Әлиндәки контейнери көстәрир). Булар гојур ки... Тејмур. О нәдир елә?

Ајдын. Мәним һәшәратларым... Бу күн Бакыја чатмасам, теләф олачаглар, 7 саатлыг јемәкләри вар. Һәлә бир сән де көрүм, Имранла нијә араныз дәјиб?

Тејмур. Кечән илин сөһбәтидир. Имран мәнән хәһиш еләди ки, оғлуну мәним лабораторијама ишә көтүрүм. Баша салдым ки, јерим јохдур. Бундан бир гәдәр сонра директорумуз өз фондундакы штат һесабына мәним лабораторијама бир адам кендәрди. Лабораторијама тәзә ишчи көтүрдүјүм ешиңдәндә Имран зәнк елиб мәнә дишинин дибиндән чыханы деди. Ону баша сала билмәдим ки, бу ишдә мәним кунәһым јохдур.

Ајдын. Бәс буну мәнә нијә демәмисән?

Тејмур. О вахтдан бирчә дәфә Дүшәнбәдәки симпозиумда көрүшдүк, демәдим, елә инди дә демәк истәмирим.

Ајдын. Әлбәттә, о һагсыздыр. Амма һәр хырла шеј үстүндә дуз-чәрәји таппамаг олмаз. Биз Имранкилдә батманла дуз-чәрәк јемишик. Атасы јадындадыр?

Тејмур. Гүдрәт әмини унутмаг олар?

Ајдын. Вәссалам. Ону тапаг, сизи барышдырачағам.

Тејмур. Ајдын, өзүнү әзијјәтә салма...

Ајдын. Нијә?

Тејмур. Гојгалсын ајры вахта...

Ајдын. Тејмур!

Тејмур. Кәл валы дәјишәк. Әввәлә, сон илләрдә көрдүјүн ишләрә көрә сәни тәбрик едирәм. Академијанын бülлетениндә охудум. Чох бөјүк мәсәләдир. Оғулсан!

Ајдын. Сән өзүн һеч мәнән дала галан оғул дејилсән... Ки-табы тамамладың?

Тејмур. Чаппадыр.

Ајдын. Сон илләрдә «Гырмызы китаб»а әләвә вармы?

Тејмур. Нә гәдәр истәсән.

Ајдын. Демәк, тәбиәт мәһәсәс олур.

Тејмур. Еләдир, гардаш.

Ајдын. Ганымы гаралтдын. Елә бил тәбиәт дәјишиб. Дејәсән ахы, биз нәјисә дүз еләмирик. Һардаса сәһвимиз вар. Ахыр вахтлар зәрәрли һәшәратлар мүнһәтә елә ујғунлашыб ки, фајдалы һәшәратларын да онлара күчү чатмыр. Әксинә, елә бил гәдән зәрәрверичиләрә имкан јарадырлар... Биз бу келлилә һара кедирик?

Тејмур. Мән ондан горхурам ки, тәбиәти горуја билмәјәк. Тәртиб етдијимиз «Гырмызы китаб»лар кечмиши јада салан бир јаддаш китабына дәнсүн.

Репродуктор. 911-чи рејслэ Бақыја учан тэјјарэ саат 16-ја гэдэр тэ'хирэ салыныр.

Ајды н. Паһо! Умидимиз тамам гырылды.

Тејмур. Дүнән ахшамдан бурдајам. Бақыја бир тэјјарэ дә учмајыб. Башга вахт олса, јенэ дөзэрэм. Бу күн оғлум бир күн-лүјэ эскәрликдән Бақыја кәлиб. Сабаһ Узга Шәргә учур. Ишлә-римиз јарымчыг гојуб кедирдим ушагла көрүшмәјә... Олмады. Дејир сән сајдығыны сај, көр фәләк нә сајыр. *(Нөвбәсини көз-ләдијиндән тез-тез чеврилиб телефон көшкүнә бахыр).*

Ајды н. Ә... Мурад эскәрликдәдир?... Вај сәни!.. Дүнәнин ушағы бу күн эскәр. Валлаһ, мән елә билирәм, Мурад јенэ дә 3 тәкәрли велосипедини сүрән һәммин дәчәл ушагды... Јадында-дыр, нә миннәтлә једирдәрлик ону... Мән кечи кими мөләјәр, сән хоруз кими банлајардын!..

Тејмур. Инсан јашынын өтдүјүнү јалныз ушагларын бө-јүмәсиндә һисс едә билир. *(Чеврилиб телефон көшкүнә бахыр).*

Ајды н. Елә бил дүнәндир, чийнимдә чанта

Горға јејә-јејә дәрсә кетдијим.

Елә бил дүнәндир, о гамыш атда

Нәзил гамчы вуруб «ат» сәјиртдијим...

Тејмур. Елә бил дүнәнин ушағыјам мән.

Бу ешгә, һәвәсә бә'зән күлүрәм.

Анчаг гынамырам өзүмү бә'зән,

Ахы, нә јатдым ки, нә јуху көрәм.

Ајды н. Бәс, университети гуртармаг мунасибәтилә Имран, сән, мән бәрәбәр Москваја кәзмәјә кәлдијимиз јадындадыр?

Тејмур. Амма о кәлишлә бу кәлишин бир фәрги вар. Биз онда тәләсмирдик. Инди тәләсирик.

Ајды н. Чүнки онда биз вахты говурдуг, инди вахт бизи говур.

Тејмур. Еләдир, бах инди мән дә тәләсирәм, сән дә... Бах, бу адамларын һамысы тәләсир. Тәбиәт исә һеч тәләсмир... Өз ишиндәдир. Тэјјарәләрин учушуна әнкәл төрәдән бу һава, елә бил бизә тәләсмәјимизин, атылыб дүшмәјимизин фәјдәсыз олдуғуну хатырладыр... Дејир, мәнимлә әлбәјаха олдуғча, бу вурушун зијаны гајыдыб өзүнә дәјәчәк...

Ајды н. Дәјәчәк, кәләчәк замандыр... Зијаны чоһдан дәјиб.

Бу заман Тејмурун нөвбәси чатыр, о, телефон көшкүнә јахынлашыр.

Ајдына тәрәф чеврилир.

Тејмур. Дејирәм, телефонла да олса, ушагла данышым. *(Көшкә кирир).*

Ајдын сигарет јандырыб кәзинир. Имран она јахынлашыр.

Имран. Салам, а киши!

Ајды н. Имран, салам. Адыны ешит, гулағыны бур. Бајаг-дан сәни ахтарырыг.

Имран. Дејәсән, гејбәтимиз гырырдыныз.

Ајды н. Валлаһ, дүз дејирсән. Һардан билдин?

Имран. Тејмуру танымырам? Егоист оғлунун сөзү-сөһбәти мән дејиләм? Кәл бәри.

Ајды н. Һара?

Имран. Мән Һара, сән дә ора.

Ајды н. Мән Тејмуру көзләјирәм.

Имран. Ә... Нә тапмысан бу Тејмурда?

Ајды н. Достлуг.

Имран. Ә..., бәс мән дост дејиләм?

Ајды н. Имран, сачымыз-саггалымыз агарыб... Бу јашы-мызда белә хырда сөһбәтләр бизә јарашар?

Имран. Буну мәнә нијә дејирсән? Достуна десәнә... Мән она нејләмишәм? Нә еләјиб, о еләјиб.

Ајды н. О, һагсыз иш көрмәз.

Имран. Демәк, мәнәм һагсыз?

Ајды н. Бошла көрәк!

Имран. ...О әлиндәки нәдир?

Ајды н. Контејнер.

Имран. Ичиндәки нәдир?

Ајды н. Һәшәрәт!

Имран. Ә... Бақыда Һәшәрәт азыр ки, бу контејнери дә сән апарырсан?

Сүкут.

Тејмуру да салајдын бу контејнерә, һәмчинсләри илә көрүшәди.

Ајды н. Имран, билирсән ки, мәним шит зарафатдан хошум кәлмир.

Имран. Инди мән бурда сәнин үчүн дузу Һардан тапым? Кедәк ресторана, орда һәм дуз тапарыг, һәм дә вахтымызы өл-дүрәрик.

Ајды н. Онда Тејмуру да апараг.

Имран. Бирчә Тејмурумүз әскик иди.

Ајды н. Аф еләмә, Имран... Сән елә һәмишә гарышганы фил еләјирсән.

Имран. Сән дә елә дүнјанын кәлә-көтүрүнә мала чәкмәк-дә маһирсән. Дүнја сән көрдүјүн кими дејил, бала.

Ајды н. Мән нә тәһәр көрүрәм дүнјаны?

Имран. Өзүн кими.

Ајды н. Әлбәт! Һәрә өз гәлбиндән бахыр дүнјаја.

Имран. Амма дүнјанын ени-узуну, истиси-сојуғу бизим она нечә бахмағымыздан асылы дејил. Онун өз чәкиси, өз рәнки, өз һавасы вар. Буналары бир бахышла өлчә билән көз көрәк.

А ј д ы н. Сән һаглысан.

И м р а н. Сән зарафат елә.

А ј д ы н. Јох, дүз сөзүмдүр. Һәр шејин ки, исти-сојуғуну, кәлир-чыхарыны өлчә билдин, дүнја сәниндир.

И м р а н. Атан олду рәһмәтлик! Јашасын рәгәмләр! Ди кедәк.

А ј д ы н. Мән сизин икиниздән дә бир јаш бөјүјәм. Сизи барышдырачағам, вәссалам! *(Тејмурун данышдығы көшкә тәрәф дөнүр, көшкдә аҗры адам көрүр)*.

Бәс бу һара кетди?

И м р а н. Инди көрдүн? О да мәнимлә үзләшмәк истәмир. О өз һагг-һесабыны билир.

А ј д ы н. Јох, мән ону тапмалыјам.

И м р а н. Бу баса-басда ону һардан тапачагсан? Кәл бәри.

Ајдын көзү илә ахтара-ахтара Имранын архасынча кедир.

Ресторан... И м р а н — А ј д ы н үзбәүз әјләшибләр.

И м р а н. Мән сәнинлә тамамилә разыјам.

А ј д ы н. Индики разысан...

И м р а н. Бир дәгигә... Сағлыг мәнимдир... Мән тәклиф едирәм, ичәк бу гәдәһләри дә сәнин һәшәратларынын сағлығына... Нәдән ки, һәшәрат өз вәзифәсини бизим чохумуздан јахшы билир.

А ј д ы н. Јә'ни кәлир-чыхарыны...

И м р а н. Бәли, бәли.

А ј д ы н. Јахшы сағлыгдыр... Бунларын әләлхүсус индики вәзијәтинә бу сағлыг јарашыр. Чүнки јемләри гуртармаг үзредир. Тәләф олсалар, бүтүн әзијјәтим батачаг... Сағ олун, мәним әзизләрим, сизин сағлығыныза.

И м р а н. Мән өлүм, бизим күн-диријимизә бахын. Һәшәратларла үзбәүз отуруб араг вуруруч.

А ј д ы н. Бунлары билирсән нечәјә алмышыг?

И м р а н. Гиймәтини билмирәм, сағлығына гисмәт олсун.

А ј д ы н. Бунлар мәнән чох сәнә лазымдыр.

И м р а н. Де, сән өл!

А ј д ы н. Ај јолдаш ботаник, бунлар үзүм тәнәкләриндәки филлоксера һәшәратларыны тәләф едән хејирли һәшәратлардыр. Калифорнијадан алмышыг, валјутаја.

И м р а н. Сән өл, сөзә бах! Һәшәрат вә валјута!

А ј д ы н. Зәрәрверичи һәшәраты ғыран фәјдалы һәшәрат ғызылдан гиймәтлидир. Инди бунлары јерли мүнһитә ујғунашдырыб, бурахачағам сәнин үзүм тәнәкләринин үстүнә, онлар да зәрәрверичиләрин атасына од вурачаг... Бунун үчүн биринчи нөвбәдә сән мәнә сағ ол демәлисән.

И м р а н. Бәс елә бир һәшәрат нөвү тапа билмәзиниз ки, үрәкләрдәки пахыллыг микробуну, худбинлији өлдүрә?

А ј д ы н. Мүмкүндүр. Бунун үчүн биринчи нөвбәдә о нөвүн өзүнүн ичиндәки худбинлик микробуну өлдүрмәк лазымдыр. Чүнки ејни хасијјәтә малик һәшәратлар бир-биринин мүнһитинә ујғунашдығындан бир-бирини тәләф етмир. Гајда үзрә зәрәрверичиләр фәјдалы нөвләрин һесабына јашајыр. Инди биз әксинә еләмәјә чалышырыг. Јә'ни, фәјдалы нөв, зәрәрверичи нөвү тәләф етсин!

И м р а н. Афәрин!

А ј д ы н. Амма бу дүнја елә гурулуб ки, һамы өзүнү даһа чох һаглы вә фәјдалы билир.

И м р а н. Тамамилә доғрудур. 30 иллик достуна гују газан да дејир, мән һаглыјам.

А ј д ы н. Достуну гујуја јыхылмагдан горујан да һаглыдыр.

И м р а н. Мәним зарафатларыма фикир вермә. Өзүн билирсән ки, мән зарафатсыз дура билмирәм. Тејмура кәлинчә... ахы, ондан инчимәкдә мән һаглыјам. О мәни алдадыб. О мәнә јалан данышыб.

А ј д ы н. О сәнә јалан демәјиб.

И м р а н. Јаланын бујнузу-гулағы олур? Мәним оғлуму ишә көтүрмүр. Бурдан јаландан анд ичир ки... јерим јохдур... ордан... ајры адамы ишә көтүрүр...

А ј д ы н. О штаты директор өз фондундан вериб.

И м р а н. Јаландыр, ағ јалан! Мәнә киши кими десәјди ки, сәнин оғлуну ишә көтүрмәк истәмирәм, инан ки, ондан бир елә инчимәздим!.. Дејәрдим, бәлкә ушағын билијинә шүбһә еләјир... Амма о, јаландан мәним чаныма анд ичди ки, јерим јохдур. Бах, бу јаланы мән она бағышлаја билмирәм. Ајдын, инсанларын бүтүн гүсурларындан кечә билирәм, тәкчә јаландан кечә билмирәм. Јалан данышмаг киши сифәти дејил.

А ј д ы н. Ахы, ким јалана һагг верир?

И м р а н. Сәнин Тејмура һагг вермәјин, јалана һагг вермәкдир... Икинчи тәрәфдән, јә'ни Тејмурун јанында мән күрән Даш-демирчә дә дејиләм?

А ј д ы н. Дашдемирин бура нә дәхли вар?

И м р а н. Мәним оғлумун әвәзинә ону ишә көтүрдү.

А ј д ы н. Белә де... *(Гәһгәһә чәкиб күлүр)*.

И м р а н. Нијә күлүрсән?

А ј д ы н. Дәскаһын олсун, ај Имран, Тејмуру сөјмә, мәни сөј!

И м р а н. Сәни нијә?

Ајдын. Дашдәмирлән өтрү директора зәнк чалан мәнәм.
О да мәнәм хатиримә өз фондундан Дашдәмирә штат вериб.
Имран. Сән аллаһ, Тејмурун күнаһыны малалама.
Ајдын. Имран, өз чаным үчүн, дүз сөзүмдүр. Бу ишлән онун хәбәри олмайыб. Бајаг Тејмур иңчиклијинизин сәбәбини дејөндә һеч ағлыма кәлмәди ки, ахы, онун лабораторијасына мән дә адам дүзәлтмишәм... Инди сән Дашдәмирин адыны чәкәндә јадыма дүшдү.

Имран. Јахшы дејибләр ки, достдан өзүнү көзлә.
Ајдын. Мән нә биләјдим, сән оғлуну ора дүзәлтмәк истәјирсән... Нә исә... Инди көрдүнмү ки, Тејмур һаглыдыр... Бајаг ону көрүб һаһаг үзүнү јана тутмусан.
Имран. Мән она јанашмадым, о јанашајды. Әлгәрәз... Мән һәмишә сизин икинизи дә севмиш, икинизә дә кичиклик еләмишәм. Мән бу гәдәһи сәнин сағлығына галдырырам.

Ајдын. Мәннм вә Тејмурун.
Имран. Сән дејән олсун. Сиз икиниз дә әсл елм аламысыныз. Амма сән... сән елм мәчнунусан. Инсан ки, өз ишинә вурулмады, өз ишинин мәчнуну олмады, онун зәһмәтиндән нә фәјда. Сән јанан алмисән... Мән сәнин бу јанғынын шәрәфинә ичирәм.
Ајдын. Сағ ол!..

Ичирләр.

Имран. Биз јашымыза көрә чох аз иш көрмүшүк. Мәнә елә кәлир ки, бу вахта гәдәр еләдикләримиз көрәчәјимиз ишләрин мүгәддимәсидир. Биз һәлә чох бөјүк ишләр көрмәлијик. Проблемләр чохдур. Азәрбајчан елми гаршысында борчумузу вермәдән дүнја илә видалашмаға һаггымыз јохдур.
Ајдын. Бах белә даныш, дејим ки, оғулсан. Мән инди гаршымыда 30 ил әввәлки Ираны көрүрәм. Кәрәк ичәјдин ки, ачылајдын?

Имран. Мән һәмин адамам, гардаш. Сиз мәнән узаглашымысыныз. Елә билирсиниз...

Ајдын. Дүзү, бајагы атмачаларын мәни иңчитди, фикирләшдим ки, бу нијә белә дејишди?

Имран. Сәнин елә фикирләшмәјә кәрәк һагтын олмаја. Сән ахы, мәни јахшы таныјырсан.

Ајдын. Нә исә... Мән чох шадам ки, 30 иллик достумла әввәлки мейрибанлығымыз давам едир. Јенә дә ејни чүр дүшүнүр, хырдаланмамышыг...

Имран. Чүнки пешәмизә олан мөһәббәт бизи ғанадландырыр, бизи учалдыр:

Мөһәббәт — өзүмү дәрк едим — дејә,
Мәни јердән алыб учалдыр кәјә.

Учалмаг истәрәм, аңчаг зирвәдән
Сејр едим бу күнү, өтәи чағлары.
О гәдәр учалым, јүксәлим ки, мән
Көрмәјим јердәки хырдалығлары.
Учалмаг истәрәм, арзу далынча
Өзүмү сәсләјим, һај верин мәнә.
Хәјалдан о таја мән учалынча,
Јер мәнә дар кәлир, кәј верин мәнә.

Ајдын. Афәрин, Имран! Бу көзәл дүјүғуларынла сән мәни дәли еләјдин!

Репродуктор. 861-чи рејслә Бакыја учан тәјјарәјә миник башланыр.

Ајдын. Әла! Демәк, јол ачылды... Бу, дүнән ахшамдан галан рејсдир...

Имран. Нә јахшы олду... Буну да ичәк уғурлу јол шәрәфинә!

Ичирләр.

Мән 5—10 дәгигәјә кәлирәм. (Ресторандан чыхыр).

Мусиги алтында дивардакы саатын әғрәбләри дөнүр. Ајдын саата бахыр. Јарым саат кечдијини көрүб, башыны јелләдир. Ајдын ајаға галхыр, һесабы вериб ресторандан чыхыр.

Аеровағзал. Әли чамаданлы адамлар ора-бура гачыр. Бир дәстә адамын ичиндә Имран көрүнүр. О, вағзал рәнси илә һөчәтләшир. Иранын архасында дајанан Тејмур сөһбәтә гулаг асыр. Ајдын онлара јахынлашыр.

Имран. Ахы, белә олмаз. Сиз мәнә көмәк етмәлисиниз.
Рәис. Мүмкүн дејил. Баша дүшүн, бир дәнә дә олсун, бош јер јохдур.

Имран. Истәсәниз, дүзәлдәрсиниз.

Рәис. Чамаатын чијиндә кедәчәксән?

Имран. Лап ајаг үстүндә дә кедәрәм. Сизә дедим ки, атамын дәфиннә чатмалыјам. Сиз нијә мәни анламаг истәмирсиниз?

Рәис. Мән сизи анлајырам. Мүсибәтиниз дә баша дүшүрәм. Амма нејләјим... Бирчә әлач вар, гој Бакыја учанлардан бири билетини сизә версин. Мән етираз еләмәрәм. (Үзүнү топлашанлара тутур). Ај Бакыја келән јолдашлар, бу адамын атасы өлүб. Тәчили дәфнә чатмалыдыр. Хәиш едирәм, бириниз өз јеринизи бу јолдаша верин.

Һамы бир-биринин үзүнә бахыб сусур.

Јолдашлар, бу һәр биримизин башына кәлә биләр. Бу адамын вәзијәтини баша дүшүн, атасынын дәфиннә чатмалыдыр.

Сукут.

Чамаатын ичиндэн бир киши чыхыр.

Киши. Мэн хэстэ олмасајдым, өз јеримдэн кечәрдим.

И киши. Елә һесаб елә ки, миник 3 саат да кечикиб... Белә үрәји јанансан, кеч өз јериндән. Өзкәнин ағзындан диш чыхартмаға нә вар?!

И киши. Јахшы сөздур.

Рәис. Демәк, ичиниздә бир фәдакар тапылмады. (Имрана). Көрдүнмү? Мән сәнә бундан башга һеч бир шеј еләјә билмәрәм. (Кедир).

Ајдын һејрәт ичиндә Имрана јахынлашыр.

Ајдын. А гардаш, бу нә ишди? Бәс, бајагдан бу һадисәни мәнә нијә демирдин?

Имран. Ганыны гаралтмаг истәмәдим.

Ајдын. Сәнин сәбриңә даһа сөзүм јохдур. Аллаһ рәһмәт еләсин Гүдрәт әмијә. Көзәл адам иди... Бәјәм хәстә иди?

Имран. Һә... Бир ајды јатырды.

Ајдын. Бир-ики ај әввәл булварда көрдүм ону. Хејли сәһ-бәт еләдик. Онда чағ иди.

Имран. Һә... Јазыг бирдән дүшдү...

Ајдын. Аллаһ сәбр версин... Нејләмәк олар. Һамымыз о дүнјалығыг.

Бу заман рәис Имрана јахынлашыр, әлиндә тутдуғу билети она верир.

Рәис. Бујур, јерлиләриниздән бир адам өз билетини сәнә верди...

Имран. Чох сағ олун... Анчаг... ахы... кимди о адам?

Ајдын билетә бахыр.

Ајдын. Ә... Бу, Тејмурун билетидир. Будур бах, фамилијасы, ады...

Имран. (Дилхор һалда) Һә... Өзүдүр... Бу, јахшы олмады.

Ајдын. Нә данышырсан? Бу мөгәмда буну елә Тејмур елә-мәлијди... Сағ олсун.

Имран. Јох, Ајдын, лазым дејил... Ахы...

Рәис. Вәтәндаш, мән ону нөвбәти тәјјарә илә јола саларам, архајын олун, сиз кечиқирсиниз. Ад, фамилијаныз...

Ајдын. Сәттаров Имран!

Рәис билетин үстүнү јазыб гол чәкир, билети Имрана гајтарыр.

Имран. Мәнә хәчаләт верди.

Ајдын. Хәчаләти-зады јохдур. Мән сәнин тәшәккүрүнү она чатдырарам. Сәнә јахшы јол, ди тәрпән!

Имран. Сағ ол. (Кедир).

Ајдын кәзинир, Тејмур она јахынлашыр.

Ајдын. Тејмур, афәрин! Үзүн-көзүн күлүр, мән сәни баша дүшүрәм... Сәнин кими адамлар башгасына әл тутмагдан алды-ғы ләззәти һеч бир шејдән ала билмәз. Амма Имран да оғулмуш, бир саатдан чохдур ресторандајыг, мәнә атасынын өлдүјүнү де-мәјиб. Инди сорушурам, дејир, ганыны гаралтмаг истәмәдим. Бәс, сән һара кетдин? Бајаг сәни чох ахтардыг. Истәјирдик, бә-рабәр кедәк ресторана.

Тејмур. Мән көрдүм ки, о мәнимлә данышмаг истәмир. Она көрә дә Бақыјла данышыб, көзүндән јајындым.

Ајдын. Наһаг, чох наһаг. Оғлун кәлиб?

Тејмур. Бу күн сәһәр кәлиб, сабаһ сәһәр дә кедир.

Ајдын. Јол ки, ачылды, сән дә чатачагсан.

Тејмур. Чатмасам да ејби јохдур. Телефонла данышдым, ушағын сәсини ешитдим, өзүмә кәлдим.

Ајдын. Имраны јаман утандырдын. Сәни ахтарырды ки, тәшәккүрүнү билдирсин.

Тејмур. Елә онун үчүн дә гачдым, дедим, гој утанмасын.

Ајдын. Бәрабәр кедәрик башсағлығына.

Тејмур. Мүтләг! Гүдрәт әми көзәл адам иди. Гәбри нурла долсун!

Бақы... Аеровағзалын көзләмә залы. Тәјјарәдән дүшән адамлар бир-бир зала топланыр. Сәрнишинләрин ичиндә Ајдын вә Тејмур көрүнүр. Гар-шылајанларын ичәрсиндә јашлы бир киши Ајдынкыла тәрәф кәлир.

Јашлы киши. Ајдын? Тејмур? Сизсиниз? Салам, а мәним әзизләрим.

Онлары әүпүр.

Тејмур. Е... е... Салам.

Ајдын. (Тәәққублә). Са... Салам. Сиз...

Јашлы киши. Мәни танымадыңыз? Нә тез јадыныздан чыхды Гүдрәт әминиз?

Ајдын. Јох... таныдыг...

Тејмур. Нијә ки, таныдыг...

Гүдрәт. Имраны көзләјирәм, сизин тәјјарәдә јох иди ки?

Ајдын. О биздән әввәлки тәјјарәдә учду. Һәлә кәлмәјиб? Бәлкә кәлиб, сизин хәбәриниз јохдур?

Гүдрәт. Јох, мән нечә саатдыр, бурдајам. Дүнәндән бәри кәлән биринчи тәјјарә елә будур. Дејирләр ки, сиз учан тәјјарә-

дөн эввәлки 2 тәјјарәни Бақы гәбул еләмәјиб, Тбилисijә дүшүб-
ләр. Јәгин, Имран с тәјјарәләрден бириндә олуб.

Ајды н. Ола биләр.

Гүдрәт. Нә тәһәрсиниз?

Тејмур. Јахшыјыг.

Ајды н. Сағ ол, Гүдрәт әми. Сиз нә тәһәрсиниз?

Гүдрәт. Шүкүр аллаһа... Бу дүнјада кәрәк нашүкүр олма-
јасан... Гудуруб, таңрына тәпик атмајасан, гисмәтинә шүкүр елә-
јасан.

Ајды н. Еләдир, Гүдрәт әми.

Гүдрәт. Мән бир мәлүмат бүросуна дәјим... Һәләлик...
(кедир).

Ајдынла Тејмур мат-мәттәл бир-биринин үзүнә бахыб
башларыны јелләдирләр.

Ајды н. Һә... Тејмур, көрдүн?

Тејмур. Көрдүм.

Ајды н. Бу һәриф инсанларын бүтүн гүсурларыны бағыш-
лаја билир, амма јаланы бағышлаја билмир...

Тејмур. Јәгин өзүнә бағышлајыр.

Ајды н. Көрүнүр, мүнитинин хејрхаһлығындан истифаде
едиб башгаларынын һаггыны јејән икиајаглы һәшәратлары та-
нымаг даһа чәтиндир.

1985.

МӘНИМ АТАМ

(Радиопјес)

ИШТИРАК ЕДИРЛӘР:

1. Ајнур — ана.
2. Чолпан — онун оғлу
3. Көјәрчин — Чолпанын нишанлысы
4. Һәсән
5. Доктор
6. Мүғәнни

БИРИНЧИ КӨРҮШ

Күләк улајыр, гапы-пәнчәрә тыггылдајыр...
Балача Чолпан анасына гысылыр.

Чолпан — Горхурам.

Ајнур — Нәдән горхурсан, ај оғул?

Чолпан — О нә сәсди?

Ајнур — Күләји дејирсән, ај мәним ағчыјәр Чолпаным?

Чолпан — О нијә ағлајыр?

Ајнур — Ағламыр, данышыр...

Чолпан — Нә дејир о?

Ајнур — О дејир ки, мән дә варам. Сән дә кәрәк она дејә-
сән ки...

Чолпан — Мән сәндән горхмурам, һә?

Ајнур — Әлбәттә!

Чолпан — Ахы горхурам.

Ајнур — Бәс сабаһ сән әскәр кедәндә нејләјәчәксән?

Чолпан — Сәни дә апарарам өзүмлә.

Ајнур — Ахы, гадынлары әскәр апармырлар.

Чолпан — Командир әмијә дејәрәм ки... дејәрәм ки...

Ајнур — Сән һеч нә демә. Јахшысы будур ки, өзүн икид
ол, һеч нәдән горхма.

Чолпан — Сән горхурсан?

Ајнур — Јох!

Чолпан — Атам да горхмурду?

Ајнур — Јох! Сәнин атан икидләрин икиди иди. Амма сән...
елә бил ки, онун оғлу дејилсән.

Чолпан — Мәним атам... јох!.. Мән дә, мән дә... бөјүјәндә
елә олачағам...

Ајнур — Сәнин атан гышын фыртынасында дәнннлә вуру-
шурду... Далғалар ағзыны ачыб ону удмаг истәјирди... Амма
...дәнннә мејдан охујурду... Дәнннн дибиндән нефт чыхарырды.

Чолпан — Мән дә елә олачағам, атам ки...
...

ИКИНЧИ КӨРҮШ

Дәннн кәнары. Нәһәнк далғаларын нәрилтиси.

Көјәрчин — Узаға кетмә, Чолпан, бурулғана дү-
шәрсән... ешитмирсән?

Чолпан — Горхма! Һәлә мән истәјирәм, сән дә кәләсән.

Көјәрчин — Мән үзә билмирам... Ди јахшы, бәсдир, даһа
чых...

Сүкут.

Јорулмадын?

Чолпан — Јох, судан доја билмирам... Бир аз јахын кәл...
Бах белә... бир аз да. Һеч олмаса днзә гәдәр.

Көјәрчин — Јох, јох, кәлә билмәрәм.

Чолпан — Није?

Көјөрчин — Дүнән лабораторијада гычыма сулфат тур-
шусу дағылыб. Суја кирмәк олмаз.

Чолпан — Сәнин бу кимјан да башымыза бәла олду.

Көјөрчин — Инди һәр шеј кимјалашыб.

Чолпан — Елә орда ишләри корлајырыг. Јахшы, дәсмалы
вер бәри.

Көјөрчин — Көр нечә саатдыр дәниздәсэн...

Чолпан. Дәнизә вурғунлуг биздә ирсидир. Атам да белә
олуб. Дәниздә јашајыб, дәниздә ишләјиб, дәниздә дә...

Дәниз нәрилдәјир.

Ешидирсәнми?

Көјөрчин — Нәји?

Чолпан — Дәнизин нәрилтисини, курултусуну, гәзәбини.
Ах, нә олајды мән бу сәсләри нәгмәјә чевирә биләјдим. Мәнә елә
кәлир ки, Бетховенин бешинчи симфонијасы дәнизин үсјаныдыр.

Көјөрчин — Бу чалханты, бу кишнәрти сәнин сон маһнын-
да да вар.

Чолпан — Дејә билмәрәм. Анчаг ону билирәм ки, мәним
инилтидән, сызылтыдан зәһләм кедир. Инсанлары ајаға галды-
ран, онлары нәјәсә, һараса чағыран маһнылар јазмаг истәјирәм.

Гагајыларын сәси кәлир.

Көјөрчин — Гагајылар бах.

Чолпан — Сән билирсәнми онлар нечә өлүр?

Көјөрчин — Јох!

Чолпан — Гагајылар өлүмләрини һисс еләјән кими саһил-
дән узаглашыр, ганадларыны дәнизин далғаларына вуруб өзлә-
рини фыртынаја тәслим едирләр.

Көјөрчин — Өлүмдәки бөјүклүјә бах! Јадыма бир әһва-
лат дүшдү.

Чолпан — Нә әһвалат?

Көјөрчин — Бизим ушаг евиндә гоча бир гаровулчу вар
иди. О, бир адамы сөјәндә дејәрди: «Јорған-дөшәкдә өләннин
оғлу!».

Чолпан — Көзәл сөјүшдүр! Инсан да гагајы кими өзүнү
фыртынаја тәслим едиб өлмәлидир. Амма гәрибәдир. Һамы белә
дүшүнмүр.

Көјөрчин — Һамы бир адам дејил ки, бир чүр дә дүшүнә.

Чолпан — Шаһмат клубунда јашлы бир адамла таныш ол-
мушам. Чох истиганлы адамдыр. Үрәјимә јатыр. Амма сөһбәт-
ләрин гәрибәдир. Мән ону өјрәнмәк истәјирәм. Истәјирәм биләм
көрәм ки, ондакы бу фикирләрин сәбәби нәдир, көкү нәдир?

Көјөрчин — Чәтин өјрәнә биләрсән.

Чолпан — Није?

Көјөрчин — Она көрә ки, һәр үрәк бир гапалы сандыгдыр.

Чолпан — Јох, Көјөрчин, адам башгаларыны өзүндән тез
өјрәнир.

Көјөрчин — Адынын мә'насыны билирсәнми, Чолпан?

Чолпан — Бәс сән билмирсән?

Көјөрчин — Јох! Дүнән рәфигәм мәнән хәбәр алды, дејә
билмәдим.

Чолпан — Чолпан, бизим гәдим дилимиздә «дан улдузу»
демәкдир.

Көјөрчин — Әмәлләрин адыны доғрулда биләчәкми?

Чолпан — Билмирәм! Амма чалышацагам. Бәс елә мәним
мәсәдим бу дејил?

Көјөрчин — Адамлар сөзләрилә јох, әмәлләри илә таны-
ныр. Сән дә о адамын әмәлләрини өјрәнмәјә чалыш.

Сүкүт.

Јенә нә олду, фикир дәрјасына гәрг олдуң?..

Чолпан — Дүнән кечә дәһшәтли бир јуху көрмүшәм. Неч
јадымдан чыхмыр.

Көјөрчин — Горхулу јуху көрәндә суја данышарлар. Сән
дә үзүнү тут дәнизә, даныш...

Чолпан — Јухуну ахар суја данышарлар, дәнизә јох!.. Мән
сәнин көзләринә данышмаг истәјирәм...

Көјөрчин — Елә није?

Чолпан — Сәнин көзләрин дә су кими ахыр...

Көјөрчин — Демәк истәјирсән ки, хумарды, һә?

Чолпан — Өзүн билирсән... даһа мән нә дејим?

Көјөрчин — Јахшы, буну чох демисән, јухуну даныш.

Чолпан — Мән һәлә ушаг икән анам мәнә атамдан о гәдәр
данышыб ки, онун бүтүн хасијәтини, сифәтини, һәрәкәтләрини
һәр күн көрдүјүм, таныдығым адамлар кими билирәм, таныјы-
рам. Хүсусән өлүмү... Көзүмүн габағындан неч кетмир. Кечәләр
јухума кирир. О әһвалаты ушаглыгда анама о гәдәр данышдыр-
мышам ки, јазан олсајдым, ону олдуғу кими јаза биләрдим.

Көјөрчин — Мәкәр о һадисәдә анан да орда олуб?

Чолпан — Јох! Анама да данышыблар. Дүнән кечә дә ју-
худа көрүрәм ки, дәниздә фыртынадыр. Мән дә атамын јанында,
Нефт дашларындајам. Бирдән атамы һараса чағырырлар. Бир
дә көрүрәм ки, узагдакы бир буруг алышыб јаныр. Атам буру-
ғун дөврәсиндә үзүр. Суда чабалајан достларыны хилас еләмәјә
чалышыр, бирини чыхарыр, икинчисинә тәрәф үзәркән, нә көр-
сәм јахшыдыр? Батан адам сәнсән!

Көјөрчин — Сонра?

Чолпан — Гышгырыб ајылдым.

Көжөрчин — Јахшы јухудур.

Чолпан — Бууну нәји јахшыдыр?

Көжөрчин — Јухуну тәрсинә јоз, һәр шеј өз јерини тутар...

Сән бу әһвалаты мәнә үчүнчү дөфәдир данышырсан. Һәр дөфә дә өз көзләринлә көрмүш әһвалат кими... Өлүләрин хатирәси әзиздир, амма... бу күнлә јашамаг лазымдыр.

Чолпан — Бу күн дә дүнәндән доғулур.

Көжөрчин — Дүнән аталарымызынқы иди, бу күн бизинки...

Чолпан — Һардан кәлдијини билмәјән, һара кедәчәјини дә билмәз.

Көжөрчин — О дүздүр, амма...

Чолпан — Нә амма?

Көжөрчин — Адамын әлиндән чыхан шеј онун үчүн гијмәт-ли олур.

Чолпан — Нә демәк истәјирсән?

Көжөрчин — Атан өлөндә сәнин нечә јашын олуб?

Чолпан — Бир!

Көжөрчин — Вәссалам!

Чолпан — Баша дүшмүрәм.

Көжөрчин — Анан сәнин көзүндә атаны идеаллашдырыб.

Бәлкә дә онун фачиәли өлүмү... ону бир гәдәр дә бөјүдүр, көзәл-ләшдирир.

Чолпан — Әслиндә о буна лајиг дејилмиш?

Көжөрчин — О барәдә һеч нә дејә билмәрәм. Анчаг мәним вәзијјәтәм, мәнә бир шеји өјрәлиб: һәјата вә адамлара рәнкли шүшә архасындан бахмырам. Дүнјаны олдуғу кими көрмәк истәјирәм.

Чолпан — Дүнја нечәдир ки?

Көжөрчин — Олдуғу кими. Рәнксиз, бојасыз.

Чолпан — Гәрибәдир, о киши дә белә данышыр.

Көжөрчин — Һансы киши?

Чолпан — Шаһмат клубунда таныш олдуғум.

Көжөрчин — Мәним атам 4 көрпәсини арвадынын үстүнә атыб ајрысыјла еләнди... Онун да ады ата дејилми?

Чолпан — Әлбәттә, еләләри дә вар.

Көжөрчин — Әкәр јашасајды, сәнин атанын нечә олача-ғыны ким дејә биләр?

Чолпан — Сән мәнә тохунурсан...

Көжөрчин — Мән оланы дејирәм.

Чолпан — Өмрүнү достларынын һәјатына гурбан верән бир адам өвлады үчүн пис ола билмәзди...

Көжөрчин — Бәлкә дә... Дүнјаја һәрә өз гәлбинин пәнчә-рәсиндән бахыр.

Чолпан — Мән истәјирәм ки, сән мәним гәлбинин пәнчә-рәсиндән бахасан.

Көжөрчин — Онда һәјат чох дарыхдырычы оларды.

Чолпан — Јахшы, бәс мәним атам һаггында нә дејә биләр-сән? 18 јашындан дул галды. Һәр әзијјәтә дөздү... Күндүзләр иш-ләди, ахшамлар охуу. Мәни бөјүтдү... Кәнчлијини мәнә гурбан верди. О да башгалары кими әрә кедиб...

Көжөрчин — Мәним анама ишәрә еләјирсән?.. Әлбәттә... Анчаг мән ону ғынамырам... Кишиләр өвладларына нанкорлуг еләјәндә... арвадлара нә кәлиб?.. Көтүрәк сәни... Әлбәттә, мән билирәм ки, сән мәни севирсән... Лакин мән ону да билирәм ки, һәр заманын өз һөкмү вар... Сән мәним индими севирсән... Са-баһ һаггында ким нә дејә биләр?

Чолпан — Ој... Көжөрчин, атамын хатирәсинә тохундун, сә-нә бәс еләмәди, инди дә мәнә тохунурсан?.. Сәндә бу бәдбин фи-кирләр һардаңдыр?..

Көжөрчин — Көрә-көрә кәлмишик.

Чолпан — Һәлә чох чавансан. Бир дә сәнә хәбәрдарлыг етәјирәм, сәнин һаггын јохдур мәним атамын хатирәсинә тохун-маға. Она көрә ки, онун хатирәси тәкчә мәним үчүн дејил, бу халг үчүн, о чүмлөдән сәнин үчүн дә әзиз олмалыдыр.

ҮЧҮНЧҮ КӨРҮШ

Ајнур — Наһар еләјирсән?

Чолпан — Јох.

Ајнур — Бәс ач дејилсән?

Чолпан — Јох.

Ајнур — Сәнә нә олуб?

Чолпан — Һеч.

Ајнур — Бир һәфтәдир гашын-габағын ачылмыр.

Чолпан — Јох, бир аз јорғунам.

Ајнур — Мәним көзүмдән һеч нә јайынмыр. Сән... Бура бах... бәлкә Көжөрчинлә...

Чолпан — Һә... Бир аз хәтримә дејиб.

Ајнур — Нечә јә'ни?

Сүкут.

Ајнур — Мән һамысыны билирәм. Һәр бош шејин үстүндә адам үрәк сындырмаз... Бир дә севән севәнин чәфасыны чөкмәји бачармалыдыр. Јохса она севки демәзләр.

Чолпан — Мән ону севирәм!

Ајнур — Бәс бу нәдир? Һеч сән билирсән о, нә һалдадыр?

Чолпан — Үрәјә о тохунуб, мән јох!

А ј н у р — Чолпан, унутма, севмэк фэдакарлыгдыр. Ким үчүн, нэ үчүн јашадыгыны дарк етмэкдир, башгасынын јолунда гурбана һазыр олмагдыр. Бунлары бачармырсанса...

Телефон зэнки, Чолпан дәстәји көтүрүр.

Ч о л п а н — Бәли... Нечә? Хәстәханадан? Кимдир данышан? Бәли, мәнәм... Сиз нә данышырсыныз...

А ј н у р — Нә олуб?

Ч о л п а н — Бу саат, бу саат кәлирәм. (Дәстәји асыр). Кө-јөрчин хәстәханададыр. Лабораторијада бору партлајыб. (Га-чыр).

А ј н у р — Дајан, мән дә кәлирәм!

ДӨРДҮНЧҮ КӨРҮШ

Хәстәхана.

Д о к т о р — Хәстә нәјиниздир?

А ј н у р — Оғлумун нишанлысыдыр.

Д о к т о р — Бәс ата-анасы?

А ј н у р — Ушаг евиндә бөјүјүб.

Д о к т о р — Демәк, хәстәнин саһибни сизсиниз?

А ј н у р — Бәли.

Д о к т о р — Онда ачыг данышаг. Вәзијәти чох ағырдыр.

А ј н у р — Нечә јә'ни?

Д о к т о р — Шикәст ола биләр.

А ј н у р — Нечә шикәст?

Д о к т о р — Нә тәһәр дејим?.. Сол тәрәфдән тамам јаныб...

Һәм дә сол көзү... Јаныға әлач ола биләр... амма көзү...

А ј н у р — Доктор!..

Д о к т о р — Көз хәстәханасындан һәким чағырдыг, бахды...

А ј н у р — Нә дејир?

Д о к т о р — Билирсиниз... Кимјәви туршунун јанығы... Чох дәһшәтли шејдир.

А ј н у р — Мән о һәкими көрә биләрәмми?

Д о к т о р — Бујурун, ичәридәдир.

БЕШИНЧИ КӨРҮШ

А ј н у р — Јахшы, өзүнү үзмә. Олачаға чарә јохдур. Нејләмәк олар?

Ч о л п а н — Мәни үзән ајры шејдир, ана. Бу ишдә мән өзүмү

күнаһкар билирәм. Билирсән ки, һадисәдән әввәл ондан инчи-мишдим. Мәним инчиклијим ону сарсытмышды, күндә нечә дәфә зәнк чалыр, барышмаг истәјирди... Мән дә ки, тәрслијимә салыб чаваб вермирдим. Мән она дәрс вермәк истәјирдим, дәрсим чох баһа баша кәлди. Рәфигәси дејир ки, о күнләр о гәдәр фикирли имиш ки, чөрәк дә јемирмиш... Ишдә дә нә еләдијини билмир-миш. О гәдәр фикирли имиш ки, боруда гајнајан тәркибин үстү-нә ајры маддә төкүб, о да партлајыш вериб.

А ј н у р — Јахшы, киши ол, өзүнү әлә ал. Һәјатда һәр шеј олур. Адам о дејил ки, дәрди олмасын, әсл адам одур ки, дәрдә дөзмәји бачарсын. Сачымын бирини гара, бирини ағ һөрмүшәм, һәр чәфаја дөзмүшәм. Бәс онда мән кәрәк чохдан өләјдим!..

Сүкут.

Дур, кет, вахтдыр. Инди көзү гапыдадыр.

Ч о л п а н — Гојмур, дејир кәлмә.

А ј н у р — Нијә?

Ч о л п а н — Еһ, ана, о гәрибә адамдыр. Истәмир, истәмир ки, мән ону о һалда көрәм... Мән онун үчүн әзаб чәким. Дејир, сән бура кәләндә утанырам.

А ј н у р — Јазыг гыз!

Ч о л п а н — Јалварыр ки, кәлмә!

А ј н у р — Әлбәттә, о, елә демәлидир. Шикәст олду, бәдбәхт олду!

Ч о л п а н — Шикәст олду, амма бәдбәхт олмајачаг... Мән өз хошбәхтлијимдән кәсиб онун көзүнү әвәз едәчәјәм. Мән гојма-рам ки, о, бунун дәрдини чәксин!..

А ј н у р — Әмәлли фикирләшмисәнми?

Ч о л п а н — Нә дедин?

Сүкут.

Башга чүр дә ола биләр?

А ј н у р — Һәр һалда...

Ч о л п а н — Нә демәк истәјирсән, ана?

Сүкут.

Мән онун јериндә олсајдым, о мәни атардымы?

А ј н у р — Билмирәм.

Ч о л п а н — Сән, сән нечә?

А ј н у р — Мән?.. Мән ајры...

Ч о л п а н — Нијә сән ајры? О күн мәнә дедикләрин јадын-дадыр? Севмәк фэдакарлыгдыр, башгасынын јолунда гурбана һазыр олмагдыр.

А ј н у р — Еләдир, мәним балам, еләдир. Сән мәрдсэн, мән бир дэ буна көрә хошбәхтәм!

АЛТЫНЧЫ КӨРҮШ

Гапы зәңки.

А ј н у р — Бујурун, ким лазымдыр?

Һ ә с ә н — Танымадың?

А ј н у р — Јох.

Һ ә с ә н — Јахшы бах.

А ј н у р — Бахырам, амма таныја билмирәм.

Һ ә с ә н — Һәсәнәм.

А ј н у р — Һансы Һәсән?

Һ ә с ә н — Танымамагда сәни гынамырам... Сәнин гаршында чох күнаһкарам. Күнаһымы да һеч нә илә јуја билмәрәм. Әл мәним, әтәк сәнин. Демирәм мәни бағышлајасан, амма...

А ј н у р — Дајан, дајан, сән...

Һ ә с ә н — Бәли, мән сәнин оғлунун атасыјам. Олур, һәјатдыр. Чаван идим, нејләдијими билмирдим... Сонра баша дүшдүм, амма гајытмаға үзүм олмады.

А ј н у р — Бәс инди нә үзлә кәлмисән?

Һ ә с ә н — Өзүм дә билмирәм... амма...

А ј н у р — Тез кәлмисән, нијә белә төләсирдин?

Һ ә с ә н — Һаглысан... Мән нә дејә биләрәм? Гучағында көрәси 18 јашлы арвадыны көзү јашлы гојуб кедән, 20 илдән сонра гајыдан бир кишини ким бағышлар?... Гаршында бојнум гылдан назикдир. Јалһыз ону дејә биләрәм ки, сәнә һалал олсун ананын сүдү!.. Мән Орта Асијадан гајыдандан сонра һамысыны ешитмишәм... Сән намусла јашајыб өвлад бөјүтмүсән... Чох ағыллы, дөјәнәтли оғул!

А ј н у р — Һардан билирсән?

Һ ә с ә н — Мән 2 ајды гајытмышам. Һәр күн сәһәрләр вә ахшамлар бу евин әтрафында долаһырам. О, гапыдан чыхыр, ону изләјирәм. Тез-тез шаһмат клубуна кедирди. Орда таныш олдум. Онунла, һәтта бир-ики дөфә шаһмат да ојнады.

А ј н у р — Һәсән!..

Һ ә с ә н — Горхма, о мәни танымыр... Сәнин ичазән олмадан... Мән она һеч нә дејә билмәрәм.

А ј н у р — Бәлкә демәк истәјирсән?

Һ ә с ә н — Кәлдим ки, мәсләһәтләшәк. Бу вахта гәдәр мән она аталыг еләмәмишәм. Она көрә дә инди онун адыны тутмаға һаггым јохдур. Дејирәм бәлкә... Изн верәсән, бундан сонра... Би-

лирсәнми, инди о кәңчдир. Оглан өвладларына ата бу јашда даһа чох лазым олур... Бәлкә...

А ј н у р — (Күләүр). Ушаг оlanda ата лазым дејилди?

Һ ә с ә н — Онда да лазым иди. Лакин инди... Билмирәм она нә олуб? Ахыр вахтлар... Һәр күн клубда көзләјирәм, ора да кәлмир... Одур ки, дөзә билмәдим, кәлдим ки, биләм, бәлкә башында бир гәза вар? Бәлкә мәним көмәјим дәјди?... Јалварырам, Ајнур, мөндән кизләтмә... Бу јашда чаванлара киши мәсләһәти даһа чох лазым олур...

А ј н у р — Һәсән, сәнин ән бөјүк көмәјин о олар ки, бизә јахын дурмајасан... сакит аиләмизә ләхләхә салмајасан.

Һ ә с ә н — Һәр һалда... Нә гәдәр пис олсам, јенә атајам...

А ј н у р — Јох! Онун атасы өлүб, өзү дә киши кими...

Һ ә с ә н — Сән нә данышырсан?

А ј н у р — Бәли, мән она елә демимшәм... Мән онун нәзәриндә атасыны елә чанландырмышам... Өлүнү чанландырмышам, билирсән бу нә демәкдир? Јох, сән буну баша дүшмәсән? Нанкор бир атаны өлдүрүб намуслу ата кими дирилтмишәм. О, мәним үјдүрдүгүм јаланчы ата илә фәхр едир. Инди сән онун атасы һаггындакы көзәл хәјалларыны дағытсан, өзүнә зијан еләмиш оларсан. Ахы инди сәнин өлүлүјүн дирилијиндән чох иш көрүр... Сән буну баша дүшүрсән?

Һ ә с ә н — Баша дүшүрәм, јахшы еләмисән.

А ј н у р — Гулаг ас, о севдији гыздан күсүшдү. Мән буну билирдим, амма сорушмурдум. Гыздан өјрәнмишдим. Тәрс кими онун нишанлысы да өзү кими аталы јетимдир. Гыз аталарын бәзи етибарсызлығындан данышмыш...

Һ ә с ә н — Гыз һәгигәти билirmiш?

А ј н у р — Јох. Буну һеч кәс билмир... Анчаг о, сөз кәлиши дејиб ки, сән дә атаны чох өјмә, сағ олсајды, ким билир о, нејләчәкди... Чолпан атасынын төһгир олунмасына дөзмәмиш, варлығы гәдәр севдији гыздан үз дөндәрмишдир. Бу, гызы сарсытмыш, нәтичәдә...

Һ ә с ә н — Сонра?..

А ј н у р — Лабораторијада ишләјәркән сәһв еләмиш, бору партамыш, бәдәни јанмыш, сол көзү зәдәләнмишдир.

Һ ә с ә н — Бәс әләч јохдур?

А ј н у р — Хәстәханада јатыр. Көрәк нә олур. Һәлә ки, үмид верән јохдур.

Һ ә с ә н — Одессада јахшы көз мütәхәссисләри вар, бәлкә... Мән данышым.

А ј н у р — Лазым дејил... Елә бурда да...

Һ ә с ә н — Мән бир шеји бачармасам, демәрәм.

А ј н у р — Сәндән хаһиш едирәм, гој бизи өз дәрдимизлә га-

лаг... Онун гэлбини жаралама, дәрдинин үстүнә дәрд чалама... О, билсә ки, онун атасы аталыгындан белә имтина едән мискин бир фәрари имиш, онун бундан сонракы халы нә олар? О, билсә ки, атасы онун бөжүк севкисинә дәмәзмиш... көзәл хәјаллары, идеаллары пуч олмазмы?.. Әввәлки чинајәтләрин бир јана, әкәр сән өз аталыгыны она билдирсән, әввәлکیلәрдән даһа бөжүк чинајәт еләмиш оларсан! Јалварырам сәнә, әкәр сәнә вичданын гығылчымы галыбса, она гыјма, ону сарсытма!

Һәсән — Бәс инди о, нејләмәк истәјир?

Ајнур — Нечә јә'ни?

Һәсән — Демәк истәјирәм ки, шикәст бир гызла?.. Нечә олачаг?

Ајнур — Јох, елә билирсән о, да сәнин кими... Јох, Һәсән, о мәним тәрбијәми кәтүрүб... Мән дә ону сынамаг үчүн бәркә чәкдим. Јох, елә оғул дејил, о, кишиди, о, сөзүнүн саһибидир... Әкәр о, шикәст гызы ағлар гојуб ондан үз дөндәрсәјди, мән ону өз оғлум јох, сәнин оғлун һесаб едәрдим. Шүкүр ки, о, мәним оғлумдур!.. Кедә биләрсән. Бизим сәнинлә ортаг һеч бир шәјимиз јохдур... Јенә дејирәм: әкәр сәнә вичдан әләмәти галыбса, өз хәјринә вә бир дә онун хатиринә бизә тохунма. Онсуз да о фикрин, о әгидәнин саһиб сәни аталыға гәбул етмәјәчәк! Бундан сән дә зиян чәкәчәксән, о, да. Гуртарды! Сән бу гапыны бир дә дөјмәјәчәксән. Ешидирсәнми?

ЈЕДДИНЧИ КӨРҮШ

Шаһмат клубу.

Һәсән — Чаван оғлан, хош көрдүк. Һардајдын, чохдан көрүнмүрдүн?

Чолпан — Башым гарышыг иди.

Һәсән — Нишанлыны хәстәханадан чыхартдынмы?

Чолпан — Бәли!

Һәсән — Нечәдир?

Чолпан — Пис дејил...

Сүкут.

Сиз һардан билирсиниз?

Һәсән — Бурдакы достларын деди. Көзү сағалдымы?

Чолпан — Көрмә габилјјәтини алтмыш фаиз итириб... Амма дејирләр кетдикчә дүзәләчәк.

Һәсән — Тәки олсун... Бура бах, мәним Одессада јахшы һәким достларым вар. Истәсән...

Чолпан — Лазым олса дејәрәм.

Һәсән — Мәним телефон нөмрәми кәтүр. Бујур, јазмышам, лазым олса...

Чолпан — Сағ олун.

Һәсән — Инди шаһматла нечәсиниз, бир әл ојнајагмы?

Чолпан — Ојнајаг.

Һәсән — Нәдән?

Чолпан — Бура гумарханадыр?

Һәсән — Һәр һалда арада мөгсәд оlanda, ојун ширинләшир, даһа да мараглы олур.

Чолпан — Мәним үчүн шаһмат һәмишә мараглыдыр.

Һәсән — Чаванлар үчүн һәјатын өзү мараглыдыр. Амма мәним кимиләр үчүн... Мән көрәк олмајан јердән дә өзүм үчүн мараг дүзәлдәм.

Чолпан — Јахшы, башлајаг!

Һәсән — Демәдин ахы, нәдән ојнајаырыг?

Чолпан — Сиз дејин.

Һәсән — Наһара аз галыр. Бир ресторан гонаглыгы!

Чолпан — Мән евдә наһар еләјирәм.

Һәсән — Бир дәфә дә ресторанда еләјин.

Чолпан — Ојун пис кетмир.

Һәсән — Бу үчүнчү көрүшүмүздүр. Биринчи дәфә сән удмусан. Икинчи дәфә мән. Көрәк бу дәфә нә олур?

Чолпан — Јахшы олар.

Һәсән — Бу күнкү ојунун хошума кәлмир.

Чолпан — Нијә?

Һәсән — Фиқирлисән, һедәфә вура билмирсән.

Чолпан — Бу ки, сизин үчүн јахшыдыр?

Һәсән — Әксинә! Чүнки мугабил тәрәф гүввәтли оlanda мән дә сәфәрбәр олурам. Асланын асланла күләшмәси көзәлди. Зәифи мәғлуб етмәјә нә вар ки...

Чолпан — Јаман өткәм данышырсыныз?

Һәсән — Һәјат өјрәдиб.

Чолпан — Һәјаты да биз јаратмырыг?

Һәсән — Һәјат бизи јарадыр.

Чолпан — Демәк биз она табејик?

Һәсән — Әлбәттә!

Чолпан — Мән әксини дејәрдим.

Һәсән — Она көрә ки, чавансан. Инчимә, һәлә дуза кедирсән.

Чолпан — Оһо... Аты топа дәјишдирирсиниз?

Һәсән — Бәли! Инди ат заманасы дејил.

Чолпан — Аты да топу да идарә едән инсандыр.

Һәсән — Атла җахыны вурарсан, топла узагы.
 Чолпан — Һәр ики һалда вуран җенә инсанды.
 Һәсән — Күчсүз, силаһсыз инсанын элиндән нә кәләр?
 Чолпан — Инсанын ән бөјүк ислаһы онун өзүдүр. Өз ира-
 дәси, өз гәлби, өз вичданыдыр.
 Һәсән — Јеринә көрә. Һәр җердә еҗни силаһ җарамыр. Үрәк,
 вичдан бә'зән адамын этәкләриндән дартыб ону ашағы чәкир.
 Чолпан — Әксинә! Үрәк вә вичдан јүксәлишин ганадла-
 рыдыр.
 Һәсән — Шаһ!
 Чолпан — Һеч көзләмирдим!
 Һәсән — Адамы көзләмәдији җердән вурурлар.
 Чолпан — Еләдир. Бә'зән көзләмәдијин һадисәләр баш
 керир.
 Һәсән — Огул да она дејәрәм ки, һадисәдән исланмамыш
 чыха.
 Чолпан — Чыхмаг олар. Амма өзүн исланмасаң да үрәјин,
 вичданын исланар.
 Һәсән — Өзүндән асылыдыр. Ислатма, исланмасын. Амма
 бу дөфә вәзијјәтдән җахшы чыхды. Көрәк икинчи шаһдан нечә
 чыха чагсан.
 Чолпан — Јахшы оҗнаырсыныз.
 Һәсән — Һәјәтны өзү дә бир ојундур. Көрәк ојуна әввәл-
 мәдән елә башлајасан ки, җары јолда пешиман олмајасан. Јолун
 әввәлиндәки бир сәһв, јолун җарысында јүз сәһвә чеврилир.
 Чолпан — Ирадә мөһкәм олса, җантышы нахыша дөндәр-
 мәк олар.
 Һәсән — Биринә јазығын кәлдисә, бир вахт һәммин јазыг
 билдијин илан олуб ғычына сарылачаг.
 Чолпан — Бәс инсаф?
 Һәсән — Бу һәјат ојунунда Һеч кәс, Һеч кәсә күзәштә
 кетмир.
 Чолпан — Лакин ојунун җајдаларындан кәнара чыхмаг да
 олмаз.
 Һәсән — О да нисбидир. Һәр җајдада бир гачаг јолу вар.
 Чолпан — Фикрими җаман җарышдырдыныз. Нә ојнадыгы-
 мы билмирәм.
 Һәсән — Она көрә дә шаһ!
 Чолпан — Дејәсән бу дөфә җахаландым.
 Һәсән — Бу топун ишидир. Узаг вурду. Бујур, бу да мат!
 Чолпан — Тәслим!
 Һәсән — Инди дур кәдәк. Амма бир шәртлә.
 Чолпан — Бујурун.

Һәсән — Элинниси чибиннә салмајачагсыныз. Бу күн мән
 вәрәрәм, сабаһ сиз.
 Чолпан — Мән ојунун җајдасыны позмарам. Удузан вер-
 мәлидир.
 Һәсән — Лакин бу җајдада бир гачаг јолу да вар. Тәклифи
 мән еләмишәм!
 Чолпан — Сөз данышыгдан кечәр!
 Һәсән — Јахшы, о мәсәләјә бахарыг. Истәјирәм ки, «Ноба-
 җар»а кәдәк. Орда сизин маһныларынызы тез-тез охујурлар.
 Чолпан — Мәним маһныларым сизин хошунуза кәлир?
 Һәсән — Чох!
 Чолпан — Тәәччүблүдүр!
 Һәсән — Нијә?
 Чолпан — Чүнки биз башга-башга дүшүнән адамларыг.
 Мәним маһныларым — мәним дүјгуларым, мәним фикирлә-
 римдир.
 Һәсән — Кәдәк, орда данышарыг.

СӘККИЗИНЧИ КӨРҮШ

Ресторан. Мусиги сәсләри.

Һәсән — Нијә белә ләнкидин?
 Чолпан — Анама зәнк чалмаға кетмишдим.
 Һәсән — Јаман кеч кәлдин.
 Чолпан — Дедим, ресторандајам, сән наһар елә. Бајагдан
 чәнә дејүрәм, дејир, тез кәл.
 Һәсән — Киминлә олдуғуну дединми?
 Чолпан — Дедим, дедим ки, сән танымасан. Клубда та-
 ныш олдуғум бир нәфәрлә...
 Һәсән — Арвады лап никаран җојмусан, Һеч олмасза бир
 достунун адыны чәкәјдин.
 Чолпан — Мән Һеч вахт јалан данышмамышам. Хүсусән дә
 анама.
 Һәсән — Елә јалан вар ки, доғрудан мин пәј җахшыдыр.
 Мүғәнни маһны охујур.
 Мүғәнни — Гәлбимизи китаб тәк
 Ачаг вараг-вараг биз
 Ишыгы дүјгуларла
 Гаранлығы јараг биз.
 Һәсән — Бу, көрәк ки, сизин маһныныздыр?
 Чолпан — Бәли.

Мүгәnnи — Мән сәни, сән дә мәни,
Бир бахышдан дуҗаг биз.
Мән сәнә, сән дә мәнә
Даҗаг олаг, даҗаг биз.

Арзулара нур алаг,
Гызаран дан јериндән
Инсан диләкләриндән
Кашанәләр гураг биз.

Һәсән — Јахшы сөzlәрдир, әмәл еләјән олса...

Чолпан — Сиз нијә хејрхаһлыға шүбһә еләјирсиниз?

Һәсән — Чүнки адамлардан елә нисликләр көрмүшәм ки...

Чолпан — Адамлардан јахшылыг умурсанса... Әввәл өзүн
јахшы олмалысан!

Һәсән — Сәнә бир әһвалат данышмаг истәјирәм.

Чолпан — Бујурун.

Һәсән — Нечә дејим?... Билирсәнми һәјат чох гәрибәдир. О,
сәнин ирадәндән асылы олмајараг өз јолу илә кедир. Чалышыр-
сан, чапалајырсан, бир дә көрүрсән ки, сән дејән олмады... тут-
дугун јол сәни ајры мәнзилә апарды... Онда башгалары сәни
күнаһландырмаға башлајыр... Даһа демирләр ки, ахы сән өзүн
дә бу јерә кәлиб чатмаг истәмирдин... һәјат кәтирди.

Чолпан — Мән сизи баша дүшмүрәм. Нечә јәни һәјат кә-
тирди?..

Һәсән — Демәк истәјирәм ки, инсан робот дејил, машин де-
јил, һамы сәһв еләјә биләр. Өзүндән асылы олмајараг еләдијин
бир сәһвдән башга сәһвләр доғур. Анчаг адамлар буну сәнә ба-
ғышламыр. Буна көрә дә...

Чолпан — Әкәр сәнин сәһвин јалныз өзүнә зијан вурубса,
буну бағышламаг олар, јох әкәр бу сәһв учундан башгалары
әзаб чәкибсә, буну нәинки башгалары, неч сәнин өзүн дә өзүнә
бағышламамалысан.

Һәсән — Орасы еләдир... амма...

Чолпан — Өзүнү башгасы үчүн гурбан вермәји бачаранлар
сәһв етмир, амма бу, һәјатлары баһасына баша кәлир. Мәним
атам Нефт дашларында мүһәндис имиш. Дәниздә батан һәмкар-
ларыны хилас едәркән өлмүш, амма фамилијасы үчүн көзәл бир
хатирә гојуб кетмишдир. Чаван јашында дул галан анам, мәним
јолумда өз кәнчлијини гурбан вермиш, мәни бөјүтмүшдүр. Инди
ким дејә биләр ки, онлар сәһв етмишләр? Бу фәдакарлыгдыр, бу,
гәһреманлыгдыр! Мән һамыны белә көрмәк истәрдим...

Һәсән — Сәнин атан...

Чолпан — Мәним атам нијә өлдүјүнү билдији үчүн мәнән
өтрү һәмнишә диридир, һәмнишә јашајыр. О, неч бир сағ атанын

еләмәдијини мәним үчүн еләјиб. Мәни көзәл әмәлләрә сәсләјир.
Нәјин уғрунда өлмәјини билмәјәнләрин јашамасындан нә фәј-
да? Мәним атамн јарымчыг галмыш хејрхаһ өмрүнүн дава-
мы олмаг истәјирәм... Онун кими олмаға чалышырам.

Һәсән — Онун кими...

Чолпан — Бәли, јалныз онун кими. Мән башгасынын һаг-
гыны оғурлајан, јалныз өзүнү дүшүнән, өз хошбахтлығны баш-
гасынын бәдбәхтлијиндә тапан вичдансызлара, алчаглара ниф-
рәт едирәм!

Һәсән — Нифрәт едирсән?!

Мүгәnnи — Әзиз јолдашлар, бајагдан маһныларыны дин-
ләдијиниз бәстәкар Чолпан бурдадыр. Ондан хаһиш едәк бизә
тәзә маһныларындан бирини чалсын.

Чолпан — Мән?... Ахы... Јох, сиз нә данышырсыны?

Сәсләр — Хаһиш едирик, хаһиш едирик!

Һәсән — Галхын!

Чолпан — Јох, бачармарам.

Ајаг сәси.

Ајнур — Чамаатын сөзүнү јерә салма.

Чолпан — Ана! Сән!..

Ајнур — Дөзмәдим, кәлдим!

Сәсләр — Хаһиш едирик, хаһиш едирик!

Ајнур — Кет, оғул!

Чолпан кедир.

Ахыры ки, дедијини еләдин!

Һәсән — Јох, мән она неч нә дејә билмәдим.

Ајнур — Нијә?

Көзәл бир маһны сәсләнир

Чолпан (оxујур) — Мән инсанам, мән инсанам,

Инсан үчүн јанам, јанам!

Гулағыма пычылдамыш

Бу сөzlәри јурдум — анам.

Ајнур — Мән она белә тәрбијә вермишәм. Мән истәмишәм
ки, о, сәнә охшамасын. О, әсл инсан олсун! Башгалары үчүн дә
јанмағы бачарсын.

Һәсән — Мәнә охшасады, хошбәхт оларды.

Ајнур — Хошбахтлығын көз габағындадыр... Көрүрәм! Бәс
нијә дејә билмәдин? Нијә дејә билмәдин ки, мән сәнин атанам,
сәни атыб кетмишдим? Утанырсан? Өзүн бил, истәјирсән де,
амма сән онун јалныз нифрәтини газаначагсан. Анчаг мән бир-
чә шејдән горхурам ки, о, билсә, инсанлара олан ннамы гырылар.

Һәсән — Горхма... Мән сусачагам!..

Ајнур — Сән өлү кими онун тәрбијәсиндә дирилијиндән да-
һа чох иш көрмүсән. Она көрә дә өлү олараг галмағын мәслә-
һәгдир!

Һәсән — Сән мөндән јахшы гисас алдын, әһсән!

Чолпан гајыдыр.

Чолпан — Үзр истәјирәм. Мән сизи таныш да еләмәдим.
Анамдыр, бу да...

Ајнур — Таныш олдуг.

Һәсән — Чолпан, шахматда сән удуздун, һәјатда мән... Ичәк
бу гәдәһләри сәнин ананын сағлыгына.

Чолпан — Мөним анамын сағлыгына? Јә'ни хејрхәһлы-
ғын, көзәллијин, тәмизлијин сағлыгына!

Һәсән — Сағ олун, сиз галын, сизә мане олмаг истәмирәм.

Чолпан — Һара?

Һәсән — Белә јахшыдыр.

ДОГҖУЗУНЧУ КӨРҮШ

Ајнур — Јенә дағлара булуд кәлиб тутулмусан?..

Чолпан — Көјөрчин һеч арам олмур.

Ајнур — Ахы нәјин фикрини чәкир?

Чолпан — Горхур ки, көзү белә галачаг.

Ајнур — Һәким деди ки, горхмасын.

Чолпан — Инанмыр.

Ајнур — О, сәнә дә инанмыр, нејләсин, јазыг гыз!.. Чолпан,
дејирәм бәлкә тоју бу јаз башлајаг.

Чолпан — Сағлыг олсун!.. Мән дә о фикирдәјәм, ана...

Ајнур — Ди, дур кет бир аз һаваја, ејнин ачылсын!

Чолпан — Клуба кетмәк истәјирәм... Истәјирәм Һәсән ки-
шијлә бир шахмат ојнајам.

Ајнур — Клуба бирчә елә одур?.. Кәрәк онунла ојнајасан?

Чолпан — Марағлы аламдыр. Ганым она елә гајнајыр ки...

Ајнур — Еһ, Чолпан!..

Чолпан — Она зәнк чалачагам. (Телефон нөмрәсини јы-
ғыр). Ало, Һәсән әми, сизсиниз?

Һәсән — (Телефонда). Бәли, мәнәм.

Чолпан — Салам, Чолпандыр данышан...

Һәсән — Бујур, чох шадам.

Чолпан — Бир шахмат ојнамагла нечәсиниз?

Һәсән — Сизинлә мәмнунијјәтлә ојнардым, анчаг тәәссуф
едирәм. Мән бир саатдан сонра јола дүшүрәм...

Чолпан — Һара?

Һәсән — Кәлдијим јерә. Ашгабада...

Чолпан — Хејр ола?

Һәсән — Һәмишәлик кедирәм.

Чолпан — Ахы, нәдән өтрү?

Һәсән — Белә мәсләһәтдир. Јахшы олду, зәнк чалдыныз,
һеч олмаса сизинлә худаһафизләшә билдим, һәләлик, оғ... Чол-
пан.

Ајнур — Кедир?

Чолпан — Тәәссуф!.. Јахшы, сизә јахшы јол...

Ајнур — Вер мәнә, мән дә худаһафизләшим. (Дәстәји
алыр). Салам, демәк кедирсиниз?..

Һәсән — Бәли... Сән демишкән, белә јахшыдыр.

Ајнур — Буна көрә чох сағ ол... Сизә јахшы јол вә уғурлар!

Һәсән — Сизә дә һәмчинин! Саламат галын!

1975.

БИР СААТ СОНРА

(Теләјес)

І. СӘННӘ

Мәктәбин мұәллим отағы... Ики мұәллим — Дадаш вә Хәлил
үзбәүз отуруб сәһбәт едир.

Дадаш. Ким јазыбса, дүзүнү јазыб.

Хәлил. Ә... Инди дүзә бахан вар?

Дадаш. Хәлил мұәллим, елә демә, дүнја дәјишиб инди...

Закир мұәллим кәлир.

Закир. Сабаһыныз хејр, јенә нә баш-баша вермисиниз?

Хәлил. Лап јериндә кәлмисән, Закир мұәллим. Бу ишләри
сән биздән јахшы биләрсән. Нәдән ки, 10 ил бу мәктәбин дирек-
тору олмусан...

Закир. Сиз дә гәдрими јахшы билдиниз.

Хәлил. Биз нәчијик, балам, сәни өзләри гојду, өзләри дә
чыхартды.

Дадаш. Көһнә палан ичи ешмә, Закир мұәллим, сән де кө-
рәк, бу комиссия нә мұнасибәтлә кәлмиш олар?

Закир. Нә комиссия?

Дадаш. Бә хәбәрни јохду?

Закир. Јох!

Хәлил. 3 күндүр мәктәбдә вурһавур комиссия ишләјир.
Сән дәвә гулағында јатмысан?

Закир. Бу күнләр дәрсим олмайыб, хәбәрим јохдур.
Дадаш. Јекә бир комиссия отуруб директорун отағында,
журналлардан тутмуш дәфтерләрә гәдәр төкүбләр габагларына,
вур-чатласын, јохлајырлар.

Закир. Белә јохламалардан чох көрмүшүк.

Хәлил. Бах, елә мән дә буну дејирәм.

Дадаш. Закир мұәллим, инди сән бизә де көрәк, бу даш
һардан атыла биләр?

Закир. Дашын һардан атылдығыны сиз јахшы биләрсиниз.

Дадаш. Мән шәхсән билмирәм.

Хәлил. Мән дә билмирәм.

Дадаш. Амма мән дашын һәдәфә дәјәчәјинә инанырам.

Хәлил. Мән инанмырам.

Дадаш. Нијә инанмырсан?

Хәлил. Директору кәһардан сејр елә, көр, бу һәнкамә онун
вечинә кәлир? Бу бир. Икинчиси, комиссиянын сәдри тәпәрли
адама охшамыр. Нәдән ки, әсас мәсәләләрдән јан кечир, мәктәб-
бин фермасыны — мал-гараны јохлајыр, үчүнчүсү... дејиләнә
көрә директорун Бақыдакы гајны бизим катиблә ашнадыр.

Закир. Һә... бу, башга мәсәлә! Мән буну билмирдим...

Комиссиянын сәдри кәлир.

Сәдр. Салам, јолдаш мұәллимләр.

Мұәллимләр ајага галхыр.

Таныш олаг, мән јохлама комиссиясынын сәдријәм.

Закир. Хош кәлмисиниз, мән Закир мұәллимәм, әдәбијат
мұәллими.

Хәлил. Мән ријазиијат мұәллимијәм. Хәлил.

Дадаш. Чоғрафија мұәллими Дадаш.

Сәдр. Чох көзәл. Јохламаны демәк олар ки, гуртармышыг.
Инди мұәллимләрлә сөһбәт еләмәк истәјирәм.

Закир. Бујурун, биз һазыр.

Сәдр. Ишләриниз нечәдир?

Закир. Сиз биздән јахшы биләрсиниз.

Сәдр. Мән билдијими билирәм. Истәјирәм, сиз дә өз фик-
ринизи дејәсиниз. Инди бүтүн өлкәдә көһнә ишләрә јенидән ба-
хылар. Сиз дә јәгин ки, мәсәләләрә тәзә көзлә бахырсыныз... Ин-
ди дејин көрәк, нә көрүрсүнүз?

Хәлил. Әввәлдән нә көрүрдүксә, елә ону көрүрүк.

Сәдр. Тамамилә доғрудур. Мәктәбиниздә бир дәјишлик
јохдур. Бағышлајын, мұәллим, адыныз нә олду?

Хәлил. Сиз мәни дүз баша дүшмәдиниз. Мән демәк истә-
јирәм ки... Көзүмүз елә әввәлки көздүр, амма дүнја дәјишир.

Сәдр. Дүнјаја көрә көз вә фикир дәјишмәдир.

Закир. Јолдаш сәдр, сиз кәлин, иланы Сејидмәммәд әли
илә тутмаға чалышмајын. Сиз дејин көрәк, мәктәбә тәзә көзлә
бахыб, нә көрдүнүз?

Сәдр. Көрдүјүм одур ки, көстәричиләрә баһанда мәктәби-
низдә һәр шеј јериндәдир. Мән мәктәбә биринчи нөвбәдә мәктәб
кими бахырам. Сиздә демәк олар ки, пис охујан шакирд јохдур.
Гијмәтләр дә әлә вә јахшыдыр. Орта гијмәт алан чох аздыр.
Икинчи илә галан да јохдур. Буна сиз нечә бахырсыныз?

Дадаш. Даһа бунун нечәси јохдур ки... Јахшы ишә нечә
бахарлар?

Сәдр. Чох јахшы... Мәктәбјаны тәсәррүфата, мәктәбин нәз-
диндәки мал вә тојуг фермасына нечә бахырсыныз?

Хәлил. Әлә!.. Билирсиниз, јолдаш сәдр, бизим директор
чох тәшкилатчы вә тәсәррүфатчы адамдыр.

Закир. Киши анаданкәлмә исполкомдур. Тикиб-гурмағына
сөз ола билмәз.

Дадаш. Мәктәб үчүн буфет, идман залы, үзкүчүлүк һовузу
тиктириб.

Хәлил. Мал вә тојугчулуг фермалары.

Сәдр. Бу сәјдыгларыныз тәһсилин кејфијәтинә хәләл кә-
тирир, ја јох?

Закир. Көстәричиләрин јүксәк олдуғуну да өзүнүз де-
диниз.

Сәдр. Бәс, имзасыз мәктүб нә демәкдир?

Закир. Орда нә јазылыб?

Сәдр. Чох шеј.

Хәлил. Мәсәлән.

Сәдр. Бир груп мұәллимин имзасы илә јазылыб ки, ушаг-
лар дәрәс охумур, амма журналлар јазылыр.

Дадаш. Бөһтандыр! Биз дәрсимизи кечмишик.

Хәлил. Јәгин јазан мұәллимләр өзләри дәрәс кечмәјиб.

Сәдр. Демәк, Сизин бу мәктүбдән хәбәриниз јохдур?

Закир. Гәтијән! Бир дә јолдаш сәдр, сиз ахы, нијә имза-
сыз мәктүблара инанырсыныз? Имзасыз мәктүб јазмаг мәнфур
кечмишин галығыдыр.

Сәдр. Бу лап доғру сөздүр. Мән сизи баша дүшдүм. Сиз ди-
ректорунуздан разысыныз. Нә олар, чох јахшы... Бир аздан јох-
ланышын нәтичәсини верәрик сизин мұзакирәнизә, өзүнүз гәрар
чыхарарсыныз.

II. СӨНӨ

Мүөллимләр, директор вә комиссија үзвләри.

Сәдр. Јолдаш мүөллимләр, комиссија ишини гуртармыш, нәтичәни сизин музакирәнизә верир. Јохламадан чыхан нәтичә будур ки, имзасыз мәктубда јазыланларын әксәријјәти доғрудур. Белә ки, директор мәктәби мәктәбликдән чыхармыш, тәсәррүфат сәһәсинә чевирмиш, мәктәб — билик очағы симасыны итирмишдир. Белә ки, шакирдләрин билик сәвијјәси сон дәрәчә ашағы олмасына бахмајараг, директорун көстәриши илә гижмәтләр сүн'и сурәтдә шиширдилмишдир. Шакирдләр дәрәдән чох тәсәррүфатла мәшғул олмушлар. Инди јолдаш мүөллимләр, бу мәсәлә барәдә кимин нә сөзү вар?

Директор. Мәнә тутдугунуз бу нөгсан јени мәктәб програмына зиддир.

Сәдр. Әмәк тәрбијәси о демәк дејил ки, мәктәби колхозун филиалына чевирәсән. Мәктәбдә мал вә гојун фермасы сахлајасан. Һәр шејин әндәзәси вар, јолдаш директор. Һәлә мән бәзи мәсәләләрдән јан кечир, онлары әлағәдар тәшкилатларын сәрәнчамына верирәм. Бу күн сәһәр мән јохламанын нәтичәсини рајкомун катибинә билдирдим. Мәнимлә разылашды. Бу гәрара кәлдик ки, директор өз вәзифәсиндә гала билмәз. Инди сөз сизиндир.

Хәлил. Нәһајәт, бир дүзкүн комиссијаја раст кәлдик.

Дадаш. Биз буну чохдан көзләјирдик.

Мүөллим. Доғрудур.

Мүөллим. Комиссијанын гәрарышы алгышлајырыг.

Хәлил. Јолдаш сәдр, мән ону билирәм ки, колхоз колхоз олар, мәктәб дә мәктәб. Дејирсиниз, шакирдләрин билик сәвијјәси ашағыдыр. Олар да... Шакирди дәрәс охумаға гојдуг ки, о охумады.

Мүөллим. Бизим мәктәбдә шакирдә гижмәти мәктәбјаны сәһәдә нечә ишләдијинә вә өзфәалијјәт дәрнәјиндәки чыхышларына көрә верилир.

Закир. Бизим директордан јахшы исполком, јахуд да колхоз сәдри олар. Нәдән ки, кәнд тәсәррүфаты институтуну битириб. Зоотехникдир. Мәктәбдә биолокијадан дәрәс дејирди. Колхоз сәдри олмаг истәјирди, гојдулар мәктәбә директор, о, да көзүнә дөндүрүм, мал-гарасыз дајана билмәди. Мәктәби еләди колхоз фермасы.

Сәдр. Бунлары вахтында нијә демирдиниз?

Хәлил. Ону мәктәб директору гојанда биздән сорушмушдулар ки, бизим сөзүмүзлә дә чыхаралар?

Директор. Чох сағ олун, ај мүөллимләр, сиз мәним јахшы ишләrimi дә јерә вуурсунуз. Бәс нијә ону демирсиниз ки,

мәктәбин кәлири илә шакирдләр үчүн нәләр тикмишик. Һәмин кәлирдән еһтијачы олан ушағлара јемәк вермишик, палтар алмышыг. Буну мәнән әввәлки һансы директор еләмишди?

Закир. Сондән әввәлки директор мән. Мәним дөврүмдә шакирдләр колхоза кәлмирди, мәктәбә кәлирди. Она көрә дә һәр ил бизим мәктәби гуртаран шакирдләрин азы 60 фаизи али мәктәбләрә гәбул олунурду. Бәс инди нечә? Сон 3—4 илдә бирчә шакирдимиз дә али мәктәбә гәбул олуна билмәјиб. Елә дејүл?

Директор. Мәнән бу гәдәр наразы олдуғунуз һалда, бәс нијә үзүмә тәрифләјирдиниз?

Сәдр. Бу дүз суалдыр. Үзүнә демәјиннизи баша дүшдүк. Бәс нијә лазыми јерләрә чатдырмамысыныз?

Хәлил. О, бу ишләри мәкәр кизли еләјирди ки, биз лазыми јерләрә чатдырајдыг?

Закир. Бәс, алдығыныз имзасыз мәктуб нәдир?

Сәдр. Имзасыз мәктубун нә олдуғуну бајаг өзүнуз демәдиниз? Имзасыз мәктуб мәнфур кечмишин галығыдыр. Дәдә-бабамыз јазы-позу билирди ки, һәлә бир имзасыз мәктуб да јазајды? Нијә бүтүн мәнфи шејләри кечмишин бојунча јүкләјирсиниз? Сиз бу күнүн адамы инди бир саат әввәл дедијининиз там әксини дединиз. Әкәр имзасыз мәктуб кечмишин мәнфур галығыдырса, бәс икиүзлүлүк нәјин галығыдыр? Хәһиш едирәм, мәним бу суалыма чаваб верәсәниз.

Закир. Әввәлә, мән бајагкы сөһбәтимиздә сизә нә демишдимсә, инди дә ону дејирәм. Бајаг демишдим ки, бизим директор јахшы тәсәррүфатчыдыр, јахшы тәшкилатчыдыр. Јенә дә ону дедим. Инди бирчә шеј әләвә еләдим ки, бу тәсәррүфатчылығы мәктәбдә јох, колхозда еләсин. (Үзүнү Хәлил вә Дадаш мүөллимә тутур). Ај мүөллимләр, беләдир, ја јох? Икинчиси, дејирсиниз, мән инди бир саат әввәл дедијимин әксини дедим. Олмаз ки, бир саат әвәзинә 3600 санијә дејәсиниз? Үчүнчүсү, бир саат ики эпоханы бир-бириндән ајырыр. 24 октябр чар Русијасы инди, 25 октябр Совет Русијасы олду. Аталар да јахшы дејиб: Өлүм дә гашла көз арасындадыр. Нечәдир сизинчүн? Вәзијјәтә вә шәраитә көрә әввәлки фикримә бирчә сөз дә әләвә еләјәндә нә олар? Дедијимизи мин јол данмышыг, бу да олсун мин бир. Елә дејил?

Сәдр. Шәраитә көрә рәнкини дәјишән бугәләмунлуг тәәсүф ки, һәлә дә давам едир. Бу давам едикчә гаршымыздакы дағлары ашмаг чәтин олачаг. Олур ки, биз бурдан башламалы, әввәлчә бу хәстәлијин көкүнү кәсмәлијик.

БУЖУЗЛУ ПОЧТАЛЖОН

(Гысаметражлы филм үчүн сценари)

Сәһәрди. Күнәш дағлар гојнунда јерләшән кичик бир кәндә нур чиләјир. Гушлар будагдан-будаға учур.

Чијиндә почталжон чантасы чаван бир оғлан велосипедлә һара исә тәләсир. Әли адлы бир кәнч шән бир әһвал-руһијә илә, охуја-охуја кедир.

О, дәмир јолунун кәнарына чатыб дајаныр. Саатына бахыр. Елә бу заман узагдан гатар көрүнүр. Тепловозун фити ешидилир.

Почт вагонунун арха мејданчасында әлиндә бағлама тутмуш бәләдчи көрүнүр. Гатар сүр'әтини азалдыр. Бәләдчи газет вә мәктубла долу селофан кисәни ашағы туллајыр. Әли ону һавада тутуб узаглашан гатарын далынча бәләдчијә тә'зим едир. Сонра бағламаны велосипедин үстүнә ашырыб керијә дөнүр.

Әли кениш јола чыханда дағлара тәрәф ирәлиләјән нахырла раслашыр. Нахырчы Гурбан маллары елә сүрмәјә чалышыр ки, почталжонун јолуну кәсмәсинләр.

— Сабаһын хејир, Әли, јенә сәһәр-сәһәр бу әчәл дајчасынын белиндә һардан кәлирсән?

— Агибәтин хејир олсун! Мәһәббәт јүкүдүр, дашыјырам.

О, велосипедлә нахыры јарыб кечмәк истәјәндә Гурбан онун голундан јапышыб дајандырыр.

— Ә, нә тәләсирсән, јағын дашмыр ки?

Әли дајаныр.

— Ә, мәһәббәт дедин, бир шеј јадыма дүшдү.

Әли:

— Нәдир елә?

— Көзүн ајдын, Күлназ гајыдыб атасы евинә.

— Нә Күлназ?

— Шабан кишинин гызы, дајна.

Әли көзләрини онун ағзына зилләјир.

— Һардан билирсән?

— Елә индичә тәпәл чамышы о сүрдү нахыра.

— Бәлкә дәдәсикилә кәзмәјә кәлиб?

— Сәнин чанын үчүн јох. Арвадлар өз араларында даны-шырдылар ки, бошаныб, тамам-камал јығышыб кәлиб. Көзләрин ајдын олсун!

— Даһа бунун нәјинә көзәјдынлығы верирсән?

— Бә сәнин көзүн онда дөјүлдү?

— О вахтлар кечди, Гурбан, дишләнмиш тикә кимә ла-зымдыр?

— Сарсаглама, ајә, бир вахтлар онун дәрдиндән өлмүрдүн?

Гурбан маллары һовлајыб кетмәк истәјәндә Әли архадан ону тутур:

— Көрәсән, чохдан гајыдыб атасы евинә?

— Бир ај олар. Утандығындан үзә чыхмырмыш. Ә, бура бах, ушаг олма, елә көзәл гызы әлдән бурахмаг олмаз. Сән өл, мәнә кәлсәјди, уча-уча алардым. Амма билирәм ки, онун көзү сән-дәдир.

Әли көксүнү өтүрүр:

— Шабан киши дејир ки, ити көрүм, гурду көрүм, Әлини көр-мәјим.

— Нијә белә өч дүшүб сәнинлә?

— Әши, бир дәфә ону «дана Шабан» адландырмышдым, ким-сә гулағына чатдырыб.

— Сән дә дилини динч сахлаја билмирсән дә. Јахшы, мал узаглашды. Мән кетдим.

Гурбан чомағыны чинјинә гојуб кедир. Әли велосипедә сөј-кәниб папирос јандырыр, бир гүллаб вурур, сонра велосипеди итәләј-итәләјә јола дүзәлир. Бир гапынын өнүндә дајаныб әв-вәлчә гапынын арасындан, сонра исә чәпәрин үстүндән бојланыб һәјәтә бахыр.

Ев гапысы ачылыр, јашлы бир киши пилләкәнлә һәјәтә енир. Онун архасынча бир арвад гапыдан бојланыр.

Арвад:

— Ај Шабан, көр мағазанда бир дәнә нағыл китабы олса, ал кәтир. Күлназ үрәји дарыханда охујар.

Шабан:

— Бәс кечән һәфтә алдығым нә иди?

О балачалар үчүн иди. Сән бөјүкләр үчүн нағыл истә.

— Сизә нағыл јох, ағыл лазымдыр. Ону да базарда сатмыр-лар, алам кәтирәм. Мән кәләнә кими дөшәкләрин јунуну төкүб чырларсыныз, аналы-балалы һәјәт-бачаны сүпүрәсиниз, чәпә-рин алтындакы су јолуна да тикандан-залдан гојун. Бәдәлин гудуз дөјмиш ити кечи чолпалары јемәсин.

Арвад (астадан):

— Сәнә «дана» ләгәби гојанын дилинә гурбан олум.

Шабан:

— Нә дедин?

Арвад (өзүнү итирмиш һалда):

— Дејирәм, тојугдан, гојундан, данадан бир шеј алајдын, гур-бан демишдим.

— Иштаһан пис дејил. Пул кәсирәм сизинчүн? Кәл гапыны бағла!

Әли дәрһал велосипедә миниб јола дүзәлир.

Кадр дәјишир. Әли кәнд почтханасында отуруб мәктуб вә

газетлэри үнвана көрө аҗырыр. Мәһлүгә дә она көмәк еләйр. О, сапланмыш иңнә илә һәр мәктубун учунда илкәк дүзәлдир. Әли исә онлары алыб ики јерә аҗырыр. Мәктубларын бир һиссәсини столун баш тәрәфинә, бир һиссәсини исә аҗаг тәрәфинә гојур.

Мәһлүгә:

— Әфәл Мәммәдин оғлундан кәлән мәктубу һара гојурсан?

Әли:

— Мәммәд Әфәл олса да оғлу әскәрдир, Мәһлүгә, онун мәктубу башла кетмәлидир.

— Донга һәмидин мәктубуну да көтүр.

— Бу да башда кетмәлидир. Јахшы кишидир. Бақыда хәстә-ханана јатыр.

— Бу мәктуб да зоғал Аббасындыр.

— Бу саат бахым адресинә. Волгаграддандыр. Башы тәрәзидән аҗрылмыш инди. Алвернән мәшғулдур. Әсил гујруг мәктубдур.

— Зындыг һүсејнин мәктубу да һазырдыр.

— Өтүр бәри. Залым оғлу, ора-бура шикајәт јазмагдан јорулмады. Доғру олсајды, јенә мәни јандырмазды. Милчәкдән фил дүзәлдәнләрдәнди. Гујруга бағланмалыды белә мәктуб.

— Төрә Саламдан да мәктуб вар.

— Јахшы адамдыр. Кәнддә јашајыр, шәһәрдә ишләјир. Мүтләг бујнуза бағланмалыдыр.

Мусиги. Пантомима. Онлар нә исә даныша-даныша ишләјирләр. Әли мәктубу каһ бир галағын, каһ да о бири галағын үстүнә атыр. Сонра Әли голтуг чибиндән үстү јазылмамыш бир мәктуб да чыхарыр.

Мәһлүгә:

— Бу нәдир, сән дә анонимшик олмусан?

— Ағлуву башува јығ, ааз, аноним мәктубда көндәрәнин ады олмаса да, көндәрилән адрес олур.

— Бәс бу нә мәктубдур ки, сән мәнә ип бағлатдырысан?

— Туталым, мән бир достума зарафат мәктубу јазырам, ол маз? Нијә һәр шејә гарышырсан?

— Нә дејирәм.

Әли чеврилиб мәктубу столун үстүнә гојур, чибиндән гәләм чыхарыб онун үзәринә: «Мәктуб чатачаг Күлназ ханыма» сөзләрини јазыр. Әлинин чијни үстүндән оғрун-оғрун бојланан Мәһлүгә:

— Бәһ, бәһ, сәнин Күлназ ханымла зарафатын вармыш, буну әввәлдән нијә демирдин? Бәхтәвәр башымыза!

Әли мәктубу чәлд голтуг чибиндә кизләдир.

Мәһлүгә:

— Јохса, Күлназда көзүн вар? Ај фәрсиз, Күлназ дост-доғмача халасы оғлунун евини белә тикди гуртарды, сәнин үчүн дә мәрмәр сарај учалдачаг.

Әли:

— Сән белә ишләрә гарышма, мәһәббәт мәсәләсиндә стажын јохдур. Неч кимә дә ағыл өјрәтмә, билдин?

Ахшамүстү. Һава гаралыр. Мал нахырдан гајыдыр.

Кәндин кирәчәјинлә Әли велосипедини ағача сөкәјиб бојнунда мәктуб долу чанта мал-гаранын јолуну көөр. Пахырчы Гурбан да кәлиб она јетишир.

— Гурбан, мәнә көмәк елә, почту вахтында чамаата чатдыраг.

— Сән дә бу һоггадан әл чәкмәдин дә. Алтында велосипед апарыб мәктублары пәјләја билмирсән?

— Сәнин чанын үчүн, Гурбан, кәндин ашағы башындакы күчәләрдән велосипед дејирсән, неч танкла да кечмәк олмаз.

Әли бир чамышын бојнуну гучаглајыр.

— Гурбан, көмәк елә, дана Шабанын мәктубуну чамышын бујнузуна кечирим. Ај јијәси өлмүш, дајан көрәк дә.

Әли мәктубу чамышын бујнузуна кечирир, сонра әјилиб һејванын көзләриндән өпүр.

— Сәнә һәсәд апарырам, ај Мәрчан чамыш. Сән Күлназы мәнән габаг көрәчәксән. Әкәр дилин олсајды, тапшырардым, мәним саламымы да она јетирәсән (чамышын гаршысында диз чөкүр). Әкәр шуурун олсајды гаршында беләчә диз чөкүб јалварардым ки, һәјәтә кирән кими бирбаша Күлназын јанына кет, мәктубу гој о көтүрсүн.

Мал габағына чыхмыш Мәһлүгә архадан кәлиб Әлинин гулағындан јапышыр:

Мәһлүгә:

— Галх ајаға ә, сәккиз илдир бир јердә ишләјирик, индијә кими габағымда диз чөкмәмисән, инди чамышын өнүндә диз чөкүрсән?

Әли галхыр:

— Јарын чамышына бу чаным да гурбандыр, Мәһлүгә.

— Јахшы дејибләр, мал јијәсинә охшајар. Елә сәнин јарын да бу чамышын тајыдыр. Дәриси ондан галын олар ки, назик олмаз.

Мәһлүгә өз инәјини чубуглаја-чубуглаја апарыр. Әли чәлд

о бири мектублары инеклэрин ја башына, ја да гујругуна баглајыр.

— Ә, Мәрәз Салманын тәкбујнуз инәји көзүмә дәјмир.

Гурбан:

— Гочалмышды, верди әт һазырлығына, әвәзинә о боз дүјәни алыб.

Әли мектубу дүјәнин гујругуна баглајыр.

— Јолдаш дүјә, инди олурсан ичтимай әсасларла мәним көмәчим. Итирсән, чаныны аларам.

Әли мектублары «пајлајыб» гуртарыр. Сонра велосипедә миңиб узаглашан нахырын архасынча тәрпәнир. Инекләри, чамышлары архада гојуб Күлназкилин чәпәринә јанашыр. Велосипеди јолун о тәрәфиндә гојуб, чамышын кәлишини көзләјир.

Бир оғлан она јанашыр:

— Әли, гагашымдан мектуб јохдур?

— Вар, инәјиниз инди чә кәтирәчәк.

Оғлан:

— «Вар» — дејән дилинә гурбан олум, ај Әли.

Нахыр һәјәт гапысынын гаршысындан өтүб кечир. Алнында мектуб олан Мәрчан чамыш нахырдан ајрылыб Күлназкилин ачыг гапысындан һәјәтә кечир.

Әли:

— Кет, гәдәмләринә гурбан олум. Каш мектуб Күлназын әли-нә кечәјди. Дана Шабанын әли-нә дүшсә, ганым кетди. Сән һеј-ван олсан да гана чағын, мәрифәтин Шабандан артыгдыр. Чамыш оlanda нә олар, үрәјин ондан гат-гат назикдир.

Кадр дәјишир. Јашлы бир гадын кәндирлә чамышын бојуну баглајыр. Бу, Күлназын анасы Фатмадыр. О, мектубу көрүр.

— Көзүн ајдын, Шабан, Мәһәмәдәли барышыг истәјир.

— Нардан билдин, ај Фатма?

— Будур еј, чамышын бујнузундан мектуб ачмышам. Үстүн-дә дә јазылыб ки, мектуб чатачаг Күлназ ханыма.

— Көзүмүн бири хәбәрчи, бири дә муштулугчу. Чәһәннәмә мектуб јазыб. Јүз ил јүз илә гала, онунла барышан дејиләм.

— Елә демә, ај Шабан, чавандырлар. Күсәрләр дә, барышарлар да. Сәнинлә аз күсүб барышмышыг? Јадындадырмы, бир дөфә ачыг еләјиб кетмишдим атам евинә, јумуртасы тәрс кәлмиш тојут кими дүз бир һәфтә чәпәримизин каһ бир тәрәфиндән бој-ланырдын, каһ да о бири тәрәфиндән.

— Ај сәнин башын үчүн, рәһмәтлик дөдән миннәтчи салмасај-ды, сәнин дашыны һәмишәлик атмышдым.

— Бура бах, ај киши, көһнә палан ичи ешмә. Көрәк һәлә Күлназ өзү разы олачагмы кери гајытмаға.

Кадр дәјишир. Фатма әли әсә-әсә о тәрәф-бу тәрәфә бојла-ныб тәк отагда мектубу ачыр вә өз-өзүнә дејинир:

— Ај көпәк оғлу, инди ки, итим кими јалварачагдын, даһа бу атданыб-дүшмәк нә иди?

Мектубу ачыб охујур:

«Әзизим, чаным, чијәрим Күлназ».

Кәнара:

— Јаланса дилинә гара јара чыхсын, бунун дил төкмәјинә бах! Јенә охујур:

«Сәни нә гәдәр севдијими бирчә о башымызын үстүндә олан аллаһ билир».

Кәнара:

— Јаланса аллаһ белиндән вурсун!

Охујур:

«Мән билирдим сәни зорла гоһумуна нишанладылар, зорла әрә вердиләр...».

Кәнара:

— Нә? Нә? Зорла әрә вердиләр? Јох, Мәммәдәли белә мектуб јазы билмәз.

Күлназ дахил олур:

— Нәдир, ај мәмә, кимдәндир бу мектуб?

Анасы:

— Нә билим һансы көпәкоғлундандыр, һеч имзасына бахма-мышам. (бахыр). Әли? Бу һансы Әлидир белә?

Күлназ мектубу онун әлиндән гапыр.

— Ај мәмә, өзкәсинин мектубуну охумазлар ахы...

— Нә? Өзкәсинин? Демәли, биз өзкә олдуг? Вер бәри кағы-зы көрүм.

Гыз гоншу отаға гачыр.

Фатма әлиндә бош зәрф Шабанын үстүнә гачыр:

— Мән дә дејирәм, әри пешиманлајыб, мектуб јазыб. Һеч де-мә кағыз башга адамдан имиш.

— Кимдәнди, арвад?

— Һәр кимдисә ады Әлиди.

— Бәлкә елә Мәһәмәдәлидәнди. Тәнбәллик еләјиб, адыны бүтөв јазмаға.

— Јох, ај киши, Мәһәмәдәли дејил. Һәр кимдисә, кағыза ја-зыб ки, «јахшы еләјиб әриндән бошандын».

— Һаны о кағыз?

— Күлназ әлимдән гапыб гачды.

— Көрәсән һансы Әлидир о? Јохса, мәнә шәбәдә гошан кө-пәкоғлудур. Вер корвертә бахым (алыб бахыр). Өзүдүр ки, вар. Көрмүрсән, үстүндә почтун штемпели јохдур. Мән билирәм онун чавабыны нечә вермәк лазымдыр.

— Онун да бујнузу ичиндә имиш ки...

Кадр дәјишир. Сәһәрди́р. Шабан киши чамышы һә-
јәтдән чыхарыб нахыра гошур. О, бош зәрфи чамышын
бујнузуна кечирир.

— Апар, сохсун көзүнә.

Адәтән кәндә мал нахырдан евләрә гајыданда онларын буј-
нузунда, ја да гујруғунда мәктуб, гәзет оларды. Инди Шабанын
тәпәл чамышы бујнузунда мәктуб евдән нахыра тәрәф аддым-
лајыр. Күчәләрдән кечән тәк-тәк адамлар бујнузу мәктублу тә-
пәл чамыша бахыб күлүмсүнүрләр. Тәпәл чамыш тәпәнин үс-
түндән Күлназкилин һәјәтине бојланан Әлијә јахынлашыр. Сан-
ки бујнузундакы мәктубу она көстәриб кери гајытдығыны хәбәр
верир. Әли мәктуба бахыб гүссәләнир:

— Бу нијә гајытды, ај тәпәл? Күлназын өзүнә вермишдин
мәктубу, јохса о данаја?

Чамыш бөјүрүр...

— Баша дүшдүм. О дана оғлу данадыр бу ишләрин байси.
Көрүрсән, јенә дә бәддијиндән әл чәкмир. Инди мән нејләјим?

Бу заман Күлназ һәјәтдән чыхыб тәпә јухары дырмашыр.
Әлијә чатыб дајаныр. Бир мүддәт бир-бирләринә бахыб су-
сурлар.

Тәпәл чамыш лап јахынлашыб онларла јанашы дајаныр.

Апрел, 1987.

ГИСАС

(Гысаметражлы филм үчүн сценари)

Учгар бир дағ кәнди. Ахшам дүшүр. Гушбашы гар
јағыр. Панорамла кәндин мәнзәрәси чанланыр. Евлә-
рин дамлары, чәпәрләр, јоллар гар ичиндәди́р. Дамларын бача-
ларындан бурум-бурум түстү учалыр. Нава гаралдыгча евләрдә
јаваш-јаваш лампалар алышыр. Арабир ит һүрүшмәси, дағлар-
дан чанаварларын улашмасы ешидилир. Бирдән јухары баш-
дан — дағлар тәрәфдән курулту ешидилир. Курулту кәндә тәрәф
јахынлашдыгча күчләнир, дәһшәтли бир уғултуја чеврилир. Бир
нечә анлыға кәнди сүкут бүрүјүр. Совра кәндин һәр тәрәфиндән
һај-күј гопур.

Сәс л ә р. Ај Садыг баба, нә һајдыр?

С а д ы г. Түкәз гарынын еви учуб.

Чамаат әлләриндә мәш'әлләр евләрдән чыхыб курулту кә-
лән тәрәфә јүјүрүшүр. Түкәз гарыны учмуш евдән чыхарыб кән-
дин ағсагалы Садыг кишинин евинә апарырлар.

Сәһәрди́р. Түкәз гарынын учмуш евинин әтрафында адамлар
гајнашыр. Кимиси арабадан даш бошалдыр, кимиси гучағында
тахта дашыјыр, кимиси шүшә вә с. Кәндин ағсагалы Садыг ки-
ши адамларын ортасында көрүнүр. Онлара мәсләһәтләр верир,
евин јенидән тикилмәси үчүн чамаатын кәтирдији шејләри нәзәр-
дән кечирир.

Үзүнү устаја тутур:

— Башлаја биләрсән?

— Семент чатмыр. Палчыгла да олмаз. Бура селтутандыр.

Чаванлардан бири:

— Олмаз ки, еви о јанла. селтутмајан јердә тикәк?

Ағсагал. Јох, ај бала. Түкәз гары о јүрдүндән бир ад-
дым кәнарда разы олмаз. Онун бүтүн өмүр-күнү бурда олмаз.
Һамы бир-биринин үзүнә бахыр. Чаванлардан бири чыхыш
јолу тапмыш кими севинәрәк дејир:

— Муса кишидә семент вар.

— Һардан билирсән?

— Билмәсәм демәрәм.

Ағсагал. Кет она декинән ки, Садыг бабам дејир, нә гә-
дәр сементи вар, версин, ишимиз јарымчыг галмасын. Өзү дә
көрүр ки, јоллары гар-тар бағлајыб. Шәһәрә кедиб-кәлмәк мүм-
күн дејил. Јазбашы аллаһ гојса, сементини мән өзүм әлимлә гај-
тарарам, архајын олсун.

Чаван оғлан кедир. Евин әтрафына топлашмыш адамлар һөр-
күјә һазырлыг көрүрләр. Кимиси учмуш диварларын дашлары-
ны бир јерә топлајыр, кимиси гапы-пәнчәрә чәрчивәләрини өлчүр.
Уста мишарла тахтаны кәсә-кәсә өз-өзүнә дејинир:

— Муса киши јаралы бармағы сарыјан адам дејил. Јүз бәһа-
нә тапар, бир чөп дә вермәз.

Бу вахт семент үчүн кетмиш оғлан әлибош гајыдыб кәлир.
Садыг киши тәәччүблә сорушур:

— Ај оғул, нә олду?

— Вермәди.

— Нечә јә'ни вермәди?

— Деди ки, јазбашы оғлума ев тикдирәчәјәм.

— Бәс сән демәдин ки, јазбашы гајтарачағыг, бу саат көр-
мүр ки, јоллары гар бағлајыб?!

— Әши дедим еј! Дејир ки, оғлумун адына алмышам, верми-
рәм, вәссалам.

Садыг киши чибиндән тәнбәки чыхарыб гәлјаныны долдурур.
Дәриндән бир гүллаб вуруб дејир:

— Бу нә данышыр ә? Түпүрүм онун адамлыгына. Гој дурум өзүм кедим.

Садыг киши отурдугу көтүјүн үстүндөн галхыб кетмәк истәјир. Бајагкы чаван оғлан јахынлашыб Садыг кишинин голундан жапышыр:

— Ај Садыг баба, зәһмәт чәкмә! О нә адамдыр ки, онун ајагына кедәсән. Инди ки, белә олду, сementи мән өзүм тапарам.

Садыг киши ајаг сахлајыр:

— Ај бала, итмәјиб һа, тапасан. Бу гарда-боранда һардан тапачагсан?

— Орасыны мән өзүм биләрәм, сабаһ тездән сement бурда олачаг.

Адамлар дағылышыр.

Түкәз гарынын јатдыгы отаг. Орталыга гојулмуш чыраг әтрафа зәиф ишыг салыр. Гарынын әтрафына арвад-ушаг топлашмышдыр. Бир тәрәфдә соба гурулмушдур. Түкәз гарыны јолухмага кәлән кишиләр исә бир тәрәфдә әјләшмишләр. Садыг киши ичәри дахил олур. Саламлашдыгдан сонра чырағын ишыгыны бир аз артырыб үзүнү Түкәз гарыја тутур.

— Нә тәһәрсән, ај гары?

Гары чаваб вермир. Садыг киши Түкәз гарынын әтрафындакы гадынлардан сорушур:

— Ај ушаг, чајдан-чөрәкдән нә јејиб-ичиб бу гары? (сүкут). Нијә динмирсән, ај арвад?

— Диним нә дејим, ај Садыг, бир дахмам вар иди, ону да дәли таңры вурду учурду.

— Фикир еләмә, сәнә елә бир ев тикәчәјик ки, бахан десин, бир дә бахым.

Кечә... Муса кишинин һәјәти. Ала көпәк узун зәнчирини сүрүјәрәк, һәјәтдә о баш-бу баша гачыр, үзүнү каһ һасара тәрәф, каһ да һәјәтдәки ири ағача тәрәф тутуб һүрүр.

Гол-будаглы ағачын ири бир будагы һасарын үстүндән бајыра кечмишдир. Ит һүрдүкчә ағачдан бир сәбәт салланыр. Ит сәбәтә сары чумур. Сәбәтин ичәрисиндә сүмүк олдуғуну һисс елиб өзүнү сәбәтә атыр. Бу заман кәндир јухарыја дартылыр, ит сәбәтлә бирликдә јухары галхыр. Көпәк зинкилдәјәрәк сәсини кәсир. Гаранлыгда силуети көрүнән бир адам ағачдан јерә тулланыр. Дајаныб әтрафы динләјир. Сонра пәнчәсинин учунда синә-синә төвләјә јахынлашыр. Бир аз кечмиш чийниндә ағыр бир кисә илә гајыдыр. Қисәни һасардан о јана ашырыб кери дөнүр. Бу иш бир нечә дәфә тәкрат олундугдан сонра һәммин адам гаранлыгда һасардан ашыб көздән итир.

Түкәз гарынын учуг дахмасынын јериндә адамлар гајнашыр. Гызғын иш кедир. Евин диварлары ағлы-гаралы дашларла хејли учалмыш, галы-пәнчәрәләрин чәрчивәләри гојулмушдур. Чаванлар сementә су гатыб гарышдырыр, устаја даш верирләр. Уста әлиндә чөмчи даш дүзүр, һөркүнү низамлајыр. Онларын арасында ишә нәзәр јетирән ағсагал көрүнүр. Бу вахт һај-күј гопур.

— «Вичдансызлар!», «Әчлафлар!», «Оғрулар!» — дејә чығара-чығара аралыга бир адам сохулур. Онун үз-көзүндән гәзәб јағыр. О, дәли кими һөркүнү тәпикләјиб учурур, чәрчивәләри дартыб кәнара туллајыр. Адамлар онун әл-голуну тутуб сакитләшдирмәјә чалышырлар. О, даһа да өзүндән чыхыб инди дә сement кисәләринә тәрәф чумур. Сementин тозу һаваја соврулур, адамларын үст-башыны, үз-көзүнү булајыр.

Ағсагал үзүнү она тутур:

— Ај Муса, нә олуб? Нә һај-күј салмысан, башына һава кәлмәјиб ки?

— Әјә, бизи сајмырсан, сајма, ағсагалы да көзүн сечмир?! Башындан јекә сөзләр данышырсан? — дејә уста ону данлајыб сакитләшдирмәјә чалышыр. Муса даһа да өзүндән чыхыр:

— Ондан ағсагал олар? Ај онун сагалына...

Бу сөјүшү ешидән чаванлар Мусанын үстүнә јеријиб ону дејмәк истәјирләр. Бу вахт гоча әлини атыб јердән балтаны көтүрәрәк ғышгырыр:

— Чәкилин белә! Көрүм о мәним сагалыма нечә сөјүр. — Чаванлар әл сахлајыб, дајаныр. Садыг киши әлиндә балта һирсиндән әсә-әсә Мусанын үстүнә јеријир. Бу вахт Түкәз гары гаранәфәс өзүнү јетириб јајлыгыны Садыг кишинин ајагына атыр.

— Гурбан оласан Түкәзин ағ бирчәјинә. Амма ону бил ки, ганын баһасы сөз данышдын. Бу гисасы сәндә гојмајачағам.

Садыг киши балтаны кәнара атыб араланыр.

Баһардыр. Дағлардан селләр ахыр... Мешәләр кәјәриб. Кол дибиндә бөнөвшәләр баш-баша вериб. Гушларын нәғмәси ешидилир. Панорама илә кәнд көрүнүр. Гарынын учуг евинин јериндә ағлы-гаралы дашларла нахышланмыш бир ев тикилимишдир. Гары нәнә һәјәтдә тојуг-чүчәләрә дән верир.

Кәнд јолу илә сement кисәләри долу бир араба кедир. Арабанын үстүндә Мусанын төвләсиндән сement оғурлајан чаван әјләшмишдир... Араба Мусанын дарвазасы габағында дајаныр. Чаван оғлан арабадан дүшүб тәпији илә дарвазаны ачыр. Кисәләри чийнинә көтүрүб бир-бир дарвазадан ичәри туллајыр. Сәсә Муса чыхыр:

— Бу нәдир?

Чаван: Сәнин әманәтиндир, гајтардыг. Инди галды сөјүшүн.

Чаван оған арабаја миниб атлары һајлајыр. Араба кәлдији јолла кери гајыдыр.

Садыг кишинин һәјәти. Садыг киши һәјәтдә әјләшиб фикрә кетмишдир. Онун бахышлары дағларын архасында гүруб едән күнәшә дикилмишдир. Бирдән-бирә онун әһвалы дәјишир.

Јолун кәнарындакы ағачын алтында дајанан Садыг кәндә тәрәф бојланыр. Узагдан бир араба көрүнүр. Араба јахынлашдыгча Садыг ағачын көтүјү архасында јерини раһатлајыр, түфәнкини јола тәрәф тушлајыр. Садыгын узандыгы јерә беш-алты аддым галмыш бирдән арабанын тәкәри охдан чыхыб дијирләнир. Араба ашыр, үстүндәки тајлар јерә дүшүр. Муса «ај зәһримар» дејиб јерә енир, дијирләнән тәкәрә тәрәф гачыр. Садыг ағачын архасына кечир. Муса тәкәри кәтириб оха тушлајыр. Чијнини охун алтына вериб арабаны галдырмаг истәјир, нә гәдәр күч кәлирсә, араба галхмыр. Бир дә күч верир. Араба јериндән балача дөбәрир, бу заман тәкәр јенидән кәнара дијирләнир. Муса арабанын алтындан чыхыр. Тәкәри кәтириб јенидән оха тушлајыр, әввәлки вәзијјәт јенидән тәкрар олунур, јенә тәкәр кәнара дијирләнир. Бир шеј чыхмыр. Муса әлачсыз галдыгыны билдирән һәрәкәтлә башыны јелләдир. Бу заман Садыг түфәнкини кәнара гојуб ағачын архасындан чыхыр. Мусаја тәрәф кәлир. Садыгы көрән Муса диксиниб кери чәкилир. Садыг динмәз-сөјләмәз арабанын алтына кирир. Муса һејрәтлә Садыгы сүзүр. Садыг арабанын алтындан башыны галдырыб ғышгырыр:

Садыг: Нә көзүнү дөјүрсән, тәкәри тахсана.

Муса елә бил бирдән јухудан ајылыр, тәкәри кәтириб оха кечирир. Садыг арабанын алтындан чыхыр. Мусанын үзүнә бахмадан бајаг архасында кизләндији ағача тәрәф кедир. Муса јериндәчә донуб нејләјәчәјини билмир. Садыг түфәнкини чијнинә салыб Мусаја тәрәф дөнүр:

— Адам адама дар ајагда көмәк әлини узатмалыдыр. Она көрә дә бу мөгамда сәнә тохунмадым. Чых кет базарына. һагг-һесабымыз галсын сонраја, — дејиб дүшүр јолун ағына. Кәндә тәрәф аддымлајыр.

Муса Садыгын архасынча баха-баха галыр. Бирдән она тәрәф гачыр. Садыг архаја чеврилир. Бир мүддәт динмәзчә дајаныб бир-биринә бахырлар. Бирдән Муса Садыгын үстүнә атылыб ону гучаглајыр, әлиндән өпүр.

ПУБЛИСИСТИКА

ВИЧДАН, НАМУС ВЭ ЛЭЖАГЭТ

Бу мөгалэдэ инсаны инсан едэн дахили дүнжамыздан вэ мәнэви тэлэблэримиздэн сөһбөт ачмаг истэжирэм. Чүнки бу тэлэблэр вэ еhtiячлар инсаны башга чанлылардан аjыран эн биринчи амилдир. Биз узун иллэр жалныз мадди еhti-ячларымызы өдөмөк хаггында фикирлэшмиш—бүтүн дүнжа үчүн ади олан бир чүт ажаггабы, жахуа ади жашаjыш үчүн вачиб олан гида маддэлэри тапмаг, балаларымызы эрсэjэ чатдырмаг арзусу илэ жашамышыг, мәнэви еhtiячлар барэдэ дүшүнмөjэ исэ нэ вахтымыз олуб, нэ дэ тэлэбимиз. Дәһшэтэ бахын! Инсанларда мәнэви зэнкинлjэ тэлэбин олмамасы инсан чөмиjјәтинин jох-суллашмасы деjилми? Чөмиjјәт үчүн бундан да бөjүк кәсир олармы?

Бәс биз бу ачыначаглы һәгигәтэ нечэ кәлиб чыхдыг? Узун әср-ләр боjу мәнэвиjјәтымызы jетишдирән Низамиләрин, Фүзулилә-рин, Үзеjирбәjlәрин өвладлары олан букүнкү нәслин мәнэви чәһәтдән бу чүр jохсуллашмасыны нечэ гәбул едәк? Зәнкин jер-алты сәрвәтләрэ, мүнбит торпаглара—гызылдан тутмуш минерал сулара малик олан, еhtiячыннан дөфәләрлэ артыг ламбыг, тәрәвәз, бостан биткиләри вэ тахыл jетишдирән, дүнжанын он ики иглиминдән доггузуна саһиб олан бу халг, ниjэ мадди еhtiяч ичәрисиндә jашамалыдыр ки, онун мәнэви дүнжасы илэ мәшгул олмага вахты вэ арзусу олмасын? Дүнжанын эн көзәл дилләрин-дән бирини jарадан, сон дәрәчэ зәнкин фольклора вэ мусигиjэ малик олан халгын сон илләрдә өз мәнэви дүнжасына — дилинә, әдәбиjјәтына вэ мусигисинә биканәлиjини нэ илэ изаһ едәк? Бу күн бу мүдһиш суалларын чавабыны ким верә биләр?

Узун илләр бизим мәтбуатымыз, радио вэ телевизиjамыз бу барэдә сөһбөт ачмагы лазым биләмәиш, бизи анамыз тәбиәтлө мүбаризәjэ чагырмыш вэ нәтичәдә биз инсанлыгымыза гаршы дурмага мәчбур едилмишик. Бу күн тәәссүфлө демәлиjәм ки, башгасынын ағры-ачысыны һисс етмәк, көмәксизә әл узатмаг, jардым көстөрмәк кими инсани һиссләрә биканә олмуш, дәдә-ба-

бамыздан мирас галаһ шәфгәт дүjгүсуну коршалтмышыг. Бунун да нәтичәсиндә һәр кәс өз хаггыны эн плана чәкмиш, чөмиjјәт вэ инсанлыг гаршысындакы борчуну унутмуш, «мәнәмлик» вэ худбинлик инсанын әсас кәjфиjјәтинә чеврилмишдир. Елэ бир мөгама кәлиб чатмышыг ки, адамлар жалныз өз хаггыны тәлөб едир, өзүндән башгасыны көрмәк истәмир. Өзүнү биринчи көр-мәк вэ буну башгаларына да тәсдиг етдирмәк арзусу инсанлы-гымызы әлиминдән алмыш, бизи мәнән jохсуллашдырмышдыр. Мән бир нечә ил әввәл бу барэдә «Һансы медал дүшүр» адлы бир шә'р jазмышдым.

Дәниздә, һавада мин jарыш кедир,
Дәринә, зирвәjә ахтарыш кедир.
Дагын зирвәсинә jол ачан кәсә,
Узаг мөсафәjә тез гачан кәсә,
Буз үстә сүзәнә,
Илдә кәзәнә,
Дәринә үзәнә медал паjланыр.
Бу ону хаглаjыр,
О, буну даныр.

Биринин гәсдини позур, рәдд едир
Башга бирисинин күчү, гүввәти.
Биринин фәрәһли гәләбәсидир
Биринин кәдәрли мәглүбиjјәти. -
Һамы башгасыны өтмәк истәjир,
Һамы «мәнәм» — деjир, һамы «мән» — деjир.
Билмирик, башгасы нә деjир бизә...
Тәк өз арзумуза, өз һиссимизә
Биз боjун әjирик, бәзән гул тәки...
Амма дүшүнмүрүк,

өз ичиндәки
«Мәнәмлик» һиссини өлдүрән кәсә,
Һәр кәсин jерини дүз көрән кәсә,
Өзкәни өзүнә көрк едәнләрә,
Өзкәнин хаггыны дәрк едәнләрә
Һансы медал дүшүр, һансы хал дүшүр?
Бурда да араjа геjлү-гал дүшүр.

Мән бу шә'ри jенидәнгурма сјајәтинә кечид әрәфәсиндә, jәнни 1984-чү илдә jазмышдым. Инди ортаjа атылан jени тәфәккүр тәрзи мәһз буну тәлөб едир. Јени тәфәккүр тәрзи бүтүн дүнјада инсанлыгын гаршысында jени үфүгләр ачды. Бир-биринә гаршы дуран ики систем узун илләр силаһланма jарышы кечирди. Бу күн заман көстәрир ки, гаршыдурма сјајәти бизә чоһ баһа баша кәлди. Јенидәнгурмадан доған jени тәфәккүр, бизи силаһланма jарышындан чәкиндирди. Дүнјада әмин-аманлыг башланды. Бу мәнәда космосда апарылан jарышлар да jарышлыгдан чыхарыл-малы, бәшәриjјәтин мәнәфеjи зәмининдә биркә тәдгигат апарыл-

малы, дешилмиш азон гатындан төрәјәчәк фәлакәтләр нәзәрә алынмалыдыр.

Бу јени тәфәккүр тәрзи нәдән доғду? Дүшүнән адамлар көрдү ки, кәшф олунан атом вә гидроген силаһлары јалныз бир халгын вә бир мәмләкәтин дејил, бүтүн дүнјанын фәлакәтинә сәбәб ола биләр! Ону да дејим ки, һәлә атом, гидроген силаһларынын кәш-финдән чох-чох әввәлләр, кечән әсрләрдә Дидро, Руссо кими да-һиләр елмләрин бәшәријәти дәһшәтли фәлакәтләрә чатдырача-ғыны хәбәр вермишдиләр.

Дөвләтләр масштабында гаршыдурма сјајәсинә гәләм чәки-лән бир заманда ајры-ајры фәрдләрин «мәнәмлик» јарышына да јенидән бахылмалы, һәр шеј үмүминсанлыгын мәнәфеји эа-мининдә әдаләтин, һәгигәтин тәнтәәсинә јөнәлдилмәлидир. Бу күн мән белә һесаб едирәм ки, «Һансы медал дүшүр» шејримдә дедијим кими, фәрдләрин «мәнәмлик» јарышы башга шәкил алмалы, өз «мән»ини өн плана дејил, арха плана чәкмәк, баш-гасынын да үстүнлүјүнү көрә билмәк уғрунда јарыш башланма-лыдыр. Биз јалныз бу јолла руһумузу вә мәнәвијјатымызы худ-бинлик хәстәлијиндән хилас едәр, чәмијјәтимизи сафлашдыра биләрик. Нә гәдәр ки, өз өзүмүзүн вурғунујуг, башгаларынын да һаггыны вә үстүнлүјүнү көрә билмирик, чәмијјәтин хәстәлији давам едәчәк вә биз дә һәмишә өз мәнлијимизин әсири олараг галачагыт. Тәк бир фәрдин худбинлији бу гәдәр дәһшәтли икән бу ајагдан бүтөв бир милләтин ејни хәстәлијә тутулмасы көрүн чәмијјәти һансы фәлакәтләрә апара биләр. Вахтилә Һитлер өз халгына милли егоизм хәстәлијини ашыламагла ону фәлакәтә сүрүкләмәдимиз? Тарихдә белә фактлар чохдур... Шүкүр, чох шү-күр ки, бизим халгымыз бу горхулу милли егоизм хәстәлијиндән чох узагдыр. Биз һәмишә өзүмүзү бир инәкли, гоншуну исә ики инәкли көрмәк истәмәшиик.

Бунунла белә јухарыда дедијимиз кими, бизим тәбнәтимиздә фәрди егоизм күчлү олдуғундан бәзән «мән», «биз»дән үстүн ту-тулур. Јәни, бәзән шәхси мәнәфејимиз үмуми мәнәфејимиздән өндә кедир. Бу јердә јунан философу илә бир мұкалимә јада дүшүр:

Философдан сордулар:

— Сәнчә ән бөјүк адам кимдир?

Философ чаваб верди:

— Өзү һаггында кичик фикирдә олан адам.

Сордулар:

— Бәс ән кичик адам кимдир?

Деди:

— Өзү һаггында бөјүк фикирдә олан адам.

Көзәл һикмәтдир. Инсан өзү һаггында нә гәдәр бөјүк фикир-

дәдирсә, бир о гәдәр кичик адамдыр. Кәлин биз өзүмүзү олдуғу-муздан артыг көстәрмәк јарышыннан әл чәкәк, башгасынын да үстүнлүјүнү көрмәк, башгасынын дәрдинә, азарына шәрик ол-маг, башгасынын дәрдинә алыша билмәк јарышына башлајаг. Јалныз о заман көнлүмүз тәмизләнәр, руһумуз јүксәләр вә бу-нунла да әдаләт тәрәзисиндә өз чәкимизи ағыр көрмәрик. Бөјүк мұтәфәккир Мөвлана Чәләләддин Руми демишкән: «Көрүндүјүн кими ола билмирсәнсә, олдуғун кими көрүн». Мөвлана әмәлләри јашына ујушмајан ағ саггаллы бир надандан сорушду:

— Сән бөјүксән, ја саггалын?

Надан чаваб верди:

— Мән саггалымдан 20 јаш бөјүјәм.

Мөвлана:

— Сәндән 20 јаш кичик олан саггалын агармыш, амма сән һәлә дә гаранлыглар ичиндәсән!

Чәһаләт вә наданлыг гаранлыгы ичәрсиндә јашајан, өзүнә кәнардан бахмагы бачармајан, буна көрә дә өз гүсурларыны көрә билмәјән адамла һеч бир дилдә данышмаг мұмкүн дејил. Беләләри үчүн шәхси мәнәфе, шәхси раһатлыг бөјүк бир халгын мәнәфејиндән јүксәк тутулур. Беләси өзүнү дүнјанын мәркәзиндә көрүр, елә көрмәјәнләри исә корлугда кұнаһландырыр. Беләсин-дән һансы мәнәви кејфијјәтләри көзләмәк олар?

Инсаны инсан едән биринчи кејфијјәт онун мәнәви тәмизли-јидир. Мәнчә мәнәви тәмизлијин әләмәтләри әсасән үч амилдә өзүнү көстәрир: Вичдан, намус вә ләјагәт! Дүнја әдәбијјатынын Дәмирчи Кавә, Мәчнун, Кәрәм, Һамлет, Карделија, Жан Вал-жан, Расколников, Чатски вә с. кими классик образлары мәнз бу үч кејфијјәти өзүндә бирләшдирдијинә көрә бәшәријјәтин тәг-лидә ләјиг символк образларына чеврилмишләр.

Мәчнун илк нөвбдә вичданына көрә севилр. О, рәгиби Ибн Саламын өлүмүнә көз јашлары төкүр. «О, достум иди, дејилди дүшмән» — дејә онун Лејлијә олан севкисини гүмәтләндирир, башгасынын мәнәфеји вә «мән»и ичиндә өз шәхси мәнәфејини вә «мән»ини әридир. Дәлилик дәрәчәсинә енемәклә бәрәкәт һәгигәти унутмур, бунунла да намуսуну вә инсани ләјагәтини сона гәдәр сахлајыр.

Еләчә дә... атасынын намусу, һәгигәтин мұдафиәси јолунда чарпышан Шаһзадә Һамлет! Онун көзләринә көрүнән атасынын көлкәси дејил, һәгигәтин мұдафиәсинә галхан дахили сәси — јәни вичданы иди. Бу вичдан она раһатлыг вермир, ону һәгигә-тин вә әдаләтин мұдафиәсинә чағырыр. О, вичданын сәсинә сәс вериб һәгигәт вә намус јолунда мұбаризәјә атылыр. Амма бу мұ-баризәдә о, бир ан да олса, инсанлыг ләјагәтини итирмир, дүш-мән илә мәрд-мәрданә дејүшүр.

Расколников исә бир гәдәр башга чүрдүр. О, инсанлыг ләҗәтнини итирәндән сонра вичданын сәсини ешитмәҗә башлаҗыр вә өзүнү әдаләт мәһкәмәсинә тәһвил вермәклә намус вә ләҗәгәтини өзүнә гәҗтарыр.

Жан Валжанын инсани кеҗфијјәтләрини изаһ үчүн әсәрләки бир эпизоду хатырлатмаг истәҗирәм: Кешишин евиндә кечәләҗән Жан Валжан онун күмүш чәнкәл-бычагыны оғураҗыб кедир, полис ону јахалаҗыб кешишин јанына кәтирир. Јеничә һәбсханадан чыхан Жан Валжан дүшүнүр ки, о, јенидән һәбсханага гәҗымалы олачаг. Кешиш исә чәнкәл-бычагыны вә әләвә күмүш шамданларыны да она бағышладыгыны деҗиб Жан Валжаны азад етдирир. Кешинин бу бөҗүк хејирхаһлыгы гаршысында дүнәнки мәһбус Жан Валжан һејрәт едир вә бүтүн кечәни кешишин евинин башына доланыр, әлләрини кәҗә галдырыб аллаһа јалварыр, дүнјада хејирхаһлыгын вә инсанлыгын тамам чәкилмәдијинә шүкүр едир. Беләликлә, кешишин јахшылыгы вә хејирхаһлыгы Жан Валжанын вичданыны јухудан ојадыр, гәлбинин дәриилијиндә ујумагда олан инсанлыг ләҗәгәтини, намус вә вичданыны она гәҗтарыр. Бурдан чыхан нәтичә нәдир? Инсанда көзәллик вә хејирхаһлыг дуҗуларыны пислијә писликлә деҗил, мәһз јахшылыглар ојатмаг олар. Беләликлә, кешиш аличәнаблыгы вә хејирхаһлыгы илә Жан Валжана елә бир дәрс верир ки, онун бундан сонракы һәјаты вичдан, намус вә ләҗәгәт јолуна дүшүр. Бундан сонра о, пислијә дә, јахшылыга да јалныз јахшылыглар чаваб верир. Тәрсанә чаниси кими Жан Валжан ады илә бир башгасынын һәбс олундуғуну ешитдији кечә о, јата билмир. Онун әвәзинә башгасынын һәбс олунмагына дөзә билмир. Сәһәр мәһкәмәҗә кедиб өзүнү тәслим етмәклә әвәзинә тутулан күнаһсыз һәбсдән хилас етдирир. Бах будур, инсанлыг, бах, будур вичдан, намус вә ләҗәгәт!

Дүнјанын бөҗүк јазычылары инсанын мә'нәви јүксәклијини мәһз бу үч кеҗфијјәтдә көрмүш, инсанлыг үчүн мәһз бу кеҗфијјәтләри әсас чәһәт билмишдир. Бәс бу кеҗфијјәтләрә јијәләнмәк үчүн нә лазымдыр? Инсан нә етмәлидир ки, бу үч кеҗфијјәтә малик олсун? Мәнчә, бунун үчүн илк нөвбәдә һәр кәс өзүнә кәнардан бахмагы, өзүнә вә әмәлләринә нәзарәт етмәји бачармалыдыр. Даһа доғрусу, һәр кәс өзүндә өзүнәнәзарәт һиссини тәрбијә етмәлидир. Өзүнәнәзарәт, өзүнә кәнардан бахмаг исә јалныз вичданын көзү илә мүмкүндүр.

Атам һеч бир мәктәб көрмәмиш ади бир адам иди. Кечәләр «Бисмиллаһ» деҗиб, јагагына кирәндән сонра јорғанын алтында өзү-өзү илә данышарды. Бир дөфә сорушдум:

— Ај ата, сән һәр кечә јорғанын алтында өзүн-өзүнлә нә данышырсан?

Деди:

— Өзүм-өзүмлә ичлас еләҗирәм.

Күлдүм.

Деди:

— Күлмә, әсл ичлас адамын өзүнүн-өзү илә еләдији сәһбәтдир. Јорғанын алтында өзүм-өзүмә һесабат верирәм. Бу күн һансы јахшы бир иш тутдум, әлимдән һансы хәтә чыхды, кимин гәлбинә тохундум.

Бу сөзләр әмүрүм бөју гулағымда чинкилдәҗиб вә мәни һәмишә бәд әмәлләримә көрә е'тирафа чағырыб. Дүнјада там сәһвсиз инсан ола билмәз. һамы сәһв едир. Лакин сонрадан бу сәһвин сәһв олдуғуну анламаг, е'тираф етмәк вә тәкрар етмәмәк вичдан вә намус ишидир.

Сәһвләрим — алнымдакы ғырышларым,

Сәһвләрим — гәлбимдәки вурушларым.

Башгалары кечәр бәлкә тагсырымдан,

«күнаһкарам, кечә» — сөзүмә.

Бағышлаја билмәмишәм

өз сәһвини мән өзүмә.

Сәһвләрим боғамыздан бәрк јапышыб,

Јухуму да дара чәкир.

Вичданымы ора чәкир, бура чәкир.

Әзабларда мән өзүмәм,

Өз көнлүмүн өз сәсијәм,

Раһатлыгда өзкәсијәм.

Бәли, раһатыгса, демәк вичданымызы јухуја вермишик. Вичдан һәмишә ојаг олмалыдыр ки, өзүмүзә онун көзү илә бахыб, әмәлләримизә нәзарәт едә биләк, инсани ләҗәгәтимизи итирмәҗәк.

Бунунла белә инсанын һүгүгуну, намус вә ләҗәгәтини илк нөвбәдә ичиндә јашадыгы чәмијјәт вә бу чәмијјәтин әдаләтли гануналары горумалыдыр. Лакин биз, буну инзибати амирлик вә буюрократ дөвләт системиндән ума билмәрик. һ. Чавид, Б. Чобанзаде, С. Мүмтаз вә минләрлә бунлар кими чәмијјәтин көзү олан адамлар аллаһ күчүнә малик олсајдылар белә, Сталин режими дөврүндә өзләрини горуја билмәздиләр. Инсанлыг ләҗәгәтини адымбашы алчалдан бир режимдә — горху вә репрессиянын һөкм сүрдүју бир заманда һансы ләҗәгәтдән, һансы вичдан вә намусдан сәһбәт кедә биләр? Одур ки, инсанлыга хас олан үч сифәт — вичдан, намус вә ләҗәгәт илк нөвбәдә чәмијјәт тәрәфиндән горунмалы, јалныз бундан сонра ајры-ајры фәрдләрдән умуммалыдыр. Јалныз белә бир чәмијјәтдә гануни дөвләтдән сәһбәт кедә биләр. Биз јалныз инди буна доғру кедирик. Лакин бир чох мүһүм мәсәләләрин һәллиндә һәлә дә инзибати амирлик үсүлу һөкм сүрмәкдәдир. Бир мисал чәкмәк истәҗирәм: Азәрбајҗан ССР Али Сөветинин сессияларындан бириндә күндәлик охунду.

Сәдр музакирә олуначаг мәсәләләрә кимин әлавәси олдуғуну сорушду: Кәнчәдән кәлән бир депутат Кировабадын көһнә адынын өзүнә гәјтарылмасы мәсәләсинин күндәлијә салынмасыны тәклиф етди. Мән әминәм ки, бу тәклиф депутатларын 99 фаизинин үрәјиндән иди. Буна бахмајараг, МК-нын катибләриндән бири бу мәсәләјә 3 ајдан сонра бахмағын даһа мүнәсиб олдуғуну вә биринчи тәклифин күндәликдән чыхарылмасыны тәклиф етди. Мән бу јолдашы баша дүшүрәм, чүнки, о, вә ондан јухарыдакы јолдашлар бу мәсәләни әввәлчә мәркәзлә разылашдырмаг истәјирдиләр. Буну депутатлар да баша дүшүрдү. Беләликлә дә биринчи тәклиф сәс чохлауғу илә гәбул олунамады. Әлбәттә, һәр шеј заһирән ганунла кедирди. Әслиндә исә белә дејилди. Һамы өз үрәк сәсинин әлејһинә сәс верән депутатлар јахшы билирдиләр ки, бу иш биздә јенә дә јухарыдан һәлл олунамалыдыр. Јенә дә ашағынын сәси ешидилмирди. Инди сорушлу: Бизи уча күрсүләрдән јенидәнгурма вә демократијаја чағыранлар бу һәрәкәтлә јенидәнгурма вә демократијаны инкар етмәдиләрми? Халгын вәкили һесаб олуна депутатлар јенәдәми көзләрини јухарыны дирижор чубуғуна зилләмәлидир? Бәс онда бунун һарасы јенидәнгурма вә демократија олду? Бәс, биз нә заман ССРИ халг депутатларынын гурултайларында көрдүјүмүз ашкарлыға вә демократијаја наил олачағыг? Һәр мәсәләдә Москваны бизә нүмунә көстәрәнләр нијә бу мәсәләдә Москва демократијасындан дәрәс көтүрмүрләр? Мәнчә, јухарылар бирдәфәлик билмәлидирләр ки, онларын дирижор чубуғу ашағыларын гәзәбинә сәбәб олур. Белә дә олду. Неч үч саат кечмәмиш Кәнчәдән кәлән депутатын тәклифи јенидән сәсә гојулмалы олду. Гәрибәдир, бајаг тәклифин әлејһинә сәс верәнләр, инди ләһинә сәс вердиләр. Нијә? Чүнки, дирижор чубуғундан разылыг алынмышды. Бир нечә саат эрзиндә бир-биринә зидд олан ики тәклифин икисинә дә сәс верәнләрдән сорушмаг истәрдим: бәс, вичдан вә ләјагәт һара кетди? Бу демократија тамашасы нә вахта гәдәр давам едәчәк? Шахсијәт дә бу гәдәр чырлашармы? Тәәссүф ки, белә демократија тамашасында вичданын сусмасы вә инсан ләјагәтинин тапданмасы ади нормаја чеврилир. Чүнки биздә инсан һәлә дә дахилән вә мәнән азад дејил, кимдәнсә, нәдәнсә асылыдыр. Инсан дедији сөзүн вә еләдији һәрәкәтин изләнилдијини билдији заман мәнәви азадлығыны итирир вә гула чеврилир.

Совет Иттифагында демократија вә ашкарлығын ири аддымларла ирәлиләдији бир заманда һәлә бизим ичимиздә горху, нәдәнсә вә кимдәнсә асылылыг јашамагдадыр. Сөзүмүн чаны будур ки, мәнәви азадлыг олмајан јердә инсанлыгдан, вичдандан вә намуздан сөһбәт кедә билмәз.

Бөјүк Сабир демишкән:

Ким ки, инсаны севәр, ашиги-һүрријјәт олур,
Бәли, һүрријјәт олан јердә дә инсанлыг олур.

ТАРИХ, ДИЛ ӘН'ӘНӘ

Азәрбајҗанын бејнәлмиләл республика, Бакынын бејнәлмиләл шәһәр олдуғу мә'лум һәгигәтдир. Бунун тарихән белә олмасы тәсәдүфи дејил. Она көрә ки, бу республиканын саһиби олан халғымызын тәбиәтинә милли гурур һиссиндән чох бејнәлмиләл һисс һаким олмушдур. Халғымызын тәбиәтиндәки бејнәлмиләлчилик һиссини һәм јазылы әдәбијјатымызда, һәм дә фолклорумызда көрүрүк. Низамидән тутмуш бу күнә гәдәрки әдәбијјатымызда һәмишә башга халгларын оғул вә гызлары да бөјүк мәһәббәтлә тәрәннүм олунамашдур. Бир аталар сөзүнү хатырлатмаг истәјирәм: «Гоншум ики инәкли олсун, мән бир инәкли».

Бу, халгын тәбиәтиндәки бөјүклүјүн, аличәнаблығын вә хәјрхаһлығын ифадәсидир. Бизим халгын руһунда неч заман милли еғоизм олмамалыдыр. Бунун да нәтичәсиндә бизә пәнәһ кәтирән бүтүн милләтләрә өз торпағымызда јер вермиш, онлары өзүмүздән фәргләндирмәмиш, бүтүн милләтләрә ејни көзлә бахмышыг.

Бу, әлбәттә, јахшы чәһәтдир. Лакин бу јахшы чәһәт бәзи һалларда өзүмүзә гаршы чеврилмиш, нәтичәдә өз милли варлығымызы, тарихимизи вә доғма дилимизи унутмушуг. Биз унутмушуг ки, бејнәлмиләлчилик неч заман өзүнү инкарын һесабына олмамалыдыр. Әз милләтинин мәнәфејини уча тутмаг наминә, башга халгларын варлығыны вә һејсијјәтини тапдаламаг нә гәдәр горхулудурса, һәддиндән артыг бејнәлмиләлчи көрүнмәк хатиринә өз халгынын тарих боју формалашдырдығы, горујуб сахладығы мә'нәви кејфијјәтләрә көз јуммаг, арха чевирмәк дә бир о гәдәр тәһлүкәлидир. Биз бу һәгигәтә һәм бејнәлмиләлчилик, һәм дә вәтәнпәрвәрлик кими али һиссләрин тәрбијә олунамасынын әлифбасы кими бахмалыјыг.

Һәлә бу вахта гәдәр халғымызын этнокенези елми шәкилдә мүәјјәнләшдирилмәмиш вә буна көрә дә бу күнкү кәнчлик өзүнүн сој көкүндән хәбәрсиздир. Тарихчиләримиз халгын тарихиндән чох, өлкәнин тарихини јазмышдыр. Әзү дә нечә? Һәрә бир чүр! Һәрә бизи бир көкә бағламышдыр. Бу вахта гәдәр тарихчиләрин ејни фикрә кәлмәсинә, тарихимизин елми фактлар әсасында јазылмасына нечә дөзмәк олар?

Әлимиздә олан тәдгигат әсәрләринин әксәријјәти халғымы-

зын исламијјәтдән сонракы дөврләрини әһәтә едир. Кечмишин дәрин гатларына нүфуз едә билмир вә буна көрә дә биз халгымызын тарихи барәдә олан бә'зи јанлыш мүләһизәләрә гаршы мүбаризәдә силаһсыз галырыг. Халгымызын атәшпәрәстлик вә христианлыг дөврләри һаггында тутарлы елми әсәрләрин кифәјәт гәдәр олмамасы үзүндән, торпағымызда бу күнә гәдәр галан христианлыг вә атәшпәрәстлик абидәләринә гоншу халглар көз-көрәси саһиб чыхыр, биз исә онлара тутарлы чаваб вермәкдә ачизлик чәкирик. Бу абидәләр һаггында елми کتابларын јазылмасы инди даһа чох зәуридир. Ахы, бу, дин тарихи дејил, халгын тарихидир.

Һәр јердә ағыз долусу дејирик: «Биз гәдим халгыг». Лакин биз бу гәдимлији елмә чевирә билмишики? Тәәсүф ки, јох! Буна көрә дә гәдимлијимиз өзүмүзү нә гәдәр һејран едирсә, һәммин гәдимлији објектив фактлар әсасында, һеч нәји әјмәдән, кизләтмәдән, үздәнираг сталинчи консепсијаларын тәзјиги алтында дәјишдирмәдән, елми-тәдгигат әсәрләри јазылмадығына көрә, бу һәгигәтә һеч кәси инандыра билмирик. Гәдим тарихин дашыјычысы олмаг һүнәрдирсә, һәммин тарихә, һәммин мөһтәшәм-лијә лајиг тәдгигат әсәрләри јарадыб, дүңја халгларына чатдырмаг, даһа бөјүк һүнәрди. Чох тәәсүф ки, бөјүк зәһмәт, елми сәриштә, истәдад вә бачарыг тәләб едән, икинчи һүнәри гојуб, биз һәлә дә зәһмәт тәләб етмәјән биринчи һүнәрдән јапышырыг. Бурда лајигли елми кадрларын олмамасы да өз тәсирини көстәрир. Ачығыны дејек ки, биздә тарихчи кадрларын һазырланмасында әсаслы јенидәнгурма ишләри апарылмадыр. Узун илләр боју тарихимизи стереотип вә шаблонлар әсасында јазан, көһнә консепсијалара гуллуг көстәрән кадрлара кениш мејдан верилмиш, узун мүддәт диггәт мәркәзиндән кәнарда галан фактлар әсасында даһа мөһсулдар, даһа елми консепсијалар јаратмаға имкан верәчәк идејалары ирәли сүрән кәңчәләримиз исә мүхтәлиф јарлыгларла дамғаланмышлар. Һәр јени идеја баш галдырмамыш башы вурулмушдур. Фикир мүхтәлифлијинә, елми мүбаһисәләрә кениш јер верилдији индики дөврдә республикамызын тарих елминдә әсл ашкарлыг өзүнү көстәрмәли, јени фикирләр, инзибати јолла дејил, елми мүбаһисәләр јолу илә сафчүрүк едилмәлидир.

Шәхсијјәтә пәрәстиш вә дурғунлуг дөврләринин халгымызын мә'нәви дүңјасына вурдуғу зәрбәләрдән бири дә ана дилимизә лазымнча гижмәт верилмәмәси олмушдур. Һәр халгын ана дили о халгын милли варлыгынын биринчи көстәричисидир. Дилиндән мәһрум халг өзүндән мәһрумдур. Совет Иттифагы чохмилләтли бир өлкәдир. Бу өлкәни тәшкил едән халгларын бир-бирилә үн-сијјәт вәситәси рус дилидир. Ана дили илә јанашы рус дилини

билмәк, Совет Иттифагында бирләшән халгларын, о чүмлөдән бизим халгын башлыча проблемләриндәндир. Лакин ана дили әсас көтүрүлмәлидир. Инди сорушулур: Биз буна узун илләр нечә әмәл етмишик? Чох тәәсүф ки, узун илләр биздән ана дилини мүкәммәл билмәк тәләб олунмајыб, она көрә ки, ана дили тәләб сәвијјәсинә јүксәлмәјиб. Бу күн Азәрбајҗан дили јалныз үн-сијјәт вәситәси олараг талмамалыдыр. О, јүксәк ичтиман-сијјәси сигләт газанмалы, елм, техника, дипломатија, итисадијјат, фәлсәфә вә с. кими саһәләрә анд ән мүасир, ән али информасијалары еһтива едән бир организмә чеврилмәлидир. Бунун үчүн биз һа-мымыз әмәли иш көрмәли, ана дилимизи мөһгүл олдуғумуз саһәнин хүсусијјәтинә ујғун ишләмәклә, бу дили һәјатын ән мүхтәлиф саһәләринә алышдырмалыјыг. Мәһз бу шәрәнтдә, белә кениш вүс'әт алдыгда дилимиз һөрмәт газанар.

Уча күрсүләрдән валидејнләрә «ушагларынызы ана дилли мәктәпләрә верин» демәклә иш битмир. Дөвләт идарәләриндә, рәсми даирәләрдә ана дили ишләнсә, мәсәләни һәлл етмиш оларыг.

Јүзилликләрин сүзкәчиндән кечиб кәлән милли ән'әнәләрә би-канәлик дә дурғунлуг илләринин гүсурларындандыр. Нәтичәдә бир сыра көзәл адәт вә ән'әнәләри итирмәјә башладыг. Бу көзәл адәт вә ән'әнәләри унутмагла инсани һиссләримизи вә дујғула-рымызы, бир сөзлә, өзүмүзү унутдуғумузу билмәдик.

Көтүрәк имәчилији. Кечмишдә биринин еви тәбин фәләкәт-дән, ја башга сәбәбдән учуланда бүтүн ел топлашыб она ев ти-кәрди. Һардаса булағын көзү тутуланда, ел бирләшиб булағын көзүнү ачарды. Инди биз бу адәти јалныз памбыг топланышында тәтбиғ едир, рајонда дәлләкдән тутмуш мүәллимә вә шакирдә гәдәр һамаыны тарлаја төкүр вә адыны да имәчилик гојурут.

Елин һәр һансы адәт вә ән'әнәси барәдә фикир јүрүдәндә еһ-тијатлы олмаг лазымдыр. Чүнки бу адәти халг елә-белә јарат-мајыб. Бу адәт мин илләр боју јашајыбса, демәк, онун јашамаға һаггы вар. Демәк, о, форма дејил, мәзмундур.

Бир заман јас вә тој мәрәсимләри барәдә гадағанлар гојул-ду. Бу гадағанлар о јерә кәлиб чатды ки, рајонларда катибләрин әмри илә тој машынларынын габағы кәсилди, кәлинлә бөј һәр бири 10 килограмдан аз олмајараг памбыг јығмамыш тоја ичәзә верилмәди. Һеч демә, памбыг кәнчләрин аилә гурмасындан даһа вачиб имиш.

Бир танышымын данышдығы әһвалат мәнә һәлә дә раһатлыг вермир. Дејир Ағдаша бир гоһумун јасына кедирдим. Рајонун кирәчәјиндә милис машынымы сахлады вә мәни рајона бурах-мады. Нијә? Чүнки, катиб әвр вериб. Памбыг тамам јығылыб гуртармамыш, һеч кәсин өлмәјә ихтијары јох имиш...

Ел адәтинә бу бәйдә гәсд олар? Биз унудуруг ки, яс, кәдәрә шәрнк олуд, ону азалтмаг үчүн, тој исә севинчә севинч гатыб ону чохалтмаг үчүндүр. Бу көзәл адәтләрә гәсд исә халга, онун мә-нәви дүнијасына гәсд иди.

ГОША ГАНАД

Чохмилләтли өлкә олан Советләр Иттифагында јаша-
јан бүтүн халглар үчүн рус дили гаршылыгыла ала-
гә васитәси вә үмуми дилдир. Өлкәдә јашајан бүтүн халгларын өз
дили илә јанашы бу дили билмәси вачибдир. Бурадан да гоша-
диллилик зәрурәт кими мејдана чыхыр. Инди бу мәсәлә өлкәнни
бүтүн рекионларында музакирә олунур вә бә'зән дә бир-биринә
зилд фикирләр дејилир. Мүлаһизәләр ичиндә ән доғрусу чохмил-
ләтли өлкәмиздә рус дили ортаг дил, — алагә васитәси, һәр рес-
публиканын ана дили исә онун дәвләт дили олмасы фикридир.
В. И. Ленин вахтилә јазырды: «Мүхтәлиф милләтләрин азад вә
мәһрибанчасына биркә јашаја билмәси... үчүн фәһлә синфинин
мүдафиә етдији там демократизм олмалыдыр. Неч бир милләт
үчүн, неч бир дил үчүн кәрәк неч бир имтијаз олмасын» (Әсәр-
ләринин там күллијаты, 23-чү чилд, с. 164).

Инди кәрәк дилләр барәдә Ленинни ирәли сүрдүју бу прин-
сипә нечә әмәл олунмушдур? Мән бу суала «Известија» гәзетинин
(8 јанвар 1989-чу ил) дили илә чаваб вермәк истәјирәм: «Рес-
публикаларда бејнәлмиләлчилик пәрдәси алтында рус дили тәд-
ричән әсас дилә чевриләрәк аз гала интернационализмин сино-
ними, милли дилин тәблиғи исә милләтчилик һесаб едилмишдир».

Гәзет тамамилә һағлыдыр. Јенә һәмнин нөмрәдә мүәллифләр
(А. Пиголкин вә М. Студенкина) јазырлар: «Јери кәлмишкән ону
дејәк ки, Загафгазија республикаларында конституцијаја кәрә
јерли халгын дили Дәвләт дили кими тәсбит едилмишдир».

Бәли, конституцијаја кәрә һәгигәтән Азәрбајҗан дили Дәвләт
дили һесаб едилир. Лакин бу сөздәдир. Ишдә исә Азәрбајҗан
дили неч бир дәвләт идарәсиндә ишләнмир. Буна кәрә дә тәкчә
Бақыда дејил, Азәрбајҗанын ушғар кәнд рајонларында белә ва-
лидејнләр өвладларыны Азәрбајҗан мәктәбләриндә дејил, рус
мәктәбләриндә охутмаг истәјирләр.

Кәдәбәј рајонундакы Саратовка кәнд мәктәбинин методист-
мүәллими Серкеј Богданов «Комсомолскаја правда» гәзетиндә
(26 мај 1988-чи ил) јазыр ки, азәрбајҗанлы валидејнләрин неч
бири өз өвладыны ана дилиндә охутмаг истәмир... Нијә? Она
кәрә ки, дәвләт идарәләриндә ишләр јалныз рус дилиндә апары-
лыр. Ана дилиндә али тәһсил алмыш чаванлар рус дилини ла-

зыми сәвијјәдә билмәдијиндән өз ихтисасы үзрә ишләјә билмир,
ади гара фәһләликлә күзәрән кечирмәјә мәчбур олурлар. Вали-
дејнләр чох јашы билир ки, онун өвладындан ана дилини билиб-
билмәдијини неч јердә сорушан олмајачаг, амма рус дилини
билмәсә јүксәк вәзифә газана билмәјәчәк.

Башга бир мисал.

Ушағлыгдан Бақыда јашајан миллијетчә күрчү Јелизавета
Корганашвили «Коммунист» гәзетиндә дәрч етдирдији мәғалә-
синдә (5 јанвар 1989-чу ил) јазыр: «Мән халис азәрбајҗанлы-
лардан ибарәт аиләләр таныјырам ки, өз дилини билмир. Әһа-
линин елә һиссәси вар ки, милли адәт вә ән'әнәләрдән, дилиндән
узағлашдыгча өзүнү даһа чох сивилизасијаја говушмуш, авро-
палашмыш сајыр. Дурғунлуг дөврүндә артмагда олан бу мејл
дөнмәз просесә чеврилә биләр, пис нәтичәләнәр. Дүнијаја тәзә
кәлән ушғар өз ана дилиндә данышмаға башламаса өз милләти
үчүн фәрәһ, гејрәт һиссинә малик ола билмәз».

Тәәсүф ки, бу ади һәгигәти биз бир чох вәзифәли јолдаш-
лара баша сала билмирик. Бу да тәсадүфи дејил. Чүнки инсан
билмәдијинин дүшмәни олур. Ад вә фамилијасына кәрә азәрбајҗ-
анлы олан бә'зи рүтбә саһибләри доғма дилләрини билмәдик-
ләринә кәрә бу дилә дүшмән кәсилир, ана дилинин зәрурәтиндән
данышанлары «кери галмыш» вә «милләтчи» дағғасы илә ләкә-
ләмәкдән чәкнинмирләр.

Мән телевизорда ана дилини билмәјән бир нечә назирин ады-
ны чәкмишдим. Назирләр өз гүсурларыны анламаг вә бундан
хәчаләт чәкмәк әвәзинә мәним чыхышымы онлара гаршы гәрәз-
карлыг адландырдылар. Буна да шүкүр! Устүмә башга чиркаб
да ата биләрдиләр.

Бир заманлар Русијада задәканлар өз дилини бәјәнмир, өв-
ладларыны ачнаби мәктәбләрә верирдиләр. Буну бөјүк сәһв вә
гәбаһәт һесаб едән бөјүк рус педагогу К. Д. Ушински «Ана ди-
ли» мәғаләсини јазыр вә елми дәлилләрлә сүбүт едир ки, доғма
дилиндә дил ачмајан, ана дилиндә тәһсил алмајан ушағлар мә'-
нән шикәст олур, көксүз, јаддашсыз бөјүјүр, ики руһ арасында
авара галыр. О јазыр: «Харичдән дәјәләр, тәрбијәчиләр вә һәтта
ев хидмәтчиләри кәтирдиләр. Ата вә ана өвлады илә доғма дилдә
бир кәлмә дә данышмыр... Бунун нәтичәси нә олар? Халгын өз
гүјмәтли мә'нәви ирсиндән, онун вәтән үчүн, халг үчүн оғул едә
билчәк һиссән һәмишәлик әл чәкмәли олар». (Сечилмиш педа-
гожи әсәрләри, Азәрнәшр, 1953, с. 116).

Бах, инди биз бу һалдајыг.

Јенидәнгурманын бу мәс'ул дөврүндә башлыгча вәзифә дур-
ғунлуг илләриндә бурахдығымыз сәһвләри дүзләтмәк, Ленинни
дилләр үчүн ирәли сүрдүју һүгүг бәрабәрлијини бәрпа етмәкдир.

Мә'лум һәгигәтдир ки, һәр кәс ана дили илә јанашы, нә гәдәр чоҗ дил билсә, бу, онун башучалығыдыр. Һазырда бизим республикамызда ики вә даһа чоҗ дил биләнләрин сајы истәнилән гәдәрдир. Инди биз әңнәби дилләрдә јаранмыш бәшәри әсәрләри бир-баша орижиналдан тәрчүмә ишинә башламышыҗ. Бу бөјүк иши даһа бөјүк масштабда давам етдирмәлијик.

Бунунла јанашы республикамызда миллијјәтиндән асылы олмајараҗ јалныз бир диллә кифәјәтләнәнләрин сајы чоҗдур. Республикамызда јашајан башга милләтләрин јерли дили, јерли әһалинин исә рус дилини јахшы билмәси зәруридир. Халгларын бир-биринә һөрмәт етмәси, бир-биринин тарихини, мәдәнијјәтини билмәси халглар достлуғунун, бир сөзлә, бејһәлмиләлчилијин әсас шәртләриндәндир. Әкс тәғдирдә һеч бир достлугдан вә бејһәлмиләлчиликдән сөһбәт кедә билмәз. Икинчи тәрәфдән бир диллә кифәјәтләнмәк кәнчләримизин мүасир елмләрә јијәләнмәсинә, даһа бөјүк зирвәләрә җанадланмасына, бир сөзлә, үмуми инкишафымыза әңкәлдир.

Тәәсүфлә демәлијик ки, 10 ил орта мәктәбдә, 5 ил институтда охујан али тәһсилли кәнчләримизин бир гисми нә рус, нә дә харичи дилләрдән бирини лазыми сәвијјәдә өјрәнә билмир.

Бунун сәбәби нәдир?

Мән бу сәбәби изаһ етмәздән әввәл өтәри дә олса, кечмишимизә сәјаһәт етмәк истәјирәм. Бизим гәдим шаир вә алимләримиз ана дили илә јанашы фарс вә әрәб дилләрини дә билир, әсәрләрини бу дилләрдә дә јазмағы бачарыдылар. Бу мәсәләдә 3 дилдә мисилсиз сәнәт нүмунәләри јарадан Фүзулинин адыны чәкмәк кифәјәтдир. Јахын кечмишимизә кәлинчә, А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, Һ. Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә, Сүлејман Сани Ахундов, Ү. Һачыбәјов, Н. Нәриманов кими илк маариф гарангушларымыз вә ингилабчы демократларымыз ана дилләри илә јанашы рус дилини дә мүкәммәл билмиш вә бир сыра јазыларыны бу дилдә јазмышлар.

Әсримизин әввәлләриндә 4 иллик рус-татар (Азәрбајҗан) мәктәбини битирәнләрин рус дилини мүкәммәл билдикләри мә'лумдур. Бизим мүасир милли орта мәктәбләримиздә исә 10 ил рус дилинин тәдрис олунмасына бахмајараҗ, бу дилин лазыми сәвијјәдә гавранылмамасыны нә илә изаһ етмәк олар? Тәдрислә јанашы һәр ики дилдә бу гәдәр гәзет, журнал вә китабларын, радио вә телевизија верилишләринин мәншәтимизә дахил олдуғу бир заманда бу мәсәләнин бу күн бир проблемә чеврилмәси лап тәәччүб доғурур.

Мәнә белә кәлир ки, бу мәсәләдә әңкәли тәдрис үсулунда ахтармаҗ лазымдыр. Азәрбајҗан мәктәбләриндән рус дилинин, рус мәктәбләриндә Азәрбајҗан дилинин тәдрис үсулларыны дәјиш-

мәлијик. Мән бу мәсәләдә дил тәдриси мүтәхәссисләри — професор Ә. Әфәндизадә, Ј. Кәримов вә башга јолдашларла мәсләһәтләшдим. Онлар да бу фикирләдирләр.

Харичи дилләр институтунун мүәллимни И. Рәһимов болгар психиатры К. Лозановун тә'лиминә сөјкәнәрәк 3 ај әрзиндә азәрбајҗанлы балаларына инкилис дилиндә сәрбәст данышмағы өјрәдир. Мән ондан бу ишин сиррини сорушдугда, о, да көһнә тәдрис үсулундан әл чәкдијини сөјләди.

Бизим мәктәбләримиздә дил өјрәтмәји грамматикадан башлајырлар. Бу чансыхычы грамматика шакирдләрдә дилә мәнәббәт ојатмыр, әксинә, ону бездирир. Савадсыз ана вә нәнәләримиз бизә ана дилиндә данышмағы мәкәр грамматика васитәсилә өјрәтмишдиләр? Олмазмы ки, мәктәбләримиздә дә ушағларымыза башга дилләри дедә-баба үсулу илә, јә'ни чанлы данышыҗ васитәсилә өјрәтсинләр? Дили грамматикадан чоҗ, ушағларын һәр күн тәмәсда олдуғлары мәншәт вә мүһитлә бағлы чанлы данышыҗ вә диалоглар әсасында өјрәтмәк даһа сәмәрәли олмазмы?

Бәс, ана дилини нечә? Бу мәсәләдә бир мәтләби хүсусилә гејд етмәк истәјирәм: Башга дили өјрәнмәјин ән јахын вә е'тибарлы јолу ана дилиндән кечир. (Бу, әлбәттә, ана дилини башга диллә әвәз едәнләрә аид дејил). Ана дилини мүкәммәл билмәдән башга дили јахшы гаврамаҗ чәтиндир. Чүнки, ана дилини јахшы билән ушаҗ өјрәнмәк истәдији икинчи дили ана дилинин җанунлары илә мүҗајисәдә әјани олараҗ дәрк едә биләр. Мә'лум һәгигәтдир ки, үмумијјәтлә, идракын ән сәмәрәли јолларындан бири мүҗајисәдир. Биз билдијимизлә мүҗајисәдә билмәдијимизин ачарыны тапырыҗ.

Бизим мәктәбләримиздә рус дилинин тәдриси биринчи синифдән, јә'ни ана дилини там билмәдән, бу дилин өзүнәмәхсуслуғуну, ән мүһүмү дә, көзәллијини һисс етмәдән башлајыр. Беләликлә дә бирини там билмәдијиндән, о бириси илә мүҗајисә имканыны ушағын әлиндән алыр вә ону һәр ики дилдән авара гојуруҗ. Бунунла әлағәдар мән башга республикаларда бу мәсәләнин һәлли илә марағландым. Мә'лум олду ки, Литва мәктәбләриндә рус дилинин тәдриси үчүнчү синифдән башлајыр. Вахтилә биздә дә белә иди. Сонрадан шакирдләрә рус дилини «әсаслы сурәтдә өјрәтмәк» наминә I синифдән башладылар. Нәтичә көз габағындадыр.

Сов.ИКП XIX Үмумиттифаҗ конфрансынын җәһнамәләриндә чоҗ ајдын гејд олунмушдур: «Дөвләт һәјатынын вә ичтиман вә мәдәни һәјатын мүхтәлиф сәһәләриндә милли дилләрин фәал ишләдилмәсинә даһа чоҗ җағғы кәстәрилмәлидир. Халгын адыны дашыјан республиканын әразисиндә јашајан башга милләтләрин вәтәндашларынын, биринчи нөвбәдә ушағларын вә кәнчләрин һәммин халгын дилини өјрәнмәси тәғдир едилсин».

Бурадан нәтичә чыхарараг демәлижик ки, гошадиллиликдә һәр дилин пајы бәрабәр олмалы, һәр бири өз лајигли јерини тутмалыдыр.

Бәс, реал вәзијјәт нечәдир?

Јухарыда дедијим кими, Азәрбајҗан мәктәбләриндә рус дилинән тәдриси биринчи синифдән, рус мәктәбләриндә исә Азәрбајҗан дили үчүнчү синифдән тәдрис олунур. Азәрбајҗан мәктәбләринин тәдрис-планында рус дили фәннинә бүтүн синифләр үзрә һәфтәдә 53,5 саат, рус мәктәбләриндә Азәрбајҗан дилинә исә 18 саат вахт ајрылыр. Рус дилинин тәдриси јарымгрупплар үзрә кечирилер. Азәрбајҗан дилинин тәдрисиндә исә бу гәјданын тәтбигинә ичазә верилмир. Башга фәргләр дә вар, онлары садаламаға еһтијаж јохдур.

Јалныз бир мүнүм фәрги демәмәк мүмкүн дејил. Бу фәрг үмумијјәтлә, Азәрбајҗан дилинә өкеј мүнәсибәтдән ирәли кәлир. Бу дил нә гәдәр ки, дәвләт идарәләриндә ишләнмир, онун һөрмәти олмајачаг. Чүнки лазымсыз шеј һәмишә һөрмәтсиз олар. Инди республикада Азәрбајҗан дили лүзүмсуз сајылыр, әл-ајаға долашыр вә артыг сөз-сөһбәтә сәбәб олур. Республиканын дили кими формал олараг јухарыдан бу дил тәдрис планына дахил едилсә дә онун һеч јердә һеч бир һүгүгу јохдур, бу дил јалныз ритуал кими, көзә күл үфүрмәк үчүн лазымдыр. Бурадан да ана дилимизин нә дәрәҗәдә һөрмәтсиз вәзијјәтә салындығы ашкар олур. Һөрмәтсиз бир шејин исә нә дәјәри олар, нә дә лүзүму. Лүзүмсуз вә дәјәрсиз бир шејә ким саһиб олмаг истәр? Неч ким? Буна көрә дә нәинки башга милләтләрин нүмајәндәләри, елә азербәјҗанлы валидејнләрин өзләри Азәрбајҗан дилини рус мәктәбләринин тәдрис планындан чыхарылмасыны тәләб едирләр. Ағлама-лы һалдыр! Буна көрә дә рус мәктәбләриндә нә ана дилимизин, нә дә бу дили өјрәдән мүәллимин һөрмәти вар!

Әкәр гошадиллијә әмәл етмәк истәјириксә, кәрәк республикамызда ушаг бағчаларындан тутмуш али мәктәбләрә гәдәр тәһсил-тәрбијә планларында һәр ики дилин һүгүг бәрабәрлијини көзләјәк. Орта вә али мәктәбләрин гејри-Азәрбајҗан группларында Азәрбајҗан дили фәннинә «көнүллү», «факултатив», «гејри-әсас» фәнн кими бахылмамалыдыр. Тәдрис планында өзүнә јер тутан бир фәннә бу чүр мүнәсибәт нә демәкдир? Ән мүнүмү будур ки, дәвләт дилини «гејри-әсас» дил адландырмаг вәтәндашлыг виҗданына нечә сыға биләр?

Үмумијјәтлә, республикамызда ана дилинин тәдриси гәнаәт-бәхш дејил. Чүнки дәрсликләримиз дә гуру грамматика вә җансыхыч мәтиһәр әсасында гурулур. Дәрсликләримиздә җансыз шуарлар, плакат шәкилләр вә гуру јазылар 7—8 јашлы көрпәни дилдән ирәндирир. Дәрсликләрдәки бәзи јазылар ушағын гәл-

биндә көзәл һиссләр, көврәк дујғулар ојатмаг әвәзинә онлары сијаси дәрс кечир. Икинчи синифдә охујан нәвәмин «Оху» китабындакы бир мәтнә бахдым: «Пионерләр өз гырмызы галстукларынын шәрәфини горујурлар... Мин доггуз јүз он једдинчи илдә халгымыз дүшмәнләрлә вурушуб Совет һөкүмәтини гурду» вә с.

Једди јашлы ушаг «шәрәфини горумаг» ифадәсиндән нә аңласын? Ахы, о, бу јашда шәрәфин нә олдуғуну да билмир. Бу ифадә әтрафыны јаваш-јаваш дәрк етмәк истәјән көрпә үрәкләрдә һансы көзәл һиссләри ојада биләр?

Совет һөкүмәтинин гурулмасына кәлинчә, бунун он једдинчи илдә, јахуд ијирминчи илдә олмасынын ушаг үчүн нә әһәмијјәти вар? Ушағын бу рәғәми јадда сахлајачағына әминикми? Јахуд, буну ушағын мөһз 7 јашында билмәси зәуридирми? Бу рәғәми Совет гурулушунун маһијјәтини дәрк етмәсиндән сонра билмәси даһа мүнәсиб олмазми? Ахы, онсуз да 7 јашлы ушағын ағлы бу гурулушун маһијјәтини, ингилабын зәури олдуғуну дәрк етмәкдән узагдыр.

«Халгымыз дүшмәнләрлә вурушуб» ифадәсиндә мүәллиф һансы дүшмәни нәзәрдә тутур? Ушаг үчүн дүнјаны дост-дүшмәнә бөлмәклә онун гәлбини јараламырыгмы? Ушаг сорушмазми ки, бу дүшмән кимдир вә о, биздән нә истәјир?

Ән мүнүмү дә будур ки, бу чүр вахтындан әввәл сијаси дәрс кечән мәтиһәрлә биз ушаға нәинки башга дили, һеч өз ана дилини, бу дилин көзәллијини севдирә билмәрик.

Мән дәрслик мүәллифини кунәһландырмырам. Чүнки ондан да белә мәтиһәр тәләб едирдиләр. Инди заман дәјишмишдир, јенидәнгуруманы һәјатымызын бүтүн саһәләринә тәтбиг етмәсәк, заман бизи үстәләјәчәк.

Һәлә 1944-чү илдә јаздығы «Балаларымыз үчүн көзәл әсәрләр јарадаг» мәғаләсиндә бөјүк шаир С. Вургун дәрсликләримиздә кедән гејри-бәднии, сөнүк вә дарыхдырыч мәтиһәрә мүнәрибә елан етмишди.

Мән бир дәрслик мүәллифинә тәклиф етдим ки, мәрһум шаиримиз Ә. Ҷәмилини «Кәнддә баһар ахшамы» ше'рини китабына салсын. Һәмин ше'рдән бәзи парчалары мисал кәтирмәк истәјирәм:

Көлкә дүшүр бағ арасы чыгырлара, изләрә,
Чөкүр ахшам сәринлији тәпәләрә, дүзләрә,
Һәрдән хәфиф мей әдикчә јыргаланыр көј отлар,
Гәлби көврәк ана кими долухсунур булудлар.

...Кәкликләрин нәғмәсилә биһуш дүшүр јамачлар,
Дувағ өртмүш кәлин кими сақит дурур ағачлар.
Батан күнүн шөләсилә јаныр нечә ајнабәнд,
Далыр ахшам сүкутуна саһил, мөшә, тарла, кәнд.
Хышылдајыр јол үстүндә јенә көрпә говаглар,
Суја кедән гызлар дөнүр, јалгыз галыр булаглар.

153

Бу, чанлы бир баһар лөвһәсидир. Өмрүндә кәнддә олмајан, кәнд мәнзәрәләрини мүшәһидә етмәјән ушаглар белә бу чанлы таблонун көзәллијинә һејран галар, онларын гәлби хош дујуларла ганадланар. Ушаглара тәбиәти севдирмәк, ону горумаг һиссини гуру сјасәт дәрсләри илә дејил, мәнһз бу чүр поетик таболарын тәсвири илә ашыламаг мүмкүндүр. «Суја кедән гызлар дөнүр, јалгыз галыр булаглар» мисрасындакы һәзинлик вә көврәклик ушаг гәлбиндә нә гәдәр көзәл вә хош дујулар ојада биләр.

Орда-бурда очаг тутур, евләр чыраг јандырыр,
Учаг дурна, сөнән гуруб нағыллары аядырыр.

Бу көврәк мисралар үчүн изаһат лазымдырмы? Тәәсүфлә де-мәлијик ки, дәрслик мүәллифләри бә'зән әдәбијјатымызын көзәл нүмунәләрини ајыра билмир, даһа чох мәзмунча она лазым ојан нүмунәләри ахтарыб тапыр, ушағын гәлбиндә хош дујулар ојада биләчәк бәдии көзәллијә, естетик дәјерә диггәт јетирмирләр.

Ејни вәзијјәти биз рус мәктәпләри үчүн јазылан Азәрбајҗан дили дәрсликләриндә дә көрүрүк. Дил өјрәнмәк үчүн сечилән мәтнләрдә бәдии көзәллијә, естетик јөнә даһа чох диггәт јетирилмәлидир ки, ушаг һәммин дили севә билсин.

Инди республикамызда гаршыда дуран мүһүм вәзифәләрдән бири гошадиллијә наил олмагдыр. Белә ки, республикамызда јашајан башга милләтләрин нүмәјәндәләри Азәрбајҗан дилини, азәрбајҗанлылар да рус дилини камил билмәлидир. Кәнд вә рајонларымыздан ордуја кедән, јахуд Бақыја тәһсилә кәлән кәңч-ләримизин рус дилини билмәмәси үзүндән нә гәдәр әзијјәт чәк-дикләрини ешитмиш вә көрмүшүк. Ордуја кедән азәрбајҗанлы балаларынын тикинти баталјонларында хидмәт етмәләрини нечә баша дүшәк? Нә үчүн азәрбајҗанлы кәңчләр мүасир ракет тех-никасына јијәләнмәсин? Мүасир һәрби техниканы тәлим едән һиссәләрдә хидмәт етмәсинләр? Бу барәдә дүшүнмәлијик. Ахы, бунун сәбәбләриндән бири рус дилини лазымы сәвијјәдә билмә-мәјимиздир. Бу сәбәбдән дә ордуда азәрбајҗанлы забитләр чох азыр, кенераллары исә бармагла сажмаг олар. Шүар кими сәс-ләнсә дә һәмвәтәнләримә мүрачиәт едирәм: Кәлин, бу сәһәдә дә башга милләтләрдән кери галмајар.

Азәрбајҗанда јашајан башга милләтләрин нүмәјәндәләринин исә республиканын дилини өјрәнмәләри чағырышла мүмкүн де-јил. Бунун бирчә јолу вар: Бизим үчүн рус дили зәрурәт олдуғу кими, Азәрбајҗан дили дә республикада јашајан башга милләт-ләр үчүн зәрурәт сәвијјәсинә галдырылмалыдыр.

Мә'лум һәгигәтдир: «Еһтијач һәјатын анысыдыр!». Республи-камызда јашајан башга милләтләр үчүн бу республиканын дөв-ләт дили еһтијач вә зәрурәт олмалыдыр.

БИР НЕЧӘ МҮҢҮМ ПРОБЛЕМ

(Мәгалә академијанын һесабат ичласындакы чыхыш әсасында јазылмышдыр).

Тарих бә'зән халгын гаршысына бөјүк проблемләр го-јур, ону имтаһана чәкир. Онун бир халг кими јашама-ға гадир олуб-олмадығыны сынагдан чыхарыр. Бу күн бизим тарих вә халг гаршысында мәс'улијјәтимиз бүтүн ағырлығы вә бөјүклүјү илә чјинләримиздәдир. Кәләчәк биздән бу күнләрин һагг-һесабыны истәјәчәк. Бурада азачыг да олса сәһвә јол вер-мәк кәләчәк нәсилләр гаршысында хәчәләтимизә чеврилә биләр. Она көрә дә мән һәр шејдән әввәл һамыны, хүсусән алимләри-мизи бу тарихи мәс'улијјәти дәрк етмәјә дәвәт едирәм. Кәлин, хырда һиссләрдән, шәхси мәнәфедән доған чәкишмәләрдән узаг-лашаг, ингилаби јенидәнгурманын гаршыја гојдуғу проблемләрин һәлл едилмәси үчүн сә'јләримизи бир-он гат артыраг. Республи-камызын иғтисадијјатыны, елмини, мәдени вә социал инкишафы-ны мүасир тәләбләр сәвијјәсинә галдырмаг үчүн әлимиздән кә-ләни әсиркәмәјәк.

Буна нечә дәмәк олар ки, һәлә дә Азәрбајҗан тарихинин, әдәбијјат тарихинин, елм вә инчәсәнәт тарихинин ишләниб һа-зырланмыш ваһид консепсијасы јохдур вә бу консепсијанын ол-мамасы чохчилдик тарих китабымызын ортаја чыхарылмасына чидди әнкәл төрәдир. Чүнки һәр сәһәнин тарихини јазан, мәсә-ләјә ваһид консепсијада јанашмыр, һәрә бир сөз дејир. Бу вәзиј-јәтдән чыхмаг үчүн музакирәләрин чәрчивәсини кенишләндирмәк лазымдыр. Бунун үчүн Академијанын институтлары чәрчивәсин-дән кәнара чыхмаг, республика али мәктәбләриндә чалышан алимләри дә музакирәләрә чәлб етмәк лазымдыр.

Бизим тарих елмимизин ваһид консепсијасынын олмамасы илә бағлы Азәрбајҗан халгынын тәшәккүл проблеминә тохунмаг истәјирәм. Индијә кими бу мәсәлә «гапалы» олдуғундан, биз она тохунмагдан чәкинмишик. Тәшәббүсләри дә еһкамчы мөвгеләр-дән чыхыш едән јолдашларын ачыг вә ја кизли кәстәриши илә јарымчыг гојмушуг. Етнокенез проблеми үзрә дәфәләрлә семинар вә ја «комиссија» ады алтында топлашмышыг. Амма нәти-чәдә һеч бир иш көрүлмәмишдир вә көрүлмүр. Нәһајәт, Гарабаг һадисәси баш верди вә ајдын олду ки, биз бу проблеми арашды-рыб ишләмәдијимиз үчүн тәркислаһ вәзијјәтиндәјик вә бу вәзиј-јәтдән Гарабаг һадисәсинин дирижорлары чох бөјүк усталыгла истифадә етмәкдәдирләр. Јахшы таныдығымыз Сәро Ханзадајан мәтбу чыхышларынын бириндә ачыг-ачығына јазмышдыр ки, Азәрбајҗан алимләринин өзләринин јаздығына көрә Азәрбајҗан

халгы XII эсрдэн сонра жаранмыш бир халгдыр вэ буна көрө дө гөдим чагларда, үмүмийтлө, XII эсрө гөдөр Гарабаг торпагы бу халгын, ја'ни олмажан бир халгын торпагы ола билмээди.

Инди үзүмү сизэ тутурам, тарихчи гардашларым, нэ вахта гөдөр сиз халгымыз үчүн дежил, ханзаджанлар үчүн ишлөжөчөк-синиз?

Тарихи абидэлэрэ мүнәсибәт мәсәләси тәкчә Академија ич-тимайјәтинә дежил, бәлкә дө даһа чох республикамызын рәһбәр тәшкилатларына: Мәркәзи Комитәјә, Али Советә, Назирләр Советинә вэ онларын сәләһијјәт даирәсинә аиддир. Мән бурда абидәләрин горунмасынын вәзијјәти һаггында узун-узады данышма-ғы артыг сајырам. Анчаг бу мәсәлә илә бағлы ики конкрет тәк-лиф вермәк истәјирәм:

Биринчи. Азәрбајчанын бүтүн тарихи абидәләри ичәрисиндә чох бөјүк јери вэ гиймәти олан ики Худафәрин көрпүсү хилас едил-мәлидир. Арајыш вермәк истәјирәм. Иран илә бағланан мугавилә үзрә Араз үстүндә даһа бир су анбары тикилмәси нәзәрдә ту-тулмушдур. Ишләр артыг кетмәкдәдир вэ ләјһә үзрә һәр ики көрпү сујун алтында галыб мәһв олмалыдыр. Һалбуки, бу көрпү-ләр Азәрбајчан ме'марлыг фикринин вэ сәнәтинин тајы бәрәбәри олмажан надир инчиләрдир. Көрпүнүн бири 15 тағлы, о бири исә 11 тағлыдыр. Мугајисә үчүн хатырладым ки, бу бөјүклүкдә — 15 вэ 11 тағлы көрпүләр нәинки Азәрбајчанда, Загафгазијадә вэ өн Асијадә демәк олар ки, јохдур. Бу, 15 мәртәбәли көјдәләни бул-дозерин ағзына вериб мәһв етмәјә бәрәбәрдир. Әкәр белә бир чинајәти өз әлләримизлә етсәк, дүнјанын мәдәни халглары бизи лә'нәтләмәзми? Бу чинајәти тутсаг, бундан сонра тарихимиздән вэ тарихи ирсимиздән бир халг кими данышмаға бизим мә'нәви һаггымыз олармы? Вә, нәһајәт, ахы бу көрпүләр Шимали Азәр-бајчаны Чәнуби Азәрбајчанла бағлајан јеканә телләрдир. Инди бу телләри биз өз әлләримизлә кәсмәк сәвијјәсинә «учалмышыг-мы?» Мәкәр бизим учалығымыз бунданмы ибарәтдир?

Јухарыда адларыны чәкдијим јүксәк тәшкилатлар дәрһал ишә гарышмалыдыр. Ичтимайјәти сәфәрбәр етмәји исә биз өз бојнумуза көтүрмәлијик. Елин күчү селин күчүдур. Јәгин ки, һамыныз «Известија» гәзетинин 6 апрел (1989-чу ил) тарихли нөмрәсиндә «Проект века... но какого?» адлы мөгәләни охуму-сунуз. Көрүн, Күрчүстанын елми ичтимайјәти, зијалылары вэ республиканын рәһбәр тәшкилатлары бөјүк бирлик һисси илә Арагви чајынын ахары боју Шимали Гафгаза чәкиләчөк дәмир јолунун еколожи јарарсызлығыны нечә сүбута јетирмишләр.

Икинчи тәклифим: республикада тарихи абидәләри горужан чәмијјәт вар. Анчаг кағыз үзәриндә, рәһбәри дө Гурбан Хәлилов јолдашдыр. Тәклиф едирәм, бу чәмијјәт бу јахынларда Азәрбај-

чан КП Мәркәзи Комитәси јанында жаранмыш «Мүшавирә» гру-пунун ихтијарына верилсин. Јалһыз бу јолла бу чәмијјәтин фәа-лијјәтини кағыз үзәриндән чыхарыб практик фәалијјәт ахарына вэ ичтимайјәтин нәзәрәти алтына алмаг олар.

Бир чох мәдәни милләтләр халгын тарихинә әбәди дахил олан көркәмли Дөвләт хадимләрини, сәркәрдәләрини, елм вә мәдәниј-јәт хадимләрини ади гәбристанлыгдә дежил, хүсуси хијабанларда вэ Пантеонларда дөфн едирләр. Бу хијабанлар вэ Пантеонлар халг үчүн мүгәддәс анд јери һесаб олунур.

Биз бунун бирини јох, икисини јаратмышыг. I вэ II дәрәчәли. Амма бу дәрәчәләрин нечә вэ нәјә әсәсән тә'јин олундуғуну һәлә һеч кәс билмир. Көтүрәк, биринчи дәрәчәли фәхри хијабанымы-зы. Инди көрәк, бурда јатанларын һамысы һәгигәтән халгын фәх-ридрими? Халгын фәхри олмәдан, кәстәришлә фәхри хијабанда јатан мәрһумларын руһу мәни бағышласын. Ахы, ад, үнван ма-һијјәтә ујғун олмалыдыр.

Биринчи дәрәчәли фәхри хијабанда Һ. Зәрдаби, Үзејир бәј вэ С. Вурғунла јанашы елә адамлар јатыр ки, дөфниндән 5—10 ил сонра ки олдуғуну билмирик. Баш дашынын үстүндәки ад вә фамилија һеч нә демир. Әкәр мәрһумун дашыдығы ад һеч нә демирсә, о, нечә фәхрә чеврилиб Фәхри хијабанда јатмаг һүгуғу газанмышдыр? Бу суала нечә чаваб верәк?

Бәс, бу фәхри хијабанын мүјјән бир статусу олмалыдыр, ја јох?

Чох фикирләшәндән сонра мә'лум олур ки, бу мәрһумлар вә-вифәләринә көрә бура дүшүбләр.

Унудулур ки, мөвгә вә вәзифә шәхсин маһијјәти ола билмәз. Тә'јин илә верилән үстүлүк әмрлә дө алыныр. Бир маһијјәт ки, тә'јин вә әмрлә верилир вэ алыныр, ону адамын шәхси үстүлүју һесаб етмәк олармы?

Республикамызда шәһәр вэ кәндләримизин тарихи адлары-нын, һабелә күчә вэ мәһәллә адларынын бәрпасы саһәсиндә хәјли иш көрүлүб. Лакин һәлә тамамилә гуртармајыб. Бу саһәдә алим вэ зијалыларымызын үзәринә чох бөјүк мәс'улијјәт дүшүр.

Мәркәзи мәтбуатда Сталинин, Беријанын ифшасы илә әләгә-дар материаллар чап олунур. Бу материаллар шәхсијјәтә пәрәс-тиш дөврүнүн нөгсанларыны, өлкәјә вэ минләрлә күнаһсыз мү-гәсирә тутдуғу диваны бүтүн ејбәчәрлији илә үзә чыхарыр. Бәс, Бағыровун, Маркарјанын, Григорјанын, Јемелјановун төрәтдији чинајәтләр нә заман бизим мәтбуатда өз әксини тапачаг? Н. Нә-риманова атылан бөһтанлар бәрәдә нә вахт јазылачаг? Бу саһә-нин мүтәхәсисләри нијә сусурлар?

Бир гәјдим дө исламла бағлыдыр. Билдијимиз кими, Русија-да христиандығын гәбул едилмәсинин 1000 илији тәнтәнә илә

гејд олунду. Бу, әлбәттә, чох бөјүк һадисәдир, демократија вә ашкарлыг принципляриндән ирәли кәлир вә Русијанын тарихи-мәдәни һәјатында чох мүнһүм рол ојнамыш бир амилә объектив мүнәсибәтин нәтичәсидир. Белә бир тарихи анда мән истәр-истәмәз ислама олан биртәрәфли мүнәсибәти јада салмаја билми-рәм. Һәр бир әдәбијјатчы, мәдәнијјәт тарихи илә мәшғул олан һәр бир кәс билир ки, ислам дининин маһијјәтини, гајда-танунларыны, фәлсәфәсини, инсана мүнәсибәтини вә с. бил-мәдән, өјрәнмәдән, Азәрбајҗан вә үмумијјәтлә, Шәрг мәдәнијјә-тинин вә әдәбијјатынын мин бир мәсәләсини ачмаг, тәһлил етмәк мүмкүн дејил. Она көрә дә классик әдәбијјатымыза аид нечә-нечә тәдгигат иши жарымчыгдыр, гаршысына гојдуғу проблеми бүтүн тамлыгы илә ишыгландыра билмир. Неч олмаса, Нәсимини ја-дымыза салаг. Мәнә белә кәлир ки, исламын тәдгигинә, өјрәнил-мәсинә, бир предмет кими тәдрисинә мүнәсибәт дәјишмәли, бу саһәдә әсаслы ишләр көрүлмәлидир.

Биз бу күн тарихи абидәләримизин горунмасындан, вахтилә һагсыз тәғибләрә мәруз галан, ады мәдәнијјәтимизин тарихин-дән зорла илинән шәхсијјәтләримизин гануни һүгугларынын бәрпа олунмасындан, јадаычылыгларынын лазыми сәвијјәдә өјрәнilib, тәблиг олунма зәрурәтиндән үрәк ағрысы илә сөз ачырыг. Бу, тәкчә јаддаш вә тарих гаршысында өвладлыг борчу-музу јеринә јетирмәк дејил, бу һәм дә бу күнкү вә кәләчәк нә-силләрә өрнәк олмаг, нечә вә һансы идеал наминә јашамаг, халг-ын тарих боју јаратдығы мәнәви дәјәрләрә сәдагәт вә еһтирам бәсләмәји бачармаг руһуну тәлгин етмәк демәкдир. Чүнки, ке-ч-мишимизи јадда сахламасаг, бу күнүмүзү вә ән башлычасы исә сабаһымыз да дүзкүн гијмәтләндирә билмәрик. Бу бахымдан, чох зәрури вә һәддән артыг инчә олан бир мәсәләни гејд етмәкәк олмәз. Бу, кадр мәсәләсидир. Ачығыны дејим ки, биздә идеја, фикир ерозијасы олдуғу кими, кадр ерозијасы да баш верир. Он-ларла, јүзләрлә истә'дад саһибсизликдән, биканәликдән, архасыз-лыгдан өзүнә лајигли јер тапа билмир, дахили тәләбатына ујғун кәлмәјән ишлә мәшғул олур вә беләликлә дә јаваш-јаваш мә-нәви күчүнү, енерјисини итирир, ерозијаја уғрајыр. Бунун әвә-зиндә исә елмә, сәнәтә о гәдәр дә дәхли олмајан адамла-ра, ким-ләринсә достуна, гоһумуна, јахынына хусуси «парник» шәраити ја-радылыр вә јарымистә'дад јаваш-јаваш дијирләнәрәк, онларла, јүзләрлә истә'дадлынын тәләјини һәлл едир. Аталарымыз дејиб-ләр: «Дад јарымчыг әлиндән». Чох тәәссүф ки, тәләјимиз чох вахт белә јарымчыгларын әлинә дүшүр, она көрә дә үмумитти-фаг вә дүнја мигјасына чыха билмирик, адамларда вәзифә хә-тәлији ән-әди һалыны алыр, кечәсини күндүзүнә гатыб елмин, сәнәтин ади зәһмәткеши, фәдаиси олмаг арзусу илә јашајанла-

рын сајы исә кет-келә азалыр. Белә олмәз! Истә'дадлы илә ис-те'дадсыз бир тәрәзијә гојмагла, бә'зән истә'дадсыз әслиндә лајиг олдуғундан даһа јүксәк бир шәраит јаратмагла, адамла-рын бизә вә һәгигәтә, әдаләтә олан инамыны итирир, милли ел-нимизин, милли мәдәнијјәтимизин сабаһы наминә Фәрһад кими күлүнк чалмаға һазыр олан нечә-нечә кәнч истә'дадын гәлбин-дәки јадаычылыг мәш'әлини сөндүрүрүк.

БИРЛИЈИ ӘЛДӘН ВЕРМӘЈӘК

(Мәгалә мұәллифин

Азәрбајҗан телеви́зијасы вә радиосу илә чыхышынын мәтни әсасында јазылмышдыр)

Биз инди сон дәрәчә ағыр күнләр ичиндәјик вә бу күнләрдә адичә бир сәһв һамымыза чох баһа баша кәлә биләр. Она көрә дә мән халғыма биринчи нөвбәдә тәмкин арзулајырам. Тәмкин! Әлбәттә, демәк истәмирәм ки, халгым өз мүбаризәсини дајандырмалыдыр. Гәтијјән јох! Сон күнләрдә чох көзәл бир ифадә тез-тез тәқрар едилир: «Халг сөзү — һагг сөзү».

Халг өз һаггыны тәләб еләјир.

Биз митингә, нүмајишә бәхтәврликдән чыхмамышыг. Дәр-димиз бир күндә, ики күндә јаранмајыб, бу, бир илин, ики илин дәрди дејил. Даһа сәбримиз түкәниб. Она көрә дә халг өз үрә-јиндәкиләри ачыг билдирир вә өз һаггыны тәләб едир. Халгын тәләбинә исә биканә галмаг олмәз.

Нүмајишдә халгын тәләбләриндән бири — Дағлыг Гарабағын мухтаријјәтинин ләғв олунмасыдыр. Ахы, нечә илләр боју неч бир мухтаријјәтә малик олмајан 200 мин азәрбајҗанлы, нәһајәт, Ермәнистанда јашамаг һүгугундан да мәһрум едилди. Өзү дә зорла, вәһшиликлә мәһрум едилди. Белә олан сурәтдә Дағлыг Гарабаг Мухтар Вилајәти ләғв олунмалыдыр. Халг буну тәләб едир вә мән дә буна тамамилә шәрикәм. Она көрә дә бу барәдә Азәрбајҗан ССР Али Советинә, ССРИ Али Советинә вә Ермә-нистан ССР Али Советинә телеграмлар көндәрмишәм. Бир нечә саатдан сонра телеграмларын үнван саһибинә чатдығына даир мәлумат кәлди. Онлар нә чаваб верәчәкләр, өзләри биләрләр. Күман едирәм, мәнфи чаваб алынчаг. Нә олар, демәли, биз дә Али Советин фөвгәл'адә сессиясыны чағырыб Дағлыг Гарабаг Мухтар Вилајәтини ләғв етмәлијик.

Халгын икинчи тәләби беләдир: «Гарабаг» тәшкилатынын

бүтүн үзвләри чәзаландырылмалыдыр. «Гарабаг» тәшкилатынын үзвү олан «саггалылар» чәзаларыны алмалыдырлар. Погосжанларын, манучаровларын вә башгаларынын дәрси верилмәлидир. Мән һәлә бу ишә башлајан Аганберјаны, Зори Балајаны вә саирләрини демирәм.

Халгын тәләбләри чохдур. Ән мүнүм тәләбләрдән бири Азәрбајчан дилинә, тарихинә, мәдәнијјәтинә аиддир. Бойнумуза алағ ки, (әкәр бойнумуза алмасағ, халғ бизимлә ајры дилдә данышар), дилимизин башына ојунлар ачмышығ. Әслиндә, халгын дилини әлиндән алмышығ. Узун илләр боју — 40 ил, 50 ил бундан әввәл дә Азәрбајчан халгынын дили ишләнмәјиб дәвләт идәрәләриндә. Мәкәр бизим халгын дили олмәјиб?

Вахтилә «Латын дили» адлы шә'р јазмышым. Дејирдим ки, инди Јер үзүндә латын дилиндә данышан халғ јохдур, амма дил галыб. Елә халғлар да вар ки, өзү јашајыр, дилини өлдүрүбләр. Бу шә'рә көрә башыма чох мүсибәт кәтирибләр — сән нәји нәзәрдә тутурсан, кими нәзәрдә тутурсан? — дејә сорурдулар. Билдириләр, чох көзәл билдириләр ки, мән нәји, кими нәзәрдә тутурам. «Ана дили» шә'римдә исә демишәм ки, еј өз доғма дилиндә данышмағы ар билән, фасонлу әдәбазлар, руһунузу охшамыш гошмалар, телли сазлар, бунлар гој мәним олсун, анчағ Вәтән чәрәји сизләрә гәним олсун!

Гәним олмады. Беләләри вәзифә башына чыхарылды, халгы тапдаладылар, јәни халгын дилини, тарихини, мәдәнијјәтини... Бир халгын әлифбасы нечә дәрәҗә дејишдириләрмиш? Бир халгын тарихини нечә дәрәҗә дејишмәк олар? Каһ мидијалы олуруг, каһ фарсын төр-төкүнтүсү... Кәлин, бирдәфәлик гәтијјәтлә дејәк: Азәрбајчан түркләридир бу халғ!

Тарихчиләри тәгсирләндириләр ки, онлар тарихимизә даир санбаллы әсәрләр јаратмышлар. Нечә јаратсынлар? Јухарыдан бујурмушлар ки, халгын тарихини белә јазмалысан, ону мидијалы адландырмалысан. Бәс заваллы тарихи һара кетсин, һарадан мә'лумат кәтирсин ки, биз мидијалыјығ?

Бақы Дәвләт Университетинин, педагожи институтларын, али мәктәбләрин Азәрбајчан фәкултәләрини гуртаранлар иш тапа билмирләр. Бурада башга милләтләрә иш вар, амма Азәрбајчан халгынын оғланларына јох! Мәчбур олуб кедирләр узағлара. Орада өзләринә иш ахтарырлар. Азәрбајчан халгынын минләрлә чаваны кедиб кәнарда ишләјир. Гызларымыз әрә кедә билмирләр. Евдә галыб гарыјырлар. 40—45 јашында гызларымыз вар. Чүнки оғланларымыз бир тикә чәрәк үчүн кедиб узағларда чалышырлар. Бу чүр һаллара сон гојулмалыдыр!

Азәрбајчан дилини дәвләт дили сәвијјәсинә галдырмалыјығ. Көрәк ким чүр'әт еләјиб халгымын дилини ишләтмәјәчәк! Ана

дилиндә даныша билмәјән назирләрдән, идәрә вә тәшкилат башчыларындан рәһбәрми чыхар?

Бүтүн бунлардан сонра мән јенә дә гајыдырам сөзүмүн әввәлине. Кичирик бир сәһв бизи фәләкәтә апар биләр. Сумгајыт һадисәсини бир хәјрдә, бир шәрдә бизим башымыза чыхырлар. Аманын күнүдүр, Сумгајыт һадисәси тәкәрар олунмамалыдыр! Биз гәлби јумшағ милләтик. Биз вәтәнпәрвәр милләтик, биз инсанпәрвәр милләтик. Кәлин, инсанпәрвәрлијимизи сахлајағ, һуманизмимизи горујағ. Тәмкинли олағ, кичик бир сәһвә белә јөл вермәјәк. Амма мүбаризәмизи давам етдирәк!

Деликләримиз јеринә јетмәлидир. Халгыма инди бирчә шәј су вә һава кими зәруридир: бирлик!

Нојабр, 1988.

АҒРЫЛАРЫМЫЗ, ДӘРДЛӘРИМИЗ

Он биринчи чағырыш Азәрб. ССР Али Советинин нөвбәдәнкәнар онунчу сессиясындакы чыхышдан

Биз бу күн тарихимизин чох мүрәккәб, зиддијјәтли вә тәһлүкәли күнләрини јашајырығ. Әкәр бу күн рус јазычылары — «Вәтән тәһлүкәдәдир. Кәлин бу һагда дүшүнәк!» — дејирләрсә, биз «Вәтән дә, халғ да, милли варлығымыз да, шәрәф, намус вә гејрәтимиз дә тәһлүкәдәдир!» — демәлијик. Буну баша дүшмәк, дәрк етмәк лазымдыр. Һәм дә билмәк лазымдыр ки, бу тәһлүкә глобал характер дашыјыр. Сон вахтлар түркдилли халғларын башына кәтирилән ојунлар елә-белә, тәсадүфи дејил. Мәсәлә бизим дүшүндүјүмүздән даһа дәриндир. Әкәр биз бу тәһлүкәни анламасағ, онун дәрин көкләрини арашдырыб тапмасағ, она гаршы әкс тәдбирләр көрмәјиб, сәдәләвһлүк вә сијаси корлуг көстәрсәк, кәләчәк вә тарих гаршысында утанмалы олачағығ.

Мән бу күн бу јүксәк күрсүдән Азәрбајчан Халғ Чәбһәсинин рәсми органлар тәрәфиндән танынмасы мүнәсибәтилә халгымызы тәбрик едир вә халгын тәләбләринә сәс вердијинә көрә сәләһијјәтли органлара миннәтдарлығымы билдирәм.

Артығ халғ чәбһәси халгын истәк вә арзуларыны, халгын ирадәсини вә гүдрәтини тәмсил едән бир гүввә олдуғуну тәсдиғ етди. Халғ чәбһәси јалныз вә јалныз халға архаландығындан халғ да она инаныр вә онун архасынча кедир. Өз исти кабинетини, көзәл күзәрәныны вә бөјүк имканларыны әлдән вермәк истәмәјәнләрин халғ чәбһәсинин үзвләринә атдығы бәһтанлар артығ

өтрү шәраит јарадылмышдыр. Инди ајдын олур ки, ән чох азәр-
бајчанлы јашајан өлкә гоншу Түркіјәдир. Демәли, мұвафиг
ишләрин Бақыда вә Анкарада апарылмасы үчүн консуллуғ ачыл-
малыдыр. Суал олунур: Суверендијиндән сөһбәт кедән респу-
ликаја белә мәсәләләри һәлл етмәк һүғугу вериләчәкми, јохса
јенә дә илләрлә сәјсыз-һесабыз Москва идарәләринин гапыла-
рына дөјмәли олачағыг?

Суверенлијин иғтисади тәрәфинә кәлдикдә, мән бизим иғти-
садијатчыларын ишинә гарышмағ фикриндә дејиләм. Анчаг ону
демәк истәјирәм ки, республиканын иғтисади һүғусузулуғу һеч
бир өлчүјә сығышмыр. Мисал үчүн, гыз-кәлиндәримизин сағлам-
лығы, көрпәләримизин шикәстлији вә күтләви гырғын һесабына
јетиширилән памбығы көтүрәк. Памбыгдан алынән маһлычын
јалныз 12 фәизи республикамызда сон мәһсула чевриләр, гала-
ны исә су гијмәтинә башга республикалардакы тохучулуг мәр-
кәзләринә апарылар, онлара милјонларла кәлир кәтирир.

Кәлин етираф еләк ки, биз өз торпағымызын, тәбии сәрвәт-
ләримизин, дөвләтимизин әсл саһибләри дејилик. Бизи бу һү-
гулардан мәһрум етмишләр. Бизи сөзүн әсл мәнасында өз
торпағымызда муздлу көләјә чевирмишләр. Нә үчүн Азәрбајчан-
да олан сәнајә мүәссисәләринин 93 фәизи иттифаг табелијиндә
оламылдыр? Нә үчүн милли кәлир балансында нефт чүз'и чәкијә
мәликидир? Нә үчүн Азәрбајчан ССР-нин хаммал базасына
чеврилмишдир? Алимләримиз һесабламышлар ки, тәкчә памбыг
саһәсиндә хаммал ихрачына көрә республика һәр ил ики мил-
јард манатдан чох, шәраб мәмулаты саһәсиндә исә тәғрибән 3
милјард манат итирир. Түтүн, јун, тәрәвәз вә диқәр кәнд тәсәр-
руфаты мәһсуллары саһәсиндә дә вәзијјәт беләдир. Баша дүшә
билмирәм, биз нә үчүн өз јунумузу һазырлајыб Ермәнистана
вермәлијик ки, онлар һазыр мәһсул истәһсал едиб газансынлар?
Јә'ни, бизим јун парча, јундан кејим шејләри тохумаға да габи-
лијјәтимиз јохдур? Бәлкә ишчи гүввәси чатышмыр? Јох! Әксинә,
һазырда республикада тәхминән 400 минә јахын ишсиз вар. Һә-
лә мән јайда памбыг бечәриб јыған, гышда ишсиз галан 100 мин-
ләри демирәм. Республиканы она көрә бу күнә салыблар ки,
онун чаванларынын хејли һиссәси ишсизлик дәрдиндән респу-
ликадан чыхыб кетсинләр. Һәр ил республикадан кедәнләрин
сајы 5—6 мини кечир. Азәрбајчанын Зағафғазияда иғтисади,
елми-техники чәһәтдән гүдрәтли, күчлү республикаја чеврилмә-
синә гаршы чох күчлү мүғавимәт кәстәрилир. Бурада стратеги-
я мәсәдләр кизләнир. Торпағларымыза көз диқәнләр бизи мин
илләр боју јашадығымыз доғма јерләрдән сыхышдырмағ план-
лары һазырлајыб, ону һаранынса көмәји илә һәјата кечирмәјә

чалышанларын нә мәғсәд күддүкләрини баша дүшмәк үчүн бө-
јүк ағыл саһиб олмағ лазым дејилдир.

Бизим милли кәлиримиз Ермәнистандан 2 дөфә, әһалимиз
2,1 дөфә чохдур. Бәс бүдчәмиз нәчә? Республикамызда милли
кәлир истәһсалынын һәчми, әһалинин сајы вә әразимиз Күрчүс-
тандан чохдур, бөјүкдур, амма иттифаг бүдчәсиндән бизә ајры-
лан вәсант һәмишә Күрчүстандан аз олур. Нијә?

Бу онунла әлағадардыр ки, торпағына, халғына јох, отурдуғу
курсүјә, вәзифәјә бағлы олан мангуртларын бағағына нә тулла-
салар, онунла разылашыр. Вәтән вә милли һиссини итирмишләр
бизә башчылығ етмишләр. Нә мәркәздә, нә дә республикада би-
зим ишбиләнләримизи, баша дүшәнләримизи јахын гојмамыш-
лар. Она көрә дә биз белә бир фәиәли вәзијјәтә дүшүшүк.

Республикада иғтисадијјатын структуруну көклү сурәтдә дө-
јишмәклә иғтисади мүстәғиллик газанмағ олар. Анчаг бу јолла
биз республикамызы башга республикаларын хаммал базасы
вәзијјәтиндән чыхара биләрик. Хаммал базасы сәңијјәсиндә олан
иғтисадијјат исә һамыја мәлумдур ки, мүстәмләкә сәңијјәли иғ-
тисадијјатдыр. Әсас варидатымыз олан нефти биз нәчә саты-
рыг? Тону 35 маната. (Дүнја базарларында исә нефтин тону ор-
та һесаба 140 доллара кедир). 1987-чи илдә чыхарылан 13
милјон тон нефт республикаја 455 милјон манат кәлир кәтир-
мишдир. Бу милли кәлирин јалныз 3,9 фәизинә бәрабәрдир. Биз
әслиндә гызылы хаммал ады илә чөп гијмәтинә сатыб, өзкәләри-
нин бизим хаммалдан дүзәлтдији мәһсулу гызыл гијмәтинә
алырыг.

200 минә гәдәр азәрбајчанлыны өз доғма торпағларындан
говмағ, Ермәнистаны монореспублика етмәк дашнакларын чох-
данкы арзусу иди. Бу арзуларына чатдылар. Онлар бу иши һәја-
та кечирәркән Ермәнистанда олан орду нәинки бу ишә мане
олмады, әксинә, онлара көмәк етди. Азәрбајчанлылары сонунчу
адамынадәк Ермәнистандан говандан сонра ермини зијәлилары
тә'чили оларағ Али Советин нөвбәдәнкәнар сессиясыны чағыр-
мағы вә һәмин сессияда «Азәрбајчанда вә Дағлыг Гарабағда
јашајан ермәниләрин тәһлүкәсизлијини горумағ» мәсәләсини
ирәли сүрдүләр. Демәк, онлар азәрбајчанлыларын Ермәнистан-
дан говулмасыны гануни һал һесаб едир, анчаг Азәрбајчандан
ермәниләрин өз хошларына көчмәсини исә ганунсуз сајыр, бизим
дахили ишләримизә гарышмағы белә лазым билирләр. Адамы
дәһшәт көтүрүр. Көрәсән, бу һаггы онлара ким вериб? Дејәк ки,
биз буна да дөздүк. Бәс арамызда һәгигәти вә әдаләти бәрпа
етмәк миссиясыны бојнуна көтүрән Москва нијә онлара демир
ки, Ермәнистандан говдуғунуз азәрбајчанлылар инсан дејилди?
Бәс онларын һаггы јохдур? Нә үчүн онларын өз доғма торпағ-

ларындан говулмасыны сиз эдалэт һесаб едирсиниз? Экәр бу эдаләтдирсә, ермәниләрин Азәрбајчандан өз хошлары илә көч-эдаләтдирсә, ермәниләрин Азәрбајчандан өз хошлары илә көч-мәсини нијә эдаләт һесаб етмирсиниз?! Сиз һәлә бу ишдә суверен Азәрбајчан республикасынын ишинә бармаг узадырсыныз? Кө-рәсән, бу мәсәләрдә Москва нијә сусур?! Бу бир јана галсын, нијә Москва гәзетләри онларын бу һәрәкәтини ифша етмир?

Мән баша дүшә билмирәм, нә вахта гәдәр биз мәркәзи гәзет-ләрин биртәрәфли мөвгејинә дөзмәлијик? Нә вахта гәдәр мәркәзи гәзетләр бизи һағлы икән һағсыз, онлары һағсыз икән һағлы ки-ми гәләмә верәчәк, бизим һағлы төләбләримиз барәдә сусачаг-лар?

Бир нечә кәлмә дә суверенлијин мәдәни тәрәфи барәдә. Бу-рада биринчи көстәринчи дилимизин дәвләт дили статусунун сөз-дә јох, ишдә тәмин олунмасыдыр. Бизим МК-нын һазырладығы сәнәд бүгүнкү төләбләрә чаваб вермир. Азәрбајчан дилинин керчәк дәвләт дили һүгугу тәмин олунмалы, бүтүн дәвләт вә ичтимаи идарәләр каркүзарлыг ишләрини бу дилдә апармалы, Азәрбајчан дили илә јанашы рус дилинин милләтләрарасы үн-һасијјәт вәситәси кими һүфузу сахланмалыдыр. Дәвләт дили һа-гында сәнәддә халгымызын ингилаби-мәдәни кечмишинин бәхш етдији, елми бахымдан дилимизин ганунларына там ујғун кәлән латын әлифбасы да халга гәјтарылмалыдыр.

Мән сөзүм бөјүк вәтәнпәрвәр журналист Өмәр Фаиг Не-манзадәнин 1917-чи ил јанварын 18-дә «Ачыг сөз» гәзетиндә јаз-дығы ашағыдакы сөзләрлә битирмәк истәјирәм: «Биздә, бизим һасијјәтимиздә өзкәләрлә олан достлуғун давамы үчүн, өзүмү-зүн мәнфәәтимиз, өзүмүзүн төһлүкәдә олдуғуну дүшүнмәмәк адәти вар, һәм дә чохдан вар.

Бу һасијјәт јалныз тәк-тәк кишиләрин бејинләриндә дејил, милләтимизин руһунда, ичтимаи әхлағымызда көкләнмиш, мөн-кәмләнмишдир.

Достлуғ хәнчәри илә јараланмағ вә о јаранын ачысыны дүј-мамағ икидлији биздә чохдан милли әхлағ јерини тутмушдур.

Ишдә бу јаман адәт вә һасијјәтимизин зәрәри бу күн елә артмыш, достлуғ јолу илә милли мәнфәәтимизә ендирилән бал-танын ачысы бу күн елә шиддәтләнмишдир ки, артыг ону дүј-мамағ, анламамағ, ашкар бизим габалығымызы, гуру чаһилля-јимизи билдирир.

Вахтдыр ки, биз дә бу һәгигәтләри ганыб јашамаға лајяғ олдуғумузу, милләтимизин шәрәфини ловғалыг илә јох, әмәл-ләримизлә, көмәјимизлә көстәрәк!».

Сентјабр, 1989.

РЕСПУБЛИКА РӘҲБЭРЛӘРИНӘ ДЕПУТАТ СОРҢУСУ

1. ССРИ Конститусијасынын 119-чу маддәсинин 14-чү бәнди үзрә ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әти «ССРИ-нин мүдафиәси вә онун вәтәндашларынын төһлүкәсизлији мәна-фејинә ујғун оларағ өлкәдә, һабелә ајры-ајры јерләрдә һәрби, јахуд фөвгәл'адә вәзијјәт е'лан едир — бу мәсәләни мүттәғи республиканын Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти илә һөкмән мү-закирә едилмәси шәрти илә; көстәрилән һалларда ССР Иттифа-ғынын вә мүттәғи республикаларын дәвләт органлары тәрә-финдән һәјата кечирилән хусуси идарәетмә формаларыны тәтбиғ едә биләр».

С о р у ш у л у р. Белә исә, нә үчүн Дағлыг Гарабағ Мухтар Вилајәтиндә һәјата кечирилән хусуси идарәетмә формасында республиканын дәвләт органлары әмәли сурәтдә иштирак етмир?

Дағлыг Гарабағда партија вә дәвләт органларынын, иғтиса-дијјәтин республика табелијиндән чыхарылмасыны, тарихән мөвчуд олан әләғәләрин позулмасыны нә илә изаһ етмәк олар? Азәрбајчан ССР-ин әрази вә дәвләт суверенлијинин горунмасы үчүн республика һөкүмәти нә етмишдир вә нә етмәк фикриндә-дир? Бунула бағлы А. Волскинин башчылыг етдији Хусуси Идарә Комитәсинин мөвчуд ганунчулуға ујғун кәлмәјән фәали-јәтинин гаршысы нә үчүн алынмыр? Бүтөвлүкдә бу Комитә гаршысында гојулан вәзифәләри јеринә јетирмәдији һалда онун сахланмасына еһтијач вармы?

2. Ермәнистан ССР-ин суверен Азәрбајчан дәвләтинин дахи-ли ишләринә кобудчасына гарышмасына, онун әсассыз әрази иддиаларына нә үчүн сијаси гүмәт верилмир вә онларын гар-шысы алынмыр? Нә үчүн бу барәдә Азәрбајчан ССР һөкүмәти тәрәфиндән ССР Иттифағы һөкүмәти гаршысында, ССРИ халг депутатлары гурултаји вә ССРИ Али Совети гаршысында мә-сәлә галдырылмамышдыр? Бу мәсәләләр үзрә бејнәлхалг сәла-һијјәтли органлар гаршысында биз нә үчүн мәсәлә галдыр-мырыг?

3. ССРИ Дахили Ишләр Назирлији гошун һиссәләринин Дағ-лыг Гарабағда биртәрәфли, гејри-объектив, ачыг-ашкар гәрәзли мөвгејини нә илә изаһ едирсиниз?

4. Дағлыг Гарабағда Азәрбајчан ССР-ин Конститусија һүгү-ларыны кобудчасына позарағ республиканын сәләһијјәтинә аид олан идарәчилик мәсәләләринин иттифағ органларына вә башга республикаларә верилмәсинә нечә бахырсыныз?

5. Дағлыг Гарабағда һакимијјәти өзбашына әлә алмағ чәһ-дәни нечә гүмәгләндирирсиниз? Мә'лум дејилми ки, гүввәдә олан

чинајет ганунверичилијина көрә һакимијјәти әлә кечирмәк мәгсәди илә сун-гәсд дүзәлтмә хүсуси тәһлүкәли ән ағыр дәвләти чинајет — вәтәнә хәјанәт кими гиймәтләндирилик. Беләдирсә, нә үчүн үздәнираг «милли шуранын» тәшкилатчылары мәс'улијјәтә чәлб едилмирләр? Дағлыг Гарабағда Азәрбајҗан ССР-ин ганунлары артыг өз гүввәсини бүтүнлүклә итирмәмиши?

6. Ермәнистан ССР-дә узун илләрдән бәри мутәмади олараг азәрбајҗанлылара гаршы дүшмәнчилик тәблиғаты апарылмасы, онларын әмлакыннын талан едилмәси, өzlәринин шил-күт едилиб говулмасы, Ермәнистан ССР-ин Гутарк районунун Шаумјан кандиндә бир күндә 12 нәфәр азәрбајҗанлынын елдүрүлмәси, башларынын кәсилиб мејитләринин јандырылмасы нә үчүн республика Али Советиндә музакирә едилмәмиш, она сијаси гиймәт верилмәмиш, һөкүмәт тәрәфиндән рәсмән писләнилмәмишдир? Нә үчүн бүтүн бу мәсәләләрә республиканын али һакимијјәт органынын депутат корпусу өз мүнәсибәтини билдирмәмишидир?

ШӘНБӘ КЕЧӘСИНӘ КЕДӘН ЈОЛ

Гарабағ һадисәләри башланандан индијә гәдәр әлимә гәләм аланда бүтүн вүчүдүм ләрзәјә кәлир. Гәләм ичимдәки гәзәби вә е'тиразы истәдијим шәкилдә јазыја чевирә билмир. Ниддәтим вә гәзәбим фикрими дәгиг ифадә етмәјә имкан вермир. Чүнки халгыма едилән көзкөрәси зүлм о гәдәр бәјүк, һагсызлыг о гәдәр дәһшәтлидир ки, бунлары инсан ағлы дәрк едә билмир.

Зүлмүн вә һагсызлыгын бу дәрәчәдә ола биләчәјини тәсәввүрүмә кәтирә билмәздим. Өз көзләримлә көрсәм дә ағлымла гәбул едә билмирәм. Гәлбимә вә ағлыма сығмајан бу дәһшәтләри вә үстүмүзә јағыш кими јағдырылан бөһтанлары һансы сөзүн гүдирәти илә дејим? Һансы ифадәләрлә чүмләләрә дүзүм? Шаһиди олдуғум бу мүсибәтләр һеч бир дилин мәһдуд грамматик гајда-ларына сығышмыр... Ермәни мафијасы о гәдәр күчлүдүр ки, јалан вә ујдурмалары илә бизим һәгигәтимизи бучаға ғысмыш, биз исә нә едәчәјимизи дә билмирик. Бурада дејибләр ки, огру елә ғышгырды ки, доғрунун бағры јарылды. Биз тәк галмышыг, сәсимизә һај верән јохдур. Һәтта јахын гоншумуз, динбир гардашымыз, Дағыстанын халг шаири Р. Һәмзәтов да јүксәк сәвијәлин бир музакирәдә Гарабағын Мәркәзә табе олунмасыны тәк-лиф етди. Халг шаири Н. Хәзри бунунла әләгәдәр јаздығы мәғаләсиндә она чох тутарлы чаваб верди. (Бах: «Јени фикир» гәзәти, 1990, № 3—4).

Ермәни лоббисинин бүтүн дүнјаны әлә алдығы бу күнләрдә Москва мәтбуатындан тутмыш бүтүн дүнја мәтбуатына гәдәр һамысы үнванымыза бөһтанлар јағдырыр. Бу јердә И. Чавчавадзенин мәшһур сөzlәри јада дүшүр; чүнки вахтилә ејни мүсибәти ермәниләр күрчүләрин дә башына ачмышды. И. Чавчавадзә јазыр: «Куја ки, биз һеч бир вахт олмамышыг вә санки һеч бу күн дә јохуғ... руһән јохсул, дүшүнчәсиз, сәфәһ, азғын, савадсыз, мәдәнијјәтсиз, е'тибарсыз, икиүзлү, горхак — бах, будур онларын тәсәввүрүндә бизим мә'нәви вә физики варлығымызын мәнзәрәси! Өз хејирләринә бизим адымызы алчалтмаг, јох етмәк истәјән ермәниләрин сөзү илә көрүн биз нә имишик вә бу күн нәјик. Онлар сөzlә вә јазылары илә бүтүн дүнјаны инандырмаға чалышырдылар ки, биз мәһз кечмишдә дә белә шәрәфсиз вә ләјагәтсиз олмушуг, бу күн исә ондан да бәтәрик».

Бу сөzlәри И. Чавчавадзә елә бил бу күн бизим һаггымызда демишидир. Бөјүк јазычы сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Ермәниләр мәнлијимизи тәһгир етмәк, милли ләјагәтимизи тапдаламаг-ла кифајәтләнмир, бизи јер үзүндән јерли-дибли силмәк үчүн бүтүн тарихимизи, салнамәimizi, тарихи јадикарларымызы, абидәләримизи пуча чыхарыр, бизә мәнсуб олан һәр шеји... мүхтәлиф һијләләрлә өzlәринә чыхырлар... Нәдән өтрү тоз-думаны галдырылыб, нәдән өтрү белә һај-һәшир гопарылыб, кәј курулдајыб, илдырым чахыб? Ондан өтрү ки, бүтүн дүнјаја сүбут етсинләр: Загафгазијада та гәдимдән јалныз ермәни халгы јашамыш вә бу дијарын кәләчәји дә онларынды».

Ермәниләрә хас олан бу чәһәти рус журналисти В. Л. Величко да вахтилә тәсдиг едәрәк јазмышдыр: «Нефт мәдәнләринин саһибләри олан ермәни мессенатлары Ермәнистанын «хүсуси» тарихинин јарадылмасы үчүн бу балача халгын вә онун гәйр-манларынын јүксәлмәси үчүн сә'јлә чалышырлар... о чүмләдән, онлар өз тарихи «хидмәтләрини» вә индики «үстүнлүкләрини» сүбут етмәк үчүн түфәјли үсуллардан истифадә едир, фүрсәти әлдән вермирләр, белә ки, өzlәрини тә'рифләјәрәк, тарихи даһа ајдын вә ләјигли олан гоншу халглара кәлкә салмаға чалышырлар. Онлар тарихи-археоложи саһадә Күрчүстаны һәјасызча-сына сојурлар. Абидәләрдән күрчү јазыларыны гопардыр, кичик православ килсәләрини вә бош килсәләри әлә кечирирләр».¹

Ағыл габағында сәчдә етмәјә һазырам. Лакин һијлә, кәләк, сахтакарлыг ағыл дејил. Кәләкдән вә һијләдән исә һәгигәт дејил, бөһтан, јалан вә сахтакарлыг чүчәрәр.

Инди кәл, јаланын габағында дајан вә бу ујдурмалара һөв-

¹ В. Л. Величко. Рус иши вә гәбләарасы мәсәләләр. Әсәрләринин там куллијаты. С. Петербург, 1904, сәһ. 62.

сәлә илэ чаваб вер. Бу бојда јалана һөвсәлә дөзәр? Амма сә-
китләшәндән, әсәбләрини чилөвләјәндән сонра баша дүшүрсән
ки, бу чох тәбиндир. Чүнки јалан, бөһтан јаланчынын вә фырыл-
дагчынын јашама васитәсидир. О, башга халга бөһтан атмаса
јашаја билмәз. Чүнки аталар демишкән, јерсиз кәлди, јерли
гач...

Бу сахтакарлар өзләри чох јахшы билир ки, онларын әчдады
бу торпаглара кәлмәдир. Онлар бу торпаглара саһиб олмаг, бу
торпагларда өз јашама һагларыны доғрултмаг үчүн мүтләг јә-
лан данышмалы, ев саһибинә бөһтан атмалы, доғруну бучага
гысмалыдырлар. Бәдбәхтликдән онларын Авропа вә Америкада
һавадарлары да чохдур. Өз күдурәтләринә вә башга халглара
атдыглары бөһтана көрә, гоншулары тәрәфиндән говулан бу
милләт дүнјаја пәлпәтөјүн тохуму кими сәпәләниб. Әфсанәви
«дәниздән дәнизә» вә «Бөјүк Ермәнистан» мифинә көрә биз өз
торпағымызын да саһибі дејилик. И. Чавчавадзә демишкән,
«куја ки, биз һеч бир вахт олмамышыг вә санки бу күн дә јохуг».

Гарабаг һадисәләри башлајандан бу күнә гәдәр башымыза
кәтирилән мүсбәтләри хроноложи сурәтдә јазмаг, бунлары та-
рих вә кәлчәк нәсил үчүн бир ибрәт дәрси кими гојмаг мәгсәди
илә бу јазыја башладым. Лакин јухарыда гејд етдијим кими о
гәдәр әсәбијәм ки, низамы итирмишәм, һарадан башлајыб, һә-
рада гуртарачағымы да билмирәм. Буна көрә дә низамы вә хро-
ноложияны позсам, охучу мәни бағышласын.

ТАРИХДӘН СӘһИФӘЛӘР

Гарабаг һадисәләринин маһијәтини дәринлији илә
билмәк вә буну сәбрлә тәһлил етмәк үчүн әсрин әввәл-
ләриндә баш вермиш вә бу күн ејни илә тәкрар олунан һадисә-
ләри өтәри дә олса нәзәрдән кечирмәк вачибдир. Әлимиздә олан
тарихи сәнәдләрдән ајдын олур ки, ермәниләрин 1918-чи илдән
сонрақы торпаг иддиаларынын көкләри чох дәриндир. О заман
Азәрбајҗан әразисиндә азәрбајҗанлыларын ермәниләр тәрәфин-
дән күтләви ғырғыны саман алтындан су јеридән күчлү бир әлип
кизли көстәриши илә төрәдилмиш вә буну бөјүк драматурғумуз
Ч. Чаббарлы «атан казаклардыр» атмачасы илә гәләмә әлмиш-
ды. Өзүнү «болшевик» вә «социалист» адландыран Шаумјан,
Т. Әмиров, С. Лалајев о заман дашнакларын лидерләри илә бир-
ләшәрәк Бақыда, Шамаһыда вә Нахчыванда минләрлә күнаһсыз
азәрбајҗанлыны гәтлә јетирмишди. Буна бахмајараг, күчлү
ермәни лоббиси Түркіјәдә вә Азәрбајҗанда ермәниләрин күт-
ләви ғырғыны барәдә әфсанәни «кеносид» ады илә дүнјаја мәнә-

рәтлә јаймағы бачардылар. Бурда дејибләр, адымы сәнә гојум,
сәни јана-јана гојум...

Мән мәлум сәнәдләрдән бир-иҗи факты кәтирмәклә кифә-
јәтләнәчәјәм.

Азәрбајҗан гәзетинин 1918-чи ил, 14-чү нөмрәсиндә охујуруг:
«Инсанларын гарәти илә мәшғул олан гулдур дәстәсинин танын-
мыш башчысы Т. Әмиров «социалист» ордусунун башчысы ол-
дугдан сонра Бақыда алты минә јахын көмәксиз мүсәлманы ғыр-
ды. Мартыновун иҗки јолдашы олан алчаг Стјопа Лалајев исә
башчылыг етдији дашнаксақан (јә'ни социалист) бандасы илә
бирликдә бир сыра мәнәлләләри мүсәлманларын зијалы нүма-
јәндәләриндән азад етди.

Лалајев онлары евләриндән чыхарыб елә күчәдәчә күлләлә-
јирди. Шаумјан вә онун кими «демократија рәһбәрләри» исә де-
јәсән, өз башчылары үчүн буна бәнзәр көзәл методлар ахтарыб
тапдылар... Шамаһы «әксингилабчылары» илә дөјүшә кәндәрил-
диләр... «Гырмызы социалист» дәстәсинин «социалистләриндән»
Әмиров вә Лалајевин башчылығы илә Шамаһынын бүтүн мүсәл-
ман әһалисини ғылынчдан кечирмиш вә ғырха јахын кәнди дар-
мадағын етмишләр».

Дашнакларын төрәтдији бу вәһшиликләри үзә чыхармаг үчүн
о заман Қожемјака адлы бирисинин башчылығы илә бир комис-
сија тәшкил олунур вә бу комиссия ғырғынларын тәшкилатчы-
сы кими Лалајевин әлејһинә иттиһам акты төртиб едир. Қожем-
јака С. Лалајеви комиссияја чағырыб онун һәбс олундуғуну
билдирдији заман Лалајев ону тәһгир едиб Шаумјана зәнк ву-
рур. Шаумјан да телефонда Қожемјакаја тәпиниб билдирир ки,
«Лалајеви һәбс етмәк јахшы дејил, бу нә шылтаглыгдыр сиз
еләјирсиниз».

Демәк, чәнаб Шаумјанын фикринә көрә Лалајевин минләрлә
азәрбајҗанлыны ғырмасы јахшы ишдир, амма бу гатили һәбс
етмәк јахшы иш дејил. Биз бәдбәхтләр исә гатилин архасында
дуран шаумјанлара, әмировлара абидәләр учалтмыш, онлары
милләтимизин хиласкары билмиш, адларына дастанлар бағла-
јыб шәрләр гошмушуг.

Марағлыдыр ки, һәлә 1912-чи илдә Русијанын Ванда, Әрз-
румда вә Битлисдә баш консулу олмуш кенерал Мајевски «Ван-
да олан һадисәләр, ермәниләрин ғырылмасы» адлы рапортунда
јазырды: «Ермәни халгы һеч кимин јох, јалһыз ағлыны итирмиш
рәһбәрләринин гурбаны олур. Мәнз онларын рәһбәрлији сәјә-
синдә минләрлә ган гардашлары мәнв олдулар. Лакин бунун
әвәзиндә онлар һеч дә өз ичтиман вәзијјәтләринин јахшылашды-
рылмасына наил ола билмәдиләр, әксинә, ән ачыначағлы вә чы-
хылмаз вәзијјәтә дүшдүләр».

Лакин төөсүф ки, аҗры-аҗры ермәни «зијалыларынын» бу һәгигәти дәрк етмәмәси нәтичәсиндә тарихи фактлар сахталашдырылмыш, һәгигәт кизләдилмишдир. Она көрә дә һәлә кечән әсрдән ермәни тәблиғатынын нәтичәсиндә јер үзүндә олан бүтүн түркләр «мәдәнијјәтсиз», «вәһши» бир милләт кими, ермәниләр исә дүнјанын ән фағыр, әзабкеш, дилсиз-ағызсыз, амма мәдәни бир милләти кими гәләмә верилмишдир. Бу ишдә тарих боју түркләрин Африка вә Асијадакы һакимијјәтинә ғысганан вә онлары бу ғытәләрдән говмаға чалышан инкилисләрин дә бөјүк ролу олмушдур. Узун мүддәт түркләрин ичиндә јашајан бир нәчә авропалы сәјјаһ, јазычы түркләр һагғында јәјылмыш тәблиғатын әсассыз олдуғуна әмин олуб бу барәдә марағлы китаблар јазмышлар.

Мәшһур алман јазычы-журналисти Ханс Барт 1896-чы илдә Ромада вә сонралар дәфәләрлә Алманијада вә Түркиядә чап олуна «Түрк, өзүнү гору» (Истамбул, 1988, түрк дүнјасы арашдырмалары вәкфи) китабында бу мәсәләдән кениш шәкилдә бәһс едир. Ханс Барт јазыр: «Түркләр чох бөјүк мә'зијјәтләре малик милләтдир... Етимад вә дүрүслүк, башга диндән оланlara да инсанчасына мүнәсибәт, өлчүлү давраныш, спиртли ички ичмәк, аличәнаблыг вә гонагпәрвәрлик... Хәстәлик дәрәжәсиндә тәмизлик түркләре хас олан мә'зијјәтләрдир» (сәһ. 11—12).

Бундан сонра мүәллиф бәс Авропада нә үчүн түркләри вәһши кими гәләмә верирләр? — суалына өзү чаваб верир: «Түркләр, христиан олмадығлары вә протестантлыг руһу да фанатик вә гаты бир әгидәјә саһиб олдуғу үчүн јухарыда сәјдығмыз мә'зијјәтләри нәзәр алынмадан барбар олараг дамғаланмагдандыр» (сәһ. 12).

Ермәниләрин биздән торпаг иддиасы 70 илдән сонра јенидән баш галдырды. Нијә мәһз инди? Һәр дәфә заманын дөнүш нөгтәләриндә ермәниләрин биздән торпаг иддиасы тәләб едир ки, биз бу дөнүш нөгтәләринин сијаси мәнасынын арашдыраг. Нијә бу бош иддиа мәһз бир-биринә бәнзәјән заманларда мејдана чыхыр? Әкәр дәриндән дүшүнсәк, бу нөгтәләрин ичтиман-сијаси маһијјәтини ачсаг, бизә чох шеј мәлум олар.

Ермәниләрин бу иддиасына букүнкү демократикләшдирмә дөврүндә өзүмүз чаваб вермәли икән, онлары јерләриндә отуртмалыјкән, биз көмәји јенә кәнардан умуб ишин әдаләтлә һәлл олуначағыны көзләдик. Умдуғумуз јерә исә бизим һагғымызы мұдафиә етмәк әвәзинә бизи дәфәләрлә күзәштә кетмәјә мәчбур етди. Билмирәм, бу бизим тәбиәтимизин јумшаглығындан ирәли

кәлир, јохса башга сәбәб вар?! Һәр һалда бир шеј е'тираф едәк ки, биз белә мәзлумуг. Амма унудуруг ки, тәбиәтимиздәки бу мәзлумлуг 70 ил бундан әввәл өзүнү доғрултмадығы кими, бу күн дә доғрултмајачаг. Чүнки залимә күзәштә кетмәк мәзлума зүлм еләмәкдир.

Көмәк умдуғумузуз мәсләһәтилә кетдијимиз күзәшtlәрдән нә газандыг? Јахуд мәсәләнин һәллиндә көмәк умдуғумуз нә гәдәр објектив һәрәкәт етди?

Бир өлкә башга бир өлкәјә торпаг иддиасы илә һүчум чәкирсә вә торпаг саһиб мұдафиә мөвгејиндә дурусса һаким вәзифәсини ичра едән БМТ биринчи өлкәнин иддиасыны дәф етмәк вә араны сакитләшдирмәк үчүн ишғалчыја «Дајан!» демәлидир, јохса мұдафиә олунана? Һеч шүбһәсиз, биринчи нөвбәдә ишғалчынын чиловуну јығмалыдыр. «Һакимимиз» Москва исә биздән күзәшт уммагла, ермәниләрә дејил, бизә «дајан!» — дејир. Сорушмаг ајыб олмасын, биз һансы ганунсуз һәрәкәтә јол вермишк ки, бизә дајан дејирләр. Бәлкә мұдафиәдән дә дајанмалыыг?

Тәзада диггәт јетирин: 1988-чи ил ијунун 13-дә Дағлыг Гарабағ вилајәт партија комитәси Азәрбајҗан Коммунист Партијасынын тәркибиндән чыхмаг һагғында гәрар гәбул едәндә Совет Иттифагы Коммунист Партијасы бу гејри-гануни гәрарә өз мүнәсибәтини билдирмәди. Јалһыз сусду. 1989-чу илин декабр ајынын 1-дә Ермәнистан ССР Али Совети Дағлыг Гарабағын ојунчаг милли шурасы илә бирликдә «Ермәнистан ССР-и вә Дағлыг Гарабағы бирләшдирмәк һагғында» конститусијаја зидд олан гәрар гәбул едәндә дә ССРИ Али Совети јенә сусду.

Мәркәзи һөкүмәт тәрәфиндән чәза алмадығыны көрән ермәни милләтчиләринин һәјасызлығы вә азғынлығы о јерә чатды ки, 200 мин азәрбајҗанлыны өз доғма торпағларындан говандан сонра да үрәкләри сојумады. 10 минләрлә ермәнинин Азәрбајҗан торпағларындан дидәркин дүшмәси дә онлары нараһат етмәди. Беләликлә, онлар өз милләтләринин дә башына нөвбәти бәла ачдылар.

Ермәни халғынын Азәрбајҗанда јашајан намуслу өвладлары ермәни милләтчиләринин һагсыз тәләбләринә гаршы чыхыр вә бу һәрәкәтә е'тиразларыны билдирләр. Тәгаүддә олан кечмиш пилот Кеорки Рантикович Дорантсев ермәни милләтчиләринин наләји һәрәкәтләринә е'тираз әләмәти олараг өзүнү өлдүрмүшдүр. Арвадына јаздығы мәктубда о, интиһарынын сәбәбини белә изаһ едирди: «Мәни һәјатдан белә тез мәһрум едәнләр өз екстремистләри илә бирликдә Ермәнистан вә ДГМВ, бүтүн бу милләтләрәрасы мүнәсибәтләр олду».

Шуша чөрәк заводунун технологу Ашхен Григорјан Москва

телевизијасына вердији мусаһибәсиндә ермәни милләтчиләринин һагсыз тәләбләринә гаршы чыхдығы үчүн ону өлүмлә һәдләмишләр, Зори Балајан исә Јереванда чыхан «Коммунист» гәзетиндә ону тәһгир етмишдир. Буна бахмајараг А. Григорјан јенә һәгигәтин мүдафиәсиндән әл чәкмир. О јазыр: «Азәрбајҗан халғынын һеч бир кунаны јохдур. Бүтүн куналар ермәни екстремистләриндәдир. Биз сакит јашајыр вә ишләјирдик. Ермәни екстремистләри Гарабағын Ермәнистанә верилмәси идејасыны ортаја атдылар. Лакин биз чох кезәл билдирдик ки, Гарабаг Азәрбајҗанын олмуш вә Азәрбајҗанын олачаг» («Азәрбајҗан» гәзети, 1989 № 5).

Азәрбајҗанлылары Ермәнистандан говандан вә Ермәнистаны моно-милли республика е'лан едәндән сонра ермәни зијалылары тә'чили олараг Али Советин нөвбәдәнкәнар сессиясыны чағырмаг вә орада Азәрбајҗанда вә Дағлыг Гарабагда јашајан ермәниләрин тәһлүкәсизлијини горумаг мәсәләсини галдырдылар. Демәк, онлар азәрбајҗанлыларын Ермәнистандан говулмасыны гануни һесаб едир, амма ермәниләрин Азәрбајҗандан өз хошларына кетмәсини ганунсуз сајыб, бизим дахили ишләримизә гарышмағы белә лазым билдиләр. Көрәсән, бу һаггы онлара ким вериб? Дејәк ки, биз буна да дөздүк, бәс ики халг арасында һәгигәти вә әдаләти бәрпа етмәк вәзифәсини бојнуна кәтүрән мәркәзи һөкүмәт буна нечә бахыр? Бәс бу мәсәләдә Москва нијә сусур? Ахы, һәр кәс өз милләтинин һаггыны мүдафиә етдији кими, азәрбајҗанлылар да өз гануни һаггыны мүдафиә етмәкдә һаглыдыр. Адам бу суаллара чаваб тапмадыгдә дәли олмаг дәрәчәсинә кәлир. Әслиндә, чаваб тапылыб. Чүнки бу гаранлыгдә хорузун гујруғу көрүнүр. Онда истәр-истәмәз Ч. Чаббарлыја рәһмәт охујуб дејирсән ки, јохса, «атан казаклардыр?».

Биз инди куја һугуги дөвләт јарадырыг. Әкәр белә исә, нијә бу күн гаршы-гаршыја кәлән ики мәнәфејин биринә аддымбашы һагг газандырыб, икинчисинин исә һаггыны тапдалајырлар? Һалә бу бир јана дурсун, онларын һагсыз тәләбини сусурмаг вә јериндә отуртмаг әвәзинә, аддымбашы биздән күзәшт тәләб едирләр. Биз күзәштә кетдикчә онларын тәләбләри даһа да бојујур, даһа кениш мигјас алыр. Ахы, биз әввәлчәдән мәркәзин тәкиди илә күзәштә кетмәсәјдик, бу күн тәләбләр бу шәкилдә шишмәзди.

Биз чох күзәштә кетдик вә һәр күзәштдә удуздуг. Артыг күзәштә јер галмајыб, бычаг сүмүјә дирәниб. Бундан о јана јол јохдур. Буна бахмајараг, јенә дә мәркәз мәсәләнин сијаси јолла һәллини ирәли сүрүр. Ермәнистанын көз көрәси тәчавүзүндән сонра онларын бу тәчавүзүнә ССРИ Али Совети сијаси гијмәт вермәди. Бундан сонра мәсәләнин сијаси јолла һәлли нечә мүм-

күн ола биләр?.. ССРИ Али Совети бир тәрәфдән Дағлыг Гарабағын гануни Азәрбајҗан торпағы олдуғуну тәсдиг едир, о бири тәрәфдән исә Ермәнистан Али Советинин Дағлыг Гарабағын Ермәнистана «илһаг едилмәси» һаггындакы гәрарына мүнәсибәтини билдирмир. Буну нечә баша дүшәк? Мәнчә ајдындыр. Мәркәздә бәзиләри «довшана гач, тазыја тут» сијасәти јеридир.

Литвалыларла полјаклар, чечен-ингушларла осетинләр арасындакы мүнәгишә илә ССРИ Али Совети мәшғул олмадығы һалда, Дағлыг Гарабаг проблеминин дөфәләрлә музакирәјә гојулмасы ермәни милләтчиләринин назы илә ојнамаг дејилми?

Дағлыг Гарабагда Азәрбајҗанын ән мүнбит торпагларына саһиб олан, игтисади кәстәричиләри Азәрбајҗанын башга јерләриндән даһа үстүн олан ермәниләрин вәзијјәти доғма торпагларыны итирмәјә мәчбур олмуш Крым татарларынын вә Мечет түркләринин вәзијјәтиндән о гәдәр ағырдырмы ки, Али Совет бу проблемә дөфәләрлә гајыдыр вә јенә дә ермәниләри разы сала билмир?

Ермәнистанда баш верән зәлзәләнин вурдуғу зијаны бәрпа етмәк үчүн аз гала бүтүн дүнја мәшғул икән бир гәдәр сонра Таҗикистанда баш верән зәлзәләнин ики күндән сонра тамам унутулмасыны һара јазар? Јә'ни мүсәлманларын дүнјадакы артымы христиан дүнјасыны бу гәдәр нараһат едир? Бәлкә бизим билмәдјијимиз башга сәбәбләр дә вар?

Һәләлик кәлин о сәбәбләри гојар бир тәрәфә. Кәлин, өз куналарымыздан өзүмүзүн өзүмүзә етдијимиз гәсдләрдән дә данышаг...

ГАФЛӘТ ЈУХУСУ

Бурда бир аталар мисалы јеринә дүшәр: Ушаг атасына дејир ки, довшан һәјәтимиздә јува тикиб. Ата да дејир ки, бала, бу довшанын чәсарәтини кәстәрмир, бизим гәфләт јухусунда олмағымызы кәстәрир.

Совет Иттифагында ән зәһәрли вә инсан һәјәтына зәрбә едирән заводлары бизим республикада тикибләр. Нијә? Рәһбәрләримизин бошлуғундан. Буна разылыг верән рәһбәрләримиз һеч олмаса кечәләр јатагларына кирдикләри заман өз вичданлары гарышында һесабат верирләрми? Сумгајытда, Кәнчәдә вә Бақыда тикилмиш зәһәрли заводлар милләтимизин тәдрижи кеносиди дејилми? Бизим рәһбәрләр исә кимјәви заводлары Азәрбајҗанда тикилмәсини узун илләр өзүнүн гәләбәси вә халгын хошбәхтлији кими көзүмүзә дүртмүш, фәләкәтимизи бизә сәәдәт кими једиртмишдир. Јалныз јухарынын «сағ ол»уну газанмаға

чалышан, өмүрүндө бир дөфө да олса миллэтинин гејрәтини чәк-мәјән бу рәһбәрләр Сумгајыт шәһәрини «өлү зонаја» чевир-мишләр.

Бу рәһбәрләр Сумгајытда ләһмә вә палчыг ичиндә дикт тах-тасы вә көһнә дәмир лөвһәләрлә гурашдырылмыш дахмаларда өмүр сүрән, заводларын бурахдыгы зәһәрли түстү илә тәнәффүс едән, бу һавадан сүмүкләри дә әријән минләрлә азербәјчанлы аиләләринин ачыначаглы күзәрәни барәдә һеч дүшүндүләрми? һәммин дахмаларда јашајан аиләләрдә доғулан ушаглар дүнјаја көз ачмамыш, һәлә ана нәвазиши көрмәмиш, илк аддымларын аатмамыш өмүрләрәни бизим «гејрәтли рәһбәрләрә» бағышлајыб дүнјајы тәрк едирләр.

Статистик мәлүматә көрә Сумгајытда доғулан 7 ушагдан бири өлү, икиси шикәст дүнјаја кәлир. Сумгајытын һавасы гәбул олунмуш нормадан о гәдәр артыг зәһәрлидир ки, көрпәләр ана бәтниндәки оксикен чатышмазлыгы үзүндән өлү доғулулрлар. һәмилә гадынларын 70 фаизиндә биринчи дәрәчәли ган азлыгы мүшәһидә едилмиш, үрәк-дамар хәстәликләри республикадакы үмуми вәзијјәтдән 31 фаиз јүксәкдир. Ән гәрибәси будур ки, белә дәһшәтли вәзијјәтдә олмасына бахмајараг, Сумгајытын ады өскәнин еколожи чәһәтдән бәрбад шәһәрләринини сјаһысына да дүшмәди... Бурда кимин әли вар, көрәсән?

Охучу, әкәр дөзә биләрсәнсә, «Азербәјчан» гәзетинин 3-чү нөмрәсиндә (1989-чу ил) Сумгајытда јаранмыш ушаг гәбристан-лыгы һаггында кедән јазыны оху вә Сумгајытдакы бу милли кеносдә көрә рәһбәрләримизә «афәрин» де!

Памбыг рајонларымызда план хатиринә милләтин башына сәпилән ДДТ зәһәри, һербисидләр, пестисидләр мәкәр кеносид дејилми? Јенә план хатиринә мәктәбли балаларымызы памбыг тарлаларында мин чүр әзаб-әзијјәтә гатлашмаға мәчбур етмәк, илин дөрд-беш ајыны тәһсилдән мәһрум етмәк мәнәви кеносид дејилми? Нијә ССРИ-дә јашајан халглар ичәрисиндә јалныз түркдилли халглар памбыг әкиб бечәрмәлидир?

Өзбәкистан Јазычылар Иттифагынын биринчи катиби А. Ја-губов демишкән, «памбығын бизим тәләјимизә јазылмасында түрк дүнјасына дүшмән мүнәсибәтдә олан Сталин диктатурасы-нын вә ондан галан ирси ән'әнәләрин бөјүк күнаһы вар». («Әдә-бијјат вә инчәсәнәт» гәзети, 27 октјабр 1989-чу ил).

Мән бу фикирлә тамамилә шәрикәм вә Јагубовун о фикринә дә шәрикәм ки, Сталинин түрк халгларына, мүсәлман дүнјасы-на шәхси мүнәсибәти даһа дәһшәтлјиди. Јагубов јазыр: «Јадым-дадыр, мүһарибәдән әввәл бизим кәндә 6—7 күрчү аиләси сүр-күн олунмушду. Онларын һамысы күрчү мүсәлманлары иди. Гағгаздан Мәһсәт түркләринин, балкарларын, чеченләрин,

ингушларын, Крымдан татарларын елликчә сүрүлмәси дә тә-сәдуфи дејилдир — бунун архасында Сталинин ССРИ-дәки түрк-мүсәлман дүнјасына нифрәти дајанырды».

Сталин дөврүндә башга јерләрә сүрүлән милләтләр ичәри-синдә гејри-түрк-мүсәлман милләти јохдур. Инди кәл, бурда ганма!

Совет Иттифагында јалныз түрк-мүсәлман милләтләринин әлифбасы кирил илә әвәз олунуб. Неч Сталинә вә Микојана де-јән олмајыб ки, әлифба дәјишмәк милләтләрин хејринадирсә, бәс ермәни вә күрчү әлифбасыны нијә дәјишмәдиниз? Нијә өз милләтинизи бу «хәшбәхтликдән» мәһрум етдиниз? Бу суалын онлара верилмәјәчәјинә әмин идиләр, чүнки онлар бизим рәһбәр-ләрин горхаглыгыны, чәһиллијини вә наданлыгыны, ән мүһүмү дә тутдуглары вәзифәдән өтрү намустарындан белә кечәчәклә-рини јахшы билирдиләр.

Хрушшов дөврүндә 100 мин тон памбыг планы олан ермәни-ләр бундан да имтина етдиләр. Чүнки онларын рәһбәрләри би-зим рәһбәрләр кими милләтләринә гәним дејилдиләр. Онлар чох јахшы билирдиләр ки, јалныз өзүнү мәһв едән халг әл әмәјинә әсасланыб памбыг әкәр. Бу мәлүм һәгигәти көрәсән бизим рес-публиканын рәһбәрләри билмирдиләрми? Билирдиләр. Амма онлар милләтин тәләјини һарда дүшүнүшүшдүләр ки, бурда да дүшүнәјдиләр? Онлар јухарынын тәшәккүрүнү газанмаг үчүн милләтин мәһвинә белә гол чәкәрдиләр. Нечә ки, чәкдиләр! Вә тәсәдуфи дејил ки, о заман јаздығым бир шә'рымдә белә бир мис-ра вар иди: «Бир улдуза бир милләти гурбан верән оғлан».

Һәммин рәһбәрләрин рајонлара тә'јин етдикләри өзләринә бән-зәр катибләр дә һәммин сјасәти јеридирдиләр. Рајонлара кәлән биринчи катибләрин чохунун илк иши рајонда рус мәктәби ачмаг иди. Чүнки јухары тәбәгәјә мәнсуб олдуғларындан онларын өв-ладлары Азербәјчан мәктәбиндә охуја билмәзди. Бу, онлар үчүн әскиклик сајыларды.

Рус мәктәбләриндә охујан шакирдләри бир гајда олараг пам-быға апармаг јасаг иди, чүнки рајонда јашајан башга милләтләр-рин ушаглары памбыг јыға билмәз. Памбыг јығмаг «сәадәти» јалныз бизә мәнсуб иди. Бақыда али мәктәбләрдән јалныз Азәр-бајчан факултәләри памбыға апарылырды. Чүнки назирләр, Мәркәзи Комитә ишчиләри, ејни заманда вәзифә е'тибары илә бөјүк, үрәкчә кичик рәһбәрләрин јағ ичиндә бөјрәк кими бәслә-нән, памбыг кими ағаппаг балалары гызмар күнәшин алтында памбыг јыға билмәзди...

Бу сәтирләри јазаркән дүшүнүрәм: Илаһи, биз о заман бу чүр һагсызлыгларә нечә дөзмүшүк?!

Бу суала җаваб вермәк үчүн 1974-чү илдә **яздыгым адым**
бир ше'римдән парчаны мисал кәтирмәк истәјирәм:

Сабир демеш: «Биз әрләрик».
Иш јеринә
Өзкәсинин сөзләрини «әзбәрләрик».
Тоз-торпагы јел совулар,
Дәнәси дә јелә галмаз.
Валлаһ, биллаһ, белә галмаз, белә галмаз!
Бу ынамла јашамышам...
Амма нејним:
Бизим кими зәвәкләрин
Икидлији дөзүм олсун.
Сабир демеш:
«Һејвәрәлик», «бошбоғазлыг» бизим олсун,
Кәләчәјин өвләдләри иш көрәчәк.
Амма дуа әвзинә «лә'нәт» дејиб
Гәбримизә түпүрәчәк».
Дејәчәкләр, еј бабалар,
Јаш јетириб, кал олдуруз.
Көрә-көрә кор олдуруз.
Динә-динә лал олдуруз.
Сәбринизә һејрәтдәјик,
Сиз дөзүмдә фил олдуруз.

Мир Чәфәр Бағыровдан тутмуш индикине гәдәр һансы рәһ-
бәрин гәлби халг үчүн ағрыыб? Һамысы тутдуғу мөвгејини
дүшүнүб, креслосундан бәрк јапышыб. Јухары дырмашмагдан
өтрү халгы тапдалајыблар! Амма онлар бу халга көрә рәһбәр
олдуғларыны һеч дүшүнмәјибләр. Бу халг олмасајды, онлары
һансы халгын башы үстүнә рәһбәр тәјин едәчәкдиләр? Рәһбәр-
ләримиздәки бу наданлыгы, бу чәһаләти, бу еҗоизми дүшүндүкчә
аламы дәһшәт көтүрүр. Һәлә мән халгын мә'нәвијјатына, дилинә,
мәдәнијјәтинә, мусигисинә етдикләри гәсди демирәм.

Јахшы јадымдадыр, бир нечә ил бундан әввәл журналистләр
рин гурултајында Кәнчәдән кәлән Нүшабә адлы бир кәнч жур-
налист Низами јубилејинин јахынлашдыгыны вә һеч олмаса,
бөјүк Низаминин хатиринә Кировабада өз көһнә адынын гәјта-
рылмасыны тәклиф етди. Һәмин мәчлисдә Москвадан кәлән бир
јолдаш да әјләшмишиди. О заманкы республика рәһбәри мәчлисдә
әјләшән Москвадан кәлән нүмајәндәјә хош кәлсин дејә бу һаглы
тәләби ирәли сүрән гызы тәһгир етди. О, өз вәзифәсини чох јахшы
билирди. О билирди ки, ону лајиг олмадығы һалда бу бойда вә-
зифәјә Низаминин гејрәтини чәкмәк үчүн дејил, Кировун һөрмә-
тини галдырмаг үчүн гојублар. Чүнки онун бабасы Низамидән
һеч хәбәри дә јохдур. Китабларыны көрүб, амма охумајыб. Нијә
охусун? Бундан она нә фәјда? Буна көрә дә өз фәјдасыны јахшы
билән рәһбәримиз Низами гәһрәманынын адындан көтүрүлмүш
гејрәтли Нүшабә гызымызы налајиг сөзләрлә тәһгир едиб Моск-

вадан кәләнин «һөрмәтини» газанмаға чалышды. О вахтлар хал-
гын һөрмәтини итирмәк, онун вәзифәсинә хәләл кәтирә билмәз-
ди. О вахтлар халгын һөрмәтини итирмәклә, о, һеч нә итирмәзди.
Амма инди вәзијјәт дәјишиб.

Мән о заман она да әмин идим ки, Москвадан кәлән гонаг өз
ичиндә бизим рәһбәрә күлүр, чүнки намуслу адам өз мәдәнијјә-
тинә, өз тарихинә, өз шөһрәти вә вәзифәси наминә гылынч чәкән
адамы севә билмәз. Еләси башга милләтин нүмајәндәси олса да
мәдәнијјәтинә гәним кәсилән адамын чәһаләтинә күләр. Чох гә-
рибәдир ки, бу әһвалатдан бир нечә күн сонра «Советская куль-
тура» гәзетиндә, һәмин гәзетин әмәкдашы Фәрһад Ағамалыјевин
мәғаләси дәрч олунду. О, да Нүшабәдән хәбәрсиз Низами Кән-
чәвинин хатиринә Кировабад шөһәринә «Кәнчә» адынын гәјта-
рылмасыны ирәли сүрүрдү. Буну охујан рәһбәримиз гәзәбләнир,
дәрһал Кировабад шөһәр партија комитәсинин биринчи катибинә
зәнк вуруб тапшырыр ки, «Советская культура»да чыхан мәға-
ләјә җаваб олараг јерли зијалыларын адындан бир мәғалә тәш-
кил олунсун. Елә дә олур, Ағамалыјевин мәғаләсиндән дүз 3 күн
сонра бир груп кировабадлынын адындан «Мы — кировабадцы»
адлы бир мәғалә чап олунур. Аз сонра исә Москва мәтбуатында
јекәнә нүмајәндәмиз олан Ағамалыјевин милләтчилик тохуму
сәпән мүхбир кими ишдән азад олунмасына «шәрант јарадыр-
лар»...

Биз исә бу күн дизимизә дөјүрүк ки, Москванын бүтүн мәт-
буат органларында ермәниләрин нүмајәндәси олдуғу һалда, биз-
дән бир нәфәр дә јохдур. Нијә јохдур? Чүнки бизим рәһбәрләри-
миз өмрүндә бу барәдә дүшүнмәјиб. Аз-чох оланлары исә бурада
төрәтдији фырылдаглар орда ачылмасын дејә, ја вәзифәјә кәти-
риб бурда башыны әзибләр, ја да баягкы әһвалат кими бурдан
ора бармаг узадыб ишдән говдурублар.

Ермәниләр исә бунун әксини еләдиләр. Микојан Кремлдәки
50—55 иллик фәалијјәти дөврүндә јүзләр вә минләрлә ермәнини
Москваја апарыб тәдричән бөјүк вәзифәләрдә јерләшдирди.
Башга республикаларын үзүнә бағлы олан төһсил очагларыны,
һәрби-дипломатик мәктәбләри вә дипломатик корпуслары ермә-
ниләрин ихтијарына верди. Бу күн Москвада елә бир назирлик,
елә бир редаксия, елә бир елми мүәссисә јохдур ки, орда азы
бир, ја ики нәфәр ермәни чалышмасын.

Мәркәзи Комитәдә баш катибин көмәкчиси вә сағ әли Шаһ-
назаров, милләтләрарасы мүнәсибәтләр шө'бәсинин мүдир мұа-
вини Брутенс, игтисадијјат сәһәси үзрә мұшавир Аганбегјан,
ССРИ Назирләр Совети сәдринин биринчи мұавини Ситарјан,
СИТА баш директорунун мұавини Хачатуров, ССРИ гуру гошун-
лары команданынын биринчи мұавини кенерал-лейтенант Тер-

Григорян, Дөвләт Статистика Комитәси сәдринин биринчи мұавини Погосов, «Известија» гәзети баш редакторунун мұавини Меликҗанс вә с. онларла бу кими сәләһијәт сәһиби олан ермәни һәр јердә бизим пучумузу бурур, сәсимизин лазими јерләрдә чатмасына әнкәл төрәдирләр. Онлар мәркәздән бизим республиканын бүтүн ишләринә мане олур, һәр мәсәләдә бизи гапы далында гојурлар. Дағлыг Гарабағ һадисәләри баш верәндән бу күнә гәдәр бир Азәрбајҗан јазычысынын, јахуд журналистинин бу мәсәлә илә әләгәдәр бир јазысынын мәркәзи мәтбуатда јол тапа билмәмәси бунун ән көзәл сүбуту дејилми?

Тәсадүфи дејил ки, бир дәфә Хрушшов јарызарафат, јарыкерчәк Микојана «ермәниләри һәр јердә јахшыча јерләшдирмишән», — демишди.

Көзүмү дүнјаја ачандан индијәдәк һәмишә Азәрбајҗанын партија вә совет органларынын апаратында — МҚ-да вә Назирләр Советиндә, инзибати органларда, елм вә мәдәнијјәт идарәләриндә, бир сөзлә, ән мұһүм вәзифәләрдә ермәниләрин ишләдијини көрүшәм. Буна һәмишә тәәччүб едәр, әрким чатан «бөјүкләрдән» бунун сәбәбини өјрәнмәк истәрдим. Бу «бөјүкләр» дә мәни «баша салыб» сақитләшдирмәјә чалышырдылар ки, бу белә дә олмалыдыр. Нәдән ки, Азәрбајҗан бејнәлмиләл республикадыр вә әһалисинин мұәјјән һиссәси ермәнидир. Онда мән дә онлара дејирдим ки, Ермәнистанын да әһалисинин мұәјјән һиссәси азәрбајҗанлыдыр, бәс нијә орда вәзифә башында азәрбајҗанлы көрүнмүр? Әһалисинин 99 фаизи азәрбајҗанлы олан районларда белә чох вахт рајком катибләри, совхоз директорлары азәрбајҗанлы олмур. Онда башга сәбәб тапмајан «бөјүкләр» дејәрди ки, биз кениш үрәкли олмалыыг. Әчәб изаһдыр! Будур, инди биз кенишүрәклијимизин бәһрәсини дәририк. Узун илләр Бақы советинин сәдри вә ја мұавини бир гајда олараг ермәни олдуғундан шәһәрин Ермәникәнд адланан һиссәси абад олмуш, күчәләринин бөјүк әксәријјәти ермәни ады илә адландырылмыш, Бақынын милли сифәти позулмуш, бунунла да кәләчәк «Бөјүк Ермәнистан» тәләбәлиринә земин һазырланмышдыр.

Бу дәрди дә чәкмәк оларды. Адамы јандыран орасыдыр ки, бу күн биз бејнәлмиләлчилијимизи сүбут етмәк үчүн фәхрлә «биз милли ајры-сечкилијә јол вермәмиш, ермәниләри вәзифә башына кәтирмиш, онлара һәр чүр шәраит јаратмыш, күчәләримизә ермәни мәшһурларынын адыны вермишик» — дејәндә, онлар бу факты бизим хејрхаһлығымыза сүбут кими дејил, бачарыгсызлығымыза, фәрли адамларымызын олмамасына сүбут кими изаһ едирләр.

Милли кадрларымызы гапы далында гојуб, ермәнијә вәзифә верәндә, Сабир, С. Әзим Ширвани, Мәһәммәд Нади, Әмәр Фаиг

Неманзадә, Бәһмәнјар, Н. Туси, Әчәми, Шаһ Исмајыл Хәтан, Бабәк, Гаҗаг Нәби кими онларла мәшһур адамларымызы сајмајыб Авакјан, Шаумјан, Осипјан вә бу кими онларла авантюристин адына Бақыда күчә ады вермәјимизин нәтичәси анчаг белә олмалы иди.

Бизимки башдан буланыб. 70 илдә бизә башчы олан нечә-нечә мангурт таныјырыг. Бүтүн варлыгы илә јалныз тутдуғу вәзифәни горујан, вәзифә әлиндән кетмәсин дејә мәркәзин гаршысында гујруг булајан, милли һиссәдән мәһрум олан бу карјеристләр көрәсән бирчә дәфә дә олса халг һаггында, Вәтән һаггында, мәһв олан торпағларымыз барәдә дүшүнүбләрми? Көрәсән бу рәһбәрләр өмүрүндә бир дәфә дә олсун халгын тарихи илә марағланыблармы? Милли психолокијамызы өјрәнибләрми? Бу халгын зәиф вә гүввәтли чәһәтләри илә марағланыблармы?

Һиндистаны 300 иллик мүстәмләкә вәзијјәтиндән хилас етмәк үчүн мин чүр әзәб-әзијјәтләрә гатлашан Ч. Неру «Һиндистанын кәшфи» әсәриндә јазыр ки, халга хидмәт етмәк үчүн илк нөбәдә халгы јахшы танымалысан. Бу мәгсәдлә Неру бөјүк Һиндистаны гарыш-гарыш кәзмиш, ән учғар кәндләриндә олмуш, халгын өзүнәмәхсус руһуну, психолокијасыны, адәт вә ән-әнәсини, ән мұһүмү дә гүввәтли вә зәиф чәһәтләрини өјрәнмиш, Һиндистаны өзү үчүн јенидән «кәшф» етмишдир. Рәһбәр буна дејәрләр! Көр-дүјүм 5—6 рәһбәрин һансы өз халгыны Нерунун һеч олмаса онда бири гәдәр таныјырды? һеч бири! Әксинә, бу рәһбәрләрин һеч бири (И. Мустафајевдән башга) халгын нә дилини әмәлли-башлы билибләр, нә тарихини, нә дә бу халгын милли психолокија-сыны. Бунун әвәзиндә «халг чох керидир» дејә она јухарыдан бахыблар.

Бир дәфә јашыдым вә тәрчүмәчим, ермәни шаири Парујр Севак мәнә деди ки, биздә милли мәнәда сүпүркәчи нечә дүшүнүрсә рәһбәр дә о чүр дүшүнүр. Сиздә исә әксинә. Рәһбәриниз бир чүр дүшүнүр, халг тамам башга чүр.

О, бу сөзү мәнә Бақыда ермәни поезијасы күнләри кечирилән заман демишди. Бир һәфтә мұхтәлиф јерләрдә көрүшләрә кетдик. Һәмин көрүшләрдә мән П. Севакдан етдијим тәрчүмәләри охујурдум. Мәним халг тәрәфиндән алгышларла гаршыланмағым алтдан-алтдан мұшәһидә едән Севак јенә бир күн деди ки, сәни халг сеvir, амма јухарылар јох. Амма мәни халгла бәрабәр јухарылар да сеvir.

П. Севак халгын милли һиссләрини дилә кәтирән бир шаир иди. Дургунлуғ дөврүндә бүтүн өлкәдә милли дәрләрдән бәһс едән шаирләр, јазычылар кәлкәдә иди. О чүмләдән дә мән. Ермәнистанда исә мәсәлә тамам башга чүр иди. Һәлә о вахтлар да Ермәнистанда халгын тәлејини дүшүнән, дәрләриндән данышан

милли шаирләр даһа чох һөрмәтдә иди. П. Севак партијаның үзүв дејилди. О, халгын милли дүңгүларын ојадан, өзүнү дәрк етмәј сәсләјән «Сусмајан зәнкләр» поемасындан сонра даһа чох һүфүз газанды. Бу поемаја кәрә она фәхри филоложи елмләр доктору ады верилди вә ону ССРИ Али Советинә депутат сечдиләр. Һәмин илләрдә мәни исә «Күлүстан» поемасына кәрә «чар-мыха» чәкдиләр. Китабларымы китабханалардан кәтүрдүләр, университетдан чыхартдылар. Биз бу мүсибәтләри кәрә-кәрә, халгымызын тәлѣини гоншуларымызын тәлѣи илә мүгајисә едә-едә, гәлбимизә чәкилән дағлара дөзә-дөзә јашадыг вә јаратдыг. Рус дилинин зәрурәтиндән данышдыгымыз заман бејнәлмиләтчи, ана дилимизин зәрурәтиндән данышанда исә милләтчи олдуг, дамғаландыг, һамысына дөздүк, амма аллаһ билир, нечә дөздүк! Дурғунлуг дөврү архада галды. Неч олмаса, инди ајылаг. Вах-тилә бабаларымыз Марагадан говулмуш ермәниләри бағрына басды, онлара јер верди. Дүнәнки кирајәчи исә бу күн бизим евимизә саһиб олмаг истәјир.

1828-чи иллә Чәнуби Азәрбајчанын Мараға кәндиндән кәчү-рүлән ермәниләр гурдуглары кәндин адыны бурда да Мараға адландырдылар. Бундан 150 ил сонра, јә’ни 1978-чи иллә кәчү-рүлмәларинин 150 иллији мүнәсибәтилә һәмин Мараға кәндиндә абидә учалтмыш, абидәнин фасадына да «Мараға—150» сөзлә-рини јазмышдылар. Гарабағы Ермәнистана чаламаг фикринә дү-шәндә исә абидәнин фасадындакы јазыны оғутмак үчүн үстүнү сәментләмишләр. Торпаг гејрәтини чәкән әуулларымыз һәмин абидәнин шәклини чәкиб бизә төгдим етмишләр.

Ермәниләр дүнән өз әлләри илә јаратдыгларыны бу күн инкар едирләр. Бу бојда һилләјә әл атан, һәгигәтин үстүнә пәрдә чәкән сахтакарларын гаршысына биз бу күн нечә чыха биләрик? Е’ти-раф едәк ки, биз мүдафиәни дә бачармырыг. Онларын јаланы чох вахт бизим һәгигәтимиздән дә күчлү чыхыр.

1989-чу иллә М. Горбачовун рәһбәрлији алтында топланан ССРИ халг депутатларынын көрүшүндә ермәни јазычысы В. Пет-росјан һәјасызчасына дејиб ки, халг шаири Б. Ваһабзадә бир китабында ермәни халгыны јер үзүндән силмәк лазым олдугуну јазмышдыр. Ифтиранын бөјүклүјүнә бахын! Бу вахта гәдәр бил-мирәм ки, мән бу сөзү һансы китабымда јазмыш, јахуд һарада демишәм?

Ермәни милләтчиләри бизи алчалтмаг вә һөрмәтдән салмаг үчүн инсана јарашмајан ән алчаг вә ејбәчәр һәрәкәтләрә дә әл атырлар. Бу, јалныз индинин иши дејил, тарих боју белә олмуш-дур. «Рабочаја трибуна» гәзетинин 11 феврал 1990-чы ил нөмрә-синдә Воркута шәһәри фәһлә тә’тил комитәсинин үзләриндән бири олан Ш. Шејхәһмәдов јазыр: «Тә’тилин гызгын вахты Вор-

кутаја кимләр кәлмәди?! Русија чәһһәсинин демократлар итти-фагы вә с. Бураја Дағлыг Гарабагдан да «гонаглар» кәлди. Он-лар кәлән кими воркуталылардан мәни-вә мәним кимиләри азәрбајчанлы билиб (мән дағыстанлыјам) тә’тил комитәсиндән говмагы тәләб едиләр вә орталыға 50 мин манат пул гојдулар. Чидди еһтијачымыз олса да, мааш алмасаг да тә’тилчи јолдаш-ларым Дағлыг Гарабаг ермәниләринин мәнфур ианәсиндән им-тина етдиләр. Арамыза нифаг салмаг истәјинизә кәрә пулуңузү да кәтүрүб рәдд олун бурдан, — дедиләр».

Бу бојда алчаглыг кимин ағлына кәлә биләр?

Бир нечә азәрбајчанлыны һөрмәтдән салмаг үчүн тәнбәллик етмәдән баса-баса узаг Воркутаја кәдән вә бу иш үчүн 50 мин манатындан кечән адам чилдиндәки бу иблисләрин бизә бәслә-дији кинин, гәрәзин дәрәчәсини нә илә өлчмәк олар?

Онлар нә өз вичданларындан утаныр, нә дә башгаларындан. Истәдикләри бөһтаны истәдикләри јердә, неч нәдән чәкинмәдән демәји бачарырлар. Инсан ки, вичданыны итирди, ондан һәр ал-чаглыгы көзләмәк олар. Вај она ки, бу хәстәлик бүтөв милләтә сирајәт едә. Онун гаршысыны алмаг мүшкүл мәсәләдир. Инди көрүн, биз нә бојда горхулу дүшмәнлә үз-үзә кәлмишик.

Илләр боју ермәниләр бу һүчума һазырлашыблар, биз исә јатмышыг. Хејр, әсиндә халг неч вахт јатмајыб, халг һәмишә ајыг олуб, — рәһбәрләримиз јатыб. Арада инчиклик олмасын де-јә, рәһбәрләр һәмишә халгы сусдуруб.

60-чы илләрдә Јереван Университетинин проректору ачыг-ашкар чыхыш едиб, Нахчыванын вә Гарабағын Ермәнистан тор-пагы олдугуну сөйләмишди. О заманкы ермәни рәһбәрләри һәмин проректора көзүн үстә гашын вар демәдиләр. С. Вурғунун Ака-демијада кечирилән хатирә кечәсиндә Аббас Заманов Ермәни-стан Университетинин проректорунун јерсиз иддиасына чаваб верди. Биз исә рәһбәримизин кәстәриши илә А. Заманову парти-јадан чыхартдыг, университетдән говдуг. О заман тарихчи Мух-тар Гасымов, профессор Әли Султанлы вә мән Аббас Замановун партијадан чыхарылмасынын әләјинә сәс вердик. Бундан сонра бизим үчүмүзү дә тәғиб етмәјә башладылар. Аббас исә узун мүд-дәт ишсиз галды. Беләликлә дә өзүмүз-өзүмүзә гәним кәсилдик. Аллаһ сәнә рәһмәт еләсин, Сабир, нә көзәл демисән:

Туранлыларыз, адији-шуғлү сәләфиз биз,
Өз гөвмүмүзүн башына әнкәл кәләфиз биз.

Јереван университетинин проректорунун Нахчыван вә Гара-баг иддиасына чаваб олараг о заман јаздығым «Торпагдан пәј олмаз» ше’рими бир мәчлисдә охудум. Һәмин ше’р халг арасында јайылды. Бир күн мән Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинә ча-

гырдылар. Кетдим, мени «чармыха» чэкдилер, узун мүддет радио-телевизијага һәсрәт гојдулар.

Ахы, бизим «бөјүкләр» о заман ермәни иддиачыларына вердijимиз чаваблара көрә бизи сусдурмасајдылар, вахтында биз онлары јерләриндә отуртсајды, бәлкә дә бу күн бу шәкилдә јени иддија башламаздылар. Бизим бөјүкләр һеч олмаса инди ајылалар!

Милләтләр арасына әдавәт тохуму сәпән, арагызышдыран, һәр ики тәрәфдән јүзләрлә күнаһсыз инсан өлүмүнә сәбәб олан, минләрлә адамы өз исти јурд-јувасындан дидәркин салан З. Балајан бу күн Азәрбајҹандан ССРИ халг депутаты олмуш, биз исә балајанларын фитнә-фәсадына гаршы чыхмыш Е'тибарымызын вә Х. Рзамызын һәбсинә көз јумуруг. Бу дәрди һара јазмаг олар?

Бу чәтин заманда биз халгымызын һаггыны мүдафиә едә биләчәк арыллы адамлары, әләхүсус игтисадчылары, һүгүшүнаслары депутат сечмәли вә онлары али мәгсәдләрин мүдафиәси үчүн мәркәзә көндәрмәлијдик. Инди көрәк бу мүбаризәдә, бу чәтин мәгамда ермәниләр гурултаја кимләри көндәрди, биз кимдәри? Онлар Ермәнистан ССР Елмләр Академијасынын президенти Амбарсумјаны, университетин ректору Амбарсумјаны, јазычы Сурен Ајвазјаны, сахтакарлыг пәһләваны Икитјаны вә с. Биз исә рус дилини билмәјән сағычылары, фәһләләри, бир-ики нәфәр дә ағзы гатыг кәсмәјән вә данышмагдан чох сусмагы баچارан зијалылары.

Бизим депутатлар ермәни депутатлары тәрәфиндән халгымыза едилән һүчумларын габагында сусду вә сусмагла да өзләринин «әләбли» олдугуну сүбүт етмәјә чалышдылар. Неч демә, һәлә чар һакимијјәти илләриндә, јә'ни 1906-чы илдә бизим милләт вәкилләринин бир гисми дә беләчә сусмуш вә бу сусмагы о заман да әдәб һесаб еләмишләр. О заман бу мүт'илијә дөзмәјән Чәлил Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» журналында көрүн нә јазмышдыр: «Аман күнүдүр, биз мүсәлман милләтини јетмиш ики милләтин вәкилләринин ичиндә биабыр етмәјәсиниз. Елә рәфтар етмәјин ки, десинләр, бу мүсәлманлар биәдәб, биһәја вә сыртгы милләтдир. Аман күнүдүр, мәним бу нәсиһәтими нәзәрдә сахлајасыныз. Бунун да чарәси һеч динмәмәкдир» («Молла Нәсрәддин», 16 ијун, 1906).

Бәли, Мирзә Чәлил нечә ки, демишди, арадан 83 ил кечәндән сонра јенә дә елә олур. Мүасир депутатлар да «әдәб көзләјиб» динмәдиләр.

Һеч демә, 1906-чы илдән бу јерә биз бир аддым белә ирәли кетмәмишк. Сә'ди демишкән: «Һәмнин һакәм ки, һәстәм».

Депутатларымызын мәһарәтлә сусма «фәалијәтләрини» көрүб «Халг депутатларына ачыг мәктүб» адлы шә'р јаздым:

Сәнә сәс вердим ки, јолдаш депутат,
О јүксәк күрсүдә сәсин күр олсун,
Сәнә өз сәсини вермәдим ки, мән,
Гулағын кар олсун, көзүн кор олсун.

Сәнә сәс вердик ки, һәр гарыш јерин
«Әзәли саһиб мәнәм» — дејәсән.
Сәнин торпагына көз дикәнләрин
Дәрсини вермәкдән чәкинмәјәсән.

Сәнә сәс вердик ки, елин, обанын
Истәји, арузу ахсын сәсиндән.
Бар-бар багырасан: суйун, һаванын
Милләтин көкүнү чүрүтмәсиндән.

Дединми бунлары?
Јох! Бир динсәнә!
Сәнә шәкләнмишди гулагларымыз.
Ағзына су алыб сусдун... Бәс сәнә
Милләтин вәкили нечә дејәк биз?

Халгыны сөјдүләр үзүнә гәншәр,
Сән сусдун...
Вәзифән сусмагыш мәкәр?
Халгын шәрәфини горумајан кәс,
Халгын депутаты нечә олду бәс?

Сусмага көндәрдим мәкәр мән сәни?
Ора кетмәмишдин сән әснәмәја.
Сән ора кетмишдин халгын дәрдини
Халгын дили илә ачыг демәја.

Лал кедиб, лал кәддин... сән кимсән бу күн?
Халгын вәкиликән халга јад олдун.
Јохса динмәмәји бацардығынчүн
Бу халгын адындан депутат олдун?

Биз өз һаггымызы билмәдик јәнә,
Һеч демә милләтин вәкиллијнә,
Ашкарлыг дөврүндә лал-кар көрәкмиш.
Бизә ашкарлыгы инкар көрәкмиш.

Депутатларымыз бу шә'рдән ибрәт дәрсин көтүрмәк әвәзинә мәнән инчидиләр. Мән дә онлара дедим ки, бизим депутатларла Ермәнистан депутатларыны мүгајисә едәндә тәсәввүрүмдә белә бир мәнзәрә чанланыр: Бразилија футбол командасынын гаршысына биз Јевлах командасы илә чыхмышыг. «Ај бәрәкаллаһ, нә көзәл чанларыг».

Инди республиканын истәр рәһбәрлијини, истәрсә дә ән ади вәтәндашыны дүшүндүрән ән мүһүм мәсәлә көчкүнләр мәсәләси олмалыдыр. 250 мин көчкүнү балача бир республикаја нечә јерләшдирмәк, онлары мәнзиллә, ишлә нечә тә'мин етмәк олар? Балача мәсәлә дејил. Даһа доғрусу бу, бизим гүввәмиздән вә да-

хили имканларымыздан чох јухарыдыр. 55 милјон аһалиси олан, эразиси бизим республиканын эразисиндә 14 — 15 дәфә бөјүк олан, бир иллик эрзаг истәһсалы 2—3 илә чатан Түркијә Болгарыстандан көчән 300 мин көчкүнүн еһтијачларыны өдәмәкдә чәтинлик чәкир. 7 милјон аһалиси олан, истәһсал етдији эрзагы өзүнә күчлә чатан, тикинти материалларыны кәнардан алан, јерли аһалисинин мүјјән фаизи мәнзил нөвбәсинә дајанан Азәрбајҗан 250 мин көчкүнүн дағ еһтијачларыны нечә өдәјә биләчәк? Амма өдәмәлидир. Бу бизим намус вә вичдан борчумуздур. Бәс нә едәк? Ермәнистанда баш верән зәлзәләннин вурдуғу зијаны өдәмәк үчүн милјардларла пул ажрылды. Тачикистан зәлзәләси исә тез унутулду. Бизим һөрмәтли Шейхимиз Пашазадә чәнаблары сағ олсун ки, гурултајда буну депутатларын јадына салды.

Бәс имканларынын бөјүк бир гисми өз ихтијарында олмајан балача бир республикаја 250 мин көчкүнүн пәнәһ кәтирмәси дә бир нөв зәлзәлә дејилми? Биз өз күчүмүзлә бу јүкү чәкә билмәрик. Ермәнистана верилән јардымын чүз'и бир һиссәси гәдәр бизә јардым дүшүрмү? Ахы, бунлар мәнз Ермәнистандан говулублар. Ахы, он илләрлә вердијимиз алдығмыздан дөфәләрлә чох олуб. Инди бу дар ајагда вердијимизин чүз'и бир һиссәсини көчкүнләримизи тәмин етмәк үчүн бизә гајтармағ олмаздымы? Биз диләнчи дејилик, биз һаггымызы тәләб едирик. Биз истәрдик ки, бизим нүмајәндәләр ССРИ халг депутатларынын гурултајларында бу мәсәләни галдырсынлар. Амма бу вачиб мәсәләјә һеч тохунан олмады.

Зијалы депутатларымыздан јалныз бирини мисал кәтирмәк истәјирәм: Москвада јашајан һугуг елмләри доктору вә бизим академикимиз Чәһанкир Кәримов. Азәрбајҗан дилини јерли-дибли билмәјән, өмрү боју Москвада јашајан, халгын тәлеји илә өмрүндә бир дәфә дә олса марағланмајан, адындан башга һеч бир шейи азәрбајҗанлы олмајан бу адам Азәрбајҗаны нечә тәмзил едә биләрди? Бу һәлә бир јана, һәлледичи анда бизим бу депутатымыз ермәни дәјирманына сул төкдү вә «Азәрбајҗан коммунисти» (1989, № 5) журналында јазды: «Мүттәфиг республикалар арасындакы сәрһәдләр мұвафиг республикаларын гаршылыглы сәзиниңә әсасән дәјишдирилә биләр (мәддә 78). Бәс белә разылыг олмајанда проблем нечә һәлл едилмәлидир? Бу суала ССРИ Конститусијасы чаваб вермир. Мәнтигә көрә мүттәфиг республикалар арасында разылыг олмајанда мәсәлә ССРИ Али Совети Милләтләр Советинин мұзакирәсинә верилмәли вә тәклифләр ССРИ Али Совети палаталарынын биркә ичласында мұзакирә олунмалыдыр...».

Бу тәклифә көрә бу күн мұбаһисә вә мұнағишәјә сәбәб олан Дағлыг Гарабағ мәсәләсиндә Азәрбајҗан ССР Али Советинин,

бүтөвлүкдә Азәрбајҗан Совет Сосиалист Республикасынын конститусија һугугу тапдаланырды.

Дејиләнә көрә Икитјан гурултајда халгымызы «фашист» адаландыранда бизим депутатлар Ч. Кәримова дејиб ки, чых она чаваб вер. Ч. Кәримов исә Икитјанын әвәзинә бизимкиларә чаваб верәрәк дејиб ки, «Сиз һамяныз кедәчәксиниз, амма мән бурда галачағам. Мәни ермәниләрин әлиңә вермәјин». Бах, халгын депутаты белә олар! Афәрин бу депутата! Мән Кәримовдан күсмүрәм, ону бу халгын депутаты едәндән күсүрәм. Чәһанкири депутат едән, көрәк она дејәјди ки, Азәрбајҗан академијасынын үзвлүјүнү вә Азәрбајҗан халгынын депутатлығыны гәбул едә билирсән, бәс бу халгын мәнәфејини мұдафиә етмәкдән нијә гачырсан?!

Инди сорушулур: биздә сечки һәгигәтән демократик гајдада кетсәјди, Азәрбајҗан халгы өзүнә беләсини депутат сечәрдими? Унутмајағ ки, демократија сөзү «демос» вә «кротос» сөзләриндән јараныб, јәни, халг һакимијјәти. Белә исә бәс һәмишә халгын сөзүнү дејән Зија Бунјадов, Әбүлфәз Әлијев, Етибар Мәммәдов, Сүләјман Әлијаров, Нәчәф Нәчәфов, Ј. Сәмәдоғлу, Н. Рзајев вә булар кими өзүнү халга гурбан вермәјә һазыр оланлар, көрәсән, нијә гапы далында галды? Тәәссүф ки, бизим сәләһијјәт сәһибләри һәлә әсл демократијанын, јенидәнгурманын, ашкарлығын маһијјәтини дәрк етмәјибләр. Бизим республика бу күн дә 50—60-чы илләрин һавасы илә јашајыр, јенә дә депутатлар јухарыдан тәјин едилир. Бәли, мәнз тәјин едилир! Демократија, јениләшмә принципи бизим республикада аддымбашы тапданыр. Балтик өлкәләри вә башга республикаларда демократија артығ өз ишини көрдүју бир заманда, бизим республикада демократија тәләб едәнләри прокурорлуға чағырыб, истинтаг апарырлар.

Халг депутатларынын I гурултајында, башга республикаларын депутатлары һугуги јолла өз халгларынын һаггыны тәләб етдикләри вә лазым кәлән јердә һеч кәсдән чәкинмәдән мұбаһисәјә киришдикләри һалда, бизим республиканын депутатлары мұһафизәкар гүввәләрә сәс верир, сүкут планыны артыгламасы илә јеринә јетирирдиләр. Ән марағлысы исә будур ки, онлар Бақыја гајыданан сонра сусмағын гәләбә олдуғуну биз сүбүт етмәјә чалышдылар. Бир сорушан олмады ки, дејин көрәк, сусуб нә газанмысыныз? Халгымызын үнванына дејилән тәғһирими? Бизи сакит етмәк үчүн дедиләр ки, халгымызы тәғһир едән Икитјаны мәнкәмәјә вермишик. Инандығ. Амма о вахтдан ил кечди. Инди сорушурут: мәнкәмәнин ахыры нә олду? Нијә бизи адалдымбашы алдадырсыныз? Нијә башымызын алтына јастығ гојурсу-нуз? Бундан сонра халгын гәзәб касасы долду. Бир чох зијалылар, о чүмләдән дә мән халг депутатларынын гурултајына,

«Правда» və «Известија» гəзетлəринə мəkтуб жаздыг. Кəзлəдик ки, бизим дə мəгəлələримиз вə е'тираз мəkтубларымыз мəркəзи гəзетлəрдə чап олунар. Чап олунмаг бир јана галсын, неч мəkтубларымыза чаваб да вермədилəр.

МƏРКƏЗИ МƏТБУАТЫН ЈАЛАНЛАРЫ

Кечən ил Дағлыг Гарабағда хусуси идарə үсулу јаранды. Биз буна е'тираз етмədик. Башымызы ашағы салыб əмрə табе олдуг. Бир гədəр кечəндən сонра ермəни миллəтчилəри, хусуси идарə үсулуна да е'тираз етмəјə башладылар. Əслиндə, е'тираз бизим тэрəфимиздən олмалы иди, чўнки бу идарə үсулу Дағлыг Гарабағын бəтүн сəлəхијјəтини өз əлине алмышды. Доғма торпағларымызда бизим һəкүмүз јеримирди. Дағлыг Гарабағын əсас сəһələрдə идарəси мəркəзи назирликлərə табе етдирилмишди. Бир сөзлə, Азərbайчан торпағы там мəркəзин вə Ермəнистанын табелијинə верилмишди. Газандығлары бу үстүнлүклərə бахмајараг ермəни миллəтчилəри јенидən е'тираз митинглəринə башладылар. Биз исə гузу кими сусудг. Бəс бу барədə мəркəзи гəзетлəр нə жазды? Елə жаздылар ки, əһвалатлардан хəбəрсиз үмүмтиттиғ охучусу баша дүшə билмədи ки, јенидən башланан чахнашмалара сəбəб һансы тэрəфдир. Гəзетлəр Дағлыг Гарабағда јенидən тə'тиллəрин башланмасы, идарə вə мүəссисələрдə ишин дајандырылмасы барədə јалныз мə'лумат вермəклə кифајəтлəндилəр. Бу мə'луматлардан исə охучу елə баша дүшдү ки, Гарабағда һакимијјəтин əллəриндən чыхмасына кərə азərbайчанлылар тə'тилə башлајыблар. Көрəсən, ашкарлыг будурму? Нијə мəркəзи мəтбуат һəгигəти там ајдынлығы илə жазыр? Нијə жазыр ки, бу «ојунда» һүчумда олан кимдир, мұдафиəдə олан ким?! Истəр-истəмəз фикирлəшмəли олурсан: һəгигəтин бу шəкилдə кизлədилмəсиндə мəгсəd нədир, көрəсən? Гарабағ һадисələринин башланғычыннан бу күнədəк јаранан мұнагишəнин əсас сəбəбкəры мəркəзи мəтбуатда кəстəрилмədи. Мəркəзи мəтбуат елə жазды ки, куја биз гоншунун һағыны тапдајырыг. Ермəни миллəтчилəринин һағысыз һүчумлары вə халғымызын үнванына дејилən налајиг сөзлəр һамысы чавабсыз галды. Иш о јерə чатды ки, АБШ сенаты да бу мəсələдə бизи күнаһкар билди. Мəн Америкə сенатыны о гэдəр дə күнаһландырмырам. Чўнки онлар ишин ичиндə дејиллəр. Онлар бу барədəки бəтүн мə'луматы Москва мəтбуатындан алыр вə нəтичəни дə бу əсасда чыхарырлар.

ССРИ-дə инсан һугуғларыны мұдафиə бајрағы галдыран академик Сахаров да, арвады Јелена Боннер дə (ғызлыг фамилиясы Əлиханјандыр) тəкидлə Дағлыг Гарабағын Ермəнистана

бирлəшдирилмəсини əдалəтли һесаб едирди. Гəрибədир, Сахаров бир јандан тək-тək адамларын һағыны мұдафиə шұары илə мејдана атылыр, дикəр тэрəфдən доғма торпағыны Ермəнистана вермəк тəkлифи илə бəјүк бир халғын һағыны тапдајыр, тарихи һəгигəтə кəз јумурду. Кəл инди белəсинин сəмимијјəтинə инан. Əмрү бəјү Сахаровун алимлији илə инсанлығы бир јерə сығышамышдыр. О, бир тэрəфдən бəтүн бəшəријјəти тəһлүкə алтына салан һидрокен бомбасы ихтира едир, икинчи тэрəфдən инсан һугуғларыны мұдафиə бајрағы галдырырды. Ахы, һидрокен бомбасы илə инсан һугуғу бир јерə сығыша билмədи. Сахаров алим вə вəтəндаш шəхсијјəтиндə бир-биринə там зидд олан бу ики гүтбү нечə бирлəшдирə билмишди? Онун шəхсијјəтиндəки бу зиддијјəти јахшы мұшəһидə едən академик В. Кинзбург жазыр: «Əкəр Сахаров һələ о заманлар һидрокен бомбасынын ихтирасыны өзүнə борч билэрək онун јаранмасына узун иллəр вахт сəрф етсəјди, о, физика елмини даһа бəјүк кəшфлəрлə зənкинлəшдирə билэрди» («Правда», 16 декабр 1989-чу ил).

Һидрокен бомбасынын кəшфини өзүнə борч билən бир адамын һансы һағла инсан һугуғларыны мұдафиə етмəк истəдијини анламаг чəтиндир. Елəчə дə ону ермəни миллəтчилəринин бостаныны суламаг үчүн бизим бостанымыза даш атмасы сəмимијјəтдən узағдыр.

1989-чу ил августун əввəлиндə Нахчыван Мухтар республикасындан Ермəнистана кədən гатарларын машинистлəри тə'тил елан етдилəр. Буна кərə дə бу əразидə гатарларын һərəкəт чəдвəллəri позулду. Дəрһал ССРИ Јоллар назирин Н. С. Конерев мəркəзи телевизијанын «Заман» програмында чыхыш едэрək бу хəбəri дүнјаја јадды. Конеревин вердији мə'луматдан белə чыхды ки, азərbайчанлылар гəсдən тə'тил едиб, гатарларын һərəкəт чəдвəлини позур ки, Ермəнистана əрзəг чатдырылмасын. Амма назир Азərbайчан дəмирјолчуларынын етдиклəri тə'тилин əл сəбəбини кəстəрмədи. Əслиндə исə назир бу сəбəби јахшы билрди. Лакин бу сəбəби дəмəк она сəрф елəмирди. Назир чох јахшы билрди ки, Азərbайчандан Ермəнистана кədən гатарлары ермəнилəр күллəјə тутур, машинистлəri дəјүр, тəғир едилрлə. Назир чох јахшы билрди ки, Азərbайчандан Ермəнистана кədən гатарларда 9 нəфəр азərbайчанлы дəмир јол ишчиси дəјүлмүш, хəстəханаја дүшмүш вə 1 нəфəр дə өлдүрүлмүшдүр. Назир чох јахшы билрди ки, Азərbайчандан кələn гатарлары партиямаг үчүн ермəнилəр дəмир јолуна бомба гојурлар. Тəсəдүфи дејил ки, мəркəзи мəтбуатын вердији белə биртэрəфли мə'луматдан илһам алан Ермəнистан Коммунист Партиясы Мəркəзи Комитəsi бұросунун чыхардығы гəрар башдан-ајаға һəгигəти тəһриф едирди. Гəрар һағында Ермəнистанда чыхан «Коммунист»

гәзетинин вердији мә'луматда охујуруг: «Сон вахтлар Азәрбајҗан дәмир јолунда вә бир сыра нәглијјат коммуникасијаларыннын фаалијјетиндә фасилә нәтиҗәсиндә республиканын мадди-техники тәҗһизаты позулмуш, тикинти материалларынын, әрзағын, јаначағыз кәскин чатышмамасы баш вермиш, зәлзәлә зоналарынын бир сыра объектлариндә тикинтинин сүр'әти ашағы дүшмүш вә тикинти дајанмышдыр» («Азәрбајҗан мүәллимй» гәзәти, 30 август 1989-чу ил). Чох кұман ки, һәмин гарары һазырлајанларын өзләри чох јахшы билирдиләр ки, Азәрбајҗан дәмир јолунда јаранмыш вәзијјәтин сәбәбкарлары елә онларын өзләридир. Амма Москва онлардан хәбәр алмыр ки, кимдир Азәрбајҗандан кәлән гатарларын бағағыны кәсән, машинистләри дөјән, сөјән, өлдүрән? Кимдир дәмир јолуну партладан? Нијә мәркәз онлардан соршмуш ки, өз кұнаһларыныыз азәрбајҗанлыларын бојнудан нијә јүкләјирсиниз? Әксинә, Москва вердији биртәрәфли мә'луматла онлары җинајәтә даһа да ширикнәндир.

жөзлөрү о гэдэр гамашмышдыр ки, Азербайжан халгынын ганыны о гэдэр ичмилшлөр ки, башлары кичэллэндийиндөн эсл һәгигәти көрмәк истәмирләр.

1986-чы ил декабрың 17-дә Алма-Атада баш верән милли һәрәкәты да мәркәзи мәтбуат бир дәстә наркоманың хулиганлығы айландырмышды. Әлбәттә, бу көһнә баяты иди. Бу чүр уйдурма хәбәрләр халгын милли азадлыг арзусуну пәрделәмәк, бу бөйүк һәрәкәты сийәси гәјәдән мәһрум етмәк, ону көздән салмаг мәгсәди дашыјырды. Амма белә уйдурма хәбәрләрлә чиданы чувалда кизләтмәк олмаз.

Беләликлә дә халгын һаггыны мүдафиә едәнләри, һеч бир шејдән чәкинмәдән һәгигәти дејәнләри наркоман вә хулиган адлары илә дамғаламагла Москва өзүнү тәмизә чыхармаг истәјир. Бу үсулдан о гэдәр истифадә едиләр ки, горхурам, харичи өлкәләр бу фикирдә ола ки, Совет Иттифагында һагг сөзү дејәнләр вә һәгигәти мүдафиә едәнләр һамысы наркоманлар вә хулиганлармыш.

Тәәсүф ки, «бизи-биздән горујан» сәрһәд кешикчиләри дә баша дүшмәк истәмирләр ки, Азербайжаның вәзйјәти сәрһәд республикаларындан (Молдавија мүстәсна олмагла) һеч биринә бәзәмир. Чүнки Азербайжаның сәрһәдиндәки дирәкләр торпағын үстүндән кечмир, ики јерә парчаланмыш халгын синәсиндән кечир. Бу сәрһәд бир халгла башга халгы бир-бириндән ајырмыр, ејни халгы бир-бириндән, јәни гардашы гардашдан ајырыр.

Бу күн биз буна севнимәлијик ки, гардашларын һеч олмаса ајда бир дәфә көрүшмәси үчүн Совет һөкүмәти Иран һөкүмәти илә разылыға кәлди. Амма ону да етираф едәк ки, әкәр биз буну һөкүмәтләрин ихтијарына версәјдик, бу сәзиш јүз ил беләсинә баша кәлә билмәзди. Бу иши јенә дә халг өз ирадәси илә јолуна гојду. Ешг олсун халгын бу әзмкарлығына вә бирлијинә!

70 ил доғмача бачысына һәсрәт галан, узагдан да олса үзүнү көрә билмәјән 85 јашлы бир гочаның телевизијадакы чыхышы вә бу саваб иши көрәнләрә миннәтдарлығы өнүндә баш әјмәк ләзымдыр.

Ики јерә парчаланмыш бүтүн милләтләрин дәрдини дүнја билдији һалда, Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатында һәр биринин мәсәләси дәфәләрлә мүзакирәјә гојулдуғу һалда бу јашымда һәлә мән бир дәфә дә көрмәмишәм ки, ики јерә парчаланмыш Азербайжаның дәрди барәдә бир сәләһијјәтли вә нүфузлу тәшкилат сөз ачсын, бу мәсәләни мүзакирә етсин! Бәс биз бу милли јарамызы нә вахта гэдәр үрәјимизин дәринлијиндә кизләдәчәк вә дүнјаја билдирмәјәчәјик? Бирдәфәлик бүтүн дүнјаја билдирмәлијик ки, Совет Азербайжаны вә Иран Азербайжаны

ады илә ики јерә парчаланмыш Азербайжан ваһид бир торпагдыр, һәр икисинин әһалиси исә ејни милләтдир.

Ермәнистанын Азербайжандан тарихи торпаг иддиаларына вә тәчавүзкар сийәсәтинә ССРИ Али Совети сийәси гиймәт вермәк истәмир. Амма Литва Коммунист Партијасы Үмумиттифаг Коммунист Партијасынын тәркибиндән чыхмаг истәјәндә Москва дәрһал Мәркәзи Комитәнин пленумуну чағырыр вә Литва Коммунист Партијасынын бу һәрәкәтинә сийәси гиймәт вериб ону писләјир. Азербайжан коммунистләринин кечмиш рәһбәри Вәзиров да пленумда биринчи чыхыш едиб Литва коммунистләринин бу һәрәкәтинә мәнфи гиймәт верди. Амма Ермәнистан сусду. Елә орадача Вәзиров Мәркәзи Комитәјә, Сийәси бүрәја мүрачизәт едиб дејә биләрди ки, бизи нијә мүдафиә етмирсиниз? Ермәнистанын Азербайжандан тарихи торпаг иддиаларына вә тәчавүзкарлығына нијә мүнәсибәтинизи билдирмирсиниз? О, буну дејә билмәди. Кәлин, һеч олмаса Ермәнистанын тәчавүзүнә гаршы бизим Али Советин гәрарыны дүнјаја билдирәк. Бу гәрары дәрин елми-һуғи сәнәд кими инкилис, алман, франсыз, испан, түрк, Чин, әрәб вә с. кими дилләринә, ејни заманда мүттәфиг республикаларын дилләринә чевириб рәсми данрәләрә, мәтбуат органларына чатдыраг.

Нијә Берлини ики јерә бөлән бетон һасарлар көтүрүләндә биз буну тәфәккүрүн тәзаһүрү кими гиймәтләндириб ағышладығымыз һалда, ваһид Азербайжаны ики јерә бөлән сәрһәд дирәкләри көтүрүләндә бу, хулиганлыг вә екстремист һәрәкәт адланар? Нәјә көрә ејни һәрәкәтә гиймәтләр мүхтәлиф олмалыдыр? Көрәсән, мәркәз буну нә илә изаһ едәр?

Августун 1-дә (1989-чу ил) СИТА-нын вердији мә'луматда көстәрилирди ки, Азербайжан ССР-ин Лачын рајонунда бир груп адам Ермәнистандан Дағлыг Гарабаға тикинги материаллары апаран машыңлара басгын етмишидир. СИТА-нын мә'луматы бурда гуртарыр. Басгынын сәбәбини исә көстәрмәји ләзым билмир. Неч демә, 12 ермәни автомашынында тикинги материаллары ады илә партлајычы гурғулар үчүн хусуси детонаторлар апарылырмыш.

Һәмин детонаторлар бизим милисләр тәрәфиндән мүсадирә едиләндә ермәни сүрүчүләри етираз етмиш вә бурда далашма башланмышдыр. Вәзйјәт белә олдуғу һалда әдаләтли һаким вәзифәсини бојнуна көтүрән «бөйүк гардашымыз» нијә һадисәләрә дүзкүн гиймәт вермир, нијә һағлы олдуғумуз һалда мәркәзи мәтбуат сәһифәләриндә бизи јол кәсмәкдә, гоншуну блокадаја

салмагда кунанландырыр? Элбетте, тикинти материаллары ала-ран автомашындарла бастын етсэдик, мэтбуат буну јазмагда һаг-лы оларды. Факты јазыб, онун сәбәбини көстәрмәмәк исә икигәт чинајетдир. Бунлар ачыг-ајдын көстәрир ки, Ермәнистан ССР Дағлыг Гарабаг ермәнилерини там мүасир силаһларла силаһ-ландырыр.

Тикинти материаллары ады илә вагонларда дашынан силаһ-лар, о чүмләдән ракет башлыглары тәсадүфән Эләт стансијасын-да ашкар едилмишдир. Әкәр Дағлыг Гарабага ракет башлыг-лары көндәрилисә, демәк Ханкәндиндә (Степанакерт) ракет-ләр дә вар. Буну биз дә билирик, Эләт стансијасында һәмин силаһлары ашкар едән рәсми органлар да. Биз, һеч, биз нејләјә биләрик? Бәс мәркәзи һөкүмәт һара бахыр? Нијә ағзына су алыб? Нијә бу мәсәләнин өзәјинә кетмир? Нијә бу силаһларын һардан әлдә едилдијини вә һара, нә үчүн көндәрилдијини, кимә гаршы чевриләчәјини өјрәниб тәдбир көрмүр?

Ән марағлысы будур ки, мәркәзи мэтбуат бу барәдә мәлумат да вермәји лазым билмир. Аллаһ еләмәмиш, бу һадисә әксинә олсајды, јәни биз Ермәнистанда јашајан азербайҗанлыларла си-лаһ көндәрсәјдик, Москванын бүтүн информасија органлары ағыз-ағыз вериб бизим әлејһимизә нөвбәти кампанијаја башла-јагды.

«Политическое образование» журналынын 3-чү нөмрәсиндә (1989-чу ил) Вил Дорофејевин «Заметки публициста о стихий-ном бедствии в Армении и не только об этом» адлы мәгаләси исә даһа дәншәтлидир. Һәмин мәгаләдә мөәллиф мәнсул јығымынын гызғын дөврүндә азербайҗанлыларын күтләви сурәтдә Ермәни-стандан «көчмәләринә» көрә бизи кунанландырыр. Куја азербай-жанлылар мәнсул јығымынын гызғын дөврүндә Ермәнистан-зәрбә вурмаг үчүн гәсдән Азербайҗана «гонағлыға» кәлибләр-миш. Һәгигәти бу гәдәр дә тәһриф етмәк олармы? Көрәсән, мөәллиф доғрудан да билмир ки, азербайҗанлылары доғма јурд-ларындан дөјә-дөјә чыхардыблар? һансы милләт мин чүр әзәб-әзијәтләрлә гурдуғу очағыны елә-белә тәрк едәр? Буну јазав мөәллиф көрәсән дедији бу бойда јаландан утанмырмы? Бу ја-ланла о кимә хидмәт едир вә бунула нә демәк истәјир? Доғрусу, мән бу мәгаләни охујанда гышгырмаг, һәгигәтин тапданмасына етираз олараг бағырмаг, бүтүн дүнјаны јалана гаршы үсјана чағырмаг истәдим. Амма нә едәк ки, сәсимизә сәс верән јохдур. Биз шәр вә бөһтан ичиндә боғулуруг. Мәнә елә кәлир ки, мәр-кәзи мэтбуатын тәсири алтына дүшмүш Дорофејев кимиләр ер-мәни милләтчиләринин бизим һаггымызда дедикләри «мәдәниј-јәтсиз», «вәһши» сөзләрини тәсдигләмәк истәјирләр. Ермәни милләтчиләринә гуллуг көстәрән бу адамлар көрәсән Спитақда

азербайҗанлы көрпәләрини борунун ичинә салыб һәр ики башы-нын гәјнағланмасыны ешитмәмишләрми? Әкәр буну ешитмәјиб-ләрсә, зәлзәлә илә әлағәдәр Ермәнистанын көмәјинә кәлән фран-сызларын ики күндән сонра ордан кетмәкләринин сәбәбини өјрәнәјдиләр. Бу чәнабларын Ермәнистандан говуларкән 48 нә-фәр азербайҗанлынын өлдүрүлмәсиндән дә хәбәрләри јохмуш? Јәһин ки, хәбәрләри вар. Лакин бу, онлар сәрф еләмир. Бунула белә, мөәллиф мәгаләсиндә тез-тез Сумгајыт һадисәләрини ха-тырлатмагдан чәкнимир. Чүнки бизи русвај етмәк үчүн бу, она лазымдыр. Мөәллифә көрә Сумгајытдакы «ғанлы сәһнә» һади-сәләрин әсәс тәкәнверичи гүввәси имиш. Мөәллифдән сорушмаг истәрдик: Гарабаг һадисәләрини Сумгајыта бағламагла нә демәк истәјирсән? Бәс Хочалы фәһиләриндән нијә данышмырсан? Бәс Ермәнистанын Гугарк рајонунда 12 нәфәр азербайҗанлынын ба-шынын кәсilib јандырылмасындан, үмумијјәтлә, бурада 70 нәфәрин өлдүрүлмәсиндән нијә данышмырсан? Сумгајыт һади-сәсини кеносид һесаб едән чәнаблар вахтилә Ермәнистан әһали-синин 43 фәизинин азербайҗанлылар олдуғу һалда, бу күн орда бир нәфәр дә азербайҗанлынын галмамасыны нијә кеносид ад-ландырмаглар? Нијә бу факты данырлар ки, Ермәнистандан говулан заман өлдүрүлән азербайҗанлыларын сајы Сумгајытда өлдүрүлән ермәнилерин сајындан он гат чоғдур?

Фактлар ајыг көзлә баханда мәлум олур ки, Сумгајыт һа-дисәси дә ермәни дашнакларынын әли илә һәјата кечирилиб. Һәмин һадисәдән үч күн сонра Франса телевизијасы Сумгајыт һадисәсини олдуғу кимн көстәрмишдир. Адам тәәччүб едир: һа-дисәнин гызғын вахтында ону ким чәкмиш вә нәдән өтрү чәкмиш-дир? Чәкилш групу һадисәнин гызғын вахтында һардан пәјда олмушдур? Белә бир һадисәнин олачағыны әввәлчәдән һардан билибләр ки, операторлар һәмин саатда орада һазыра назил олублар?

Ән тәәччүблүсү исә, гырғыны төрәдәнләрдән биринин ермәни Е. Григорјан олмасыдыр (бах: «Бакински рабочий», 4 нөјабр 1988-чи ил).

Франса журналисти Арјел Киру јазыр: «Ермәнистан милли истигалијјәт бирлијинин нүмәјәндәләри М. Јермақјан вә М. Зу-рабјан гәтијјәтлә билдирмишләр ки, 1988-чи ил 28—29 феврал Сумгајыт һадисәләринин тәшкилатчылары азербайҗанлылар де-јил. Онлар демишләр: «Бизим әлиминдә фактлар вә сүбүтлар вар» (бах: «Азербайҗан» гәзети, 1989, № 11).

Чох гәрибәдир, харици мэтбуат һеч олмаса бу мәсәләдә һәр-дән һәгигәти јазыр, биз исә бурда јалан вә бөһтан ичиндә чапа-лајырыг.

Бурда истәр-истәмәз бир аталар сөзү јала дүшүр: «Қор кора

кор демасе, багры чатлар». Бизим мүдрик бабалар бу мисалы өз заманалары үчүн демишдилер. Инди дөвран дэжишиб, кор ко-ра дежил, кор көзлүжэ кор дежир.

Ерманистанда рус дилинде чыхан «Коммунист» гезетинде (14 декабр 1989-чу ил) Јереван Зообајтар институтунун кафедра мүдир Б. Мирзојан өз мал-хејваны илэ мәшгул олмаг әвезинә «статистика» илэ мәшгул олмуш, «Статистика нә дејир?» адлы бир мегалә јазмышдыр. Јалан вә ујдурма илэ долу олан бу јазыла көстәрилир ки, 1959—1979-чу илләр арасында Азәрбајчан ССР-дән 130 мин рус көчмүшдүр.

Сиз бу һәрифин һара ијнә батырдығына диггәт јетирин. Амма буну јазаркән бәс онун вичданы һарда кизләнмишди? Нијә дүшүнмәди ки, буну јазмаға мәним һаггым јохдур. Ахы, Ермәнистанда ермәнидән башга әјры милләт галмајыб. Инсан вичданыны бир беләми итирәр? О, сөзүнә давам едәрәк јазыр: «70-чи илләр-дә мәһз Азәрбајчан гәрибә бир рекорд газанмыш, әсәјлы милләтләрин мүтләг азалмасына, о чүмләдән русларын 8,8 фәиз, ермәниләрин 1,7 фәиз, күрчүләрин 16,2 фәиз, украиналыларын 9,6 фәиз азалмасына наил олмушдур».

Бизим Азәринформ мал һәкиминә белә бир суал вериб: «Әкәр ССРИ-дә әһалинин милли эләмәтә көрә јерләшдирilmәсинин учоту, үмумијјәтлә, апарылмырса, көрәсән бу рәгәмләр һарадан көтүрүлмүшдүр?».

Мән исә она башга суал верәрдим: Әкәр бир республикада башга милләтләрин јашамасы јахшы һалдырса, бәс сәнин республикан нијә бу јахшылыгдан имтина едир? Бәс 200 мин азәрбајчанлыны доғма јурдундан говмаг нә демәкдир?

Бизи «вәһши» адландыран ермәни милләтчиләри өз вәһшиликләрини нијә көрмүрләр? Дүнјанын һеч бир халғы, Африканын јарымвәһшиләри белә гәбрә әл галдырмаз. Әзләрини мәдәни адландыран бу вәһшиләр бөјүк Азәрбајчан ашығы Әләскәрин гәбрини дағыдыб, сүмүкләрини тәһгир етди. С. Вурғунун бүстүнү учурдулар. Бу чүмләләри јазаркән, тәһгир олунмуш сәнәткарларын хәјалы көзүмүн габағында чанланды, күчсүзлүүмдән утандым. Дәдә Әләскәр, бизи бағышла, — дедим. Биз сәнин мүгәддәс мазарыны да горуја билмәдик. Нә олар? Заман вар, тарих вар!

Нә гәдәр алчаг олмаг лазымдыр ки, сазы вә сөзү илэ инсан-лара хош дүғулар бәхш едән, инсанлыгы мәһәббәтә чағыран ел нәғмәкарынын гәбринә әл галдырасан? Онлар буну етдикләри заман һеч олмаса өз сәнәткарлары Сајат Нованы дүшүнәјдиләр. О Сајат Нованы ки, әсәрләринин әксәријјәтини Әләскәрин дилинде јазыб. Мән она да инанырам ки, Сајат Нованын руһу бу хүнкү нәвә вә нәтичәләринин бу һәрәкәтини онлара бағышламаз.

Азәрбајчанда олан албан абидәләрини өз адына чыхан вә онларын горунмасы үчүн бизим дахили ишләримизә бармаг узад-бу надаллар әмин олсунлар: биз абидә, мүгәддәсләрин мә-зарына әл галдырачаг сәвијјәдә алчалмамышыг. Биз нәники өз абидәләримизә, дүшмән абидәсинә дә әл галдырмайыг. Биз һеч көсин торпағына даш басдырыб, сонра шивән гопарыб «бу јер-ләр бизимдир» демәйишк. Н. Чавчавадзә демишкән: «Фәрјад гопаран дашлары бизим торпагларымыза басдырмагдан әл чә-ки!».

Мәркәзи гәзәтләр вә мәркәзи радио-телевизија 1989-чу ил нојабр ајынын әввалинде белә бир хәбәр јайды ки, Азәрбајчан ССР-ин Газах рајону әразисиндә бомба партла-јышы нәтичәсиндә Ермәнистан ССР-ин Ичеван рајонунун сакин-ләри С. С. Давытјан, А. В. Мәликбекјан вә Қозлитин јараланмыш вә хәстәханаја апарылмышдыр.

Бу хәбәрдән белә чыхыр ки, Азәрбајчан ССР-ин сакинләри бомба партладыб бир русу вә ики ермәнини јараламышлар. Бәс һәгигәт нечәдир? Әслинде, һәммин русла ики ермәни Азәрбајчан ССР-ин Газах рајону илэ Ермәнистанын Ичеван рајону сәрһәд-диндә вахтилә учалдылмыш «Загафгазија республикаларынын достлугу» абидәсини партлатмаг истәдикләри заман гәлпәләр өзләринә дәјмиш вә јараламышлар. Демәк, өз әмәлләри өз баш-ларында чатламышдыр. Бәс һәгигәт белә исә, нәјә көрә инфор-мәсија органлары һәлсәни ады вә үиваны илэ јерли-јатағлы билдирмир? Нијә һәгигәти чинајәткар тәрәфин хәјринә кизлә-дирләр?

Дағлыг Гарабағда әмин-аманлыг јаратмаг үчүн ора көндә-рилән ССРИ Дахили Ишләр Назирлијинин хүсуси гошун иһсәс-ләри бу бәрәдә көрәсән нә фикирләшир? Ахы, бүтүн бу биабыр-чылыглар онларын көзү гаршысында баш верир. Биз Ағдамдан Шушаја кедә билмирик. Машылар даша басылыр, сүрүчүләр дөјүлүр. Дағлыг Гарабағдакы Азәрбајчан кәндләринә јалныз вертолјотла кедиб-кәлә билирик. Буну көрән вә бу һагда даны-шан јохдур. Амма биз бир нечә күн Ермәнистана јаначаг көндә-мәјәндә мәркәзи мөтбуат «блокада» — дејә бағырыр.

Дағлыг Гарабағда Азәрбајчан кәндләри блокада вәзијјәтин-дә олдуғу һалда, А. Волски «Правда» гәзетиндәки мегаләсиндә (8 декабр 1989-чу ил) бунун там әксини јазараг көстәрир ки, куја азәрбајчанлылар Дағлыг Гарабагы блокадаја алмышлар. Инди буна нә дејәсән? Бәс А. Волски өз көзләри илэ көрдүју һә-гигәти дананда, һәгигәтин там әксини дејәндә, көрәсән бир апыл-да олса өзү-өзүндән утанмырмы?

Азәрбајҹан кәндләринә әрзаг дашыҹан автомашыналарын гаршысына кәсир, јүкүнү бошалдыр вә сүрүчүләрини дөјүб кери гајтарырлар. Беләликлә, Дағлыг Гарабағдакы Азәрбајҹан кәндләринини вә Шушанын ермәниләр тәрәфиндән 1 илдән артыг давам едән блокадасы Москванын түкүнү дә тәрпәтмир. Бу барәдә нә јазырлар, нә дә дејирләр. «Собеседник» һәфтәлијиндә (1989, № 47) исә белә үстүртүлү бир хәбәр охујруг: «Степанакерт әтрафында көрпү дағыдылмышдыр, 200 нәфәрлик азғынлашмыш күтлә Шуша—Ағдам јолуну бағламышдыр. Нөвбәти әрзаг автокалонуну мушәјнәт едән әскәрләр дағлардан атәшә тутулмыш, онларын үстүнә ксилата, бензин шүшәләри, партлајычы гургулар атылмышдыр».

Вәссалам. Инди үмүмиттифаг охучусу бу хәбәрдән нә ала-сын? Көрпүнү дағыдан, јола бензин шүшәләри вә дағыдычы гургулар гојан һансы тәрәфдир? Ағдамла Шуша арасындакы әләҹәни кәсиб Дағлыг Гарабағдакы Азәрбајҹан кәндләрини әрзаг-сыз гојанларын ады, үнваны нијә ачыг-ашкар көстәрилмир?

Мәркәзи мәтбуатын мухбирләри ичәрисиндә нәһајәт һәгигәти көрән вә ону үмүмиттифаг охучусуна чатдырмаг истәјән бир нәфәр намүслу адам тапылды. «Огонјок» журналынын әмәкдашы К. Рожнов 1989-чу илин октябр ајында Јереванда вә Бақыда олмыш, һадисәләри диггәтлә өјрәниб тәһлил етмиш вә өз шәхси мушәһидәләри әсаында объектив бир мәғалә јазмышдыр. Лакин өзүнүн дедији кими Москванын гәзет вә журналлары онун мәғаләсини нәшр етмәкдән бојун гачырмышдыр. Нијә? Чүнки бу вахта гәдәр Дағлыг Гарабағ һадисәләри барәдә мәркәзи мәтбуатда јазыланлардан белә чыхыр ки, «Азәрбајҹан ганичән ишғалчы, гоншусу исә бу ишғалын кунәһсыз гурбаныдыр».

Мухбир сөзүнә давам едәрәк јазыр ки, «Һәгигәт исә бунун тәрәсинә иди... Мәним јаздығларым мәнә гәдәр јазыланлары инкар едирди...». Бу инкар исә ермәни мафијасынын әлиндә ојунчаг олан мәркәзи мәтбуат ишчиләринин хошуна кәлмәмишди.

Һәр јердән әли үзүлән К. Рожнов јазылдығы тарихдән 4 ај сонра мәғаләсини бизим «Вышка» гәзетиндә нәшр етдирмәјә мәчбур олур (11 феврал 1990-чы ил). Ашкарлыг будурму?

«Коммунист» гәзетинин мухбири З. Султанов јазыр ки, (31 август 1989-чу ил) Шушадан Бақыја, Ағдама вә республиканын мухтәлиф рајонларына кедән 9 автобус вә бир јүк машыны карван һалында јола дүзәлди. Күнортадан хејли кечмишди, машыны карваныны хусуси гошун һиссәсинин әли автоматлы әскәрләри мушәјнәт едирдиләр. Лакин јолун јарысында әскәрләр кери гајтыдылар. Дедиләр ки, көстәриш беләдир».

Көрәсән, бу һансы көстәриш иди? Вә бу көстәришдән мәгсәд нәдир? Мәгсәд ајдындыр. Јолда ермәниләр автобус вә машын-

лара һүчум едир вә 21 нәфәри ағыр јаралајырлар. Јаралылары Ағдам рајон мәркәзи хәстәханасынын чәрраһијә шөбәсинә кәтирирләр.

Инди кимдән хәбәр аласан, бәс Мәркәздән көндәрилән хусуси гошун һиссәләри Ағдамда кими вә нәји горујур? Ермәнистандан говулмыш Ханымзәр Мәммәдованын «Коммунист» гәзетинә көндәрдији мәктубдан бир парчаны охучулара чатдырмаг истәјирәм: «Мән үч оғул бөјүтмүшәм. Әскәри хидмәтә јола салмышам ки, сәрһәдләримизин кешијиндә дурсунлар. Бәс буну һансы гануна јазмаг олар ки, ата-баба јурдунда, доғма елиндә — Охчәғлуда өзүмүзү горујан јохдур?».

Һағлы суалдыр. Үч өвладыны узаг сәрһәдләримизи горумаға көндәрән бу ана, өз доғма јурдунда мудафиәсиз галмыш, ону дөјүб, доғма очағындан дидәркин салмышлар. Белә бир мәғамда һансы әдаләтдән, һансы инсан һүгугларындан данышмаг олар? Ахы, бизим рәһбәрләр Һелсинкидә инсан һүгугларыны мудафиә актына гол чәкибләр. Бәс белә исә Ханымзәр ананын һағгы һарда галды?

Ана сөзүнә давам едәрәк јазыр: «11 ај сәрһәд мәфтилләринә сығынмаға мәчбур олмушуг. Мин бир мүсибәтлә чанымызы хилас етмишик. Вар-дөвләтимизи, ев-ешијимизи итирдик, чисмани чәзалара мәруз галдыг, ел-обадан дидәркин дүшдүк, һүгугумуз тапдаланды. Дәрдимизи кимә дејәк? Ахы, биз совет вәтәндашы-јыг. Гәрибәдир, гоншуларымыз да, мәркәзи мәтбуат да елә мөвге тутур ки, мәәттәл галырсан... Бир јандан дејирләр ки, «тә'чили јардым» машыналары бензин олмадығы үчүн ишләмир, амма бир-чә сәтир сонра јаддан чыхарырлар: јүздән чох машын Дағлыг Гарабаға тикинти материаллары апарыр, амма гојмурлар. Бах, беләчә, адамлары чашдыра-чашдыра әсәбләри илә ојнајырлар».

Ханымзәр ана тамамилә доғру дејир. Адамлары чашдырмаг истәјирләр. Биз кәрәк бу јаланларын архасында дуран һәгигәтләри баша дүшәк. Бу һәгигәт дә ондан ибарәтдир ки, мәркәзи мәтбуат бизи күзәштә чағырыр. Баша дүшмәк олмур, күзәшт дејәндә нәји нәзәрлә тутурлар? Әкәр мүвәғгәти идарә үсүлуну нәзәрлә тутурларса, хејримизә олмаса да, биз буна да сөз демәдик. Бундан сонра башга ојун чыхды. Дағлыг Гарабағын иғтисадийјатыны мүстәгилләшдирдиләр. Аллаһ бундан бәтәрийдән сахласын. Амма буна да шүкүр едәк ки, һәлә доғма торпағларымызы гоншуја бағышламағымызы биздән тәләб етмирләр. Амма хырда-хырда чох бағышламышыг.

СУАЛЛАР, СУАЛЛАР...

Мәкәр, бир нечә ил бундан эввәл Кәмәрли кәндинин ән сәфалы јериндән 2500 гектар торпағы ермәниләрә бағышламадыгмы? Бундан бир гәдәр сонра Дидван дәрјачасынн сәһилиннә дә онлара торпаг вермәдикми? Бунлар аздырма? Даһа кифәјәтдир. Халг ајаға галхмыш, кечмиш рәһбәрләрнн «үрөккенишлијинә» дөзә билмир. Һәмин рәһбәрләр бу гәдәр сәхавәтлидирсә, гој 6—7 көзлү отагларындан бир-икисини Ермәнистандан говулан дидәркинләрә бағышласынлар. Буну еләмирләрсә, Вәтән торпагынын һесабына сәхавәтләрини нүмајиш етдирмәсинләр. Чүнки Вәтән торпағы милләтин, халгындыр.

Сон һадисәләрдә исә 200 мин азербайҗанлынын јашадығы 170 јашајыш мәнтәгәсини онлара бағышламадыгмы? Бу да онлара јетмәди? Јох, чүнки дишләриндә ширә галыб, һәјасызчасына јенә «Гарабаг» дејиб дурурлар. Инди сорушулур: Ермәнистанын партија вә совет рәһбәрләринин рәји вә көстәриши олмасады, ермәни милләтчиләри 200 минә јахын азербайҗанлыны өз һалал јурдундан гова биләрдими? Һамымыз билирик ки, јох! Чүнки Ермәнистанда рәһбәр ишчи јалһыз вә јалһыз дашнак үнсүрләринин дедијини тәкрат едир. Әкәр белә олмасады, бу јахынларда Ермәнистан рәһбәрләри дашнак партијасынын лидерләри илә бирликдә ичлас кечириб јенә дә Гарабаг төләбини ирәли сүрә биләрдиләрми? Дашнаклар чоһданкы арзуларыны Ермәнистанын партија рәһбәрләринин әли илә һәјата кечирдиләр. Онлар Ермәнистанда мономилләт јаратдылар. Бизим партија вә совет рәһбәрләримиз исә Азербайҗан халг чүмһуријјәтинин харичдәки нүмајәндәләрини сөјүр, халгын мәнәфеји уғрунда тәтилә башлајан кәңчләримизни хулиган вә надан адландырмагдан һәзз алыр.

Халгын һаггыны мүдафиә наминә пәјызын сазагында бир аја гәдәр Азадлыг мејданында дајанан бу кәңчләр нијә хулиган адландырылмалы иди? Онлар еври јарырды, адаммы дөјүрдү, јолму кәсирди, јахуд шәхси мәнәфеләри үчүнмү үсјан едирдиләр? Һеч сорушан олмады, бу 100 минләр нә истәјирди, көрәсән? Беләкә һөкүмәтдән өлкәдә гыт олан јағы, әти, уну, сабуну, гәнди төләб едирди? Јохсә әлиндән чыхмагда олан торпагынын намусуну мүдафиә едирди? Нијә биз кәңчләримизни бу вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны гијмәтләндирмәк әвәзинә, онларын үстүнә бөһтан атдыг? Халг чәһһәсинин лидерләриндән олан Е'тибар Мәмәдову ифша етмәк, халгын көзүндән салмаг үчүн телевизијаја ағылдан кәм бир наркоманы чыхарыб, онун дили илә вәтәнпәрвәр бир оғлумузу бөһтанларла ләкәләмәк истәдик. Торпагыны мүдафиә мөгсәдилә мејдана јығылан кәңчләримизни бир гисминн һәбс етдик, зијалыларымызы һәдәләдик вә прокурорлуға чағырдыг.

Халгы инзибати органларла һәдәләјәнләр вәтән вә милли һиссләрдән мәһрум олан, елә буна көрә дә вәзифә күрсүсүнү јухары пилләсинә дырмашанлардыр. Баша дүшмәк олмур, халгын дилини, мәдәнијјәтини, тарихини билмәјән, билмәдијинә көрә дә бу халгы севмәјәнләр халға нечә хидмәт елә биләр? Тәәссүф ки, беләләринин вәзифәјә кәдән јолу чоһ һамар олур. Чүнки вәзифә башында ондан ана дилини дејил, рус дилини билмәк төләб олунур. Милли һиссләри ахталанмыш беләләри сәләһијјәт сәһибн олдуғундан, ана дилинин вәчиблијиндән данышанлары дәрһал ләкәләјир, өзү кими милли һиссдән мәһрум оланлары әтрафына топлајыр. Беләләри исә өз шәхси мәнәфејини вәтәнин вә халгын мәнәфејиндән үстүн тутур. Даим столуну итирмәк горхусу илә јашадығындан вәтәнин вә ана дилинин гејрәтини чәкәндәрдән еһтијат едир.

Әкәр өзүмүзүнкүләр өзүмүзә дүшмән кәсilibләрсә, биз һаггымыз тапдајан башгаларына гаршы нечә мүбаризә апара биләрик? Бу күн Азербайҗан дилинин дәвләт дили сәвијјәсинә галдырылмасы барәдә һөкүмәтин чыхартдығы гәрара гаршы чыханлар кимләрдир? Республикамызда јашајан башға милләтләрнн нүмајәндәләри Азербайҗан дилини өјрәнмәк үчүн курслар ачылмасыны төләб едир, ана дилинә гаршы чыханлар исә өз дилини билмәдијинә көрә вәзифә атына минмиш һәмин назирләрнн, мүдирләрнн, сәдрләрнн өвләдларыдыр.

Бир мисал кәкмәк истәјирәм: бир дәфә мән телевизија илә чыхыш едиб өз дилини билмәјән, билмәдијинә көрә билмәдијини дүшмәни олан бир нечә вәзифәли шәхсин адыны чәкминн вә онлары бу гүсурларына көрә тәнгид етмишдим. Бундан бир гәдәр сонра һәмин вәзифәли шәхсләр мәним һаггы тәнгидимдән нәтичә чыхармаг әвәзинә, Мәркәзи Комитәјә бир мәктуб јазыб милләтчилик үстүндә мәним чәзаландырылмагмы төләб етдиләр. Чоһ гәрибәдир ки, бу савадлы наданлар һәлә дә елә күман едирләр ки, адамнын өз дили уғрунда мүбаризә апармасы вә конститусијада дәвләт дили кими тәсбит олунан ана дилинин дәвләт иларәләриндә ишләнмәсини төләб етмәси милләтчилик имиш. Ән дәһшәтлисә будур ки, ана дилинә дүшмән кәсилән бу милли инһалистләр, өвләрини чоһбилмиш һесаб етсәләр дә мүасир дүнјанын ән вәчиб төләбләриндән белә хәбәрсиздирләр. Гарабаг һадисәләриндә бизим башымыза ојун ачан, милли мәнәфеләрини сахтакарлыгла сүбута јетирмәјә чалышан гоншуларын һагсыз һүчүмларындан дә нәтичә чыхара билмәдиләр.

Шаир Габил «Молодјож Азербайҗана» гәзетинин 1989-чу ил 16 феврал тарихли нөмрәсиндә «Наш долг, мы в ответе» ады мәгаләсиндә ана дилинин зәрурәтиндән вә онун республикамызда лазыми сәвијјәдә ишләдилмәсиндән шикајәтләнир.

Буна чаваб оларак В. Гулузадэ вэ Т. Эскэрова адлы «азэрбајчанлылар» Габилли апа дилинин зэрурэти һаггында дедији фикирлэрэ һүчүм чэкир вэ көстэрирлэр ки, дүнианын эн мәдэни өлкәси олан Америкада мүхтәлиф милләтләрин јашамасына бах-мајараг, орда јалныз бир дил — никилс дили ишләдилер, башга диллэрэ еһтијач галмыр. Демәли, бизим республикада да јалныз рус дили ишләнмәлидир...

Көрдүнүзмү, дүшмән өз ичимиздәдир? Бу чүр руслашмыш азэрбајчанлылар, тәәсүф ки, чохдур вэ бу күн бизим милләтин бир нөмрөли дүшмәни, әслини вэ нәслини итирмиш, адындан вэ фамилијасындан башга һеч бир шеји азэрбајчанлы олмајан һәммин бу мангуртлардыр. Бунлар милләтин хејринә ортаг, шәријдән исә гачагдырлар. Вәтән адындан харичи өлкәләрә келән нүмајәндәләрин башында чох вахт вәтәнин дилини, әдәбијјатыны, тарихини билмәјәнләр кедир вэ орада куја бу халгы, бу мәдәнијјәти тәмсил едирләр. Амма үрәкләриндә нә бу вәтәни севириләр, нә онун тарихини, нә мәдәнијјәтини, нә дә дилини. Дилимизә касыб, халгымиза мәдәнијјәтсиз, мәдәнијјәтимизә дә примитив дамгасы вурмагдан чәкинмирләр. Јазыг Вәтән, јазыг халг! Көр, кимләрин лагына һәдәф олмусан!

Республикамыза рәһбәрлик едәнләрин дә бир гисми чох тәәсүф ки, адәтән руслашмыш азэрбајчанлылар олмуш, буна көрә дә дәвләт идарәләриндән апа дилини говмушлар... Белә рәһбәр халгын вэ вәтәнин гејрәтини чәкәрми? Әсла!

Бунун да нәтичәсиндә бизим бәзи рәһбәрләр кәркин мунағишәли күнләрә ермәниләрин шәһәрә гајытдыгыны хәбәр вериб, биздән муштулуг истәјирди. Сиз бир фәргә бахын, инди кимин адыны нә гојаг?

Бизим рәһбәрләр Бақыда јашајан ермәниләри горуаг үчүн орду чагырыр, һеч дүшүнмүр ки, бәс ермәниләр 200 мин азэрбајчанлыны өз јурдундан гованда, онларын рәһбәрләри нијә орду чагырыб бизимкиләри мудафиә етмәди?

1988-чи ил феврал-март ајларында Ермәнистандан вә Даглыг Гарабагдан һәммин ил декабр ајында исә јенә Ермәнистандан он минләрлә азэрбајчанлы башычыг, ајагјалын, пулсуз-парасыз Азэрбајчана гачмалы олду. Бүтүн бу рәзаләтләрә вә тәһгирләрә Москва етиразыны билдирмәди, гачгынларын мадди тәминатыны Азэрбајчанын өһдәсинә бурахды. Бир гәдәрдән сонра исә Өзбәкистандан гачан 40 мин Мешет түркүнү багрымиза басмалы олду. Москва бунларын да тәминатына гарышмады. Эн мараглысы бу иди ки, бу гачгынларын һеч бири

мәркәзи мәтбуатда өз ады илә адланмады, «даими јашајын јерләрини мүвәггәти тәрк едәнләр» адландырылды. Бу бәдбәхтләр доғруданмы өз доғма јурдларыны мүвәггәти тәрк етмишдиләр? Хејр! Бунун белә олмадығыны онда да билирдик. Заман көстәрди ки, онлар Азэрбајчанын вәтәндашы оларак галачаглар.

Бақыда фөвгәләдә вәзијјәт елап олундуғу әрәфәдә (20 январ 1990-чы ил) хусуси көстәришлә шәһәрләки һәрби гуллуғчуларын аиләләри нәјә көрәсә көчүрүлдү вә көчүрүлән руслары «гачгын» адландырдылар. Гәрибә дејилми? Зорла говуланлар «даими јашајыш јерләрини мүвәггәти тәрк едәнләр», һәкумәтнин әли илә һансы нијјәтләсә көчүрүләнләр исә «гачгын» адландырылыр вә ССРИ Назирләр Совети дәрһал онларын тәминаты һаггында гәрар гәбул едир. Сөһбәт «1990-чы ил январын 1-дән сонра Азэрбајчан ССР-и мәчбури тәрк етмиш вәтәндашлара јардым көстәрилмәси саһәсиндә әләвә тәдбирләр һаггында» ССРИ Назирләр Советинин гәрарындан кедир.

Нә үчүн бу гәрар мәнз инди чыхарылды? Мәкәр 1990-чы ил январын 1-дәк өлкәдә гачгын јох иди? Нә үчүн мәнз 1990-чы ил январын 1-дән сонра? Һәм дә эн дәһшәтлисиди будур ки, 1990-чы ил январын 1-дән сонра көчүрүләнләрин хәрчи Азэрбајчан ССР-ин бүдчәсиндән чыхарылмадыр. Бәс Ермәнистандан вә Өзбәкистандан зорла говулан гачгынларын проблемләри илә әлағадар хәрчләри республикаја ким өдәмишди? Бу ајры-сечкилик нәдән өтрүдүр? Эн мүһүмү дә јухарынын көстәришијлә һәрбчиләрин мүтәшәккил шәкилдә көчүрүлән аиләләрини мүлкни шәхсләрә чевириб «гачгын» адландырмаг, бунунла да халглары бир-биринин үстүнә салышдырмаг көрәсән һансы мәгсәди күдүр?

Инди кәл, бүтүн бу һагсызлыглар, ајры-сечкилијә, зоракылыға, ағ јаланларга дөз көрүм, нечә дөзүрсән? Валлаһ, мәркәзи гәзәтләрин бөһтан долу гәрәзли јазыларыны охуја билмирәм. Үрәк партлајыр, үрәк дөзмүр, күчүм гәләмә чатыр. Мәркәзи мәтбуата етиразымы билдирирам. Орда исә бизим мәктублары охујуб кәнара атырлар. Һамыја мәлумдур ки, бу ишләрә чох күчлү вә кизли бир әл вар...

Мәркәзи һәкумәт ермәниләрдән тутулмуш эн мүасир силаһларын һардан әлдә едилдијини вә кимә гаршы ишләдиләчәјини нә сорушур, нә дә бу ишләрин көкүнү, гајнағыны өјрәнимәк истәјир. Һәрби тәлим көрмүш, һәрби кејимли ермәни забит вә дөјүшчүләрини тутуруг, Москва буна да көз јумур вэ бу иш үстүндә онлары иттиһама чәкмир. Беләликлә дә ермәниләрин чидди һәрби һазырлығына көз јумулур... Бурда дејибләр, архалы көп гурд басар.

Нәһајәт, Ермәнистанын ачыг-ашкар биздән торпаг идиасыны, ишгәлчылыг гәсдини бир дәфә дә олса иттиһам етмәмәси,

Шаумјан və Ханлар районларының кәндләринә və Дағлыг Гарабага сохулмуш «саггаллылары» чәзаландырмамасы, онларын өзбашыналығына сјаҗасы гижмәт вермәмәси ермәниләрин һүчүмдә, бизимсә мүдафиәдә олдуғумузу кәстәрмәмәси Москванын ачыг-ајды биртәрәфли мөвгә тутмасыны кәстәрир.

Бүтүн бунлардан сонра бизим рәһбәрләрин јенә дә Москвадан үмид уммасы, мәркәзин мүдахилә едәчәјини көзләмәси və мәсәләни әдәләтлә һәлл едәчәјинә киинмасы нә гәдәр күлүнчдүр.

Вәзиров Азәрбајҗан КП МК-ја биринчи кәтиб тәјин олуан күндән дәфәләрлә онун јанында олмуш və һәр дәфә она деминдим ки, сәнин өз шәхси консепсиян, өз принципин олмалыдыр. Сән исә јалныз və јалныз Горбачову дедикләрини етмәјә чалынырсан. Горбачов бурдакы вәзијјәти сәнин гәдәр билә билмәз. Сән конкрет вәзијјәтдән чыхыш ет. Јухарынын әмрини јерлә, шәрәнтлә ујғунлашдыр. Кимә дејирсән, үмумијјәтлә, бу адамда мүгабил тәрәфи динләмәк və ону тәһлил етмәк габилијјәти јох иди. Бу адам јалныз өзүндән јухарыны динләмәк «габилијјәтинә» малик иди.

Вәзировла ахырынчы тәкликлә көрүшүмүз јанварын 11-дә (1990-чы ил) олду. Чох әсаби идим. Она ермәни мафијасынын әмәлләриндән данышдым. Бир сөз демәди. Амма күлүмсәмәсиндән билдим ки, үрәјиндә мәним һағлы олдуғуму билир. Әләвә етдим ки, сән Горбачовла халғын арасында галмысан, инди заман башгадыр. Сән халғын тәләбләринә әмәл етмәлијкән Горбачовун чалдығына ојнадын. Буна көрә дә халғын һөрмәтини газана билмәдин. Мәним və бир нечә ағсагалын мәсләһәти будур ки, үзүсулу вәзифәдән келәсән. Мәнә деди ки, ики дәфә бу бәрәдә Горбачовла данышмышам, әризмә гәбул етмәјиб. Күлүб дедим ки, әлбәттә, гәбул етмәз. Чүнки она сәндән сәрфәлисини тапмаг чәтиндир. Онда деди ки, бир нечә ағсагалын имзасыјла Горбачова мәктуб јазын və халыш едип ки, мәнни вәзифәдән кәтүрсүн. Бу сөздән сонра даһа она нә дејәсән?

Јанындан бирбаша евә кәлдим. Неч 10 дәгигә кечмәмишди, Вәзиров мәнни телефона чағырды. Деди ки, мәнним јаныма кәлиб дејирләр ки, куја сән мәнә вәзифәдән кетмәји тәклиф етмисән. Мән телефонда донуб галдым. Јалныз ону дејә билдим ки, бу, јалныз мәнним тәклифим дејил, бир нечә ағсагалын тәклифидир. «Ну хорошо, ладно» — дејиб дәстәј асды.

О, мәнә зәнк еләдији заман јанында кимсә вармыш. Нәмин адам мәнним она тәклифими кимләсә ешитышш və она гуллуғ кәстәрмәк мәгсәдилә адамлар арасында белә бир сөзүн јайылдығыны демишди. Вәзиров исә мәнним тәрәфимдән белә бир тәклифин олмадығыны «сүбүт үчүн» мәнә зәнк чалмышды. Амма

гуллуғ кәстәрән јалтаг телефонда мәнним она нә чаваб вердијими һардан билә биләрдн?

Ән марағлысы будур ки, бу әһвалатдан дүз бир һәфтә сонра, јәни јанварын 18-дә Шейхүлислам Пашазадә, Н. Рәзәв, И. Шыхлы, Н. Нәсәнов, Р. Зәјналов və мән Вәзировун отағында Киренко və Примаковла көрүшдүјүмүз заман Вәзиров мәнни бир кәнара чәкиб о күнкү зәнкинин мәнасыны ушағчасына изаһ етмәјә башлады:

— Јанымда бири вар иди. Мән она сүбүт етмәк истәдим ки, сән мәнни истәјән адамсан və сән мәнә вәзифәдән кетмәк тәклифини еләмәмисән.

Әлбәттә, мән буну онсуз дә баша дүшмүшдүм. Амма бу мәлум һәгигәти онун мәнә бир сирр кими ачмасы чох күлүнч, һәм дә сәдәләвһлүк иди.

Бүтүн бунлардан сонра мән инди дә баша дүшә билмирәм ки, ушағ тәбиәтли бу сәдәләвһ адам узун илләр харичи өлкәләрдә нечә дипломат ишләјә билмишдир? Инди белә бир адам бу бойда республикаја рәһбәр ола биләрдими? Тәһдән-дыриага гәдәр түсур ичиндә олан бу гәрибә адамын түсурларыны тәссүф ки, Н. Әзизоғлундан башга үзүнә гәншәр дејән олмады. Биз јалныз кедәнин архасынча данышмағы бачарырым.

Вәзиров һағгында дејилән бир сөз онун кимлијини чох јахшы характеризә едир: «Бу адамын јашы артыб, ағлы артмајыб. Нәлә дә комсомол ағлындадыр».

Вәзиров ади бир һәгигәти баша дүшмүрдү ки, Москва ермәниләрлә бизим арамыздакы мүнәгишәнин бу мәртәбәјә чатмасыны истәмәсәјди, елә илк күнләрләндән иддиачылары јериндә отурдарды.

Лакин елә бурда дә һәм Горбачов, һәм дә онун мүт'н келәси Вәзиров Азәрбајҗан халғынын бу гәдәр мүгаһимәт кәстәрә биләчәјини, өлүмдән белә горхмајачағыны, доғма торпагындан кечмәјәчәјини күман етмирди. 80 илдә ермәниләр бизим рәһбәрләрин «сәхавәти» сәјәсиндә биздән парча-парча торпағлар гопарыблар, биз сусмушуг. Онлар елә күман едирди ки, бу дәфә дә онлар бизә «хох» кәлән кими Гарабагдан әл кәчәзјик. Амма сонра јахшыча анладылар ки, бу милләт онларын күман етдији кәлә милләт дејил, бу милләт чанындан кечә биләр, амма торпагындан јох! Әслинә галса, милләтинин бу бойда дөзүмүнә, фәдакарлығына, торпаг јолунда бу гәдәр әзmkв олачағына һеч мән өзүм дә инди инандығым гәдәр инанырдым. Амма гәлбимин дәринлијиндә бир инам ғығылчымы вар иди. Неч демә халғымын руһунда «истиглал маршы» јашајырмыш:

Басдығын јерләри «торпаг» дејәрәк кечмә, таны!
Дүшүн алтындакы минләрлә кәфәнсиз јатаны.

Сән шәһид оғлусан, инчтмә, языйгдыр атаны.
Вөрмә, дүнҗалары алсан да бу чәннәт вәтәни!

Ким бу чәннәт вәтәнин уғруна олмас ки фәда?
Шүһәдә җышгырачаг торпагы сыхсан, шүһәдә!
Чаны, чананы, бүтүн варымы алсын да худа
Етмәсин тәк вәтәнимдән мәни дүнҗада чүдә.

40 ил сәлдижим тохумларын бу күн мешә олачагына бу гә-
дәр инамым јох иди. Мән елә күман едирдим ки, 70 илин рәза-
ләти, фәлакәти, хурусән 1937-чи илин горхусу милләтими елә әзиб
ки, әчдадымыздан ганымыза кечән гејрәт дамарларымызда дон-
муш, күнәш ишыгы да онун бузуну чәтин әридә.

Ики һадисә данышачагам. 1988-чи илдә илк комендант сааты
гојулан күнүн ертәси күчәмиздә баш верән бир һадисә мәни сар-
сытды. Тиндә дајанмыш бир танкын үстүндәки рус әскәрләри
әлләриндә автомат әтрафдакы чамааты атачагы илә һәдәләјир-
ди. Буна көрә 5—6 гадын рус дилиндә әскәрләри сөјүб синәлә-
рини ирәли вердиләр: — Атмасан киши дејилсән, — алчаг, — де-
диләр.

О бири гадын:

— Рус ордусу тарих боју ишғалчы олуб. Нијә бундан утан-
мысыныз? — дејә әскәрин үзүнә түпүрдү.

Әскәр гадынны наләјиг сөзләрә сөјәндә әтрафдакы кишиләр
танкы даша басдылар. Танкчылар сүрүб кетмәк истәјәндә кәнч
бир гадын өзүнү танкын алтына атыб деди:

— Инди сүр көрүм, нечә сүрүрсән.

Мән бу мәнзәрәни көрәндә өз-өзүмә дедим:

— Белә гадынлары олан милләтә әлүм јохдур.

Икинчи һадисә:

1990-чы ил январын 16-сы иди. Ахшам чагы һәјәтдән јүксә-
лән «Аллаһү-Әкбәр» сәсинә ејвана чыхдым. Сон ијирми илдә
абидәләримизи барпа идарәсинә чеврилмиш, бизә гоншу олан
мәсчидин миһарәсинә 5—6 нәфәр кәнчин галхдыгыны көрдүм.
Онларын әлиндә милли республикамызын үч рәнкли бајрагы
далгаланырды. Бу кәнчләр миһарәнин гүлләсинә атамыз Мәм-
мәд Әмин Рәсулзадәнин галдырдыгы бајрагы санчыб әрдән «Ал-
лаһү-Әкбәр» дејә ғышгырмаға башладылар. Онлар 20—25 јаш-
ларында еларды. Илаһи, бу үч рәнкли бајрагымызын мүгәддәс-
лијини онлар һардан билирди? Онлара бу тә'лими ким вермишди?
«Аллаһү-Әкбәр»и үрәјиндә вирд едәнләрин дилини кәсдикләри
заман дүнҗаја кәлмиш бу чаванлар бу мүгәддәс кәламын сирри-
ни вә күчүнү һардан билирди? Неч демә гулагларынын ешитмә-
дији, дилләринин демәдији, көзләринин көрмәдији үч рәнкли
бајраг, Мәммәд Әминин руһу вә «Аллаһү-Әкбәр» нидасы онла-

рын ган јаддашында јашајыр, онлары кизли бир од илә вәһридән
алышдырырмыш. Бу илаһи сиррә нечә мәәттәл галмајасан?

Рухумун сәндән илаһи, будур анчаг әмәли
Дәјмәсин мә'бадимин көксүнә намәһрәм әли.
Бу заманлар ки, шәһадәтләри динин тәмәли,
Әбәди јурдумун үстүндә мәним ишләмәли!

Амин!

Чох гәрибә бир заманда јашајырыг. 70 илдә өјрәнди-
јимиз адәтләр, вәрдишләр, гајдалар көзләримиз өңүн-
дә дағылыр, јениләр илә әвәз олунур: рәсми күрсүләрән һәја-
тын үмуми ахарындан партијанын кери галдыгыны дејир, күн-
ләрлә, һәфтәләрлә тә'тил е'лан едиб тәләбләр ирәли сүрүрүк.
Халг депутатларынын гурултајларында Сијаси Бүрө үзвләринин
рәјасәт һеј'әтиндә дејил, партердә, депутатларын ичиндә көрү-
рүк. Баш катиби өз тәклифи илә сағ икән тәнгид едир, онунла
ачыг мүбаһисәјә кириширләр. Сијаси Бүрө үзвләринин ири шә-
килләрини шәһәрләрин мејданчаларында көрмүрүк. Бир респуб-
ликанын партија тәшкилатынын үмумиттифаг партија тәшкила-
тынын тәркибиндән чыхмаг истәдијини ешидирик. Әмрүмүз боју
тәнгид етдијимиз мүстәһил милли чүмһуријјәтимизин үч рәнкли
мүгәддәс бајрагы алтында нитг сөјләјирик... Бүтүн бунлар исә
биздә тәәччүб вә һејрәт ојадыр. Һалбуки, бүтүн бунлар дүнја
үчүн чох ади үстүнлүкләрдир. Амма нејләјәсән ки, узун илләр
фикир вә дүшүнчәләримизә ғыфыл вуран тоталитар систем бизи
ән ади һүгүглардан мәһрум етмишди.

Бүтүн бунларла јанашы, индики кечид дөврүндә биз һәлә сөз
жанглјорлуғу илә мәшғулуг. Әмәлимиз сөзүмүздән кери галыр.
Һәлә сөзүмүзү вә сәсимизи дүнја ичтимаијјәтинә чатдыра бил-
мир, һәлә өз јағымызда говрулуруг... Чүнки бизим халг депутат-
ларымызын сијаси сәвијјәсин һәлә гурултајын сәвијјәсиндән чох
ашағыдыр. Гурултајда сәсимиз кур ешидилмиш. Ән мүһүм исә
һәлә бизим милли концепсијамыз вә милли програмымыз јох-
дур... Бу күндән сабаһына баха билмәјән, индисиндән кәләчәјинә
кәдән јолу тә'јин етмәјән, һара вә нә үчүн кәдәчәјини билмәјән,
бир сөзлә гибләсини танымајан милләт һәмишә дејүлмәјә мәһ-
кумдур. Биз биринчи нөвбәдә бу һагда дүшүнмәлијик.

Халг депутатларынын I гурултајы јени бир тәдбирә әл
атды: Дағлыг Гарабаг Мухтар Вилајәтиндә реал вә-
зијјәти өјрәнмәк үчүн (куја реал вәзијјәт мә'лум дејилимиш)

ССРИ Али Советинин комиссијасы јарадылсын. Адам тәәччүб едир: бу комиссија һансы реал вәзијјәти өјрәнәчәкмиш? Ахы, Гарабағын тарихи дә, орда јаранан вәзијјәт дә, ермәниләрин иддасы да, бу иддија гаршы азербайҗанлыларын етиразы да ССРИ һөкүмәтинә мәлум иди. Бәс бизим депутатлар нијә буну демәди? Нијә халғын һаггыны мүдафиә едә билмәди? Орда халғын депутатлары кими вурушмаг бир јана, һеч мүдафиәни дә бачармырлар. Икинчи тәрәфдән, һәгигәтән бу комиссијаја реал вәзијјәти өјрәнмәк лазым идисә, комиссија үзвләри Ермәнистанә кетдикләри кими, Азербайҗанә да кәлә билмәдиләри? Нијә бизим депутатлар буну тәләб етмәди? Комиссијаны мараглан-дыран суаллары көрәсән, торпағын саһибинә нијә вермәдиләр? Ән мүнүмү дә будур ки, бизим торпағын тәләјини комиссија нијә һәлл етмәлидир? Јәни онлар бизим торпағын тарихини биздән јажшы билдрләр? Мәкәр бу комиссијаја мәлум дејилдир ки, ермәниләр бура Марагадан Грибоједовун әли илә көчүрүлмүшләр? Нијә комиссија бәлә бир мүнүм фактын үстүндән сүкутла кечир? Јохса, комиссија үзвләрини тарих марагландырмыр? Хүсуси идәрә үсүлунун рәһбәри А. Волски дә Дағлыг Гарабағын 1920-чи илдә Азербайҗанә «илһаг едилмәсиндән» наразылығыны тәсадүфи билдримрди (Известија», 8 ноябр 1989-чу ил). А. Волскинин сөзүндән бәлә чыхырды ки, куја 1920-чи илә гәдәр Дағлыг Гарабаг Ермәнистанә мәхсус олмуш, 1920-чи илдә исә бу торпағы Азербайҗанә илһаг едилбәр. Баша дүшмәк олмур ки, тарихин һансы дөврүндә Дағлыг Гарабаг Азербайҗандан ајрылыб ки, инди ону кимә исә гәјтармаг лазым кәлсин?

Бүтүн бу дедикләримиздән сонра торпағымызын тәләјини һәлл етмәк үчүн комиссија јараданлар нијә унудурлар ки, ахы биз сөздә дә олса суверен дөвләтик. Бир тәрәфдән бизим суверенлијимизи тәсдиг едир, икинчи тәрәфдән елә Дағлыг Гарабаг мәсәләсини һәлл етмәк үчүн комиссија јарадырлар. Кимдир бу комиссијанын үзвләри? Онлар нә һагла суверен дөвләтин дахили ишнә бармаг узадыб, мәним торпағымын тәләјини һәлл етмәлидир?

Милјардларла кәлирин мүгабилиндә иллик бүдчәминин 4 милјард манат тәјин олунмасы нә демәклир? Нәјә көрә кәлиримизин јалныз чүз'и һиссәси өзүмүзә гајытмалыдыр? Бизә куллә атан җоншуларымызын кәлир-чыхарындакы кәсири бизми долдурмалыыг?

Дәниз нефтчиләринин чанлары баһасына далғалар җојундан чыхардылары нефтин, ана вә бачыларымызын ал күнүн ал-

тында зәһәр уда-уда, гадынлыгларыны итирә-итирә мисгал-мисгал топладыглары пәмбығын һесабына газандыгларымызла җоншумузун кәлир-кәсирини нә гәдәр долдурачагы? Милләтимизин физики кеносиди бир јана, мә'нәви кеносидинә нәчә вә нә гәдәр дөзәк? Марағлы бурасыдыр ки, 130 — 140 милјон олмаларына бахмајараг руслар ингилабын кәтирдiji рәзаләтләр нәтиҗәсиндә әримәдикләринә, милли варлыгларыны итирмәдикләринә көрә бу күн севинир вә бунунла өјүнүрләр. Ассимилијасија олунмаг һәгигәтән фәлакәт идисә, нијә бир заман хырда халгларын «бөјүк» рус халгынын ичиндә әримәсини онлар үчүн сәадәт сајырдылар? Бир заман бүтүн рәсми мәркәзи гәзәтләр вә журналлар «Слияние народов» рубрикасы алтында мәғаләләр чап едир, хырда халгларын әримәсини тәрәгги кими гәләмә веридиләр.

«Собеседник» һәфтәлијиндә (1989, № 48) охујуруг: «XX әсрдә рус халгы рус-јапон мүһарибәсиндән тутмуш дурғунлуғ илләринәдәк көрүнмәмиш сынағлара дөзмәли олмушдур. Бу, тәһлүкәли фәциәләр зәнчиридир. Бунунла бәлә мән тарихә никбин бахырам; халг јашады, мүстагиллијини, мә'нәвијјатыны җоруду, ассимилијасијаја уғрамады, јер үзүндән силинмәди».

Буну јазан јазычы Ј. Мамлејев әкәр доғрудан да јазычыдыр-са вә өзүнү әдәләтли адам һесаб едирсә, бәс «Бөјүк гардашын» хырда халгларын башына ачдыгы мән чүр ојундан, халглары сојуб таламасындан, инсафсызчасына ассимилијасијаја уғратмасындан нијә данышмыр? 130 милјонлуғ халғын әријә билмәсиндән еhtiјат едән јазычыдан сорушурам: Бәс онда 1, 2, 3 милјонлуғ халглар нејләсин? Бу халглар өз милли варлыгларыны, дилләрини, тарихләрини җорумаг истәдикләри заман нијә онларын башында җоз сындырырсыныз? Сиз онсуз да чохесунуз, җорҗамәјин, гызларыныз кәнчләримизә саһиб ола-ола, һәмишә бизим һесабымыза артмыш вә буну җануни һал һесаб етмишсиниз.

МИЛЛИ ХУДЫНЛИК

Бу күн ермәниләр бар-бар бағырыб бүтүн дүнјаја билдирләр ки, «нам тесно». Ејни фикри вахтилә җитләр дә Алманијада мономилләт јараданнан сонра дејирди. Нәсионал-социалистләрин ән биринчи програмы ондан ибарәт иди ки, куја алманлар дүнјанын ән ағыллы милләтидир, бүтүн башга милләтләр исә ашағыдыр. Алманлар тәмиз гана малик олан ари иргә мәнсубдур, дүнја исә милләтләр арасында дүзкүн вә әдәләтли бөлүнмәјиб, алманларын пәјына аз торпаг дүшүб, биз ари иргә мәнсуб олдуғумуза көрә дүнјанын ән көзәл вә ән мүнбит торпагларына саһиб олмалыыг.

«Нам тесно» дејә ејни фикри инди ермәни дашнаклары ирәли

сүрүр. Онлар да идна едирләр ки, ермәни халгы дүнјанын ән гәдим, ән ағыллы, ән мәдәни вә ән тәмиз ганлы халгыдыр. Куја онларын ағлы, зәкасы вә потенсиал гүввәләри о гәдәр бөјүкдүр ки, 3 миллионлук халг Ермәнистан әразисинә сыға билмир. 1988-чи ил декабрын 7-дә Ермәнистанда баш верән зәлзәләдә јараланмыш адамлара кәнар республикадан кәтирилмиш ганы вурмаг истәјәндә чохлары буна етираз етмиш, дамарларында ашағы ајарлы милләтләрин ганыны дашымаг истәмәдикләрини билдирмишләр. Егонзмин дәрәчәсинә бахың! Онларын фикринчә, куја ермәни халгынын ганы ән јүксәк ајарлы гандыр. Онларын дамарларына башга халгын ганы вуруларса ермәни халгынын милли үстүнлүју ашағы дүшә биләр. Инди буна нә дејәсән?

Дүнјадакы бүтүн милләтләрдән «үстүн» вә «ағыллы» олдугларына бахмајараг, тарих боју һәмишә башга милләтләрин, хүсусилә түркләрин зүлмүнә мәруз галмаларына көрә өзләрини «әзабкеш милләт» адландыран ермәни зијалылары бу әзабкешлији дүнјанын көзүнә дүртүр, бундан һәзз алыр вә ағлашма гурурлар. Әләбијәтләри да әсасән бу ағлашма үстүндәдир. Бу јасгурма вә јасдан ләззәт алма онларда хәстәлик дәрәчәсинә чатыб. Бу хәстәлијә елм дилиндә ичтимаи мазохизм дејилир. Алим Исмихан Јусифов кәшф сәвијјәсиндә олан «Латыш достума мәктуб» мағаләсиндә («Кәнчлик», декабр, 1989) бу мәсәләдә тохунараг јазыр ки, мазохизм просесиндә бәдән нә гәдәр физики ишкәнчә аларса, баш бир о гәдәр һәзз алар. Әкәр бәнзәтмә апарсаг, көрәрик ки, ермәни зијалылары халг даһа чох изтираб чәкдикчә, бир о гәдәр чох ләззәт алырлар. Мәкәр тарихдә ермәни халгы кими вә ондан да чох изтираб чәкән халглар азы олмушдур? Лакин ермәниләр ағлашманы инчәсәнәт дәрәчәсинә галдырмыш, ону ајинләшдирмишләр.

Јер үзүндә јәһудиләр гәдәр әзаб чәкән, дејүлән, сөјүлән, гырылан вә тәһгир едилән икинчи бир милләт јохдур. Амма бүтүн бу әзаб-әзијјәтләр үчүн онлар һеч вахт јас гурмамыш, тарихин амансыз јолларында чәкдикләри изтираблары, дөнә-дөнә гырымаларыны дүнјанын көзүнә сохмамышлар. Габиліјјәтләри исә бүтүн дүнјаја чығыр-бағырсыз да мәлумдур.

Онларын фикринчә вахтилә дәниздән-дәнизә «Бөјүк Ермәнистан» јаратмыш бир халг һәмин империјаны бәрпа етмәлидир. Бу фикрдән фашизм гохусу кәлмири? Әввәлә, «Бөјүк Ермәнистан» идејасы мифдир, ермәниләр һеч заман Гара дәнизлә Хәзәр дәнизи арасындакы торпаглара саһиб олмамыш, икинчиси дә ермәниләр һеч дә дүнјанын ән ағыллы халгы дејилдир. Үмумијјәтлә, дүнјадакы халгларын ағыллы, орта ағыллы вә ағылсыз дејә дәрәчәләрә бөлмәк сон дәрәчәдә күлүнчдүр. Һәр халг бир чәһәтдән үстүн ола биләр. Анчаг бүтүн чәһәтләрдә үс-

түнлүју бир халга вермәк ағласыган дејил. Бу чүр милли егонизм хәстәлијинә тутулмуш бүтүн халгларын тәләјини фәләкәт көзләјир. Вахтилә фашист Алманијасы да бу хәстәлијин учбатындан фәләкәтә дүшмәдими?

Украјна шаири Б. Олејникин дедији кими «өзүнү јүксәлтмәк үчүн башгасыны алчалданын өзү алчагдыр». «Дәдә Горгуд», «Короғлу», «Ашыг Гәриб» кими дастанлары, бөјүк ермәни шаири А. Исаһақјанын «инчи» адландырдығы бајатылары, Көтенин сәчдә гылдығы Низами, Фүзули кими сөз сәнәткарларыны, Үзејир Начыбөјов, Гара Гарајев, Фикрәт Әмиров, Нијази кими бөјүк мусиги хадимләрини јарадан халгы нечә вәһши адландырмаг олар? Бу һансы әдаләтә сығар?

Чох шүкүр, бизим халгымыз бу чүр ифрат милли егонизм хәстәлијинә тутулмајыб. Бизим һеч бир јазычымыз, һеч бир алими-миз, һеч бир халг һаггында һеч заман ону алчалда биләчәк бир кәлмә дә сөз демәјиб. Биз јалныз ону дејирик ки, халглар чәркәсиндә бизим дә өз јеримиз вар. Биз һеч вахт гоншуну алчалтмамыш, онун тојуғуна киш демәмишк. Бах, будур бизим халгын бөјүклүју!

Инкилис драматургу Алан Ејнберн «Достлар олмајанда» пјесиндә чох марағлы бир мәсәләдә тохунур. Пјесдән чыхан нәтичә будур ки, инсанлар арасындакы кәркинлији көтүрмәк, зиддијәти арадан галдырмаг үчүн (о зиддијәт антогонист олса белә) көрәк һәр кәс өзүнә гәрәксиз, әдаләт һисс илә кәнардан баха билә, башгасынын да бөјүклүјүнү көрә билә. Јалныз бу заман инсанлар бир-бирини баша дүшәр, бири диқәринә һөрмәт едәр.

Еләчә дә халглар, милләтләр. Нә гәдәр ки, халглар бири диқәриндә јалныз мәнфи чәһәтләр ахтарачаг, о бирисинин үстүн чәһәтләрини көрә билмәјәчәк, бири диқәрини ачалтмага чалышачаг, дүнјада әмин-аманлыг вә сәадәт ахтармаг гаранлыг отагда ијнә ахтармага бәнзәр. Әслиндә биринин диқәриндә јалныз мәнфи чәһәтләр ахтармасы онун чәһаләтидир. Чүнки, јер үзүндә мүтләг пис вә мүтләг јахшы јохдур, һәр шеј инсбидир.

САБАҢ ШӘНБӘ ИДИ...

Јанварын 19-да кечә саат 12-дә ән мүасир силәһларла силәһланмыш орду Бақыја дахил олуб јалын әллә торпағыны мүдафиә етмәк истәјән оғулларымызы, гызларымызы гана бәләди. Икки јүз илә јахын бир мүддәтдә торпағымыздан соруб апардыглары гызыл нефтлә бәрабәр гызыл ганымызы да төкдүләр. Нә иди чинәји бурнулда елән јенијетмәләримизин, торпағымызын бүтөвлүјүнү горуумаг истәјән чавацларымызын, гызкәдиләримизин кунаны? Вәтән торпағыны севмәк, ону горуумаг

истәмәк һачандан күнаһ һесабы олунмушдур? Шәһид олан бу кәңчләрин ата вә бабалары мөкәр 40—45 ил бундан әввәл рус торпагы јолунда өз чанларындан кечмәмишдими? Ата-бабаларын о заман сизә көстәрдији о хидмәтин, фәдакарлығын чавабыны беләми гајтарарлар, еј нанкорлар? 200 илдир мән сәнин гулун олдум, нөкәрин олдум, күн чыхандан күн батана гәдәр сәнин үчүн әлләшдим, сәнә чаным вә ганым баһасына нефть вердим, памбыг вердим, тахыл вердим, өзүм бечәрдијим мәһсула өзүм һәсрәт галдым, сәнә көндәрдим. Сән мәним һесабыма дүнјанын ән гүдрәтли дөвләти олдун, инди бу иди мәним јахшылыгларымын әвәзи? Биз бу ситәми көтүрдүк, аллаһ көтүрмәсин!

Сән мәни суверен республика е'лан етдијин һеч бир ил дејил, нә тез сөзүндән дөнүб өзүн суверен е'лан етдијин өлкәнин үстүнә басгын етдији? Бәс һаны мәним суверенлијим? Сән һачан өз дејијин сөзүн, алтындан имза атдыгын мугавиләнин далында дурмушдун ки, инди дә дурасан? Заманын тәбии вә гануни һөкмүнә бојун әјиб халгларга чүз'и азадлыг вермәјә мәчбур олмушдун. Бу чүз'и азадлыгдан истифадә едиб галдырдығымыз башы нә тез кәсдин?

Још, башга чүр дә ола билмәзди. Чүнки гәддарлыг, залымлыг сәнин тәбиәтиндәдир. Сән өз тәбиәтинә нечә хилаф чыха биләрдин?

О ганлы Шәнбә кечәси агсачлы Азәрбајчан халгы мин иллик гәһрәмәнлыг тарихини дүнјаја јенидән көстәрди. О, өз варлығыны бир даһа сүбүт етди. О сүбүт етди ки, бу халг азадлығы јолунда өлүмә дә һазырдыр. Өлүмә һазыр олмајан милләт исә азадлығыны газана билмәз. Јалын әллә өзүнү танкын үстүнә атан чаванларымыз сүбүт етдиләр ки, бу милләт үчүн азадлыг зәуријјәт сәвијјәсинә јүксәлмишдир. Азадлығыны зәуријјәт билән бир халг исә артыг јеткин халгдыр. Бу чаванлар силаһла дејил, өлүмләрилә өлүм сачан танкларга мејдан охујаркән артыг өлүмүн о тајына — јә'ни өлүмдән јүксәк олан шәһидлик мәртәбәсинә јүксәлдиләр. Бу мәртәбәдә онлар Бабәкин, Нәсининин вә Короглунун хејир-дуасыны газандылар. Онлар мә'лум һәгигәти бир даһа тәсдиг етдиләр ки, вәтән оғуллары вәтән уғрунда өлмәји бачармаса Вәтән дирилмәз. Вәтән уғрунда өлмәји бачаран оғулларымын шүчаәти сәјәсиндә биз инди өзүмүзү дүнјаја таныда билдик. Биз бу шөһрәти келә әмәјимизлә әсрләр боју Русијаја вердијимиз нефтин, памбыгын вә башга мәһсулларын сәјәсиндә газана билмәмишдик. Вердикләримизин мугавилиндә һәмишә башыгапазлы, көзүкөлкәли идик. Инди бизи һамы таныды вә һамы билди ки, күлүн алтында од көзәйрмиш. Бу одла зарафат етмәк олмаз. Бунунла белә икидләримизи ганына бәләјән һөкм саһибиндән сорушмаг истәрдим, лај дивар оғулларымызын өм-

рүнү оғурламаг, гыз-кәлиндәримизи, ана вә бачыларымызы көзү јашлы гојмаг, очагларымызы сөндүрмәк сәләһијјәтини сәнә ким вермишди? Бу гәдәр вичдансызлыг олар? Мән телестудијанын һәјәтиндә дәјәнәкли рүтбә саһибләриндән биринә тәсадүфән растлашыб бу суалы она вердим. Чаваб верә билмәди. Үзүнә түпүрүб кечдим. Сонра өз-өзүмә фикирләшдим: мән һансы вичданы ондан сорушурдум? Олмајан бир шеји адамдан нечә уммаг олар? Бөјүк рус јазычысы Солженицынын дедији кими «2 ил әрзиндә 2 милјондан артыг инсаны өлүм дүшәркәләриндә мәһв едән» бир һакимдән һансы вичданы тәләб едирсән?

Зәлзәлә илә әлагәдар Горбачов Ермәнистанда оlanda ону ермәниләр күнаһландырдылар ки, бизим әразидә зәлзәлә олачагыны нијә әввәлчәдән өјрәниб бизә хәбәр вермәмисән? Күлмәли суал олса да ермәниләрдән чәкиндијиндән Горбачов онларга мүләјимчәсинә чаваб вериб деди ки, зәлзәләни әввәлчәдән мүәјјән едән чиһаз һәлә дүнјада ичад олунмајыб. Амма Бақыја гошун көндөриб бизим ғырылмағымызда бирбаша Горбачовун өз әли олмасына бахмајараг, бизимкиләрдән һеч кәс чүр'әт едиб она «халгымызы нијә ғырдын?» суалыны верә билмәди.

Ән бөјүк ғыргын Бақынын кирәчәјиндә, XI Ғызыл Ордуја учалдылмыш «Ғызыл Орду» абидәсинин әтрафында олмушдур. Инди халг абидәнин башына гара бајраг санчыр, әтрафына исә һәр күн тәзә гәрәнфилләр дүзүр. Бунунла үрәјиндәки нифрәт аловуну сојудур. 1920-чи ил апрелин 28-дә Азәрбајчанга кәлән орду 1990-чы ил январын 20-дә јенидән кәлди вә адына учалдылмыш абидәнин өнүндә јенидән халгымызын ганыны төкдү. Беләликлә дә «адына лајиг» иш көрүб өз ишғалчы адыны бир даһа «доғрултду».

О ганлы Шәнбә кечәси гәлбимизә елә дағ чәкилди ки, бу дағын сызылтысы һәлә бундан сонра јүз илләр давам едәчәк вә чәкдијимиз бүтүн әзаб вә зилләти бизә һәмишә хатырладачаг. Тәғвимләримиздә 20 јанвар гара һәрфләрлә јазылачаг вә кәләчәк нәсилләр бу рәғәми тарих кими јадда сахлајыб, тарих боју гатилимизә лә'нәт охујачаг.

Нә әдавәт, нә керчәк
Валлаһ јохду о кечә
Зүлүм залым әлилә
Һаггы богду о кечә.

Тунч зирәһли иланлар
Төкду ғырмызы ганлар.
Һәгигәти јаланлар
Күнчә сыхды о кечә.

Кимә дејим дәрдини?
Ғәсбкар һәмәрдини?

Јетмиш илин дәр-д-гәми
Көздөн ахды о кечә.

Аналар аманьдан
Сипәләр олду шан-шан.
Шәһидләрин ганидан
Шимшәк чакды о кечә.

Гара кејди бу Вәтән,
Јох һајына бир јетән.
Һәјата һамиләјкән
Өлүм доғду о кечә.

Нә дејәк бу вәһшәтә,
Бу зүлмә, бу дәһшәтә?
Аллаһ бу мүсбәтә
Нечә бахды о кечә?

Шәһидләр хијабаны бизим халгын анд јери, Шәнбә кечәси
исә гатилләримизә нифрәт кечәси кими јаддашлара һәкк олу-
начат.

Мән узун илләрдән бәри халгымыз үчүн мүгәддәс бир анд
јери дүшүнүрдүм. Истәјирдим ки, елә бир мүгәддәс јернимиз ол-
сун ки, кәнчләримиз ора кедиб Вәтәнимизин сәадәти јолунда
сон дамла ганиларына гәдәр мүбаризә апарачагларына, халгы-
мыза сәдагәтлә гуллуғ едәчәкләринә анд ичсинләр. Елә бир јер
арзу едирдим ки, ора мәбәд кими баш вурағ, ордан тәмизләниб
чыхағ. Белә бир јер һара ола биләрди? Әввәлчә ағлыма Фәхри
хијабан кәлди. Сонра тәәссүфлә фикирләшдим ки, орда Үзејир
бәјлә, Мирзә Чәлиллә јанашы һеч бир мүгәддәслијә ләјиг олма-
јан еләләри дә јатыр ки, ора халғ үчүн мәбәд ола билмәз.

Бу күн мазарларына баш ендирдијимиз, руһлары гаршысын-
да сәчләјә кәлдијимиз шәһидләримиз бизи бу чәтиликдән хилас
едиб, халға мүгәддәс анд јери бағышладылар. Мән истәрдим,
Вәтән дара дүшәндә, јахул бөјүк бир амалын архасынча кедән-
дә оғул вә гызларымыз Шәһидләр хијабанына кәлиб онларын
мүгәддәс түрбәсинә анд ичин вә сонра Вәтәнин чағырышына
јоллансынлар. Белә анларда вә үмумијјәтлә, әзиз күнләрдә ағ-
сағал вә ағбирчәкләримиз дә Шәһидләр хијабанына кәлсинләр
вә десинләр:

— Еј торпагымыз үчүн торпаға дәнән шәһидләримиз, руһу-
нuz халгымыза дуачы олсун!

Өнәдләримизы гырдылар... Һеч олмаса бундан сонра чыхыб
кәдәләр... Јох! Бу һәјасызлар һәлә үстәлик бизә шәр дә атыр-
лар. Хәстәханалара сохулур, һәкимләри горхудурлар. Семашко
адына шәһәр хәстәханасынын һәкими Фүрузә ханым дејир: «Күл-
ләләрин гана бојадығы адамлары елә һеј хәстәханаја дашыјыр-
дылар. Чаматын һамысы, һәтта ушаглар ахышыб кәлир, ган

вермәк үчүн нөвбәјә дурурдулар. Јаралананлар арасында 13—16
јашында ушаглар, јенијетмәләр дә варды. Хәстәхананын һәјәти,
јоллары күлләјә тутулур, ган вермәк истәјәнләр јанымыза бура-
хылмырды. Әскәрләр ишыгларымызы да сөндүрдү. Һәкимләр
шам ишығында операсија етмәјә мәчбур олду».

Бу гансызлығ, бу вичдансызлығ һансы өлкәдә мүмкүндүр?
Февралын 8-дә (1990-чы ил) «Азадлығ» радиосу Мүнхәндән хә-
бәр верди ки, јаралыларын мүаличәси үчүн Франсадан Москваја
50 тон тибби ләвазимат кәндәрилмиш, мәркәз исә ону Бақыја
чатдырмағ истәмир... Нијә? Бәс Ермәнистандакы зәлзәләдән
сонра харичи өлкәләрдән дәрманла бәрәбәр кәндәрилмиш си-
лаһлары нијә бөјүк мәмнунијјәтлә Јеревана чатдырылдылар?
Бу ајры-сечкилик нә демәкдир? Өзүн јараладығын бәдбәхтләрин
мүаличәсинә әл узатмамағын бир јана, бәс харичин узатдығы
әли нијә кери гәјтарырсан?

Бу ишләрин көкү чох дәриндәдир. Бу дәринлијә ади-
кәзлә дејил, ағыл вә мәнтиғ көзү илә бахмағ вәчибдир.
Әкәс тәғдирдә һадисәләрин маһијјәтиндә дуран мәсәди көрмәк
мүмкүн дејил. Јанварын 13-дә Бақыда бир нечә ермәни аиләсинә
вә ермәни килсәсинә һүчүм әввәлчәдән тартиб едилмиш ссенари
әсасында һазырланмышды. Бу ссенаринин маһијјәтини баша
дүшмәјән бәзи бејниганлы чаванларымыз сәһвә јол верди-
ләр. Мән буну ешидәндә һөнкүр-һөнкүр ағладым. Биринчи она
көрә ки, күнаһсыз адамларә әл галдырмағ, ган төкмәк һеч бир
гануна сығышмајан, инсанлыгдан кәнар һәрәкәтдир. Мән бир
азәрбајчанлы кими киминсә фитвасына ујуб бу чинајәти тәрә-
дән өз һәмвәтәнләримә, доғмаларым олса белә, төкдүкләри ганы
бағышламарам. Килсәни јандырмаға кәлинчә, бу да бағышла-
нылмаз чинајәтдир. Һансы динә мәнсуб олур олсун, дини мәбәд
мүгәддәс сәјилмалы вә тохунулмамалыдыр. Чүнки килсә дә мәс-
чид кими аллаһ евидир. Мәсчидә дә, килсәјә дә, будда мәбәдинә
дә, сенагоға да әл галдыран ејни дәрәчәдә чаһилдир, надандыр...
Бунунла белә «әкәр азәрбајчанлылар ермәни мәдәнијјәтини бил-
сәјдиләр гәдим ермәни килсәсини јандырмаздылар» («Литера-
турнаја газета», 7 март 1990-чы ил) дејән академик Д. С. Лиха-
чов Ермәнистанда сон 30—40 ил әрзиндә дағыдылмыш онларла
мәсчиддән хәбәрсиздирми? Бәлкә академик килсәни мәдәнијјәт
абидәси һесаб едир, мәсчиди јох?

Икинчи тәрәфдән она көрә ағладым ки, бу ганлы чинајәтин
нәјинсә прологу олдуғуну һисс етмишдим. Мәним бу гәнаәтә кәл-
мәјимә бир сәбәб дә вар иди: бу әһвалатдан бир нечә күн әввәл
Азадлығ мејданындакы митингдә ермәни тәчавүзүндән горунмағ

үчүн Вәзировун гәјри-гануни јолла силаһ дүзәлтмәјә ичазә вер-
дијини демишдиләр. Мән бу хәбәри ешидәндә әввәлчә тәәччүб-
ләндим. Сонра... Бунун нәјсә һазырлығ олдуғуну баша дүшдүм.
Чүнки мән дә бир чохлары кими Вәзировун һансы јуванын гушу
олдуғуну чох јахшы билирдим. Ону да билирдим ки, бизим силаһ
дүзәлтмәјә һеч бир имканымыз јохдур. Бу һаваја атылмыш сөз-
дүр. Бу сөзүн маһијәтинә кетмәјән, ону дәрк етмәјән бошбоғаз-
ларымыз да чохдур. Мән бу һәггәти баша дүшмүшдүм ки, ор-
дунун Бақыја басғыны үчүн рәсми органлар тәрәфиндән икинчи
вә үчүнчү зәмин јаралдылар. Әлбәттә, бүтүн бунлар артығ реал
бир гүввәјә чеврилән вә халғын мәнәббәтини газанан Азәрбајҗан
Халг Чәбһәсини, халғын милли демократик һәрәкатыны боғмағ
үчүн һазырлығ иди. Сумгајытдакы һадисә ејнән белә башлан-
мыш, әввәлчәдән гызышдырылмышды. Алма-Атада, Күрчүс-
танда вә Өзбәкистанда да ејни план әсасында ганлар ахыдыл-
мышды.

Ганлы Шәнбә кечәсинин ертәси, јәни јанварын 20-дә мән
Горбачовун адына ашағыдакы мәзмунда телеграм көндәрдим:
«Чәнаб Горбачов, Азәрбајҗан халгы о гәдәр кери галмыш халг
дејил ки, индики вахтда Ислам республикасы јаратмағ фикринә
дүшсүн. Бу, төкдүјүн гана һагг газандырмағ үчүн сәнин ујдур-
дуғун боһтандыр. Сән өзүн буну чох јахшы билирсән, сәнин әл-
ләрин вә вичданын мәним халғымын ганына булашыб. Сән Ста-
линин төрәтмәдији чинајәти төрәтдин, тарих буну сәнә бағыш-
ламајачағ. Халғымын ганыны төкүб сонра она башсағлығы
көндәрмәк дәншәтли икнүзлүлүкдүр. Сәнин рәһбәр олдуғун пар-
тијадан чыхмағы өзүмә шәрәф сајырам».

Һәмин күн МК-нын әтрафына топланан митингә кәлиб пар-
тијадан чыхдығымы елан етдим:

— Мән дүнәнки ганлы террордан сонра партијадан чыхырам
вә бүтүн һәмвәтәнләrimi буна чағыырам.

Төрәдилмиш ганлы чинајәт бир јана, бизи јандыран будур
ки, сон илләрдә демократија бајрағы галдыран вә бу бајрагла
дүнјаны өз тәрәфинә чәкмәк истәјән, дүнја ичтимаијјәтини ал-
ладан бу өлкә өз чинајәтинә — Азәрбајҗанда төкдүјү гана һагг
газандырмағ үчүн бизим үстүмүзә боһтан јағышы јағдырмагла
мәшғүлдүр. Елә бил үстүмүзә јағдырдығы күллә јағмуру азымыш,
күлләдән мин дөфә дәншәтли олан јалан вә боһтан күлләләри
илә инди дә гәлбимизи дағлајыр. Амма бу јаланын ичиндә өзлә-
ри дә башларыны итирмишләр. Харичи ишләр назири Шевар-
надзә ордунун Бақыда јашајан ермәниләри мүдафиә мәгсәди илә
көндәрилдијини дејирсә, мүдафиә назири Јазов ејни чинајәти
башга сәбәблә изаһ едәрәк «Азғынлашмыш халг чәбһәси һәрә-
катыны» јағырмаға кәлдикләрини билдирир. Горбачов исә «Ис-

лам республикасы» јаратмағ нијјәтиндә олдуғумузу билдирәрәк,
ордунун бу нијјәтин гаршысыны алмағ үчүн јеридилдијини көс-
тәрир. Амма әслиндә ән доғру фикри елә Јазов демишди: Орду
Азәрбајҗанда өзүнү көстәрән демократик һәрәкаты боғмағ мәг-
сәди илә кәлмишди. Амма нијјәтини јеринә јетирә билмәди. Хал-
ғын гәлбиндә баш галдыран милли азадлығ дугусуну боғмағ
мүмкүн дејил, әксинә, онларын төрәтији гырғын бу һисси даһа
да күчләндирди. Халғын гәлбиндә чохдан бәри бу режимә ојанан
нифрәти даһа да аловландырды, чүнки тәсир әкс тәсирә бәра-
бәрдир. Бу ганлы чинајәти халг һеч бир заман бу режимә ба-
ғышламајачағ.

Орду евләрин пәнчәрәләринә, хәстәханалара, тәчили јардым
машыналарына, динч әһалијә атәш ачырды. Дүнја тарихиндән
мәлумдур ки, ән дәншәтли муһарибәләрдә белә, хәстәханалара,
евләрә, тәчили јардым машыналарына ән азғын ордулар да атәш
ачмамышдыр. Нә гәдәр ушағ, гадын, гоча, һәким вә тибб бачы-
лары бу вәһишијәти гурбаны олду.

Ганлы чинајәт һагг газандырмағ үчүн орду ән чиркин иш-
ләрә әл атды: јатағханалардан азәрбајҗанлы тәләбәләри көтүрүб
әлләринә патронсуз силаһлар верир, дамларын үстүнә галдырыб
шәкилләрини чәкирләр ки, дүнјаја сүбүт етсинләр: «Орду динч
әһалијә гаршы дејил, силаһлы дөјүшчүләрә гаршы вурушмуш».

Башга бир мисал: һадисәдән сонра бир нечә күн кечәләр
атышма сәси ешидирдик. Сонра мәлум олду ки, әскәрләр бир-
бирилә «атышырмыш». «Салјан казармасынын» әскәрләринә
мүлки палтар кејдириб онлары казарманын гаршысындакы би-
наларын үстүнә чыхармыш, барытсыз, бош килизләрлә сәһәрә
гәдәр атышма тәшкил етмишләр. Һәмин биналарда јашајанлар
данышыр ки, кечәләр атышма сәсиндән јата билмирдик. Сәһәр
дуруб көрүрдүк ки, нә өлән вар, нә јараланан. Амма биналарын
гаршысында бош килизләр јерә сәпилмишди.

■
Јанварын 20-дә Азәрбајҗан ССР Али Совети Рәјасәт
Һеј'әтинин сәдри Елмира Гафарованын дүнја ичтима-
ијјәтинә вердији бәјанатда дејилирди:

«ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әти тәрәфиндән республика-
мызын Бақы шәһәриндә фөвгәл'адә вәзијјәт елан едилмәси илә
әлағәдар оларағ Азәрбајҗан халгы, республиканын бүтүн вәтән-
дашлары адындан гәти етиразымы билдирирәм. Фөвгәл'адә вә-
зијјәти јеритмәк үчүн ағыр дөјүш техникасы, автомат силаһлар-
дан истифадә олунмуш, динч әһалијә гаршы амансыз тәдбирләр
көрүлмүшдүр... Бу исә чохлу инсан тәләфатына кәтириб чыхар-
мышдыр. Һәлак оланлар арасында кәнчләр, гадынар, гочалар,

ушаглар вардыр. Там мäs'улијјет һиссилә билдирмәк истәрдим ки, Азәрбајҹан ССР Али дәвләт һакимијјәти вә идарә органлары Бақы шәһәриндә фөвгәл'адә вәзијјәтин тәтбиғ едилмәси барәдә гәрар гәбул етмәмишләр вә ССРИ Али Совети Рәјасәт һеј'әтиндә белә бир гәрарын гәбул олунмасына разылығ вермәмишләр. Төкүлән ган үчүн бүтүн мäs'улијјет бу гәрары гәбул етмиш вә биләваситә онун ичрасыны тәмин етмиш ССРИ органлары вә онларын вәзифәли шәхсләринин үзәринә дүшүр. Азәрбајҹан халгы өзүнүн оғул вә гызларынын бу чүр фәциәли сурәтдә һәлак олмасыны һеч кәсә бағышламајачагдыр».

Азәрбајҹан ССР харичи ишләр назирини Һ. Садыгов һәмнин бәјанаты мұхтәлиф вәситәләрлә дүнја ичтимаијјәтинә чатдырды. Харичи Ишләр Назирлијинин эмәкдашлары Москвада олан харичи өлкәләрин күтләви информәсијә вәситәләринин мұхбирләри илә әләгә сахламыш вә бәјанатын әсас гәјәсини онлара изаһ етмишләр.

Амма нә олсун? АБШ президенти Ч. Буш Азәрбајҹана ишғал ордусунун басғыныны, республикада баш галдыран демократик һәрәкатын боғулмасыны тәғдир едәркән башга дәвләтләр нә едә биләрдн? Ч. Бушун бу мөвгәји нә илә әләгәдардыр? Бәлкә онунла әләгәдардыр ки, АБШ-ын Панаманы ишғал етмәсиндән һәлә чох вахт кечмәмиши... БМТ-нин нумәјәндәси дә Горбачовдан сорушмады ки, Литва ССРИ-дән ајрылмағ истәјәндә сән литвалыларын һүзуруна тәшриф апарыб гаршыларында диз чөкдүн вә јалвардын ки, биздән ајрылмајын, амма Азәрбајҹанда милли суверенлик овгатыны һисс едән кими ора гошун чәкиб халгы ганына бојадын. Бу ики мүнәсибәти нечә изаһ едәрсән? Бәс һаны әдаләт, бәс һаны һәгигәт? Бу нә ајры-сечкиликдир ки, христиан халгынын һүзуруна кедиб гаршысында диз чөкүрсән, мүсәлман халгыны исә ејни арзуја көрә гирыб-чатырсан? Бәс Ермәнистанда вә ермәниләрин фитвасы илә Дағлыг Гарабагда јанан оду нијә көрмүрсән? Јохса јенә ејни сәбәб? Бәли, әсл од Ермәнистанда вә Гарабагда јаныр. Амма сөндүрмәк үчүн Бақыја гошун чәкилир!

Азәрбајҹан һағгында «Правда» гәзети бир дәфә дә олса һәгигәти јазмыр, амма тибб елмләри доктору В. Әфәндијевин диллә бөһтанлар јағдыр (4 феврал 1990-чы ил). Һәмнин мәғаләјә көрә куја инди Азәрбајҹанда баш верән һадисәләрин әсл сәбәбкәри 9 ил әввәл Азәрбајҹандан кетмиш һејдәр Әлијев вә онун адамларыдыр. Валлаһ, бишмиш тојуғун күлмәји кәлир. Әлијевдән сонра Азәрбајҹанда 3 кәтиб дәјишиб, үчүнү дә Горбачов өзү тәјјин едиб. Бунунла белә куја бу күн Азәрбајҹанда баш верән бүтүн гүсурларын сәбәбкарлары Горбачовун тәјјин етдији кәтибләр дејил, Брежневин тәјјин етдији Әлијев имиш...

Бу мәғамда гүсурларын мөһз Әлијевин бөјнуна јүкләнмәсини сәбәби нә имиш? Бу ил јанвар ајынын 25-дә Азәрбајҹан ССР-ин Москвадакы данми нумәјәндәлијиндә харичи журналистләрлә кечирилән мұсаһибәсиндә республиканын кечмиш биринчи кәтиби Һ. Әлијев чыхыш етмиш, өз имканы дахилиндә Азәрбајҹанда баш верән һадисәләрин маһијјәтини ачмаға чалышмыш вә орда Горбачовун милли мәсәләләрин һәллиндәки гүсурларын данышмышдыр ки, бу да киминсә хошунә кәлмәмишдир. Мән В. Әфәндијевин «Әлијевчилик, јахуд да хош әјјамларын хиффәти» адлы мәғаләсини охујан кими бунун јазылмадығыны, әслиндә тәшкил едилдијини һисс етдим.

Белә дә олду. Көзүнә дөндүјүм һәгигәт дәрһал үзә чыхды. В. Әфәндијев «Коммунист» вә «Бакински работчи» гәзетләринин 8 феврал тарихли нөмрәсиндә, сонра исә «Правда»нын өз сәһифәләриндә (13 апрел) «Правда»ны тәкзиб едәрәк јазды ки, «Чап олунан мәғаләдән мәнним хәбәрим јохдур, ону мәнним адымдан гәзет өзү јазмышдыр».

Инди бу бојда сахтакарлыға әл атан гәзетин доғрудан да «Правда» (һәгигәт) олдуғуна инан көрүм, нечә инанырсан? Демәк, һағгымызда нә гәдәр бөһтан, шәр вә ујдурма вәрса, «Правда» бөјүк мәмнунијјәтлә чап едир. Мәнним вә мәнним кими чохла-рынын һадисәләрин дүзкүн изаһыны верән мәғаләләри исә редаксийанын јешикләриндә мүркү дөјүр.

Сов.ИКП МК-нын феврал (1990-чы ил) пленумунда А. Мүтәллибов ермәниләри достлуға, гардашлыға чәғыраркән Ермәнистан КП МК-нын кечмиш биринчи кәтиби Арутјунјан јенә дә көһнә журнасыны чаларағ Дағлыг Гарабағын Мәркәзә табә олунмасыны тәләб етди. Әкәр Горбачов мәсәләни бирдәфәлик кәскин гојсајды, беләләри чәсарәт едиб бир даһа Гарабағ сөзүнү дилләринә кәтирмәздиләр. Көрүнүр, о, өзү буну истәмир. Бизә чохдан мәълумдур ки, башымыза ачылан бу ојунлар тәкчә балача бир халгын, ермәни лоббисинини иши дејил. Бу ишләрин башында ермәни мафијасына истигамәт верән, ону күчлү силаһларла тәһһиз едән, һәтта ачыг-ачығына мұдафиәсинә кечиб һәр мәсәләдә Азәрбајҹан халгыны тәкләјән Горбачов өзү дурур.

Јанварын 21-дә сәһәр бир груп зијалы академијја топлашығ. Бу гәрара кәлдик ки, бу күн Али Советин нөвбәдәнкәнар сессиясыны чағырмалы, ордунун тәчили оларағ Бақыдан чыхмасына даир гәрар гәбул етмәлијик. Бу мәсәдлә мән дәрһал радио-телевизија верилишләри комитәсинә кедиб, радио илә чыхыш етмәгә ичазә алдым. Тәхминән бир саатдан сонра мән

ефирдэн республика депутатларына мұрачиет едиб бу күн саат 6-да фөвгөл'адэ сессия чагырылдығыны е'лан етдим.

Дедијимиз вахта депутатларын үчдэ ики ниссэси топланды вэ сессия башланды.

Вэзифәли депутатлар—рајон партија комитәләринин биринчи катибларинин чоху. МК катибләрн (Н. Нәсәнов истисна олмагла), назирләр сессияја кәлмәди.

Сессияны Азәрбајчан ССР Али Совети Рәјасәт Нәј'әтинин сәдри Е. М. Гафарова ачды. Депутатлар 1990-чы ил январын 19 — 21-дә Бақыда фачиәли һадисәләр заманы һәлак оланларын хатирәсини бир дәғигәлик сүкутла јад етдиләр. Сессиянын ашағыдакы күндәлији тәсдиг едилди:

1. Сессиянын ишинин сәләһијјәтли олмасы һаггында;

2. ССРИ Дахили Ишләр Назирлији дахили гошунларынын, ССРИ Мудәфиә Назирлијинин вэ Дөвләт Тәһлүкәсизлији Комитәсинин һәрби ниссәләринин 1990-чы ил январын 19-да башланмыш һадисәләрн кедишиндә Бакынын динч әһалисинә гаршы гануна зидд әмәлләри һаггында;

3. Бакы шәһәрнә гошунлар јеридилмәси илә бағлы фачиәли һадисәләрн төрәдилмәси шәрәитини вэ сәбәбләрнн тәдгиг етмәк үчүн депутат комиссиясы јарадылмасы һаггында;

4. ССРИ халғларына, дунјанын бүтүн халғларына вэ парламентләринә мұрачиәт һаггында;

5. Бақыла фөвгөл'адэ вәзијјәт е'лан едилмәси һаггында ССРИ Али Совети Рәјасәт Нәј'әти фәрманынын ичрасынын дајандырылмасы вэ гошунларын шәһәрдән чыхарылмасы барәдә.

Сессия Бақыда фөвгөл'адэ вәзијјәт е'лан едилмәси һаггында ССРИ Али Совети Рәјасәт Нәј'әти фәрманынын ичрасынын дајандырылмасы барәдә гәрар гәбул етди вэ гошунларын шәһәрдән чыхарылмасы тәләбини ирәли сүрдү вэ һәрби ниссәләрн гануна зидд һәрәкәтләри һаггында гәрар гәбул етди. Фачиәли һадисәләрн сәбәбләрнн өјрәнмәк үчүн депутат комиссиясы јарадылды.

Депутатлар ССРИ халғларына вэ еләчә дә дунјанын бүтүн халғларына вэ парламентләринә мұрачиәт гәбул етди.

Сессияда узун мұбаһисәләр кетди... Халғ Чәбһәси Идарә Нәј'әтинин үзвләри тә'кид едирдиләр ки, гәрарын сонуна бир бәнд дә әләвә олунсун: «48 саатын әрзиндә орду шәһәрдән чыхмаса, республикамыз ССРИ-нин тәркибиндән ажрылар».

Мән вә о заман МК-нын катиби ишләјән Н. Нәсәнов бу бәндн гәрара салышмамасыны тәклиф етдик. Депутатлар бизимлә разылашдылар. Чүнки... бу бәнд јени фачиәја сәбәб ола биләрли...

Сессия сәһәр саат 8-ә гәдәр давам етди. Гәрарын һазырлан-

масы үчүн кечә саат 3-дә фасилә е'лан едилди. Фасиләдә бирдән Олјас Сүләјменов јадыма дүшдү. Елә ордан Олјаса зәнк вурдум, јухудан ојатдым. Вәзијјәти данышдым вэ хаһиш етдим ки, мүмкүн еләсә, Бақыја кәлсин. Мүтлғ кәләчәјини билдирди вэ доғрудан да ики күндән сонра өзүнү бизә јетирди. Хәстә олма-сына бахмајарағ ССРИ халғ депутаты кими бизә чох бөјүк кәмәк еләди. Аллаһ разы олсун.

Бүтүн шәһәр гараја вэ гырмызыја бүрүнүб.

Гара байрағлары уча биналарын дамына, ағачларын будағларына, електрик дирәкләринә, евләрин балконтларына, һејкәлләрнн постаментинә ким санчыр вэ нә вахт санчыр? Халғ бу гара байрағларла ганымызы төкәнләрә дахили нифрәтини, гәзәбини вэ е'тиразыны билдирир. Бундан башга әлиминдән нә кәләр? Ел матәмн елин ирадәсилә јаранды. Көстәришсиз, тапшырыгсыз... Халгын кәдәри көзәкөрүнмәз телләрлә халғы елә бирләшдирди ки, бурда сәбәб, мәгсәд, мәнәфе ахтармағын өзү күнаһдыр.

Олјасла шәһәри кәзирик.

Адамлар вурулан јерләрә даш гојмуш, үстүнү гара кәләғәји илә өртүб, дөврәсинә гәрәнфил дүзмүшләр. Јол кәнарларында дешим-дешим олмуш миник машынларынын да дамыларыны еләчә гара кәләғәји вэ гәрәнфилләрлә бәзәмишләр. Бу дәйшәтди мәнзәрәјә бахмағ вэ ағламамағ үчүн дашүрәкли олмалысан. Мән бир шеји һеч чүр ағлыма сығышдыра билмирәм, бу фачиәни төрәдән әскәрләр вэ забитләр мәкәр инсан дејилдими? Онлар матәм либасы кејинмиш, гара вэ гырмызы нахышлы вэ күчәләрдән нечә лагәјд кечә билир вэ инсан олдугларыны нечә унуда билирләр? Онлар һәр күн Шәһидләр хијабанына ахышан инсан селинә, ана вэ бачыларын фәрјадына, бели бүкүлмүш аталарын, сағгал бурахмыш чаванларын көзләриндәки нифрәт шимшәјинә нечә сакит баха билирләр? Көрүнүр, онлары бура јалныз мұасир силаһларла дејил, һәм дә тарихләриндән ганларында јашајан «босурмана» нифрәт силаһыјла көндәрибләр. Бу вәзијјәти башга чүр изаһ етмәк һеч чүр мүмкүн дејил.

Башга вахт бир гәрәнфилнн гијмәти үстүндә чәнә дөјән әтраф кәндләрин күлчүләри һәр күн Шәһидләр хијабанына тәзә гәрәнфилләр кәтирир, зијарәтә кәләнләрә пәјләјыр, өзләри дә гәбирләрин үстүнә күл дәстәләри гојурлар.

Бизим «алверчи», «мүфтәхор», даһа нә билим нә дамылары илә архаларынча дејиндијимиз һәмнн бу әлигабарлы, өз әмәји илә јашајан күлчүләр матәмимизә 40 күн тәмәннасыз гәрәнфил јағышы јағдырды. Шәһид ганындан рәнк алан гәрәнфилләрдән мәзарлара кәдән јолларын үстүндә ал гырмызы чығырлар јаратды. Чинајәтә гаршы аловланан гәзәбләрини онлар да бунунда сојутду.

Өзүнү көңсара чөкиб халгымызын башына көтирилән мүсибәтләри узагдан сөйр едән, бу ишә чән јандыранларын фәдакарлығына исә долаг бүзүб гулп гојан бир пара зијалыларымызы ал-верчи вә мүфтәхор адландырдығымыз һәмин бу күлчүләрлә мүгајисә едәндә рәһмәтлик Сабирин ашағыдакы мисралары јада ачүшүр:

Бир бөлүк бошбоғазыг һөјвәрәлик адәтимиз,
Долудур дәнәт илә, гөјбәт илә сөнбәтимиз
...Һәр сөзә чулгашарыг, һәр бир иши гурдаларыг,
Һарда бир нур көрүрсәк она гаршы оларыг.
Бәзинә динш ғычадыб, бәзинә гујруг буларыг.

Дәстә-дәстә хијабана кәлән адамларып сифәти нифрәт вә гәзәб ифадәси илә мөһүрләниб. Үзләриндә гәм мөһүрү, дәрә булу-ду, чијиләриндә вәтән дәрди кәздирән адамлар сыраланмыш мазарлары, мазарларын баш учунда дикәлмиш шәһид шәкилләрини ағы илә сүзә-сүзә аддым-аддым јеријир вә үрәкләриндән јалныз ејни фикир, ејни суал кечир: «Бу нә ојундур бизим башымыза көтирдиләр, нә иди күнаһымыз? Нијә биз һаглы икән һагсыз олдуг? Қимдир бизи һагсыз еләјән? Вә нә үчүн? Нә үчүн? Нә үчүн?..»

Ахы, Гарабағ мұнағишәси башланандан бу јерә биз һәмишә мұдафиәдә олмуш, јалныз торпағымыз горумаға чалышмыш, гошунуну һүчүмуну дәф етмәк истәмишик. Буну Москва да чох јахшы билирди. Бәс вәзијјәт белә олдугу һалда нә үчүн «Бакыны Бејрута, Азәрбајҗаны Ливана» чевирмәк үчүн дишинә гәдәр силәһланмыш ермәни милләтчиләрини јериндә отуртмаг әвәзинә, өзүнү горумаг истәјәнин үстүнә гошун чәкдиләр? Адам фикир-ләшдикчә дәли олмаг дәрәчәсинә кәлир. Нәтичәдә ғырылан да биз олдуг, тәгсиркар да...

СОН МӘНЗИЛӘ

Јанварын 22-дә Азәрбајҗан халгы азадлығы вә милли мүстәғиллији уғрунда һәлак олмуш накам өвләдларыны сон мәнзилә јола салырды. Сәһәр саат 8-дә бир груп депутат Али Советин бинасындан чыхыб Азадлыг мејданына кәлдик. Бир саатдан сонра мејдан инсан ахыны илә долду.

Саат 10-да илк чәназәләр көрүндү. 42 чәназәнин өнүндә мол-лалар, биринин өнүндә јәһуди сенагогунун раввинләри, о бири-синин өнүндә исә рус килсәсинин кешишләри — һәр бири өз дини дуаларыны охуја-охуја мејдана дахил олдулар. Једди шәһидин чәназәси исә тәчили јардым машынларында көтирилир. Мә'лум олдугу кими әскәрләр јаралылара хидмәт көстәрән тибб һөјәти-

нә дә атәш ачмышлар. Ики милјонлуг шәһәрлә бир тәбәссүмлү үз көрмәк мүмкүн дејил. Әсрләр боју бајрам күнләриндә чаван-ларымыз фәхрлә галхдыглары Ғыз галасынын зирвәсиндә инди гара бајраг далғаланыр, биналарын балконларындан, элект-рик дирәкләриндән вә һәтта машынларын антенналарындан асылан гара бајраглар санки бир-биринә «башын сағ олсун» — дејир. Бу, ел матәмидир. Бурда һамы бир нәфәрә дејил, һамы бир-биринә башсағлығы верир. Кәмиләрдән фит сәсләри нәлә чәкир, фәјрад гопарыр. Бакы өз тарихи боју белә матәм мәрә-симми көрмәјиб. Азадлыг мејданында он минләрдә гадын ағы де-јир, сачыны јолур. Матәм митинги башланыр. Чыхыш едәнләр гатилләрин чәзаландырылмасыны тәләб едир.

Саат 12-дә матәм алајы Дағусту парка тәрәф аддымлајыр. Илк чәназәнин өнүндә Шәјхүлислам һачы Аллаһшүкүр Паша-задә, республиканын елм вә мәдәнијјәт хадимләри кедирләр...

...Саат 4-дә 51 шәһид торпаға тапшырылыр... Февралын 1-дә исә 75-чи шәһид дәфи едилди. Һәлә хәстәханалардакы јүзләрлә јаралынын өмрү һарда битәчәк — ким билир?! 1918-чи илин март ајында Шаумјанын әли илә ғырылан он миндән артыг азәрбајҗанлы вахтилә «Чәмбәрәкәнд» дејилән һәмин бу јердә дәфи едил-мишди. Шәһәрин јухары һиссәсиндә көз дағы кими гаралан ер-мәни хәјанәтинин бәһрәси олан бу гәбиристанлығы јени нәслә унутдурмаг үчүн сонралар гәбристанлығын јериндә парк салды-лар. Бу күн дәфи олунан шәһидләримиз 1918-чи илдә дәфи едил-лән шәһидләрин гучағына сығыныр. Көһнә шәһидләримизин мүгәддәс руһу бу күн торпагдан баш галдырыб јени шәһид дас-тәсини саламлајыр: «Аллаһ сизә рәһмәт еләсин!».

Бә'зән Бабәк, Чаваншир, Чавад хан, Ғачаг Нәби кими тарихи гәһрәмәнларымыз һагғында охулуғумуз китабларда онларын горхмазлығындан, шүчәәт вә чәсарәтләриндән әфсанәјә бәнзәр елә эпизодлара раст кәлирик ки, адам бу бојда фәдакарлығына билмир. Бә'зән мәнә елә кәлир ки, јәғни халг өз гәһрәмә-нины көрмәк истәдији мәртәбәдә әфсанәләндирмиш вә онлар һагғында мә'лумат бизә шиширдилимиш вә бөјүдүлмүш һалда чатмышдыр. Шәнбә кечәсинин шәһидләринин чәсарәт вә гәһрә-манлығыны өз көзләримлә көрәндән сонра мән гәһрәмәнлыг на-ғылларымыз бир даһа сәминијјәтлә инандым.

Дүнәнә гәдәр һәр күн раст кәлдијимиз, милјонлардан бири кими таныдығымыз бу ади чаванлар бир кечәнин ичиндә нә бојда бөјүк гәлбә малик олдугларыны өз өлүмләри илә тәсдиг едиб гејри-адиләшдиләр. Шәнбә кечәси онларын адиләкдән гејри-ади-лијә аддым кечәләри олду. Һеч демә, өмрүмүз боју адларыны фәхрлә чәкдијимиз тарихи гәһрәмәнларымыз да елә Шәнбә ке-чәсинин оғуллары кими ади адамлармыш. Заман кечәчәк, халг

бу икидләр барәдә дастанлар јарадачаг, шаир вә јазычыларымыз китаблар бағлајачагдыр.

Дејиләнә көрә ганлы Шәнбә кечәси республикамызын доғум евләриндә дүнјаја кәлән һәр 10 ушагдан сәккизи оғлан олмушдур. Тәбиәтин бу мө'чүзәсинә мөһәтләл галмамаг мүмкүн дејил. О кечә тәбиәт өз кизли мө'чүзәсилә өләнләримизин јерини долдурмушдур. Чүнки һагг бизим тәрәфдәдир. Һагг һардадырса, Аллаһ да ордадыр!

Намәрд күлләсинә гурбан кедиркән
Көзүнү сабаһа дикди шәһидләр.
Үчрәкли бајрағы өз ганларыјла
Вәтән көјләринә чәкди шәһидләр.

О шәнбә кечәси, о гәтл күнү
Мүмкүнә дөндәрдик чох намуңкүнү.
Халгын гәлбиндәки горху мүлкүнү
О кечә дағдыб сөкдү шәһидләр.

Тарихи јашадыб диләјимиздә
Бир јумруға дөндүк о кечә биз дә.
Јыхыб көләлиј, үрәјимиздә
Чәсарәт мүлкүнү тикди шәһидләр.

Залым өјүнмәсин зүмләријлә,
Мин бир бөһтанејла, мин бир шәрилә.
Һәгигәт уғрунда өлүмләрилә
Өлүмү камына чәкди шәһидләр.

Онлар сусдурулан һаггы диндирәр,
Гарача торпағы гиймәтләндирәр.
Донан виңданлары гејрәтләндирәр
Ахы ел гејрәти чәкди шәһидләр.

Инсан, инсан олур өз һүнәрилә,
Милләт, милләт олур хејир-шәрилә.
Торпағын бағрына чәсәдләрилә
Азадлыг тохуму әкди шәһидләр.

Халгымыз 40 күн дәдә-баба гәјдасы илә матәм сахлады. 40 күн бүтүн республика ишләмәди. Халг башына ачылан мүсибәтә етираз әләмәти олараг тә'тил е'лан етди.

Ишләмәдијинә көрә Бакы вә Сумгајыт фәһләси мааш алмады. Кәпчә вә Шәки кими шәһәрләрин дә фәһләләри тә'тилә гошулуб ишләмәди. Ән учгар кәндләрдән вә районлардан чамаат боғазындан кәсиб тә'тилчиләрә әрзаг вә пул көндәрди. Јалныз Күрчүстанын Борчалы маһалында јашајан азербәјчанлылар Бакыја 41 машин әрзаг кәтирдиләр. Бунлар исә Бакы вә Сумгајыт фәһләләринин еһтијачыны өдәјә билмәзди. Бунула белә халг һәр чүр әзијјәтә вә мөһрумијјәтләрә дөздү. 40 күн, јә'ни

шәһидләрин гырхына гәдәр тә'тили давам етдирди. Белә бир әзм-кар халгын сәчдәсинә нечә кәлмәјәсән?

Мән бир даһа инандым ки, бу халгы гырмаг олар, әзмәк олар, амма сындырмаг олмаз. Бүтүн кәндләр, шәһәрләр матәм кечирди. Халгын матәми онун тәһгирә гаршы гәзәби, е'тиразы вә нифрәтнин ифадәси иди. Үсјанымыз матәм шәклиндә өзүнү көстәрди. Бүтүн ел-обада, ән кичик кәндләрдән тутмуш шәһәрләрә гәдәр һәр јердә чүмә ахшамлары кечирилди. Сабаһына қуманы олмајан јохсуллар белә боғазындан кәсиб шәһидләрә еһсан вермәји өзүнә борч билди. Күчәләрдә чадырлар гурулды, еһсан газанлары асылды.

Еј мәним дөзүмлү халгым, көрә билмәдијимиз, гиймәтләнди-рә билмәдијимиз үрәјинә, бу үрәклә јатан намусуна, гејрәтинә гурбан олум! Сән нә гәдәр бөјүксәнмиш! Бә'зән сәндән, сәнин «сәвијјәсинлијиндән» килејләнир, «нијә бизим кими дүшүнә билмир», «сијаси мәдәнијјәти чатмыр» — дејирик. Бәли, бу һәгигәт-дир ки, халг күтләси зијалы сәвијјәсиндә дүшүнә билмир. Амма е'тираф едәк ки, зијалы да халг гәдәр дөзүмлү, халг гәдәр арды-чыл, әзмкар вә мәтанәтли дејил. Зијалы тез тә'сирә дүшә билир, бә'зән алданыр. Халгы исә бүтөвлүкдә алдатмаг мүмкүн дејил, халг миниллик ән'әнәсинә бағлы олдуғундан тәһтәлшүр фәһми илә јахшыны писдән, хејри шәрдән ајырыр вә һәр әсән күләјә башыны әјмир.

Халгын матәмдәки бу бирлији, ваһидлији бүтүн зијалылары дүшүндүрмәли, биз халгын бу вәһдәтини тәһлил етмәли, милли психолокијамазы дәриндән өјрәнмәли вә дәнә-дәнә халгын гаршысында сәчдәјә кәлмәлијик.

Октјабр, 1989 — март, 1990.

ДӘРДӘ ДӨЗҮМЛҮ ХАЛГЫМА

Бизим халгымыз дәрдә дөзүмлү, өлүмүн гаршысында баш әјмәјән, өз дәрдини өзү чәкмәјә чалышан, ирадәси, гуруру һәр бәладан күчлү олан бир халгдыр. Сән дә, мән дә, о да, гочалы-чаванлы һамымыз јахшы билирик ки, иткимиз нә гәдәр ағыр олса да, һәјат дајанмыр, өз јолу илә давам едир. Бизим кәдәримиз үрәк сызылладан кәдәр олараг галыр вә бу, һеч бир вахт сојумајачаг. Дедикләрим тәскинлик үчүн дејил, билирәм, һеч вахт там раһат олмајачағым. Амма буна бахмајараг, дәнә-дәнә дејирәм: Аллаһ сәбир версин!

Мәнә инанын, әкәр бу ағыр күнләрдә сәбирли олмасаг, әсәб-ләримизи чиловламасаг, өзүмүзү әлә алмасаг, халгымыза даһа бөјүк бәалалар үз верәр.

Инди үстүмүзө шәр атырлар, бөһтан жағдырлар. Аталар өзүнү бөһтандан, шәрден көзлө — дежибләр. Шајиә жаырлар ки, куја биз башга милләтләрин нүмајәндәләрини, хусусән руслары көзүмчыхдыја салмышыг. Ағ јаландыр!

Тарих шаһиддир ки, биз һәмишә гоншуну гонһумдан јахын сајмышыг, досту гардашдан әзиз тутмушуг. Бақыја наһаг јерә беј-нәлмиләл шәһәр демәјибләр. Бејнәлмиләлчилик бизим тәбиәти-миздәдир, ганымызда, чанымыздадыр. Аллаһ өзү билир ки, биз рус халгына гаршы дејилик. Биз әдаләтин вә һәгигәтин мүдафиә-синдәјик. Дүзкүн олмајан сијасәтин әлејһинә чыхырыг.

Көчмәк истәјән руслара баша салын ки, шајиәләрә, фитнә-ләрә ујмасынлар. Рус гоншуларынызы, достларынызы акаһ един, лазым кәлсә, дилә тутуб сахлајын. Гоншу-гоншуну, дост-досту дүз баша дүшәр.

Мән дүнја көрмүш адамам, нараһатлығым әбәс дејил. Милли әдәвәт тохуму сәпәнләрин мәкрн, кин-күдурәти түкәнмәздир. Инди дә бизи рус халгы илә салышдырмаг истәјирләр. Дәһшәт-ли хәјанәтдир.

Бу рәзаләтли иш һәјасызлыгга көрүлүб. Һәтта мәркәзи гә-зәтләрдә гәрәзли јазылар, јалан хәбәрләр дәрч олунур. Әминәм ки, бүтүн бунлар Москвада, Ленинградда, диқәр шәһәрләрдә ја-шајыб ишләјән азербәјчанлылара һүчумла нәтичәләнә биләр. Амандыр, фитнәкарлыға ујмајын, милләтимизин нүфузуна, ады-на хәләл кәтирән әмәлләрә јол вермәјин.

Рәвајәтләр кәзир ки, куја биз бурада ислам республикасы ја-ратмаг истәмишик. Јаландыр! Азербәјчан халгынын үрәјиндән белә бир фикир кечмәјиб. Биз јалныз вә јалныз өз торпағымы-зын, әлимиздән чыхмагда олан Гарабағын тәләји барәдә дүшүн-мүшүк вә бунун уғрунда мүбаризә апармышыг.

Мүбаризәмиз зәиф олуб. Чүнки рәһбәрлијимиз халгла әл-әлә вериб ишләмәји бачармырды. Үмидварыг ки, јени рәһбәрлик халгдан ајры дүшмәјәчәк, халгла әл-әлә вериб ишләјәчәк.

Јенә гајдырам сөзүмүн әввәлине. Бир даһа хаһиш едирәм, торпағымызын бүтөвлүјү наминә, халғымызын кәләчәји наминә, шәһидләрин накам арзусу наминә достлуғумузу, гардашлығы-мызы горујун!

Һәмишә, ән чәтин дәгигәләрдә иман кәтирдимиз Аллаһ да, Гур'ан да сәбрә, тәмкинә, дүшүнчәјә чағырышдыр. Гој бу дәфә дә белә олсун!..

Феврал, 1990.

АНА ДИЛИ

(Бир мәктуба чаваб)

Чулфа рајонундан бир мәктуб алмышдым. Мәктуб мүәллифинин адыны гәсдән јазмырам. Чүнки мәктубуна верәчәјим чаваб бир гәдәр сәртдир. Анчаг онун галдырдығы мәсәлә бу күн республикамыз үчүн чох вачиб олдуғундан ачыг мәктубла чаваб вермәк истәјирәм ки, мәсәләдән һамы акаһ ол-сун. Һәмин адамын мәктубуну ејни илә көчүрүрәм:

«Бәхтијар мүәллим, салам. Мән дә, јолдашым да ушаг һәки-ми ишләјирик. Бақыда охујаркән вә һазырда Чулфада ишләјәр-кән, јахуд башга бир јерә кедәркән, рус дилини билмәмәјимиз үзүндән мүәјјән дәрәчәдә чәтинлик чәкирик. Она көрә дә ушаг-ларымызы орта мәктәбдә рус бөлмәсинә гојдуг. Һәм дә о вахт милли мәсәлә јох иди. Инди бир тәрәфдән фикирләширик ки, Азербәјчана рус дилини билән «али органлара» мәктуб, ја әризә јазаркән, јахуд халг елчисин кими али мәчлисләрдә данышаркән, бу дил лазымдыр. Бир тәрәфдән дә ән јахын достларым ушаглар-ыны рус бөлмәләриндән чыхарыр. Шәхсән мәним кәләчәјә ина-мым јохдур. Инди дүнја көрмүш бир ағсаггал кими бу мәсәләнин һәллиндә сизин мәсләһәтинизә еһтијачым вар... Бирчә чүмлә ја-зын, ушагларын мәктәбини дәјишим, ја дәјишмәјим. Һәр калда Сиз кәләчәји биздән јахшы көрүрсүнүз».

Мән истәрдим ки, охучу бу зијалы јолдашын мәктубундакы гара шрифтлә фәргләндирилмиш чүмләләрә диггәт јетирсин. «О вахт милли мәсәлә јох иди». Јә'ни, демәк истәјир ки, ушагларымы мәктәбә верәндә Азербәјчан дили һөрмәтли дејилди. Она көрә дә онлары рус мәктәбинә вермишәм! Бурдан белә чыхыр ки, о заман ана дили һөрмәтли олсајды, бу јолдаш јәгин ки, өвладла-рыны Азербәјчан мәктәбинә верәрди!

Һалал олсун бу тачир психолокијасына! Киши вахта көрә ишкөрмә принципини кизләтмир вә сөзүнә давам едир: «Шәхсән мәним кәләчәјә инамым јохдур». Јә'ни, демәк истәјир ки, инди ана дилинин һөрмәтә минмәси өтәри һалдыр, сабаһ јенә дә бу дил һөрмәтдән дүшә биләр.

Көрүрсүнүзмү, бурада да јенә өз хејрини дүшүнүр. Бунунла белә, өзүнү дејил, мән кәләчәјин јахшы көрән адамы һесаб едиб јазыр: «Сиз кәләчәји јахшы көрүрсүнүз».

Мәним бу јолдаша чавабым беләдир: «Јох, әзизим, мән сәнин дүшүндүјүн мә'нада кәләчәји көрәнләрдән дејиләм. Әкәр белә олсајды, мән дә сәнин кими балаларымы вә нәвәләрни Бақы шәраитиндә русдилли мәктәбә верәрдим. Мән буну еләмәмишәм. Амма сән бир шеји унудурсан ки, ана дили милләтин намусудур. Намус исә палтар дејил ки, ону һаваја вә фәслә көрә дәјишәсән.

Ел демишкән, намусу итә атыблар, ит jemәјиб. Амма jejәнләр вар.

Барометр кими һаванын дәрәчәсини өлчәмәкдә сән даһа чох маһирсән. Анчаг мән бир шејә тәәччүб едирәм: «Сиздә ки, вахта көрә иш көрмәк габилитетти бу гәдәр күчлүдүр, бәс нә әчәб бу вахта гәдәр јухары мәртәбәләрә дырмаша билмәмисиниз, ади һәким олараг галмысыныз?»

Сизә мәсләһәтим будур ки, јенә һаваја көрә иш көрәсиниз, чүнки өзүнүз јазырсыныз ки, сизин кәләчәјә инамыныз јохдур. Инамыныз јохдурса, халгын намусу вә гејрәти олан ана дилини истәдјиниз заман истәдјиниз дилә дәјишә биләрсиниз. Сизин кимиләр бундан өтрү дәрәчәкмәјә биләр.

О ки галды мәнә, мәним бөјүк Фүзулиләри, Сабирләри вә Үзејир бәјләри јарадан халгымын кәләчәјинә дә, онун дилинә вә мәдәнијетинә дә инамым чох бөјүкдүр.

Сиз һәлә ән ади бир һәгигәти билмирсиниз ки, Ана дили вахта көрә сечилмәмәли, Ана дили олдуғуна көрә бүтүн дилләрдән сечилмәли вә севилмәлидир. Вәтәни дә көзәл вә сәфалы олдуғуна көрә севмирләр. Јалныз Вәтән олдуғуна көрә севирләр, еј вәтәнинин «узагкөрән» оғлу!

Нәһајәт, сиздән бир хәһишим вар: Бөјүк рус педагогу Ушинскинин «Родное слово» (бизим дилимизә «Ана дили» ады илә чевирибләр) мәгаләсини диггәтлә охујасыныз, амма диггәтлә!

ХАТИРӘ ЈАРПАГЛАРЫ

Имамверди Әбиловла сонралар танышлыға чеврилән достлуғумузун тарихи отуз беш илдән чохдур.

Инсан тәбиәт кимидир, дәјишир, бәһрә верир, әзәлиңә гајыдыр... беләликлә, нәсилләр варислијинин ғырылмазлыгы кими диалектик процес давам едир. Тәбиәтә бәнзәр инсанын тәбиәтиндән бир үлви фәрги вар ки, фәсилләр өтүб илләр доландыгча инсан бир даһа өмрүн баһарына гајыда билмир, аһыллашыр, гочалыр, ән үмдәси исә гочалдыгча мүдрикләшир. Мән Имамверди мұәллимә бу чүр аличәнәб гочалдығына көрә гибтә едирәм, гәдирбилән достлара, доғмалара да бу чүр гочалмаг сәадәти арзулајырам.

Сабитлик инсан үчүн јүксәк мә'нәви кејфијәтдир. Инсан өмрүн бүтүн мәгамларында өз шәстини, ләјагәтини горумағы баһармалдыр. Мән Имамверди мұәллими шад-хүррәм, кәдәрли вахтларында чох көрмүшәм, һәмшиә дә ејни тәмкинлә! Ону мәнә доғмалашдыран, севдирән дә дәјишмәз тәбиәтидир, вугарыдыр, мә'налы сәбридир. Инсандакы дәјишмәз тәбиәтин чөвһәри сәдә-

лик оlanda ел-оба һөрмәти, дост үлфәти инсанын лабүд гисмәтинә дөнүр. Охучуларә тәғдим олуан китабын мұәллифи дә гисмәтинә белә надир мә'нәви не'мәтләр дүшдүјү үчүн хошбәхтдир. Дүнәнинә сәдагәт, сабаһына никбин үмидләрлә бағлы олуб бу күн ел ағсагалы кими танынан, илһамла јазыб јарадан бу көзәл инсанын савады, билији, гәләминдәки гүдрәт һамымыза мә'лумдур. Инанырыг ки, онун «Хатирәләр ишығында» адлы китабы бу мә'луматын мигјасыны даһа дә кенишләндирәчәкдир.

Имамверди мұәллимин узун илләр достлуғ етдији көркәмли шәхсијәтләр һагғында портрет һекајәләри охујанлар һәм халгымызын нәчиб зијалыларынын әхлаги мәзијәтләринә бәләд олачаг, һәм дә бир шәхсијәт кими онлар һагғында романтик овгәтлә сөһбәт ачан мұәллифин мә'нәви дүнјасына һејран галачаглар. Ахы, бу хатирә јарпагларынын һәр бири өз-өзлүјиндә тәмәннасыз достлуғ һагғында һәзин нәғмә тә'сири бағышлајыр. Вахтилә јаздығым «Көј көј» ше'рини Имамверди Әбилова һәср етмәјим сәбәбсиз дејил. Илк дәфә Көј көлә кедәндә е'чазкар тәбиәт көзәллији өнүндә сөһрәләниш кими олдум:

Әсир етди көзәлиг
Илһамы да, сөзү дә.
Дедим, балка ше'рдир,
Көзәллијин өнүндә
Довнағымын өзү дә.

Бу мисралары јазаркән, достуму хатырладым, фүсункар тәбиәтлә көңүлдашымын мә'нәвијәти арасында бәнзәјиш көрдүм — дәрин, сакит, дупдур, ләкәсиз Көј көл вә көврәк, сәми-ми, пак, һәссас Имамверди. Бәли, ше'р белә бир јашанты зәминдә јаранды.

Имамверди Әбиловун китабыны охујанлар хатирәләр ишығында халгын унутулмаз, мүтәфәккир өвладлары илә «көрүш» китабыны вәрәгләјәрәк бир даһа јәгин едирләр ки, халға хидмәт етдикчә нәчибләшиб өмрүнү баша вурмуш адамлары мәһәбәтлә хатырлајыб, севә-севә танытмаг, өрнәк кими севдирмәк тәкчә јарадычылыг сәриштәси дејил, һәм дә вәтәндаш-инсан борчунун өдәнишидир, зијалы һүнәридир.

ӘВӘДИ ИЗ

Худу Мәммәдов елм әләминә гәдәм гојдуғу илк күндән парлаг бир улдуза чеврилди. Кристаллографијада јени бир мәрһәлә сајалан, даһи Чои Беркалын дејдији кими, чаңлы вә чансыз әләм арасында көрпү салды. Гурулушла функција

арасындагы ганунаујгунлуглары өјрәнән Худу сон илләр һәмий уғурду ишин даваманы һеч кәсин ағлына белә кәтирмәдији бир сәһәјә јөнәлтди: Азәрбајчан ме'марлығынын, миниатүр вә рәс-самлыг сәнәтинин, халчачылығын, һәтта мусиги вә ше'ринин дә формасы илә мәзмун әләгәләринин түрк дилли халглара вә о сырадан бизә аид олан сырф милли гануналарыны кәшф едиб јени бир мәктәбин әсасыны гојду.

Худунун рәһбәрлији алтында мүхтәлиф елм вә сәнәт сәһәлә-риндә чалышан елми ишчиләр вә сәнәткарлар иншаат институ-тунун ме'марлыг вә композисија кафедрасынын нәздиндә һәр һәфтә семинар мәшғәләләри кечирирдиләр. Илк уғурларла сә-винмәјә әсас вар иди. Нәтичәләр елми музакирәләр чәрчивәсин-дән чыхыб һәјата гәдәм гојмушду.

Енсиклопедик билијә малик олан Худу елмин вә сәнәтин бү-түн сәһәләриндә өз сөзү, өз принципи вә өз чәһәси олан бөјүк бир шәхсијјәт иди. Дедији сөздән, тутдуғу чәһәдән дејил, сөзү-нә, әгидәсинә инамындан вә тутарлы дәлилләрлә аппонентини өз фикринә инандыра билмәк гүдрәтиндән ирәли кәлирди.

Бүтүн бунларла јанашы о, тәвәзә'карлыг еталону иди. О, һеч заман өз билијини вә истә'дадыны нүмајиш етдирмәк, елми мү-баһисәдә мәғлубијјәтә уғратдығы адамын үзәриндәки гәләбәси-ни билдирмәз, әксинә «Мән белә дүшүнүрәм»,—дејә утана-ута-на башыны ашағы дикәрди.

25 иллик дәстлугумуз мүддәтиндә биз онда азачыг да олса тамаһ вә нәфс әләмәти көрмәдик. Илаһи, инсан нә гәдәр көзү тох, сөзү бүтөз ола биләрмиш!

Бүтүн бу көзәл хусусијјәтләринә көрә Худунун образы көз-ләримиздә әсл инсанлыг нүмунәси кими чанланыр.

Үзејир бәји чох сеvirди Худу. Әслиндә «сеvirди» демәк чох аз иди. О, Үзејир сәнәтинин пәрванәси иди вә милли мусигими-зин инкишафыны јалныз вә јалныз онун сечдији вә кетдији јолда көрүрдү. Бир сөзлә, Үзејир бәј онун сөчдәкәһи иди. Худунун өз доғма очағында дејил, мәһз Үзејир бәјин очағында чаныны ча-нындан әзиз тутдуғу торпағына тәслим етмәси тәсәдүфмү? Хејр! Бу јәрдә тәләјин дә ганунаујгунлугуна һејрәт етмәмәк олмур.

Бир бајатымыз вар:

Бу гала бизим гала,
Ғалдыгча бизим гала.
Гурмадым өзүм галам,
Гурдум ки, изим гала.

Худу беләчә елминиздә, сәнәтимиздә вә үрәјимиздә әбәди вә дә-рин из гојуб кетди.

ӨМҮРДӘН
СӘННФӘЛӘР

ӨМҮРДЭН СЭНИФЭЛЭР

Ушаглыг дөврү инсан өмрүнүн бүнөврө дашыдыр. Сонракы арзулар, хөжаллар, дүшүнчөлөр бу даша сөжкөниб ганадланыр. Инсанын ағлы, дүшүнчөсү, зөвгү, руһу, психолокијасы, истө'дад вә габилијјәти вә һәтта сағламлыгы да бу дөврө формалашыр.

Дүнјаја көз ачдығымыз заман илк дөфә көрдүјүмүз, һавасыны удуб сүјуну ичдијимиз, өмрүмүздә илк дөфә ајағымызы басдығымыз торпаг — Ана Вәтәндир. Сонралар мин өлкөјө келә биләр, мин өлкәнин сүјуну ичиб һавасыны уда биләр, нечә-нечә торпағын мүвөггәти сакини ола биләрик. Лакин бу торпағын, бу өлкәнин неч бири бизә доғма торпағымызы эвәз едиб Ана Вәтән ола билмәз. Әслиндә торпаг кимјәви таркибинә көрә һәр јердә торпагдыр. Бәс ону бизә Вәтән едән нәдир? Бу мә'нада Вәтән — чох кениш мәфһүмдур. Вәтән јалһыз торпаг дејил, Вәтән — һәр шејдән эввәл мә'нәви кејфијјәтләри илә — бу торпағын үстүндә јашајан халһын дили, тарихи, мәдәнијјәти, адәт-ән'әнәси, бир сөзлә, руһу вә психолокијасы илә Вәтәндир. Вәтәнә бу мә'нәви кејфијјәтләри илә бағланмыш адам Вәтәни уғрунда һәр фәдакарлыға, һәтта өлүмә дә келә биләр. Тәсадүфи дејил ки, бөјүк түрк шаири Ч. Кунтај «Торпаг — әкәр уғрунда өлән варса, ватандыр» — демишдир. Торпағын уғрунда өлән јохса, о торпаг Вәтән ола билмәз... Торпаг о заман вәтән ола биләр ки, биз бу торпаға мә'нәви кејфијјәтләринә көрә бағланмыш олаг вә јалһыз бу заман биз онун уғрунда өлүмә һазыр ола биләрик.

Вәтәндә јашајыб онун мә'нәви кејфијјәтләринә бикәнә олап, адыны дашыдығы халһын дилини, тарихини, мәдәнијјәтини билмәјән, онлары севмәјән, онларын уғрунда өлүмә белә һазыр олмајан адам Вәтәнин ичиндә вәтәндаш дејил, «мә'нәви мұһачир»дир.

Мән бу барәдә «Ики мұһачир» ше'римдә јазмышдым:

Адам таныјырам, јухуларында
Үзәр бәлиг кими јад суларында.

Учар Нју-Йорк, учар Лондона,
«Мә'нәви мұһачир» дејәрдим она.

О, елин ичиндә елине өзкә,
Торпағына өзкә, дилине өзкә,
Һавасына өзкә, сүјунә өзкә,
Әчдадан баш алап сојуна өзкә.
Доғма очағына, көзүнә өзкә,
Өзү дә билмәдән өзүнә өзкә.

Өзкөјә доғма,
Вәтәндән савајы һәр шејә доғма.

Вәтәнин вә халһын мә'нәви дүнјасына — дилине, мусһисинә, руһуна, психолокијасына биз ушаглыкта јијәләнирик. «Бир инсан кими, вәтәндаш кими һәр кәс ушаглыкта формалашыр» сөзүнү елә-белә демирләр. Вәтән — ана сүдү илә ешитдијимиз лајлалар, маһнылар, бајатылар вә нағылларла бизим руһумуза сүзүлүб орда мәсқунлашыр. Бу мә'нада ушаглыг — гојһунда әрәрсәјә чатдығымыз Вәтәндир. Ахы, һамы ушаглыкта ана гојһунда бөјүјүр, ана гојһунда јетишир.

Мән инсан өмрүнү шәрти олараг 3 дөврә бөләрдим: ушаглыг — ноғул дөврү, кәнчлик — нағыл дөврү, аһыллыг вә гөчәлыг исә — ағыл дөврү.

Әлбәттә, бу бөлкүнү һамыја ејни адла шамил етмәк олмаз. Чүнки өмрүн ноғул дөврүндә зәһәр даданлар, нағыл дөврүндә мәчәрасыз вә нағылсыз јашајанлар олдуғу кими, ағыл дөврүндә дә ағылланмајанлары чох көрмүшүк.

Мән бу јазыда өмрүмүн ноғул дөврүнүн бә'зи сәһифәләрини вәрәгләмәк истәјирәм. Илк вәрәги ачмамышдан эввәл өзүм-өзүмдән сорушурам: Ноғул дөврүм, доғруданмы ноғул кими ширин олмуш? Ја һәјатын ачыларыны елә бу дөврдән дадмаға башламашам?

Мән оланлары олдуғу кими јазым, суала гој охучу өзү чабаб тапсын.

Һәр һалда ушаглыг дөврүндә инсан дүнја гајғыларындан азаддыр. Дүнјанын әзаб-әзијјәтіндән, мин чүр һагсызлыгларындан хәбәрсиздир. Әмдији сүдүн, сонралар исә једији чөрәјин һарадан кәлдијини, һансы әзаблар баһасына газанылдығыны билмир. Јалһыз елә буна көрә өмрүн ушаглыг дөврүнү ноғул адландырмаға дәјәр.

ӨМРҮН НОҒУЛ ДӨВРҮ

Өмрүмдә илк дөфә кеј курултусуну ешидиб горхудан апамын үстүнә гачдығым вә о сәсин нә олдуғуну сорундуғум

— Горхма, — деди, — Мәләкләр көйдә ат чапыр.

Илаһи, бу нә көзәл сөздүр. Сөзүн сөһринә бүрүндүм. Көйдә ат чапан мәләкләри хәялымын көзләрилә көрдүм. Әһниә ағ түлдән палтар кеймиш көзәл мәләкләр шаһә галхан көһлән атлар белиндә булудларын үстүндә көр нечә чапырлар. Нечә демә, көй курултусу, атларын кишнәртиси вә ајагларынын таппылтысы шимшәк исә налларындан гопан парылты имиш. Бу хәяллар мәһни нечә әйләндирәрди... Нечә севиндирәрди...

Бундан сонра һәр дәфә көй курултусуну ешидәндә ат белиндә чапан ганадлы мәләкләр көзләрим өнүндә чанланар вә бу дөһә мәһни хәялымда гурдугум арузлар дүнјасына апарарды. Мәләкләр мәһни дө өзләри илә бирликдә булудлардан јухары галдырар, гулағыма көјләр барәдә сөһрили нағыллар пычылдардылар. Бу нағыллары онлармы данышарды, ја мән өзүм ујдурардым?... Билмирәм, амма нечә ширин иди бу нағыллар; нечә дадлы иди бу хәяллар!.. Бәс инди һара кетди о ширин-шәкәр хәяллар? Хәялымда гурдугум сөһрли сарајлар, сим-сим дуасы илә үзүмә ачылан гапылар?

Бәс сонра дүнјанын бәркнни-бошуну, истисини-сојугуну, ағрысыны-ачысыны дадандан сонра вахтилә ики кәлмә сөзлә ачылан о гапылар нијә үзүмә бағланды? Нијә гапылар далында галдым? «Мешин гапылар» ше'рини јаздым вә һәгигәти дилә кәтирән бу ше'рин узун мүддәт әзабыны чәкмәли олдым? һәмһин ше'рин нәшр олундуғу «Көкләр—будаглар» китабым јасағ олунду, китабханалардан көтүрүлдү. Онда дедим, илаһи, биз бу дүнјаја әзаб вә мәһрумијәт чәкмәк үчүмү кәлдик? Бу суаллар әтрафында дүшүнәндә дә јеканә тәсәлли вә сығыначағ јерим јенә ушағлығда ешитдијим нағыллар оларды. Чүнки нағылларда гәһрәмән башына мин чүр бәла кәлсә дә, долашығ мәчәралар ичиндә чырпынса да, бу әһвалатларын сону хошбәхтликлә битир: нағылларда хејир-шәрә, һәгигәт-јалана, дүз-әјријә гәләбә чалыр (каш һәјатда да белә олајды).

Гој нағыл охусун сјасәтчиләр.
Инсанын гәлбинә нағыл пур чиләр.
Нағыл динләјәнин фикри учалыр,
Хәялдан јол ачыр о, һәгигәтә.
Һәмһишә нағылда гәләбә чалыр
Һәгигәт јалана, ишығ-зүлмәтә.

Бу нағыллардан вә ганадлы хәяллардан бир мәтләб акаһ оларды ки, мәһним көрдүјүм реал дүнјадан башга нәсә мәһним көрә билмәдијим ајры бир дүнја, сирли вә сөһрли бир аләм дә мөвчуддур.

— Нәдир бу ајры дүнја, сирли-сөһрли аләм?

Ушағлығымдан бу күнә гәдәр һәмһишә мәнә сирр олан бу дүн-

ја барәдә дүшүнмүшәм, инди дә дүшүнүрәм. Бу дүшүнчә, бу хәјал, идракымызда иләр ачыр, бизи мәһһуллар дүнјасына апарыр... Вар олсун бизи мәһһуллардан мәһһуллара, реал дүнјадан әфсанәви дүнјалара учуран «нәдир?» суалынын архасынча апаран ганадлы хәяллар. «Нәдир?» — суалындан доған дүшүнчә голумдан тутуб мәһни идрак пилләләри илә галдырмыш, һәмһин суал сонралар мисралара чеврилмишдир.

Ше'р јазмағын өзү дә мәкәр сирр дејилми? Нијә јазырым? Јазмаја биләрикми? Нәдир ше'ри бизә јаздыран? О даһили гүввә һарадан кәлир? Онун гајнағы нәдир?... вә с... Суаллар... Суаллар... Бир сөзлә, чавабсыз суаллар вә изаһа кәлмәјән сирләр мәһнадыр, идракын учуш нөгтәсидир.

Ешитдијимиз нағыллар, әфсанәләр, әсатирләр нә гәдәр сөһрли вә мәһчүзәлидирсә, бир о гәдәр көзәлдир, бир о гәдәр мәһналыдыр, һикмәтлидир. Чүнки, бу сирләр, мәһчүзәләр ушағ хәялына ганад верир, учурур, фантазијасыны кенишләндирир. Амандыр, аналар, нәнәләр, бабалар, ушағлара сирли, мәһчүзәли нағыллар данышын, онлара учмағ үчүн ганад верин.

Анам мәнә данышарды ки, атасынын ат илхысы вармыш. Бир күн гардашы атасына дејиб ки, сөһрләр онун көһлән атынын јалманы вә гујруғу һөрүклү, өзү исә тәр ичиндә олур. Бу сөздән ата фикрә кетмиш, ертәси күн оғлунун сөзүнү тәсдиғ етмиш вә демишди ки, бу, чинләрин ишидир. Чинләр һәр кечә хәлвәти кәлиб атлары төвләдән чыхарыр, јалманыны вә гујруғуну һөрүк чапырлармыш... Анам нағыла бәнзәр бу әһвалаты данышаркән дәфәләрлә ешитдијим чин сөһбәтиндән түкләрим биз-биз олар, ичимдән бир көјнәрти кечәр, ағлајардым. Бу сирли көјнәртинин нә олдуғуну вә мәһни нијә ағлатдығыны дејә билмәрәм. Амма ону билирәм ки, ичимдән кечән бу кизилти дә, бизә мәһһүм олмајән сирли бир дүнјанын мөвчудлуғуну билдирәр вә бу мәнә хәш кәләрди. Горхдугуму көрән атам исә дәрһал:

— Ај бала, нә чин, нә шејтан? — дејиб анамы данламаға башларды.

Амам атам билмәзди ки, горхуну дағымтағ үчүн дедији бу сөзләрлә мәһним хәялларымы дағдыр, башга бир дүнјанын варлығына инамымы пуч едирди. Бәли, мән сирли-сөһрли бир дүнјанын варлығына — чинә дә, шејтана да, дивә дә, мәләкләрә дә инанмағ истәјирдим. Чүнки бу инам хәялымда гәрибә мәһчүзәли әһвалатлар гурмаға имкан верирди.

Сонра анам дејәрди ки, чинләрин кечәләр атлары миниб јормамасы үчүн јалманларына ијнә санчарлармыш. Демәк, чинләр ијнәдән горхурмуш?! Нијә мәһз ијнәдән?

Чинләрин дамирлә һеч олмасы барәдә нағылларда вә реваләтләрдә чох әһвалатлар вар. Кечәләр һамамда чинләрин сөс-

жүүнү, чалыб-чагырмасыны дө'ф етмөк үчүн јерө мых чахыл-масы, еләчө дө күн тутулаңда мис дөјмөк вә с...

Ушағын горхулугуну алмаг үчүн она чөфтә сују ичирилмәси, јастыгынын алтына бычаг-кәсәрти гојулмасы нә демәкдир? Нијә мөһз дөмирдөн дүзәлдилән бычаг вә чөфтә? Горхунун мөһз дөмирлө, металлә эләгәләнмәси нә демәкдир? Биз бу суалларын чавабыны өјрәнмөк үчүн чин мәфһуму алтында бабаларын нәји нәзәрдә тутдугуну, чинни ијнә, мых вә үмумијјәтлө, металлә эләгәсинин нәдән ибарәт олдугуну өјрәнмәлијик.

Көрүрсүнүзмү, садәчә пағыл һесаб етдијимиз, јалныз ушаглар үчүн марағлы сәјдығымыз нағыллар бизим гаршымызда нечә дәрин суаллар гојур. Бу суаллар бизи хәјалдан һәгигәтә, һәгигәтдән хәјала апарыр. Мәрһум алим достум Худу Мәммөдов дөјөрдн ки, елмин зирвәси сәнәт, сәнәтин зирвәси исә елмдир.

Бир күн, 10 ајлыг көрпә икән аңам мәни јатырыб нә-нәмнн отагына, кәлинләрлө биркә дүјү арытламаға кечир. Башлары ишә елә гарышыр ки, мәни тамамилә унудурлар. Мән јухудан ојаныб ағлајырам. Сәсини ешидән олмур. Бу һал бир саатдан артыг давам едир. Сонралар аңам данышарды ки, мән о заман о гәдәр ағламышам ки, сәсим тутулмуш, көзләрим һәдәгәсиндән чыхмыш, ағзым көпүкләнмиш, ән дөһшәтлиси исә дөбә (грижа) олмушам. Буну мүөјјәнләшдирән һәкимләр мүтлөг операсија олунмағымы вачиб билмишләр. О заман Шәкидә јакшы чөрраһ олмадығыңдан белә гәрара кәлибләр ки, мәни Бақыја апарсынлар. Лакин мадди имкан олмадығыңдан 4 јашына гәдәр эзәб-әзијјәт ичиндә олмушам. Тез-тез мәни санчы тутармыш.

Нәһәјәт, бабамын рәјилә гардашлар јығылыб атама әл тутмуш, мәним операсија мәсәләми һәлл етмишләр. Јола һазырлашдығымыз бүкүңкү кими јадымдадыр.

...Аңам мәним палтарларымы үтүләјирди. Бирдән гоншудан дөһшәтли бир ғышгырты ешитдик... Бу заман уста әминин бизмлә гоншу һәјәтин арасында олан ала гапыдан кечиб ғышгырыға тәрәф гачдығыны көрдүм. Мә'лум олду ки, гоншунун 20 јашлы оғлу Әнвәр чардагдан өзүнү асыб. Әмин өзүнү јетирир, кәндири кәсир, өлү онун ајағлары алтына дүшәндә, о, да өзүндән кедир. Бу минвалла әмин бир ај јатыр.

Әнвәр нијә өзүнү өлдүрүб?

Бу заманын фәчиәси иди. Әнвәрин атасы Һүсәјибала вә әминси Әлибала бизим «јухары баш» мәһәлләсинин варлыларындан иди. Бөјүк мүлкләринин биринчи мәртәбәси баша-баш ипәк фабрики — Давел иди... Мәним атам вә Чәһанкир әмин дө бир мүддәт һәмнин фабрикдә фәһлә ишләмишдиләр. Совет һөкүмәти гу-

руландан сонра фабрик дө дахил олмагла бүтүн варидаты әлиндән чыхан бу аилә тамам мүфлисләшир. Һүсәјибала бу мүсибәтә дөзмәјиб өлүр. Әлибала исә баш көтүрүб һараса гачыр, көрдүм дөјән олмур. Һүсәјибаланын бөјүк оғлу Һидәјәт башга бир ипәк фабрикидә мүһәсиб ишләјиб биртәһәр аиләсини доландырыр, 1927-чи илдә орта тәһсилни баша вуран Әнвәр исә али тәһсил алмаг ешиглә јашајырмыш. Лакин ону «буржуј оғлу» олдуғуна көрә али мәктәпләрә гәбул етмирләр. О, бу мәгсәдлә чоһ гапылар дөјүр, али мәктәбә гәбул үчүн лазым олан арајышы она вермирләр. Нәһәјәт, тынчыхыб чыхыш јолуну өзүнү өлдүрмәкдә тапыр. Гәрибәдир, о заман ушаг олсам да, Әнвәр һаггында узун мүддәт евдә кедән сөһбәтләр мәни дө ағрыдыр, мәрһумун чыхылмаз вәзијјәтинә тәәссүфләнирдим. Әнвәрин вахтсыз вә фәчиәли өлүмү мәһәлләмиздә бөјүкдән тутмуш кичијә кими һамыны сарсытды. Онун дөфн мәрасими инди дө көзүмүн гаршысындан кетмир. Бу мәрасим инсанлары сүн'и сурәтдә синифләрә ајыран, милләти бир-биринә гаршы гојан, замана гаршы күтләнни үсјаны иди. Варлы баласы олдуғуна көрә ағыллы кәңчләрин өзүнә мәктәб гапыларынын бағланмасы әдәләт идими? Ахы, бу кәңчин кунәһи нә иди? Фабрик ачыб јүзләрлә јохсулу бир парча чөрәк саһиб еләмәк һансы зәманәдә гәбаһәт сәјлыб ки, инди сәјлыр? Һәм дө о заман Шәкиннн «јухары баш» мәһәлләсиндә чамаатын әкәсәријјәти олунчулугла мәшғул олан бир вахтда онларын бир гисини фәһләлијә чәлб етмөк нөгсан идими?

Бир дө чамаат она јанырды ки, фабрик саһиб Һүсәјибала киши сон дәрәчә хејирхаһ олмуш, еһтијачы олана әл тутдуғу һалда бу күн онун баласына һеч кәс јардым әлини узада билмәмиш, чарәсиз галан кәңч әлачы өлүмдә көрмүшдүр. Бу инсаф-сызлыг, бу нәмәкбәһарамлыг иди һамыны зүлүм-зүлүм ағладан.

Гоншуда олан бу фәчиәли өлүм һадисәси бизи сәфәрдән сахлады... Әнвәрин јалныз ғырхыны верәндән сонра Бақыја јола дүшдүк.

Мән бөјүкләрин сөһбәтиндән Бақынын образыны хәјалымда јаратмышдым: о тәрәф-бу тәрәфә гачышан ғырмызы рәнкли трамвајлар, күчәләрдә түстүләнән ғыр газанлары, онларын алтында јатан үзү-көзү гапгара «чиганлар» вә с... Хәјалымда Бақыны нечә чанландырмышдымса, еләчә дө көрдүм. Хүсусилә, трамвајы көрән кими таныдым. Сонралар бу барәдә фикирләшәндә өзүм дө тәәччүб едәрдим ки, мән көрмәмишдән әввәл хәјалымда трамвајы нечә чанландыра билмишәм?

Басин күчәсиндә јерләшән индики 4 нөмрәли хәстәханада јатдым. Аңам да јанымда галырды.

Галдығымыз палата узун вә енли бир дөһлизин тән ортасында иди. Дөһлизин баш тәрәфиндә енли гапынын үстүндә бәзән

гырмызы ишыг јанарды. Анам мәни әмәлијјата һазырламаг үчүн һәммин гырмызы ишыгы көстәриб дејәрди ки, бах, орда сәни сағалдачаглар, бир дә һеч вахт санчын олмајачаг. Нәһајәт, бир күн мәни дә башында гырмызы ишыг јанан гапыдан кеңириб әмәлијјата апардылар. Јадымдадыр, бурнума пис гоҳулу бир әски дајадылар, вәссалам. Даһа һеч нәдән хәбәрим олмады. О заман Бақыда мәшһур олан чәрраһ Гајыбов мәни операсија еләди. Сонралар анам данышарды ки, әмәлијјат олан күнүн кечәсә бизим палата илә јанашы палатанын хәстәси гоча бир киши јанымыза кәлмиш вә бир гәдәр әввәл көрдүјү јухусуну анама данышыш, она тәсәлли вермишдир.

Гоча јухуда көрүбмүш ки, мән әлимдә ојнатдығым мағарадан ип ачырам. Ип узаныр, узаныр, мән дә ипин архасынча кедир, ону башга мағараја сарыјырам. Гоча јухусуну белә јозмуш ки, мәним өмрүм узун олачаг. Анам бу јухудан чох севинмиш вә гочаја тәшәккүр еләјибмиш. Бу јуху анама бөјүк үмид вермиш, ондан сонра мәним өмрүмүн узун олачағына инанмыш, һә гәдәр ағыр хәстәликләр кечирсәм дә, башыма бир иш кәләчәјиндән горхмашдыр. Мән бөјүјүб аилә саһиб оландан сонра да амам тез-тез хәстә гочанын јухусуну хатырладар вә дејәрди:

— Сәнин өмрүн узун олачаг!

Аиләмиз чох бөјүк иди. Бабам, нәнәм, беш оғул, ики гыз, дөрд кәлин вә нәвәләр. Зәкәријјә киши аиләнин башчысы иди. Һәр ахшам бу бөјүк аилә атанын отағына топлашар, оғуллар күндәлик газанчлары барәдә һесабат верәр, иш јериндә шаһиди олдуглары марағлы һадисәләри атаја нәгл едәрдиләр. Аиләнин кәлири дә, чыхары да атанын әлиндән кәлиб кечәрди.

Ахшамлар аиләнин бир јерә топлашдығы отаг инди дә көзүмүн гаршысындадыр. Бу отаға «Зал отағы» дејәрдиләр. Отағын баш тәрәфиндә дөшәк үстә архасында тирмә јастыг дәдә әјләшәрди (Зәкәријјә кишијә оғуллар «дәдә», кәлиндәр исә «аға» дејәрди). Биз ушаглар исә бабаја «баба» дејәр, әмиләримизин һәрәсини исә бир адла чағырардыг. Мәсәлән, бөјүк әми олан Әләшрәфә јазы-позу билдијинә көрә «Мирзә әми», мәним атама «Аға әми», Ширәли әмијә «уста әми», Чаһанкир әмијә исә әмиләрин һамысындан балача олдугуна көрә «бала әми» дејиләрди. Мирзә әминин арвадына «кәлин ханым», уста әминин арвадына «кәлин бачы», мәним анама «мама», Чаһанкирин арвадына исә «Балаханым» дејәрдик.

Отағын сағ тәрәфиндә дөшәк үстә атам вә әмиләрим, сол тәрәфиндә кәлиндәр, ашағыда самоварын јанында һалә о заман

евдә олан биһим Фатма әјләшәр, аиләјә хидмәт едәрди. Јахшы јадымдадыр, бабам бир иш үчүн ајаға галханда сағдан вә солдан оғуллар вә кәлиндәр дәрһал ајаға галхар, киши чыхандан сонра әјләшәрдиләр. Дәдә отаға дахил оlanda јенә һамы ајаға галхар, әјләшәндән сонра әјләшәрдиләр. Газанч да бир иди, газан да бир. Аиләнин бүтүн мәсәләләрини дәдә һәлл едәрди. Дәдәнин рәји олмадан нә оғуллар, нә дә кәлиндәр һеч бир мәсәләни тәк-башына һәлл едә билмәздиләр. Сабаһкы мәсәләләр дәдәнин көстәриши илә ахшамдан һәлл олунар, шамдан сонра һәр «микро-аилә» өз отағына чәкиләрди.

Бу гајда, бу низам о заман бүтүн Азәрбајҗан аиләләри үчүн гәбул олунмуш ади бир норма иди. Һеч кәс бу нормадан кәнара чыха билмәзди. Чүнки ағсагал, ағбирчәк нүфузлу мүгәддәс һесаб олунурду. Ханым бабамын икинчи арвады иди. Буна бахмајараг, аиләдә өкәј-доғмалыг гәтијјән һисс олунмурду. Ханымын ады да ханым иди, өзү дә. О, дөрд кәлинин дөрдүнә дә ејни көзлә бахар, өкәј өвладларындан олан нәвәләрини вә өзүндән олан өвладларыны, кәлиндәрини ејни дәрәчәдә һөрмәт һисси илә тәрбијә едәрди. Савады јох иди. Амма онда дахили бир мәдәнијјәт, дахили бир тәмкин вә дөзүм вар иди. О һеч заман бу кәлиндән — о кәлине, о оғулдан — бу оғула һеч нә демәз, кәлиндәриндән олан хырда инчиклији нә оғулларына, нә дә әринә билдирмәзди.

Јухарыда тәсвир етдијим мүгәддәс аилә ганунлары, давраныш гајдалары мүасир охучуја бәлкә дә гәрибә көрүнәр вә бәзиләри ағсагала пәрәстиш дәрәчәсинә е'тираз еләјә биләр. Индики вәзијјәт вә шәраит бахымындан тәсвир етдијим һәјат тәрзи чох күман ки, мүмкүн дејил. Лакин учгар рајон вә кәндләримиздә белә аиләләрин олдугуну, инди дә ата култунун сахландығыны билирик. Шәһәрләрдә јени шәраитин тәләбләри көһнә һәјат тәрзинин горунуб сахланмасына имкан вермәдијиндән биз јени һәјат тәрзи илә истәр-истәмәз барышмалы олуруг.

Бунунла јанашы, бир чох көһнә адәт вә ән'әнәләрин — хүсусән аиләдә ағсагал вә ағбирчәк нүфузунун сахланмасындакы јахшы вә мүсбәт чәһәтләрнин унутулмасы барәдә дүшүнмәк вачибдир. Бу барәдә инди даһа чох данышмалы, адәт вә ән'әнәмиздәки мүсбәт чәһәтләри мүасир кәңчилијә хатырлатмалыјыг. Гој индики кәңчлик ата вә бабаларынын һәјат тәрзини билсин вә орадан әхлағымызы көзәлләшдирән вә тәрәггимизә мане олмајан чәһәтләри көтүрсүнләр.

Мән вахтилә јаздығым бир шәрдә «Һәр көһнә пис дејил, һәр јени јахшы» демишдим. Инди дә бу фикирдәјәм. Һәр јени јалныз јени олдугуна көрә јахшы ола билмәз, һәр көһнә дә көһнә олдугуна көрә пис ола билмәз. Дәдә-баба адәтләриндә елә көзәл чәһәтләр вар ки, биз бу күн онлары тәәсүфлә хатырла-

мамалы, һәм дә јашатмаға чалышмалыыг. Она көрә ки, о адәт вә ән'әнәтләрдә ибрәт көтүрүләси, истифадә олунасы чох көзәл чәһәтләр вар.

Мә'лумдур ки, инди аиләләр чохсајлы олмур. Әвладлар евләнән кими ата-анадан ајрылырлар. Она көрә ки, инди һәр кәс мүстәгил јашамаг, хејрини, шәрини өзү билмәк истәјир. Бу чәһәт јалныз биздә дејил, бүтүн дүнјада беләдир. Бәс мүстәгил јашајан кичик аиләләрдә әрлә арвад арасында инди даһа чох өзүнү көстәрән зиддијјәти, конфликти нә илә изаһ етмәк олар? 10—15 вә даһа чох үзвү олан аиләләрдә вахтилә мүнәгишә олмадыгы һалда 2—3 үзвү олан индики аиләләрдә тез-тез баш верән мүнәгишәни вә бу мүнәгишәнин бошанмаја кәтириб чыхаран сәбәбләрини һарада ахтармаг лазымдыр? Сәбәби мәнәфеләрин тоггушмасында ахтарсаг, бу һал чохсајлы аиләләрдә даһа чох олмалы иди. Чүнки аиләдә нә гәдәр адам варса, о гәдәр дә мәнәфе вар. Бәс нәјә көрә чохсајлы вә чохмәнәфели кечмиш аиләләрдә бошанма сон дәрәчә надир һалларда оларды? Статистик мә'луматлара көрә јени гурулан 3 аиләдән бири бошанма илә нәтичәләнир. (Башга милләтләрдә вәзижәт даһа писди).

Мән бу мәнфи һалын сәбәбини аиләләрдә, мәһз ағсаггал нүфүзунун олмамасында, бунун да нәтичәсиндә арадан һөрмәт вә нәзакәт пәрдәсинин көтүрүлмәсиндә көрүрәм. Индики аиләләрдән ағсаггал вә ағбирчәк сыхышдырылыб чыхарылмышдыр. Јени јаранмыш үздәнираг «Гочалар евләри» бунун ән јакшы сүбүтүдур. Евдә ағсаггал нүфүзу вә ағбирчәк нәфәси, аилә үзвләринин вәһдәти вә јанышганыдыр. Аиләдә ағсаггал нүфүзу аилә үзвләри арасында гаршылыглы һөрмәт вә нәзакәти јарадан мүһүм амилдир. Бу мүһүм амилдән әл чәкмәјин нәтичәси индики аиләләр үчүн төһлүкә јаратмышдыр.

Бөјүјә еһтирам, о кәләндә ајаға галхмаг, она јер көстәрмәк, бөјүјүн гаршысында әдәблә отурмаг, онун сөзүнү кәсмәмәк вә саирә вә саирә. Булар көһнәликдирми? Билмирәм нәдир, амма вачиб олдуғуна шүбһәм јохдур.

Аилә үзвләри арасында — истәр ата-ана илә өвладлар, истәр әрлә арвад вә истәрсә дә гајына вә гајыната илә кәлиндәр арасында чох личә нәзакәт вә гаршылыглы һөрмәт пәрдәсинин олмасы зәруридир. Делијим пәрдәнин арадан көтүрүлмәси аиләдә һәрч-мәрчлијә кәтириб чыхарар. Баш ајаға кечәр, ајаг баша. Онда кәл пајыны апар. Мүасир педагогика белә һесаб едир ки, валидејнләр өвладлары илә о гәдәр ачыг олмалыдыр ки, оғул да, гыз да һеч бир мәсәләни валидејнләриндән кизләтмәмәли, үрәкләриндән кечәни ачыг-сачыг данышмағы бачармалыдыр. Демәк, арадан исмәт вә абыр-һәја пәрдәси көтүрүлмәлидир (?).

Јох, әзизим, ејни дүстуру, ејни гајданы бүтүн милләтләрин

мәишәтинә ејни өлчүдә тәтбиг етмәк көкүндән јанлышдыр. Ахы, һәр халгын өзүнәмәхсус милли психолокијасы вар. Биз азербайҗан түркләри һалә өз милли психолокијамызы елми сурәтдә өјрәнмәсәк дә онун хүсусијјәтләри үмуми шәкилдә һамымыза мә'лумдур. Лакин күл алтында елә көзләр вар ки, биз һалә үфүрүб о көзләри үзә чыхармамышыг. Әчдаддан кечән ганымызда, кенимиздә, чевһәримиздә ујујан, үзә чыхмасына мәғм көзләјән мә'нәви күлчәләримиздән һалә хәбәримиз јохдур. 1988-чи илин феврал-март һадисәләринә гәдәр халгымызын мәһв едилдијини зәнн етдијимиз милли һејсијјатындан вә буна гаршы түғјана кәлә билчәк еһтираз вә үсјан сәсиндән хәбәримиз вардымы? Валлаһ, биллаһ, о һадисәләрә гәдәр чохлары елә билирди ки, бизим милли һејсијјатымыз сыфырдадыр. Амма гаршымызда ачылан мејдан вә вахтын јетишидирдији мәғам бизим јатан һејсијјатымызы бир јумругла ојатды. Чохлары буна тәәччүбләнди. Доғрусуну дејим ки, мән халгын мә'нәви күчүнә, һалә мәһв олмамашы милли һејсијјатына һәмишә инанмышам, амма онун бу дәрәчәдә олдуғуну билмирдим.

Мәтләбдән узаглашмајаг. Дедим ки, һәр халгын өзүнәмәхсус милли психолокијасы вар. Көзүнүзүн гаршысына һалә көкүндән ајрылмајан бир азербайҗанлы аиләси кәтирин. Һамы јығышыб телевизорда әчнәби, јакуд рус филминә бахыр: лут киши илә гадын јатагда ешәләнир. Бу вәзижәти өвладларынын јанында сәјр едән ата инди башына нә күл төксүн? Әвладларынын үзүнә нечә бахсын? Еләчә дә өвладлар аталарынын јанында хәчәләт тәри төкмәлидир.

Бу һал һәммин филми чәкән халг үчүн бәлкә дә гәбул едилә биләр. Амма бизим үчүн өвладларын иштиракы илә һәммин филмә бахмаг гәбаһәтдән дә о јана гәбаһәт вә әхлагсызлыгдыр. Инди сорушулур: парнографик сәһнәләрлә долу филмләрә бир јердә бахан ата илә өвладлар арасында нәзакәт вә һөрмәт пәрдәси галармы? Галмаз! Буна көрә дә ејни әхлаг нормасыны бүтүн халгларә ејни дәрәчәдә тәтбиг етмәк олмаз...

Бүтүн булардан сонра мән бу фикирдәјәм ки, өвладларла валидејн арасында мүтләг мәсафә сахланмалыдыр. Бу мәсафә ата-ана нүфүзунун сахланчыдыр. «Ана һаггы таңры һаггыдыр» мәсәләни биз елә-белә демәмишик. Биз бунунда ананы таңрылашдырыб мүғәддәсләшдирмишик. Бәс инди һаны бу мүғәддәслик? Биз бу күн валидејнләримизи аиләдән сыхышдырмаглы һара кедирик? Бу һәгигәтдир ки, валидејнн өвлада делији сөз, еләдији тәләб јалныз вә јалныз өвладын хејринәдир. Ахы, өвлад јалныз бу күнү дүшүнүрсә, валидејн бу күнлә бәрәбәр сабаһы да дүшүнүр. Чүнки валидејнн билдијини өвлад бу јашда билә билмәз.

Јахшы јадымадыр. Атам сөзүнү бирбаша демээ, мәнә анам васитәсилә чатдырарды. Е'тираз едә билмәсәм дә онун мүһакимәларинә ичимдә күлүр вә дүшүнүрдүм: «Бу киши адыны да јаза билмир. Мәнимсә дүнјача савадым олмасына бахмајараг бу, мәнә јол көстәрир...». Әлбәттә, бу дүшүнчә мәним наданлығым иди. Чүнки 5—10 җыт охумагла өзүм ондан ағыллы билирдим. Унудурдум ки, мән җытлардан охулуғу билирәм, о исә һәјатдан охулуғу билир. Атамын о вахт дедикләринин нә гәдәр доғру вә мәнә лазымлы олдуғуну мән онун о заманкы јашына чатандан сонра билдим.

Атам чох забитәли адам иди. Мән орта мәктәби битирәнә гәдәр о, мәнимлә бир дәфә дә олса, әмәлли-башлы сөһбәт еләмәмишди. Даһа доғрусу, о, белә бир ачығлыға јол вермәзди. О, мәнә мәктәб хәрчлијини дә өзү вермәзди, анамдан алардым. Арамызда ачылмајан бир сәрһәд вар иди. Мәнимлә өзү арасында о гәдәр бөјүк мәсафә сахламышды ки, елә күман едирдим ки, о, мәнимлә һеч марағланмыр, мәним ишләримдән онун әсла хәбәри јохдур вә һатта о, мәним нечәнчи синифдә охулуғу да билмир.

Бир дәфә бәрк хәстәләнишидим. Гыздырма ичиндә јаныр, саяғлајырдым. Анамла атам мәним хәстәлијим барәдә пычылдашырдылар. Гыздырма ичиндә јансам да атамын мәним хәстәлијимлә марағланмасына тәәччүб етдим. Бир дә бахдым ки, атам гыздырмамын дәрәҗәсини билмәк үчүн әлини башыма гојуб. Јалһыз онда билдим ки, атам да мәни истәјирмиш. Атамын бу истәјиндән вәчдә кәлиб үзүм анама тутдум:

— Атам һеч билмир ки, мән нечәнчи синифдә охујурам...

Бир дә бахдым ки, атамын көзләри јашла долуб. Мән онун ағладығыны көрмәјим дејә, үзүнү јана тутуб дилләнди:

— Нијә билмирәм, ғырышмал, доғгузунчу синифдә охујурсан.

Кишинин чавабындан тәәччүбләндим. О, мәним нечәнчи синифдә охулуғу билирмиш... Елә бу, мәнә бәс иди. Хәстәлијими дә унутдум.

Мүасир педагоглар гој мәни бағышласын. Сонралар өзүм дә ата оlanda атамын тәрбијә методунун доғру олдуғуна инандым.

Ғајыдырам фикримин әввәлине: Азәрбајҗан аиләләриндә ата вә аналарла өвладлар арасында сәдд горунмалы, ағсағгал нуфузу сахланылмалыдыр. Чүнки, бу бизим милли психолокија-мызын әсас чәһәтләриндәндир.

Кәнд күчәләриндә чаван адамлар ат белиндә јол кетмәзләр. Чүнки о, атын үстүндә олдуғу заман гаршысына пијада гочалар чыха биләр. Кәңч адамын ат белиндән гочаја салам вермәси әдәбсизлик сајылыр. О, јалһыз кәнддән чыхандан сонра ата миңә биләр. Мән бу адәтин гаршысында баш әјир вә белә адәтләрин давам етдирилмәсини арзулајурам.

Бә'зән телевизора баханда әсәбиләширәм. Бир дә бахырсан ки, 20—25 јашлы кәңч, ғычыны ғычынын үстүнә ашырыб бир әлини о бири сүрсүнүн сөјкәнәчәјинә узадыб арсыз-арсыз иришир. Телевизија илә чыхыш едән һәр кәс билмәлидир ки, она милјонлар бахыр. О, данышдығы анда мин-мин евләрин гонағдыр. Бу минләрин вә милјонларын ичиндә өзү јашда кәңчләр дә вар, бабасы јашда гочалар да. Әкәр беләдирсә, о кәңчдән сорушмағ лазымдыр: «Евдә, бабанын вә атамын јанында ғычыны ғычынын үстүнә ашырырсанмы? Әкәр евдә белә етмирсәнсә, бәс халғын гаршысында нијә бу һәрәкәтә јол верирсән? Јох, әкәр евиндә ата вә бабанын һөрмәтини сахламајыб ғычыны ғычынын үстүнә ашырырсансә, сән чох әдәбсиз адамсан».

Елә аиләләр көрмүшәм ки, «папа» севимли «сынок»унун папиросу јандырыр, чох гәрибәдир, бу әдәбсизлији мүасирлик һесаб едирләр. Әкәр мүасирлик будурса, мән белә мүасир олмағ истәмирәм. Әкәр мәним өвладларым мәним јанымда артыг-әскик данышмырса, мән кәләндә ајаға галхырса, мәним јанымда папирос чәкмирсә вә буну мүшәһидә едән мүасир адам мәни көһнәликдә күнаһландырырса, гој күнаһландырсын. Мән онун истәдији кими мүасир олмағданса, белә көһнә олмағ истәјирәм.

Бу вахта гәдәр јаздығым тәрчүмәји-һалларын һеч бириндә көстәрмәдијим бир мүһүм мәсәләни инди јазырам. Бүтүн рәсми сәнәдләрдә атамын адыны Маһмуд, анамын адыны исә Күлзар јазмышам. Әслиндә, Маһмуд аға мәним ата-бир, анаајры гардашым, Күлзар исә гардашымын арвадыдыр.

Бәс, бу нијә белә олмуш, мән нијә бу јанлышлыға јол вермишәм?

Әслиндә, мәним атамын ады Зәкәријјә, анамын ады исә Ханымдыр. Маһмуд аға Зәкәријјәнин оғлу, Ханым исә Маһмуд ағанын өкәј анасыдыр. 1921-чи илдә Маһмуд аға Күлзарла евләниш, илләр кечмиш, өвладлары олмашышдыр. Мән 1925-чи илдә доғуларкән, өкәј гардашым мәни өз атасындан оғуллуға көтүрмүшдүр. Мән буну билмәмишәм, көзүм ачаркән Маһмуд ағаны ата, Күлзары исә ана кими танымышам. Јалһыз 1946-чы илдә, 21 јашында баба кими таныдығым Зәкәријјә өләркән, онун јасында доғмача нәнәм, јә'ни Ханымын анасы мәнә һәғигәти демиш, лакин мән буна инана билмәмишәм. Даһа доғрусу, инанмағ истәмәмишәм. Инди бу чүмләләри јазаркән, о ағрылы јас кечәсиндә нәнәмин дедикләрини хатырлајанда, мәни дөһшәт бүрүјүр. О заман кечирдијим һәҗәчанлары сөзлә изаһ етмәк чәтиндир. 21 ил «ата», «ана» кими таныдығларым, әслиндә мәним атам вә анам дејилмиш. Баба вә нәнә дедикләрим исә атам вә анам имиш.

1946-чы илдә биз артыг Бақыда јашајырдыг. Алдығымыз телерама көрә Шәкијә јаса кәлмишдик. Доғма анам Ханымиян оғлу Исфәндијар мұһарибәдән гајытмамыш, инди әри өлмүш, икинчи оғлу, јәни мәп исә башғасына төһфә верилмишдик. Ханымын бундан сонрақы күзәрәны анасыны, јәни нәнәми нараһат етмиш, она көрә дә бу вахта гәдәр кизли галан сирри мәнә ачмышды. Ону да дејим ки, гоча нәнәм бу сирри мәнә Ханым анан кизли демишди. Ханым ана сиррин ачылдығыны биләндә анасына бәрк тәпинди. Амма дејилән дејилмиш, һәгигәт өз ишин көрмүшдү.

Мән о кечә јата билмәдим. Гоча нәнәмин јерли-јатаглы де-дикләринә инанырдым. Ән мұһүмү дә о иди ки, гәлбимин дәрин-лијиндә Ханым нәнәјә һәмишә кизли бир мәнәһбәт јашајырды. Бу мәнәһбәттин, бу јахынлығын нә олдуғуну дәрк едә билмәсәм дә Ханым ананын мәнә өкәј нәнә олдуғуна һеч чүр инана билмир-дим. Икинчи мұһүм чәһәт бу иди ки, мән 9 јашымда доғма ата вә анамдан ајрылыб, Маһмуд аға вә Күлзарла Бақыда јашасам дә һәмишә Шәки, орадақы доғма очағымыз кизли бир һисс илә мәни өзүнә чәкирди. Бақыда әмиоғлу кими таныдығым, әслиндә исә гардашым оғлу олан һикмәт јәј тәтилләриндә Шәкинин адыны белә тутмазды. Мән исә ил боју јәј тәтилини көзләјир, мај ајы кәлән кими Шәкијә ганадланырдым. Буну һисс едән ана-лығым Күлзар һәмишә мәни Шәкијә гысганар, јәј ајларында Бақы бағларына көчмәк истәрди. Маһмуд аға үрәкләрдә кәлән бу һисс дејүшүнү баша дүшәр, һәмишә мәнә тәрәф оларды.

Шәкијә кәләндә мәним севинчимин һәдди-һүдуду олмазды. Биз анамла о заман Шәкинин ашағы һиссәсинә көчмүш Ширәли әмикилә (әслиндә өкәј гардашым) дүшәрдик. Елә һәмин күн мән баба очағына кетмәјә, бабам вә нәнәмлә көрүшмәјә чан атардым. Күлзар ана мәним бу һәјәчаныма гысганса да етираз етмәз, мәнә «јухары баша» — бабамкилә кетмәјә изн верәр, өзү исә кетмәзди.

Нәнә вә баба кими таныдығым ана вә атамла һәр көрүшүм һәм мәним үчүн, һәм дә онлар үчүн бајрам оларды. Һәр дәфә нәнәм (әслиндә анам) мәни бағрына басыб һөнкүр-һөнкүр ағлар-ды. Бөјүк гардашым Исфәндијар ордуја кәдәндән сонра гочалар о заман һәлә евдә олан Фирузә бачымла башларыны алдадар, архасыз галдығларыны унутмаға чалышардылар. 1940-чы илин јанварында Исфәндијар ордуја кетди. 1941-чи илдә мұһарибә башланды. Јеканә үмидләри чөһнәдән гајытмады. Бу заман го-чалар мәнә үмид көзү илә бахмаға башладылар. Дејәсән, үрәк-ләринин дәринлијиндә тәбии бир тәәссүф вә пешиманчылыг баш галдырмышды.

Ханым ана Күлзары кәлинләринин һамысыдан чох истәјир-

миш, она көрә ки, Күлзар гәриб иди. Онун јер үзүндә нә ата-ана-сы вар иди, нә дә гоһум-гардашы. Гәлби сыныг иди. 1918-чи илдә иткин дүшмүш бачы-гардашларыны ахтарармыш. Дикәр тәрәф-дән, биринчи әриндән дә Күлзарын өвлады олмамшыды. Бизим очаға дүшәндән сонра нә гәдәр һәкимә көстәрмиш, дава-дәрман еләмишдиләрсә дә фәјдасы олмамшыды. Һәкимләр сонсуз гала-чағыны үзүнә дејибләрмиш. Буна көрә дә Күлзар ана тез-тез тәһһалыға чәкиләр, хысын-хысын өз дәрдинә ағлармыш. Мән бојнуна дүшәндә Ханым ана өзү илә демәк олар ки, һәмјаш олан 4 оғлундан утанырмыш, чох вахт хәчәләтдән боју бәрәбәри оғул-ларынын үзүнә чыха билмирмиш. Һәтта ара мамачасы илә кө-рүшмүш, ушағы тәләф етмәк истәмиш, бундан дујуг дүшән Күлзар Ханым ананын ајағларына дөшәнмиш, ушағы сахлама-ғы вә она бағышламағы хаһиш едибмиш. Ханым ана Күлзарын истәјини әринә билдирмиш вә разылашмышлар. Мән дүнјаја кәлән кими Күлзар ана мәни бағрына басмыш, «бу мәнимдир» — демишдир. Бүтүн аилә Күлзарын истәјини гәбул етмиш вә геј-дијатда атам Маһмуд аға, анам исә Күлзар јазылмышдыр.

Күлзар, ермәни-азәрбајчанлы мұнағишәсиндә иткин дүшән-ләрдән иди. Кәндләриндән баш көтүрүб гачмыш, әрини вә аилә-сини итирмиш, Шәкинин чох нүфузлу аиләләриндән бири ону өвладлыға көтүрүш вә сонралар атама эрә верибләрмиш. Ата-сыз-анасыз, гоһумсуз-гардашсыз олдуғундан бизим аиләдә һеч кәс онун хатиринә дәмәзмиш. О бири кәлинләр әзиз күнләрдә, јахуд бајрамларда ата евинә гонаг кәдәндә мүтләг ону да өзләри илә апарар, әзизләјәрдиләр.

Күлзар ана мәним тәрбијәмә вә тәһсиләмә чох диггәт јетир-миш, али тәһсил алмағым, һәјатда уғур газанмағым үчүн өзүнү чыраг кими јандырмышдыр. Баласыны севмәјән, онун јолунда һәр чүр әзаба гатлашмајән ана тапмаг чәтиндир. Биздә бүтүн аналар балаларынын башына доланан пәрванә мисаллыдыр. Ла-кин Күлзар ананын мәнә бәсләдији севки, көстәрдији гајғы һеч бир өлчүјә сығмазды. Јалныз ону дејим ки, мәктәбдә охудуғум заман бөјүк тәнәффус вахты о, мүтләг өзүнү јетирәр, мәни једи-риб сонра кәдәрди. Бизи таныјан бүтүн аиләләр Күлзарын ана-лығына, мәнә бәсләдији һәдсиз мәнәһбәтә тәәччүб едәр, һәмјаш-ларым мәнә һәсәд апарарды. Мұһарибә илләриндә о, өз черәк пајыны јемәз, мәни јемәјә мәчбур едәрди. Бу күн һәјатда газан-дығым нә варса, һамысына көрә Күлзар анаја борчлујам.

Әслән мешәчи, дағчы олан атам вә гардашларым јени иғти-сади сijasәт дөврүндә бағгал вә һәллаф дүканылар ачмышды-лар. Аталарынын рәһбәрлији илә Әләшрәфлә Чәһанкирин бағгал дүканы, Маһмуд аға илә Ширәлинин һәллаф (ун, бугда) дүканы вармыш. Јени иғтисади сijasәт дөврү гуртаран кими атамы вә

гардашларымы сәсвермә һугугундан мәһрум едирләр. Шәкидә доланмағын чәгин олачағыны баша дүшән гардашларым Әләш-рәфлә Чәһанкир 1930-чу илдә Бакыя көчмәли олмушлар. Гардашлар Бакыда бир мүддәт иш тапа билмир, нәһајәт, ипәк фабрикиндә ишә дүзәлирләр. Дуканыны бағламаға мәчбур олан Маһмуд аға да узун мүддәт Шәкидә иш тапа билмәмиш, ағыр күнләр кечирмишдир. Гардашлар атам да Бакыя дәвәт етмишләр. О бири тәрәфдән мәнә көрә Күлзар ана да Бакыя көчмәжә чан атырмыш, мән бөјүдүкчә о горхурмуш ки, доғма атаанамы таныја биләрәм.

Нәһајәт, 1934-чу илдә биз дә Бакыя көчдүк. Бу көч индики кими јадымдадыр. Јевлаға гәдәрки 80 километр јолу араба илә ики суткаја кәлдик. Шәкинин 35 километрлијиндәки Сучма (Сучивини) кәндиндә ахшамүстү бизи јағыш тутду. Кечәни кәндәки карвансарада галдыг. Ертәси күн сәһәр тездән јола дүзәлиб ахшамүстү Јевлаға чатдыг.

Биз Бакыя көчәндән сонра Ширәли әмим дә Шәкинин ашағы мәһәлләсиндә ев алыр вә беләликлә, бабам (атам) сонбешик ғызы Фирузә вә Ханым ана илә орада галыр.

«Топалды гач», «Чәрпәнәк», «Кизләнпач», «Году-гөду», «Бир гушум вар», «Әнзәли», «Дирә-дөјмә», «Јалаға салма» вә с... кими ушаг ојунлары һәм физики, һәм дә мә'нәви инкишаф көмәк едирди. Бу ојунларын бир гисми ше'рлә мүшәйәт олунурду:

Бир гушум вар бу бојдана,
Пипији да шана-шана...

О бири ушаг әләмәтинә көрә гушун адыны тапмалы иди. Јахүд бир нечә күн јағыш кәсмәјәндә «гөду-гөду» кәзиб евләрдән пәј истәјәрдик. Гәдим инама көрә 7 гапыдан пәј јығылдан сонра јағыш мүтләг кәсмәли иди. Году—голчаг, индики анлајыша көрә кукла демәкдир. Узун бир ағача шагули вәзијәтдә 2 гола бәнзәр тахта вурулур, һәмин тахтаја пенчәк, јахүд архалыг кејиндирилир, ағачын башына папаг гојулур, олур голчаг... Адама бәнзәдилән һәмин голчағы әләм кими башымызын үстүнә галдырыб «Гөду-гөду» маһнысыны охуја-охуја мәһләләри кәзирдик:

Гөд-гөду дурсана,
Чәмчәни долдурсана,
Гөдуни јола салсана.
Верәнин оғлу олсун,
Вермәјәнин ғызы олсун,

Ады да Фатма олсун,
Ғашлары чатма олсун,
О да чатласын, өлсүн!

Јахүд:

Әкил-бәкил гуш иди,
Дивара гонмуш иди.
Көгдим ону тутмаға,
О, мәни тутмуш иди.
Мејдана салмыш иди.
Мејданын ағачлары,
Дән кәтириб учлары.
Чәпәр чәкдим, јол ачдым,
Ғызыл күлә долашдым.
Бир дөстә күл дәрмәмиш
Нәһәси кәлди, мән гачдым.

вә с.

О заман һамынын әзбәр билдији бу кими мә'лум вә мәшһур ушаг ше'рләрни демәкдән јорулмаздыг. Үмумијәтлә, ушаглыг да вәзили, гафијәли сөз демәжә һамынын һәвәси олур. Чүнки ушаг тәбиәти аһәнкә, һармонија вә ритмә мејллидир. Хүсүсилә, ојнаг једдилик ше'р өлчүсү ушағын ојнаг тәбиәти илә һәмәһәнкдир. Мән чох дигтәт јетирмишәм. «Шәнкүлүм, Шүнкүлүм» ушаг нағылында јаддаша һәкк олунмасына јардым едән апарычы ғүввә әввәл кечинин, сонра да гурдун дедији ше'рдир:

Шәнкүлүм, Шүнкүлүм, Мәнкүлүм.
Ач гапыны мән кәлим.

Чәми једди сөздән ибарәт бу бејтдә 5 сөз һәмгафијәдир. Бу гафијәләрдән доған аһәнк вә мусиги ушаг тәбиәтиндә унисон јаралыр, ону дилләндирир. Бу ше'ри бир нечә дөфә динләјән ушаг «Шәнкүлүм, Шүнкүлүм, Мәнкүлүм» мисрасыны ешиндән кими Шәнкүлүмә гафијә олан «мән кәлим» онун һафизәсиндә дилә кәлир, дәрһал «Ач гапыны мән кәлим» дејә ше'рин ардыны өзү дејир.

Әксәр ушаглар кими мән дә сөзү гафијә илә демәји хошлардым. Илк ше'рими исә дөрдүнчү синифдә охудуғум заман јазмышдым. Әлбәттә, она ше'р демәк олмазды. Бу, ушаг тәбиәтиндәки аһәнкә ујмаг, гафијәли сөз демәк арзусундан башга бир шеј дејилди. Мән ушаглыг да ше'рдән чох нәср китаблары охујардым. Инди дә беләдир. Марағлы бурасыдыр ки, «Ашыг Гәриб», «Таһир вә Зөһрә», «Аббас вә Күлкәз» кими дастанлары мүталиә едәркән әксәр һалларда «Алды көрәк нә деди» сөзүндән сонрақы ше'р һиссәсини өтүрәр, јалһыз нәср һиссәсини охујардым. Ше'р мәтләби узатдығына көрә һадисәнин мәбәдини билмәжә тәләсәрдим. Мәним шаир кими јетишмәмдә ше'рдән чох нәсрин ролу вә тәсири олдуғуну десәм — инаның!

Ханым бизим очага келәндә өзүлө биринчи әриндән олан Фирәнкиз адлы гызыны да кәтирмишди. Фирәнкиз бизим евдә бөјүмүш, орта тәһсил алмыш, әркәнлик јашына чатмышды. Көзәкәлимли гыз олан Фирәнкиз гөһүм-гоншудан елчи дүшәнләр чох иди. Амма гыз һеч бирини бәјәнмирди. Чүнки әсасән одунчулуг вә көмүрчүлүклә мәшғул олан «Јухары баш» мөһәлләсиндә савадлы кәнч јох иди. Фирәнкиз исә о заман һәлә надир олан тәһсилли, романтик тәбиәтли, әлиндән китаб дүшмәјән, мәктәб мүсамирәләриндә маһны охујан, әзбәр ше'р дејән гызлардан иди. Әлбәттә, белә бир гыз әрә кетмәк үчүн савадлы, муталнәли кәнчи өзүнә мүнәсиб биләрди.

Бизим евлә үзбәүз бинада «гарадовәј Әһмәд» адлы имканлы бир киши јашајырды. Онун 4 өвләди варды. Одунчулугла күзәрән кечирән бу аиләдә бир нәфәр дә савадлы адам јох иди. Пөһләван чүссәли оғланлар аталары кими јалһыз физики күчүнә күвәнир, мөһәлләјә мејдан охујурдулар. Әһмәд кишинин икинчи оғлу Нурәддин о бириләриндән даһа амансыз иди. Өзүнү мөһәлләнин атаманы һесаб едән бу өткәм кәнч Фирәнкизи сеvir, ону гарабагара изләјирди. Буну бүтүн мөһәллә әһли, о чүмләдән, ата-анасы да билир, ону бу севдадан дашындырмаға чалышырдыларса да, Нурәддин фикриндән дөнмүр, гызы өлүмлә һәдәләјирди... Севдији гызы өлүмлә горхудан бу наданын севкисинә нечә инанасан? Бу, севки идики? Хејр! Бу, өз мәнлијини, өз гүдәтини тәсдиғ етмәк арзусундан башга бир шеј дејилди...

Бу, елә бир дөвр иди ки, мәсәләни кәнчләрдән чох, һәр ики кәнчин ағсаггалы һәлл етмәли иди. Һадисәләрин кедишиндән мәлүм олурду ки, һәр ики ата бу издивача разы дејил. Баба м ингилабдан әввәл городовәјлугла мөһәлләјә мејдан охујан Әһмәд кишијә јалһыз гоншулуг хатиринә салам верәрди. Әһмәд киши дә өз нөвбәсиндә бабамы додагучу диндирәмиш. Ән мүһүмү дә о иди ки, Фирәнкизин о дөвр үчүн гәбаһәт сајылан тәһсилли вә бир гәдәр дә ачыг-сачыглығы Әһмәд кишинин үрәјинчә дејилди. Буна көрә дә аиләләр сусур, мөһәлләдә кедән сөз-сөһбәти гулагардына вурурдулар.

Фирәнкиз исә Лүтфәли адлы бир кәнд мүәллимини сеvirмиш... Бизимкиләр бу әһвалаты биләндә Нурәддинин шәриндән гүртарацагларыны зәни едиб Лүтфәлинин елчиләринә дәрһал разылығ вердиләр. Лакин онлар билмәдиләр ки, әсл шәр бундан сонра башланыр. Гызын башга бирисинә нишанландығыны билән Нурәддин ону гачырмағ гәрарына кәлир. Лакин бачармыр. Чүнки гыз, гардашларынын данми нәзарәти илә әһәтә олунмушду. Һәр күн ону дәрсә бир гардашы апарыб кәтирирди.

Тојдан бир нечә күн әввәл Фирәнкизи гардашы арвадлары

ЗАГС-а апарыр. Мән дә анамын јанында идим. ЗАГС-дан чыхыб евә кәлирдик. Евә чатһачатда Нурәддинин бизә тәрәф кәлдијини көрдүк. Арвадлар өзләрини итирдиләр. Нурәддин јанымыздан өгүб бирдән бизим дәстәјә тәрәф дөндү. Мән дүз Фирәнкизин архасында идим. Өз аләмимдә ону горујурдум. Бирдән Нурәддин мәни конара итәләјиб Фирәнкизин архасына кечди вә әлипдәки бычағы дүз онун күрәјинә санчды. Гыз гышгырды. Арвадлар онун үстүнә чуманда о, бычағы гызын күрәјинән чыхарыб дәрә ашағы гачмаға башлады. Мән гызын күрәјиндән сычрајан ганы көрүнчә өзүмдән келиб јыхылдым. Бир дә ајылдым ки, евдәјәм...

Фирәнкизи хәстәханаја апарырлар. Хошбәхтикләдән јара дәрин дејилмиш. Милис кәлир, акт бағланыр. Нурәддини тутурлар. Амма бир һәфтә кечмәмиш бурахырлар... Мән о заман — һәлә 8—9 јашлы ушағ икән рүшвәтин нечә бөјүк гүввәјә малик олдуғуну баша дүшдүм. Һеч демә, пул ганын да үстүнү өртә билirmiш. Бу, һагсызлығын бир тәрәфи. Икинчи тәрәфи исә Нурәддинин вәһшилији, өзбашыналығы вә узун әсрләрдән бәри халгын гејденсиз-шәртсиз гәбул етдији әхлаг нормаларыны позмасы иди. Адәтә көрә киши, гадын јанында кишијә әл галдырмаз, о ки, гала, гыза, гадына әл галдырмағ! Буну, халғ һеч кәсә бағышламаз. Амма јени чәмијјәтдә рүшвәт, бу мүғәддәс адәти тапдајан надана да һагг газандырды. Мән бу надүрүстлүјә дөзә билмирдим. О ганлы һадисәләрдән сонра Нурәддин һәр күн гапымызын ағзындан шәстлә кечир, бизә ачығ веририди.

Бир һәфтәдән сонра Фирәнкиз хәстәханадан чыхды. Мән исә бир ај јатдым. Гатилин әлиндә көрдүјүм ганлы бычағ көзләрим өнүндән чәкилмирди. Һәммин бычағ јухума да кирир, үстүмә кәлир, мәни горхурду. Кечәләр сајыглајырдым. О күндән әсәб хәстәлијинә туғулду. Мәни сарсыдан Нурәддинин өзбашыналығы, һәјасызлығы вә онун чәзасыз галмасы иди. Өз-өзүмә дүшүнүр вә буну гејрәтимә сығышдыра билмирдим ки, нијә һөкүмәт онун чәзасыны вермәсин? Бу һеч, бәс гардашлар нијә сусур, онун гудурғанлығынын чавабыны вермирдиләр? Мән бу лагејдлији атама вә әмиләримә бағышлаја билмирдим. Аз өмрүмдә шаһиди олдуғум бу илк һагсызлығ мәни јандырыб јахырды. Мән о заман һардан биләјдим ки, һәјат башдан-баша һагсызлығлардан ибарәтдир?! Һардан биләјдим ки, мәним зәманәмдә ән бөјүк һагг күчдүр. Лакин бир гәдәрдән сонра бу һәгигәти дә баша дүшдүм.

Бир һашијә

Бәј нәслиндән олан Әли адлы чох тәмиз, намуслу бир гоһумумуз варды. О, директор ишләдији совхозда һәр гејијин үстүндә әсәр, һеч кәси хәјанәт етмәјә гојмазды. Онун биллур тәмизлијинә һамы тәәччүб едәрди. Ишә бахын, тәмизлик

адамларда тәэччүб доғурармыш. Еви бир һәсир, бир Мәммәдһәсир иди. Көзү тох, һәфси өзүндә иди, һамы ону «маймаг» һесабы едор, әләлхүсүс ишчиләринин ондан зәһләси кетәрди. Онун һаггында дејәрдиләр ки, нә өзү јејир, нә бизи гојур. Совхозун бүтүн ишчиләри Әли кишинин әлејһинә идиләр. Бу ишчиләр сөзү бир јерә гојуб ону ишдән говдулар. Рајонун катиби дә бу мәсәләјә көзүнү јумду. Неч демә, онун говулмасында катибин дә әли вармыш. Әли киши катибин һаггыны вермир, бу да һәрифи әсәбиләшдирмиш.

Әли кишинин дејмәдији һапы, јазмадығы јер галмады. Амма нә фәјда?! Ким иди дәрдлинин дәрдинә бахан?! Атасындан галан гызыл саатыны сатыб Москваја кетди. 2 ај һапылар дејдү, динләјән олмады. Кор-пешиман кери дөндү. Атам данышырды ки, күнү 1 маната јатағһанада галыр, олан-галан пулуну да күнү бир маната бөлүб хәрчләјирмиш.

О заман мән Әли кишинин башына кәлән әһвалатдан тәсирләниб бир ше'р дә јазмышдым. Һәмин ше'р «Ән бөјүк һагсыздыр һаггы ахтаран» мисрасы илә битирди. Бу, о заман иди ки, мән артыг бизим чәмијјәтдә һаггын, һәгигәтин олмамасыны аңламыш вә ону ахтаранлары ағылдан сејрәк һесабы етмәјә башламышдым. Амма 8—9 јашында мән һәлә дуза кедир, Әли киши кими һаггын варлығына инанырдым.

Гәрибә бурасыдыр ки, сонралар да һаггын тапдандығы јердә суса билмир, һагсызын чәзаланмасына чалышырдым. Һагг ахтармагын мәнасыз олдуғуну билә-билә һагсызлыг өмрүм боју мәни нараһат етмиш, әсәбләrimi тарыма чәкмиш, мәни дәлилик дәрәчәсинә чатдырды. Белә мәгамларда Худу һәмишә күләрд. Мән даһа да әсәбиләшәр, дејәрдим:

— Нијә күләрсән?

Худу өзүнәмәхүс тәкминлә:

— Сәнин бу чәмијјәтдә һагга инанмагын вә ону горуға ча-лышмагын күлмәли дејил?

Дејәрдим:

— Бәс нејләјим, ахы дөзмүрәм.

Онда Худу дејәрди ки, сән бу һадисәләрин фөвгүнә галх, она јухарыдан бах вә Мирзә Чәлил кими күл, јалһыз күл!

Мән күлә билмир, һаггы горуја билмәдијимә көрә ичин-ичин ағлардым. Чүнки, мән һеч кәсә һагсызлығы бағышлаја билмир-дим. Өмрүм боју әдаләт һиссини инсанын ән али һисси сәјмишам. Инсанлыг үчүн әдаләт һиссини итирмәкдән бөјүк гәбаһәт јох-дур, — демишәм. Ичиндә әдаләт мизан-тәрәзиси олмајан, һаггы һаһагга гурбан верән адамдан алчағыны танымамышам. Өмрүм боју бу фикирдә олмушам ки, әдаләт һисси олмајан адамдан ин-санлыг көзләмәк гәбаһәтдир.

Нәсилликчә муздыр олан бириси ингилабдан сонра чәсүслүгү өзүнә пешә сечмиш, адамлары сата-сата милисдә һөрмәт газанмыш, Муздыроғлу дөңүб јоллаш Исмајы-лов олмушду. 1930-чу илдә Шәки үсјаны јатырыландан сонра тутһатут башланды, минләрлә адам һәбс едилди, бир чоху елә Шәкидәчә мәһкәмәсиз-фиансыз күлләләнди. Бу ишдә Муздыроғлуңун чох бөјүк «хидмәти» варды. О заман атам да бу һәрифин донөсу әсасында һәбс едилмишди. Атам гачагларја јардым етмәк-дә кунәһландырылды. Бу күн мән бу иттиһамын нә дәрәчәдә һәгигәт олдуғуну дејә билмәрәм. Амма бир һәгигәти билирдим ки, аиләмиздә мөвчуд вәзијјәтә гаршы кизли бир үсјан варды. Буну билән Муздыроғлу бизим аиләни изләјир вә топладығы мә'-луматы дәрһал лазыми јеринә чатдырды. «Јухарылар» гуллуғ көстәрмәк вә бу јолла өзүнә мөвгә газанмаг үчүн тәкчә бизим аиләни дејил, ишыг кәлән чох аиләләрин очағыны сөндүрмәк онун јашамаг гәјәси иди.

О заман Шәкидә милис рәисинин мұавини ишләјән Јағуб чо-вуш атамла бачанаг һесабы олунурду. Белә ки, амам Күлзарда Јағуб човушун арвады әмигызы иди. Әринин һәбс олундуғуну ешидән кими, амам мәни дә көтүрүб Јағуб човушун јанына кәл-ди. Јахшы јадымдадыр, бизи көзләмә отағында көрән Јағуб чо-вуш өзүндән чыхды:

— Мән ишдән хәбәрдарам, — деди. — Арвадсан, арвад ишини көр, бу саат бурдан елә кедәрсән ки, изин-тозун да галмасын.

Биз кор-пешиман евә гәјытдыг. 3 күндән сонра атамы бурах-дылар. Әлбәттә, бу, Јағуб човушун иши иди. Нәһәнк чүссәли, енликүрәкли, шешә бығлы Јағуб човуш чох забитәли вә нүфузлу адамды. Онун һәм чәмаат јанында, һәм дә рәсми даирәләрдә бир сөзү ики олмазды. Бунуңла белә Муздыроғлу Исмајылов биздән әл чәкмир, әлиндән кәлән пислији еләмәкдән чәкинмирди. Белә-ликлә дә о, әмиләримин сәсвермә һүғугуну алмаға мүвәффеғ олду.

Сәсвермә һүғугунун алынмасы вәтәндашлыг һүғугундан мәһ-рум олунмаг иди. Бу вәзијјәтдә Шәкидә јашамаг мүмкүн дејил-ди. Буна көрә дә јенә Јағуб човушун көмәклији илә гардашларын үчү бир-биринин ардынча Бакыја көчмәли олду. Тәкчә бир гардаш, јәни Ширәли Шәкидә галды.

1941-чи ил! Мүһарибә јеничә башланмышды. Шәкидән теле-грам алдыг ки, Ширәлини тутублар. Атамла Шәкијә кәлдик. О заман һәмин Муздыроғлу Исмајылов Шәкидә милис рәис ишлә-јирди. Атам әлачсыз галыб онун гәбулуна кетди. Ичәри кечди. Мән көзләмә отағында галдым. Неч 5 дәгигә кечмәмиш атам нөртмүш һалда кабинетдән чыхды. Онун архасынча бајыра аты-

лан Исмајылов атамы налајиг сөзләрлә тәһгир едиб синәсиндән елә итәләди ки, киши архасы үстә јерә дәјди. Исмајылов бағырды:

— Бақыја гачмагла елә билдиниз, әлимдән гуртараचाгысыыз? Һәлә утанмајыб миннәтә дә кәлмисән? Сизин бурнузуз овмаг мәнә борч олсуи!

Атам бир сөз демәди, галхыб отагдан чыхды. Мән о заман атамы дунјанын ән күчлү, ән фәрасәтли, ән гүдрәтли адамы билдирдим. О алчаг, көзләрим гаршысында атамы алчалтмагла мәним атам һаггындакы тәсәввүрүмү вуруб дағызды вә бунунла да үрәјимә дағ чәкди. Узун мүддәт атамын үзүнә баха билмәдим. О, да чох заман көзләрини мәнән јайындырып, гаршымда алчалдыгыннан хәчаләт чәкирди.

Нәтичәси нә олду? Ширәли әминә 7 ил иш кәсдиләр. Караган-даја сүркүн еләдиләр. Кетди вә гајытмады. Аллаһ билир, һарда мәһв олду. 7 баласы јетим галды. Мүһарибәнин ағыр илләриндә бөјүк бир күлфәт савадсыз арвадынын бојнуна дүшдү.

Мән атамын көзләрим өнүндә тәһгир олундуғу о дәншәтли күндә үрәјимдә анд ичмишдим: бөјүјүб вәзифәли бир адам олачаг вә о муздур Исмајыловдан интигам алачагам... Дөвран доланды. Јадалашым мәни алдатмырса, 1970, јахуд 1971-чи ил иди. Шакидә истираһәтдә идим. Гоһумларымдан бири голума кириб мәни гәзет көшкүнүн јанына кәтирди. Көшкүн јанындакы дашын үстүндә гуран ејнәкли, нимдаш кејимли бир кишини мәнә кәс-тәриб сорушду:

— Буну таныјырсанмы?

Дигтәтлә бахдым, таныја билмәдим.

Деди:

— Бу, Ширәли әминин башына ојун ачан һәмин Исмајылов-дур. Јахынлашыб салам вердим.

Дедим:

— Мәни таныјырсанмы?

Деди:

— Көзүм јахшы көрмүр. Кимсән?

Гоһумум мәни она таныдынча, рәнки ағаппаг олду, әлләри әсди, галхыб кетмәк истәди, сахлајыб дедим:

— Вахтилә еләдијин әмәлләриндән һеч утанырсанмы?

— Һәр заманын бир һөкмү вар. Инди дөвран сизиндир, — деди.

Дедим:

— Сәһв еләјирсән, јенә дә дөвран сәнин кимиләрин әлиндә-дир. Сән гочалыб сырадан чыхмысан. Варисләрин јенә сәнин кимиләрдир.

Заманын әлиил едиб бир күнчә атдығы о надана бундан ар-тыг нә дејә биләрдим?!
252

Бақыја көчәндән сонра узун мүддәт бу гәрибә шәһәрә иснишә билмәдик. Евләрин дамы мәнә гәрибә кәлирди. Кирәмйтсиз евләрә бахдыгча мәнә елә кәлирди ки, онларын үстү јандыгыннан беләчә дүзләниб. Ахы, мән евләрин үстүнү јасты көрмәмишдим...

Шакидә үчүнчү синфи битирмишдим. Бақыда дөрдүнчү синифлә тәһсилә башладым. Лакин охуја билмирдим. Бунун бир нечә сәбәби варды.

Биринчи сәбәб:

Бакы шәраитинә вә мүһитинә ујуша билмир вә ән әсасы, синиф јолдашларым илә дил тапмагда чәтинлик чәкирдим. Мән Шәки ләһчәсиндә данышырдым. Ушаглар бу ләһчәјә күлүр, мәни әлә салырдылар. Онларын да дили мәнә гәрибә кәлирди. Ушаглар мәни өзләринә јад билир, мәнимлә ојнамаг истәмирдиләр. Даһа доғрусу, мәнә јухарыдан ашағы бахырдылар. Тез-тез мәнә өчәшир, вурур вә ничидирдиләр. Мән синфә кирән кими «Һачы-дајы кәлди» дејә гышгырар, чантамы әлимдән алыб бир-биринә атар, дәфтер-китабымы јерә төкәр, кәтирдијим чөрәји вә мејвәни гапышдырыб јејордиләр. Мәм ач галардым. Мәктәбдә башыма кәлән әһвалатлары горхудан евдә дејә билмәздим. Сонралар амам һәр шеји баша дүшмүшдү. О, һәр күн бөјүк тәнәффүсдә мәктәбә кәләр, мәни једириб кедәрди. Мән бир ил мәктәбдә ол-мазын дәрәчәдә әзијјәт чәкдим, тәһгир олундум.

Ики мисал чәкмәк истәјирәм.

Биринчи мисал:

Бир күн тәнәффүсдә көрдүм ки, мәнән јашча бөјүк олан Идрис адлы синиф јолдашымы јерә јыхыб дөјүрләр. Үрәјим ағрыды. Истәдим она көмәк едәм. Амма чәсарәтим чатмады. Идриси дө-јәнләрдән бири мәним она көмәк етмәк истәдијими баша дүшүб деди:

— Һә, нә бахырсан, кишисән јахын кәл, сәни дә салым онун күнүнә.

Мән бир сөз демәјиб кәнара чәкилдим. Ертәси мәни директо-рун јанына чағырдылар. Директорун кабинетиндә чаршаблы бир арвад да вар иди. Арвад мәни көрән кими «бүдур?» дејә үстүмә атылды. Мән һеч нә баша дүшмәјиб дала чәкилдим.

Арвад:

— Мәним оғлума дөјәнә бах. Бу ки, чүчәдир. Һарам олсуи сәнә једијин чөрәк, Идрис.

Мән јенә дә һеч нә баша дүшмүрдүм. Нәһајәт, мәлум олду ки, Идрис евдә валидејиләринә ону дөјәнләрин адыны демәкдән
253

горхуб, мәним адымы верибмиш. Мән бу бојда һагсызлыға ина-на билмирдим.

Дедим:

— Идриси чағырын, гојун өзү десин. Ахы, мәним она күчүм чатмаз.

Һәгигәтән дә Идрис һәм јашча мәндән бөјүк иди, һәм дә чох чүссәли иди. Мәним сөзүм дејәсән директорун бејнинә батды. Идриси чағырдылар. Гәрибәдир ки, о, анасынын дедијини тәсдиғ еләди. Тәәччүбән донуб галдым. Бир сөз дејә билмәдим. Анасы дүшдү оғлунун үстүнә:

— Сән јәни бу гәдәр ачизсән ки, бу чүчә сәни дејүр? Бунун күчү сәнә нә чүр чатды?

Арвадын бу мәнтигиндән јапышдым:

— Хала, вәллаһ, ону башгалары иди дејән.

— Ким иди?

Сүсдүм.

— Һә, де көрүм ким иди?

Горхудан боғазым гуруду. Гадынын тә'кидлә вердији бу суала мән дә чаваб верә билмәјәндә Идриси баша дүшдүм. О, да мәним кими ону дејәнләрдән горхмушду, онларын адыны чәкмәмиш, мәни күдаза вермишди. Бунула белә бүтүн өмрүм боју бу һагсызлығ мәни јандырыб јахды. Бу да мәним өз чијинләримдә һисс етдијим икинчи һагсызлығ иди.

Икинчи мисал:

Әдәбијат мұәллимимиз Тағы Шаһбази Симурғун «Ханын гәзәби» һекајәсини кечирди. Һекајәдә белә бир әһвалат вар иди: Ханын евинин јанындан кечән бир кәндли уча сәслә бајаты чағырыр. Бу сәсә јухудан ојанан хан гәзәбләнир. Кәндлини јанына чағыртдырар вә нөкәрләрә әмр едир ки, кәндлијә 100 гамчы вурсунлар. Нөкәрләр елә дә едир, кәндли 21-чи гамчыда өлүр.

Бу әһвалаты данышан мұәллим, үзүнү шакирдләрә тутуб деди:

— Бу һекајәнин адыны јазычы «Ханын гәзәби» гојуб. Инди дејин көрәк, бу һекајәјә даһа нә ад вермәк оларды?

Ушағлардан сәс чыхмады.

Мұәллим:

— Ким бу һекајәнин мәзмунуна даһа ујғун адыны тапса, она «5» верәчәјәм.

Мән һекајәнин әсл адыны тапмышдым. Амма демәјә чәсарәт етмирдим. Чүнки һәм мұәллимләрдән вә һәм дә шакирдләрдән чәкинирдим. Көзүм о гәдәр горхмушду ки, өзүмә дә ынамы итирмишдим. Горхурдум ки, мәнә күләрләр. Одур ки, астадан:

— 21-чи гамчы, — дејә пычылдадым.

Мәнимлә ејни партада әјләшән синиф јолдашым ә'лачы Сүлејман дәрһал ғышгырды:

— 21-чи гамчы!

Мұәллим «афәрин» дејә она «5» јазды. Мән өмрүмдә «5» көрәммишдим. Сүлејман исә ә'лачы иди. Онун бу бешә һеч еһтијачы да јох иди. Мұәллим она «афәрин» дејәндә мән јеримдә гурчаланыб чәпәки Сүлејмана бахдым. Чүнки мән көзләјирдим ки, о, һарам бешә саһиб олмағы вичданына сығышдырмаз вә һәгигәти мұәллимә дејәр. Лакин демәди. Сонралар һәмин Сүлејман бөјүк бир тичарәт идарәсинин сәдри олду. Ушағ икән тәкчә мәним һағмы јејән Сүлејман бөјүјәндән сонра «уф» демәдән бөјүк бир милләтин һағмыны једи. Амма вичданы һеч ағрымады да.

Бу да һәјатымда даддығым үчүнчү һагсызлығ иди. Јаваш-јаваш һағмын јејилмәсинә өјрәширдим. Инди артыг әдәткәрдәјәм. Ахы, инди тәк-тәк адамларын дејил, бүтөв бир милләтин һағмы јејилир, амма сусуруг. Чүнки һағмын тапданмасы ади бир ғајдаја чеврилмишди.

Икинчи сәбәб:

Әлбәттә, Шәки мұәллимләринин сәвијјәси илә Бақы мұәллимләринин сәвијјәси ејни дејилди. Һеч шүбһәсиз, Бақыда тәләб даһа јүксәк иди. Мән исә бу тәләбә чаваб верә билмир, мұәллимләрдән дә чәкинирдим. Тамамилә тәк галмышдым. Шәрантмиш вә вәзијјәтими баша дүшүб мәнә меһрибанлығ көстәрән мұәллимим дә јох иди. Тәнәффүсләрдә бир кәнара чәкилиб хысын-хысын ағламагдан башга әлимдән бир шеј кәлмирди.

Үчүнчү сәбәб:

О заман рајон мәктәбләриндә рус дили дөрдүнчү синифдән, Бақы мәктәбләриндә исә үчүнчү синифдән башлајырды. Мән кирил әлифбасыны гәтијјән билмирдим. (О заман әлифбамыз латын иди). Бақыдакы синиф јолдашларым исә кечән илдән кирил әлифбасыны өјрәнмиш, рус дилини дә аз-чох билирдиләр. Мән исә өмрүмдә бир дәнә дә олсун рус сөзү ешитмәмишдим. Буна көрә дә рус дили мұәллимим мәнә тез-тез ачығланыр вә наразылығыны билдирирди.

Бу үч сәбәбә көрә мән һәмин ил дөрдүнчү синифдә галдым. Бу бир ил мүддәтиндә мәни охудуғум мәктәбдә ачиз, зәиф, горхағ вә ән үмдәси пис охујан шакирд кими танымышдылар. О заман ушағ ағлымла баша дүшүрдүм ки, мән өзүмү мәктәбдә һәмјәја чох пис танытдырмышам. Нә гәдәр ки, бу мәктәбдәјәм, мәним ишләрим көһнә ғајда илә кедәчәкдир. Бундан сонра нә гәдәр чалышсам да мұәллимләримә габилијјәтими көстәрмәк мәним үчүн

чәтин олачагдыр. Буна көрә дә анама јалвардым ки, мәним мәктәбимн дәјишсин.

О бириси ил Бақыда јени ачылан вә о заман нүмунәви сајылан Октјабр рајонундакы 21 нөмрәли мәктәбә дәјишилдим. Ејни синифдә тәкрар охумагым мәнә хејли көмәк еләди. Бу мәктәбдә һәм јашхы охудум, һәм дә Бакы мүнһитинә вә шәраитинә өјрәшдијимдән ушагларла дил тапыр, онлара гајнајыб-гарышырдым. Јени мәктәбдә дәгиг елмләрдән «4», башга фәннләрдән «5» гижмәтләр алмага башладым.

1942-чи илдә орта мәктәби битирдим. Анам мәни һәким көрмәк истәјирди. Елә һәмин ил сәнәдләримиз Күлзар ананын тәкидлә Тибб Институтунун мүалнчә факултәсинә вердим. Ики ај биртәһәр охудум. Анчаг сүмүкләрин адларыны эзбәрләјә билмирдим. Бу фәнндән дәрс дејән Балакишијев бир күн мәнә деди:

— Бала, сәндән һәким чыхмаз. Вахтында башынын чарәсини гыл.

Мүһарибәннин гызгын дөврү иди. Чаванлар чәһһәдә олдуғундан институтларда тәләбә чатмырды. Одур ки, валидејиләримдән хәбәрсиз аттестатымын сурәтини Университетин филалокија факултәсинә вердим. Сәһәр Тибб Институтуна, күнорта исә Университетә кедирдим. Бу һал јанвара гәдәр беләчә давам етди. 43-чү илин јанварында әһвалаты евдә данышдым. Факт гаршысында галан анам даһа мәнә етираз едә билмәди. Бундан сонра Тибб Институтунун дашыны атдым. Университетдә тәһсилими давам етдирдим.

Мән ушаглыгдан өзүмә кәнардан бахмаг вә һәрәкәтләримә нәзарәт һиссилә бөјүмүшәм. Ән мүһүмү дә дәгиглик, вердијим сөзә әмәл етмәк әдәтимдир. Өзүм беләјәм, башгаларындан да бу дәгиглији тәләб едәндә чох вахт мәнән инчјирләр. Чүнки вердији сөзә әмәл етмәјән, үмүмијјәтлә, вахта һөрмәтсизлик көстәрән адамы кимлијиндән асылы олмајараг данламагдан чәкинмирәм. Онда да хијар битир әјри...

Ичимдә һәмишә дөјүш кедир. Бир аддым атмамышдан әввәл хејли тәрәддүд едирәм. Чох заман «еләјим, еләмәјим» дејә јол ајрычында галырам. Фикрим һәмишә һачаланыр. Тез-тез сәһв едир, сәһвими анлајыр вә етираф етмәкдән чәкинмирәм. Белә бир вәзијјәт тәсәввүр един: Вахтым вар ишләмәк истәјирәм, амма һеч һәвәсим јохдур... Өзүмү мәчбур едирәм. Бирдән ишыг сөнүр. Севинир, ишләјә билмәмәјимин сәбәбини ишыгын сөнмәсиндә көрүрәм. «Нејләјим, ишыг сөнмәсәјди, ишләјәчәкдим»... Елә бу заман гулағымда икинчи сәс чыналајыр: «Лампа ки, вар, јандыр, ишлә!» Башга бир сәс она чаваб верир: «Лампаны мән алсам, ушаглар ишыгсыз галмазмы?». Башга сәс: «Лампамыз дејәсән, икидир, ахы...». Инди ушаглардан «нечә лампамыз вар?» дејә

сорушмагдан чәкинирәм. Чүнки ики олса, ишләмәјә мәчбур олачағам... Беләликлә, өмрүм боју ичимдә дөјүш кетмиш, мәсәләни һәмишә өз динчлијимин, раһатлығымын әксинә һәлл етмиш, ағлымын сәсини динләмишәм.

Ушаглыг хатирәләримдән ән чох јадда галаны 1930-чу илдә баш верән Шәки үсјаныдыр. Онда мәним 5 јашым вар ыи. «Бөјүк дөнүш или» адланан 1930-чу илдә партија күтләви һалда коллектив тәсәррүфата кечмәк сijasәтини јеритди. Бу тәдбир кәндлини горхутду вә өлкәнин чох јериндә, о чүмләдән дә Азәрбајҹанда бөјүк наразылыглара сәбәб олду.

Кәнчәдә вә Шәкидә үсјанлар башлады. Үсјанчы кәндлиләр шәһәри әлә алды. һәбсхананын гапылары ачылды, дуσταглар бурахылды. Дүз бир һәфтә шәһәр үсјанчыларын әлиндә галды.

О заман шәһәр партија комитәсинин катиби ишләјән Бабајев адлы бириси јухарынын «сағ ол»уну газанмаг үчүн Шәкидә коллективләшмә иннини даһа сүр'әтлә апарыр, чамаатын етиразыны нәзәрә алмыр. Наразылыг исә күн-күндән артыр. Ашағы вә јухары Көјнүк кәндләри етираз сәсини учалдан илк кәндләр иди. Бу һәрәкәтнин башында исә Шабалыб кәнд Шейхниннн олду Мустафа иди. Дејиләнә көрә о, чох икид адам олмуш, Шәкиннин бир чох кәндини ајаға галдырмышды. Молла Мустафа вә онун језнаси Һүсејн Әсәд оғлу Көјнүк кәндиини мүәллим вә кәнд комсомол өзәјинин катиби Зүлҹәһаны тутуб чамаатын көзү гаршысында өлдүрдүләр. Бундан сонра Молла Мустафа үзүнү чамаата тутуб дејир: — Чамаат, артыг Шура һөкүмәти јохдур.

О заман Шәкидә ГПУ-ун ишчиси олан Гасымов чамаата чох зүлм еләјибмиш. Одур ки, Молла Мустафа Гасымову да өлдүрүб башындакы дәстә илә Шәкијә һүчүм чәкир. 2—3 саатдан сонра бүтүн шәһәр үсјанчыларын әлине кечир. Шәһәрин үздә олан коммунистләри шәһәр почт идарәсинә сығыныр. Бурада Бакы илә даими әлағә сахлајырлар.

Шәһәрдә исә үсјаны Бәһрам бәј идарә едир. Үсјанчылар почта нә гәдәр һәмлә едирләрсә дә әлә кечирә билмирләр.

О заман ағамын дилиндән ешитдијим бир сөз инди дә гулағымда сәсләнир: «Шәһәрә баландулууну автомобил кәнди». Сонралар билдим ки, бу «бронированный» автомобил демәк имиш. Бақыдан кәлән гошун һиссәләри илә үсјанчылар арасында дөјүш башланыр.

Һеч јадымдан чыхмаз. Һәјәтимизләки алма ағачынын алтын-да ојнајырдым. Бирдән куллә сәси ешитдим. Бу сәси ешитмәклә, дүз гаршыма балача бир дәмир парчасынын дүшмәси бир олду.

Дамир парчасынын нә олдуғуну билмәдим. Әжилиб ону торпағын ичиндән чыхартдым. Әлим янды, дәрһал күлләни тулладым.

Үсјан јатырылды, үсјанчыларын бир һиссәси һәбс едиллиб дәрһал күлләләнди, бир һиссәси исә дағлара чәкилиб гачаг олдулар. Бизим евимиз шәһәрин «Јухары баш» мөһәлләсиндә дағын дөшүндә мешәнин ичиндә јерләшдијиндән гачаглар кечәләр гапымызы дөјүр, бизә вә јахуд да гоншуларымыза пәнаһ кәтирирдиләр. Сәһәр ачылана гәдәр хурчунларыны әрзагла долдуруб јенидән дағлара, мешәләрә чәкилирдиләр. Гачаглара јардым едән «дүшмән» е'лан едиллиб дәрһал чәзаландырылырды. О заман Шәкидә милис рәиси Заһидов адында бир ганичән иди. Онун һәр шејә сәләһијјәти чатырды. Гачаға чәрәк вердијинә көрә Заһидов нечә-нечә кәндлини мәнһәмәсиз, сүбутсуз күлләләмишди. Онлардан икиси атамн јахын достлары иди. Гачаға јардым көстәрмәк үстүндә күлләләнәнләрдән бири дә шәһәрин ән һөрмәтли ағсаггалларындан һачы Јусиф Әфәнди иди. Атам онун һаггында данышырды ки, үзүнә күлләләнмә актыны охујанда о, Заһидовдан бир рүкәт намаз гылмаға ичазә истәмишди. Торпагла дәстәмаз алыб үзүнү Заһидова тутмушду:

— Бир хаһишим вар, мәни синәмдән вурун.

Дедији кими дә еләјирләр.

Гачаға јардым етмәк бәһанәси илә һәбс олуанлардан бири дә атам Маһмуд аға олду.

О заман Шәкидә ганичәнләрдән бири дә «исполком» Әләшрәф иди. 30-чу ил һадисәсиндән сонра чохларынын евини јыхмышды. О заман мән ону көрмәмишдим. Амма һәр јердә онун адыны ешитмишдим. Чамаат онун әлиндән ган ағлајырды. О, да Муздур Исмајылов кими ингилабдан сонра мејдана чыхан көһнә муздулрлардан иди. Чох гәрибәдир, 1937-чи илдә ону да һәбс едиб сүркүнә көндәрдиләр. 1956-чы илдә сүркүндән гајытды. Ел демишкән, чиркли әскијә од дүшмәз. 1960-чы ил оларды. Шәкидә бир мәчлисдә идим. «Исполком» Әләшрәф дә бурада иди. О, индики рајком катибләринин вә исполкомларын нәтәмизлијиндән, әлијрилијиндән данышыб әләвә етди ки, индики вәзифәлиләр һеч бир шејдән чәкинмәдән өзләринә имарәт тикдирир, гызыл топлајырлар. Мән он илдән чох «исполком» олдум, өзүмә бир дахма да тикдирмәдим.

Мәчлисдәкиләрдән бири дәрһал она чаваб верди:

— Сәнин ев јыхмагдан һеч мачалын олду ки, ев тикәсән?

Бу чаваб мәчлисдәкиләрин һамысынын үрәјиндән олду.

Бизим ев уча бир тәпәнин үстүндә иди. Тәпәнин гаршысындакы дәрин дәрәдән Гурчана чажы ахырды (инди сују чәкилиб). Үсјан јатырылгандан сонра һәмин дәрәдән сәһәрә гәдәр күлләсәси кәләрди. Сонралар билдим ки, орда үсјанчылары күлләләјирмишләр.

1930-чу илдән 1947-чи илә гәдәр Шәкидә гачагчылыг давам етмишдир. Ахырынчы гачаг, гачаг Аббас иди ки, ону 1947-чи илдә вурдулар. Аббасын мејидини дағдан дүшүрдүкләри инди дә көзүмүн габағындадыр. Мејиди шәлин үстүнә гојуб дағ ашағы сүрүјүрдүләр.

Ејбәчәр шәклә салынмыш мејиди милис идарәсинин гаршысында шәлин үстүндә јерә узатмышдылар. Бүтүн шәһәр мејидин јанындан кечмәли иди. Бунунла рәсми даирәләр адамлары горхудуб демәк истәјирди ки, һөкүмәтдән наразы адамларын ағи-бәти белә олачаг.

1930-чу илдә Шәкидә вә Кәнчәдә баш верән кәндли үсјанлары зоракы колхозлашдырма һәрәкәтына е'тираз иди. Чамаат зүлмә вә зоракылыға дөзә билмәмишди. Јенидәнғурма илә әләгәдар мејдана чыхан сәнәдләр вә сон һадисәләр көстәрди ки, бу зоракылыг Сталин деспотизминин ән бөјүк кунәһларындан бири иди. Буна көрә дә о заман баш галдыран үсјанлара инди ашкарлығын ишыгында башға көзлә бахмаг лазымдыр.

Өмрүмүн ноғул дөврүндә көрдүјүм, ешитдијим, шаһиди вә иштиракчысы олдуғум вә бу күн һөрмәтли охучуларыма нәгл етдијим бу һадисәләр дүнјаны дәрк етмәк үчүн ганадланмыш мәним ушаг көңлүмдә чох дәрин изләр ачмышдыр. Мән әдәбијјата синәмдә ачылан һәмин изләрлә кәлдим.

АВТОБИОГРАФИЈАМ

Мән 1925-чи ил август ајынын 16-да Азәрбајҗанын дағлыг рајонларындан бири, гәдим тарихә малик Шәкидә анадан олмушам. Шәкинин дөрд бир јанындакы дағлар башдан-баша палыд, гарағач, фысдыг вә чөкә мешәлијидир. Буна көрә дә рајонун дағлыг һиссәсиндә јашајан әһали әсасән одунчулугла мәшғул олур, һәјәтләриндә дүзәлтдикләри гујуларда мешәдән кәтирдикләри одундан көмүр дүзәлдир, рајон мәркәзиндә сатмагла күзәрән кеңирирләр. Баһам, атам вә әмиләрим дә одунчулугла мәшғул иди. Ушағлыгда атам вә әмиләримлә мешәјә кәдәр, күндә бир нечә дөфә улаг вә гатырларла һәјәтимизә одун дашыјардыг.

Ушағлығым гојну мешәли дағларда кечсә дә букүнә гәдәр дағ вә мешә мәнин үчүн сирр олараг галыр. Чүнки бу мешәли дағлар нәнәмин вә анамын данышыдығы нағылларын мөканы иди. Баһам гышда вә јазбашы һәјәтимиздән көрүүнән ағ чалмалы дағлары көстәриб дејәрди ки, арзумуз о дағын далындадыр. Ушаг-

лыг хәялларымда вә јухуларымда о даға учар, орда арзумла көрүшәрдим. Ешитдијим нағылларын гәһрәманлары да әлине әса алыб, ајағына дәмир чарыг кејиб арзусуну һәмин гарлы дағын архасында ахтарарды.

Гардашым Исфәндијар мәнән 4 јаш бөјүк иди. О, артыг мәктәбә кедирди. 7 јашым тамам олмамыш мән дә онун һәвәсинә мәктәбә кетдим (о заман ушаглары мәктәбә 8 јашындан көтүрәдиләр).

1934-чү илдә 3-чү снифи баша вурдум, һәмин ил аиләмиз Бақыја көчдү. Мән 4-чү снифә кетмәли идим. Лакин 4-чү снифдә охумагы бачармадым. Чүнки рус дилинин тәдриси рајон мәктәб-ләриндә 4-чү снифдән, Бақыда исә 3-чү снифдән башланырды. Рус дилини гәтијјән билмәдијимә көрә јенидән 3-чү снифдә оху-малы олдум.

Бақыја, бу шәһәрин јохсул тәбиәтинә вә иглиминә узун мүд-дәт ујуша билмирдим. Атам бир мүддәт ипәк фабрикинә фәһлә ишләјәндән сонра хәстәләнди, ишини дәјишди, узун мүддәт Бақы ресторанларында чајчы вә ашбаз ишләди. Анам Күлзар савад-сыз ев гадыны иди. Амма чох јахшы јаддашы вә фантазијасы варды. Мәлүм нағыллары гәрибә әлавәләрлә бәзәјәр, бәзән дә мәнә ашыламаг истәдији тәрбијә ујғун олараг өзүндән ибрәтли нағыллар ујдурарды. Олур ки, анамын данышдығы нағыллар башгаларынын данышдығы ејни нағыллары бәнзәмәзди.

Бабам, атам вә әмиләрим тамам савадсыз идиләр. Тәкчә бө-јүк әмим Әлишәриф бир нечә ил руһани мәктәбиндә охудуғундан јазы-позу билирди. Мәнән бөјүк гардашым нәслимизин илк са-вадлысы сајылырды.

1942-чи илдә орта мәктәби битириб Азәрбајчан Дөвләт Уни-верситетинин филологи фәкүлтәсинә дахил олдум. Илк ше'рлә-рими һалә орта мәктәбдә охудум заманлар јазмышдым. Әл-бәттә, ушаг һәвәсиндән доған бу јазыларын неч бир бәди әһә-мијјәти јох иди. Университетин нәздиндә о заманын көркәмли јазычысы, профессор Мил Чәлалын рәһбәрлији илә тәшкил олунмуш әдәбијјат дәрнәји сәнәт әләминдә мүәјјән бир чығыра дүшмәјимдә бөјүк рол ојнады.

О заманкы Азәрбајчан ше'риндә тәрәннүм үсулу — объектә бирбаша риторик мүрачнәт әсас иди. Предметсиз тәрәннүм үсулу илә јазылан ше'рләрә ганадлы сөзләр, конкрет бир мәзмун ифә-дә етмәјән трафарет дејимләр вә сүртүк гафијәләр һаким иди. О заман әдәбијјата јеничә кәлмиш јашыдларым А. Бабајев, Н. Кәнчәли, Н. Хәзри, Габил, Н. Һүсәјзадә кими кәнч шаирләр бу шаблондан узаглашмаға, фикри вә һисси конкрет деталларла ифәдә етмәјә чалышырдылар. Бу тәшәббүсдә һәмин шаирләрин јаратдығы «Мәнәм» (Н. Кәнчәли), «Күмүш сәрв» (Н. Хәзри),

«Чинар» (А. Бабајев), «Гара шаны» (Габил) вә мәним јаздығым «Јашыл чәмән, ағач алты» кими ше'рләр поезијада јени бир ад-дым иди. О заман бу ше'рләр С. Вургунун вә Мейди Һүсәјнин диггәтини чәлб етмиш вә онлар бу барәдә фикрләрини сөйлә-мишдиләр. 1945-чи илдә Азәрбајчан Јазычылар Иттифагынын сәдри вәзифәсиндә чалышан С. Вургунун зәмәнәти илә мәни һә-мин илин феврал ајында ССРИ Јазычылар Иттифагынын үзвү-јүнә гәбул етдиләр.

1949-чу илдә «Мәним достларым» адлы илк китабым, 1950-чи илдә исә «Баһар» адлы икинчи китабым нәшр олунду.

1947-чи илдә университети гуртарыб аспирантураја гәбул олундум. Мән һалә ушаглыгдан С. Вургунун ше'рләрини севмиш вә јарадычылыға да бөјүк устадын тәсир илә башламашым. Бу севки мәни һәм бир шаир кими, һәм дә тәлғигатчы кими өмүр-лүк С. Вургуна, онун әвәсиз јарадычылығына бағлады. Белә ки, 1951-чи илдә «С. Вургунун лирикасы» мөвзусунда намызәдлик, 1964-чү илдә исә «С. Вургунун јарадычылыг јолу» мөвзусунда докторлуг диссертасијаларымы мүдафиә етдим. 1950-чи илдән Азәрбајчан Дөвләт Университетиндә (индики Бақы Дөвләт Уни-верситети) мүәллим, досент олмушам, һазырда профессор вә-зифәсиндә чалышырам.

Охучуларыма көрүшәримдә тез-тез мәнән сорушурлар: «Мүәллимлик јарадычылығыныза мане олурму?» «Јох» чавабы верирәм. Она көрә ки, әввәлә кәнчләрлә бир јердә олмаг, онла-рын истәк вә арзуларыны билмәк вә бу арзуларла јашамаг, кәнч-лик дујгулары илә нәфәс алмаг мәни һәјата бағлајыр, илһамымы һәр күн тәзәләјир. Кәнчлик һәјаты түкәнмәз илһам гајнағыдыр. Икинчи тәрәфдән јазычылығла бәрәбәр, мүәллимлијин дә илкин вәзифәси инсанларда көзәл дујгулар ојатмаг, онлары бөјүк фи-кирләрин архасынча ганадландырмаг дејилми? Беләликлә, мәним шаирлијимлә мүәллимлијим бир нөгтәдә бирләшир, ејни һәдәфә јөнәлир, ејни мәгсәдә хидмәт едир. Бунлардан башга Чеховун «Һәкимлик арвадым, јазычылығса севкилимдир» мүддәасыны да бура әләвә етсәк, мәним сәнәтимлә вәзифәмин һансы мә'нада бир јерә сығдығы ајдынлашар. Мән төләбәләрин һәјатындан бәһс етдијим «Гијмәт» поемамын прологунда бу мәсәләјә мүнәсибә-тими белә билдирмишәм:

Јарыја бөлүнүр күнүм, саатым,
Вахт мәним сәрвәтим, мәним вәришдир.
Мүәллимлик — мәним күнүм, һәјатым,
Шаирлик — ән уча дујгуларымдыр.

Әдәбијјатымызын бу вә ја диқәр мәсәләләринә, проблемлә-ринә, һәмчинин јени јаранан ше'р вә нәср әсәрләринә даир мә-галәләримдә әсасән өз јарадычылыг лабораторијама иснад едә-

рәк әдәбијјат вә сәнәт һаггында фикир вә дүшүнчәләrimi әкс етдирмәјә чалышырам.

Һаггында јазан тәдгигатчылар мәни үмумијјәтлә ән'әнәјә бағлы бир шаир һесаб едирләр. Ејни рәнкли инкубатор чүчәләриндән башга дүнјада ән'әнәсиз һеч нә јохдур. Ејни рәнк исә сәнәтин дүшмәнидир. Сәнәт вә әдәбијјат әлванлыг, мүхтәлифлик сеvir, јени рәнкләр, чаларлар ахтарыр. Индики совет әдәбијјатында јазыб-јарадан јүзләрлә шаир әкәр ејни рәнк вә ејни интонасијада јазсајды, бу гәдәр шаирә еһтијач олардымы? Бунунла јанашы, ән'әнә һеч вахт јалһыз бир рәнкин, бир сәсин мүдәфиәси демәк дејил. Ән'әнә көкә сәдагәтдир. Ағачын варлығы үчүн көк нә гәдәр вачибдирсә, сәнәт үчүн дә ән'әнә бир о гәдәр кәрәклидир. Бәс, онда новаторлуғ нәдир? Мән новаторлуғу көкә бағланыб, торпагдан гидаланыб јени, тәкрарсыз шахәләр, будаглар атмагга көрүрәм. Новаторлуғу фикрин, һиссин тәзәлијиндә, мүасирлијиндә ахтармағ лазымдыр. Әкәр фикир, һисс јенидирсә, јәни бу күнүн һавасындан, иглиминдән доғубса, һәмән јени һисс, јени фикир өзү илә јени форма кәтирәчәк. Бунун үчүн баш сындырыб јени формалар ахтармағ лазым дејил. Белә форма ахтарыши ғыш вахты електрик печинин истисилә јетишдирилән истихана тәрәвзинә бәнзәр. Заһирән һәр шеј өз јериндәдир, амма истихана тәрәвзинин дады ал күнәшин истисилә јетишән тәбии тәрәвзин дадыны верәрми?

Шаир өзүнү, фикрини, һиссини тәзәләмәји, күнүн һавасында чимдирмәји, јәни мүасирләринин фикир вә дүғулары илә јашамағы бачарарса, ше'рләринин мүасир вә јени олачағы, охучунун гәлбинә јол тапачағы лабүддүр. Бир сөзлә, новаторлуғу гаршысына мәгсәд гојан шаирин новатор олачағына инанмырам. Сәнәт аләминдә јенилик шуары илә мејдана чыханлар әксерән јенилији кәнарда ахтарыр, өз милли ән'әнәсини бәјәнмир, көкүнә, ширә чәкдији торпаға долаг бүзүр. Гәрибә бурасыдыр ки, беләләри јенилији өзкәни јамсыламагга көрүр. Бу барәдә мән «Нәнәмин халчасы» адлы бир һекајә дә јазмышдым. һекајәнин ғыса мәзмуну беләдир:

Азәрбајчанлы бир рәссам сәнәтдә јенилик еләмәјә чох чалышыр, лакин бир шеј чыхмыр. Бир күн онун әлине франсыз рәссамынын бир шәкли кечир. Шәкил чох хошуна кәлир. Рәссам франсыз рәссамынын тә'сири илә јени әсәрләр јарадыр. Бу әсәрләр чох бәјәнлир. Тәдгирдән сонра рәссам вичдан әзабы чәкир вә нәһајәт, франсыз рәссамына мәктуб јазыр, ондан өјрәндијини билдирир. Франсыз рәссамы исә чавабында бизим рәссамга јазыр ки, Азәрбајчанын филан кәндиндә тохунан халчалар ону чох марағландырыр вә онун сәнәти Азәрбајчан халчачылығы үзәриндә гурулмушдур. Демәк, азәрбајчанлы рәссам нәнәсинин тоху-

дугу халчалара бикәнә галмыш, орижиналлығы, новаторлуғу онун халгынын сәнәтиндән өјрәнән франсыздан өјрәнмәли олмушдур.

Биз бә'зән јенилији өзүмүздән өјрәнмәк әвәзинә биздән өјрәнән өзкәдән әхз едирик.

Јаз иләм дејәни, үрәк дејәни,
Јол өзү доланыб тапачағ сәни.
Гәлбини, бејини наһағ јорма сән.
Амандыр, өзүндән јол үдүрма сән.
Јенилик хәтринә јазмагдан сағын,
Иләмдыр јарадан сәнәти, ше'ри.
Јағмағ хәтиринә јаған јағышын
Нә баға хејри вар, нә даға хејри.
Гәлбинә, һиссинә даим архалан.
Бир дә... әлван сәсли иләримизә.
Көһнә сөз демәмиш иләм һеч заман,
Һәр гәлбин өз сөзү тәзәдир бизә.
Нәсәнсә өзүн ол,

тәзәсән онда,
Сән көһнә олурсан јамсылајанда.

Мәгсәд күнүн дүғулары илә јашамағ, мүасирләрин фикир вә дүғуларыны әкс етдирмәк олмалыдыр. Бу дүғуларын ифадә формасы исә мәгсәд дејил, васитәдир. Даһа доғрусу, сәнәтдә ифадә формасы — дашыма васитәсидир, јәни нәглијјатдыр. Ејни јүкү гатарла да дашыја биләрсән, јолу кәсә кәдән тәјјарә илә дә. Јүкә көрә нәглијјат васитәси сечилдији кими, мәзмунга көрә дә форма — ифадә васитәси сечилир. Форма мәзмуну дејил, мәзмун форманы јарадыр.

Јарадычылығым боју мән әввәлчәдән һеч вахт форма барәдә ајрыча дүшүнүб дашынмамышам, мәни јеримдән тәрпәдән фикир вә дүғуларын өзләри мүәјјән бир ахар јаратдыгдан сонра гәләмә сарылмышам. Форма фикримә дар кәлмәјиб, фикрин, мәзмунун һавасы елә бир ахар јарадыб ки, форма өз-өзүнә мәзмунун бојуна бичилиб, мән форма гәлибиндә истәдијими дејә билмишәм. Лакин мәним истәдијимин охучунун истәдијинә нә дәрәчәдә чеврилдијини исә дејә билмәрәм. Анчағ форма нә гәдәр мөһдуд олса, шаир ифадәни о гәдәр јығчам вә лаконик демәјә мөчбур олур, артығ сөз ишләнмир. Көтүрәк гошмалары. Ашығ гошманын мөһдуд форма гәлиби ичәрисиндә фикри сон дәрәчә дәгиг вә јығчам дејир. Гошмада сөзләр бир-биринин ичинә шәбәкә тахталары кими кејдирилир. Бир сөзү белә јериндән дәбәртмәк олмур.

Ајрылығым чәкмиш, бојну әјридир,
Һеч јердә көрмәдим дүз бәновшәни.

Бу бејтдә, сөз бир јана галсын, веркүлү, интонасијаны да дәјишдирмәк, башга јерә кечирмәк мүмкүн дејилдир.

Бу мүддэт эрзиндә ана дилиндә гырдан артыг, рус дилиндә 12, ермәни дилиндә 2, өзбәк дилиндә 2, түрк дилиндә 3, алман дилиндә 1 китабым чап олунмушдур.

1965-чи илдән бу күнә гәдәр Азәрбајчан Дөвләт Академик Драм театрында «Вичдан», «Икинчи сәс», «Јағышдан сонра», «Јоллара из дүшүр», «Фәрјад» адлы мәнзүм вә мәнсур пјесләрим ојнанмышдыр. Мәннин пјесләрдән бәзиләри ермәни, түркмән вә өзбәк дилләриндә дә тамашаја гојулмушдур.

1960-чы илдән бу күнә гәдәр һәм турист, һәм дә нүмајәндә кими мұхтәлиф вахтларда Ираг, Мәракеш, Јунаныстан, Италија, Түркијә, Гәрби Алманија, Инкиләтә, Португалија, Ливан, Миср вә саир өлкәләрдә олмуш, бу өлкәләрдәки мұшаһидәләрим әсасында мәғалә вә ше'р силсиләләри јазмышам.

Дүнја вә ССРИ халглары поезијасынын хошума кәлән, мәни бир шаир кими һәјәчанландыран нүмунәләрини дилимизә чевирмишәм. Бу тәрчүмәләrimi 1982-чи илдә «Һәр чичәкдән бир ләчәк» ады алтында китаб һалында чап етдирмишәм.

Сәнәт јолларындакы чохајлы көр-көтүрүмә сөјкәниб дејә биләрәм ки, бир инсан кими дүјүб һәјәчанландыгым мөвзуларда јазаркән уғур газанмышам, дүјмадан ујдурдугум мөвзуларда үз тутаркән дилим топуг чалыб, ше'рим кәсәрсиз олуб, доғулдугу күн гочалыб.

О јазыларымы ки, севким вә ја нифрәтим јаздырыб, онлар үрәкләрә јол тапыб, бир көнүлүн одуну мин көнүлә дашыјыб. Нәдир севки? Нәдир нифрәт? Гәлбини тәлатүмү, һиссләрин туфаны, ағлын үсјаны!.. Севмәдән севкидән нечә јазмаг олар? Сон 30 ил эрзиндә мәним силсилә тәшкил едән мәнһәббәт лирикам һәм дә һәјат вә заман һаггында фәлсәфи дүшүнчәләрим, даһили иштирабларымдыр. Мән бу ше'рләрдә даһа чоҳ өзүмәм. Чүнки бурда даһа чоҳ сәмимијәм. Сәмимијәт исә әдәбијјатын вә сәнәтин чарпан үрәји, шаһ дәмәрыдыр. Бу ше'рләр мәним гәлбимин тәрчүмәји-һалыдыр. Мәним севким севмәк ештијачындан јарандыгына көрә бу ештијачын өмрүмүн сонуна гәдәр мәни јандырыб јашадачагына инанырам. Чүнки бу севки фитрәтдән кәлир. Әкәр һәдәфин өзү дә севкијә лајиг олурса, севки арадакы манеә гәдәр тутар газаныр. Көнчлик дөврүмдән бу күнә гәдәр јаздыгым севки ше'рләринин һәдәфи ејиндир. Ше'рләрдәки конкрет вәзијјәтләрин вә һалларын тәсвириндән ајдын олур ки, бунларын һәр бири бир сарсынтынын, бир етиразын, бир тәлатүмүн, јахуд бир үсјанын ифадәсидир. Онларда һеч бир ујдурма јохдур. Бу ше'рләр һамысы дүјғуларымдан сүзүлмүшдүр. Шаир инсан кими дүјмалы, шаир кими јазмалыдыр. Инсан нә заман һәјаты вә дүнјаны дүјмаға башлајыр? Иштираб олундан кечәндән сонра...

Охшады көзүмү һәлә ушагкән
Очагыи ал-әлван алову, көзү.
Дүнјаја кәләли, билмирәм нәдән
Нәјә вурулдугса, јандырды бизи.
Мән оддан горхмадым јанана гәдәр,
Мән горху билмәдим ганана гәдәр.
Елә ки, јандым,
Одла ојнамагдан горхдум,
дајандым.

Башланды горху.
Башланды ештијат —
Башланды һәјат.

Һәјаты идрак иштирабдан, јанмагдан кечир. Бу иштираб, бу јангы нифрәтә чевриләндә һиссләр даһа кениш мијгәс алыр, фәрди һиссләр ичтиманләшир, вәтәндашлыг дүјғулары баш галдырыр.

Јазычынын биографијасы онун әсәрләринин биографијасыдыр. Филан илдә доғулдум, филан илдә филан мәктәби битирдим, филан өлкәләрдә олдум, филан әсәрләри јаздым вә филан мұкафата лајиг көрүлдүм — дејә олан һадисәләри сәлигә-саһманла чәркәјә дүзмәк јазычы биографијасынын көзгамашдырычы палтарыдыр. Бу палтарын алтында дејүнән үрәк исә јазычынын јаратдыгы вә јаранан әсәрләринин халг гәлбиндәки әкс-сәдасыдыр. Классикләрдән бири чоҳ көзәл демишдир: «Мән әсәрләrimi дејил, әсәрләрим мәни јаратмышдыр». Һәгигәтән беләдир. Јазычы јаратдыгларында һәм дә өзүнү јарадыр. Јазычынын валидејинидән алдыгы ад вә фамилија сәнәткар исте'дадынын гүдрәтилә јени мәзмун газаныр, символлашыр. Александр алы вә Пушкин фамилијасы шаир Пушкинә гәдәр Русијада ади ад вә фамилија иди. Шаир Пушкин исә бу ади адлары өз сәнәти илә парлатды, символлашдырды. Инди биз бу ад вә фамилијаны шаир Пушкинә таныјырыг.

Бә'зи һалларда шаирләр валидеји ады илә кифајәтләнмир, өзләри өзләринә ләгәб сечир вә шаир тарихдә бу адла јашајыр. Фүзулијә атасы Мәһәммәд ады вермишди. Бу ад бүтүн Шәргдә ән чоҳ ишләнән ади адлардан биридир. Мәһәммәдин өзүнә вердији Фүзули ләгәби исә бүтүн дүнјада јекәнә аддыр. Фүзулидән сонра аталар шаирин тәхәллүсүнү өвләдларына ад верир. Беләликлә, бөјүк гүдрәт саһибләри өз әмәлләри илә һәм өзләрини јенидән јарадыр, һәм дә мә'лум адлара јени мәзмун вә јени һәјат верир, ону парладырлар.

Улу дастанымыз «Дәдә Горғуд»да доғулан ушаға дәрһал ад вермирләр. Ушаг бөјүјүб бир ишин гулпундан јапышандан сонра она әмәлине, һал-һәрәкәтинә ујғун ад верирләр. Бу адәт, инсанын өзүнү јаратмасы фикринин көзәл тәсдиги дејилми?

Мән јашамағы јаныб әримәк кими баша дүшүрәм. Мәнә көрә

јашамаг — нәјин наминәсә јанмаг, өмрү нәјин јолундасә әритмәк демәкдир.

Јашамаг — јанмагдыр, јанасан кәрәк,
Һәјатын мәһасы јалһыз ондадыр.
Шам — әкәр јанмырса, јашамаг демәк,
Онун јашамагы јанмагындадыр.

Охучуларымла көрүшләримин бириндә мәнә белә бир суал вердиләр: «Сизи бәдии јарадычылыга сөвг едән сәбәб нәдир?». Доғрусу, мән бу барәдә һеч дүшүнмәмишдим. Лакин елә орадача «Ше'рим — мәним иманым» адлы ше'рим јадыма дүшдү. Мән һәмән ше'ри охумагла суала чаваб вердим. Һәгигәтән бу ше'р мәним јарадычылыг мәрамнамәмдир. Чүнки јаранан, јараданын һәгигәтән иманыдыр, динидир, әгидәсидир. Бурадан чыхыб дејә биләрәм ки, јаратдығым ше'рләр һиссимин, фикримин, әгидәмин ифадәси олмагла мәним иманымдыр, динимдир, һәјат гәјәмдир. Беләликлә дә, шаирин биографијасыны чансыз рәгәмләрлә дејил, онун јаратдыгларында ахтармаг лазымдыр.

Һәр инсанын биографијасы олдуғу кими, јаранан һәр ше'рин дә өз јаранма сәбәби вә өз биографијасы вар. «Ше'рим — иманым мәним» ше'ринин јаранмасына сәбәб чох севдијим бөјүк түрк шаири Бейһәт Камал Чағларын «Истијордум» ше'риндәки «Бир иман истијорум уғрунда баш гојачаг» мисрасы олду. Бүтөлүкдә чох бөјүк тәһсирә малик олан бу ше'рин мисал кәтирдийим мисрасы илә разылаша билмәдим: Нечә јәни иман истәјирәм? Бәс һәлә бу вахта гәдәр иманыны тапмамысанса, һәлә ону ахтарырсанса, сән нечә шаир ола билмисән? Мәнчә әввәлчә иман, сонра о иманын, о әгидәнин ифадәси олан ше'р кәлир. Имансыз ше'р, ше'р ола билмәз.

Демәк, мәним үчүн ше'р, үрәкдә ашыб-дашан, чарпазлашан дүғуларын, бејними кәмирән фикирләрин ифадә васитәсидир. Бир сөзлә, Вәтәнин вә халғын ағры-ачыларыны шәхси ағры-ачылар кими өз гәлбиндә јашадан бир вәтәндаш олмадан Вәтәнин шаири олмаг мүмкүн дејил. Бу мәһнада Сабири ән бөјүк устадым һесаб едирәм:

Мәним севинчим белә үрәјимдә кизләнә
Дәрә, гәмә борчлудур.
Ше'рим, шаирлијим дә
Өзүмү өзләшдирән әгидәмә борчлудур.
Ше'рим — намусум мәним,
Ше'рим — вицданым мәним,
Ше'рим — иманым мәним.

Буна көрә дә дүнјада баш верән ирили-хырдалы бүтүн һадисәләрә гәлбимин гапылары ачыгдыр. О һадисәләр гәлбимдән кечиб дүғуја, дүғудан кечиб ше'рә чеврилир. Јалһыз буну демәк

кифәјәтдир ки, онларла ше'рим («Баш», «Дан јери», «Елм—ахлаг», «Тәбәссум ордени», «Гурбанлыг гузу», «Сүлһ мұкафаты», «Нејтрон бомбасы», «Көз, ја гулаг», «А. Лилијенталын Картерә мәктубу», «Шаирләри өлдүрүрләр», «Тарихин гануну» вә с.) вә бир нечә поемам («Тәзадлар», «Америка көзәли», «Јоллар — оғулар», «Бағышлајын, сәһв олуб» вә с.) ади гәзет хәбәрләри әсасында јазылмышдыр. Сөһбәт бу әсәрләрин бәдии дәјәриндән дејил, дүнјанын ичтимаи дәрәлләри илә јүкләнмәкдән вә она сәс вермәкдән кедир. Бу үмүмбәшәри ичтимаи дәрәлләр фыртынасында мәним Вәтәнинин кәмиси дә кәләчәјә јол кедир. Бүтүн бу дүғуларын, һәјәчан вә изтирабларын нәтичәсиндә «Бир кәмидә сәфәрләјик» китабым јаранды. Беләликлә, өз зәманәсинин вә өз Вәтәнинин оғлу олан бир вәтәндаш ејни заманда дүнјаны дүшүнән бир вәтәндаша чеврилир. Бурда ән важиб шәртләрдән бири дә вахты өз нәбзиндә дејүндүрмәји бачармагдыр:

Өз көкүмә күвәнмәклә
Өз јурдумун, торпағымын өвладыјам,
Будаг-будаг голларымла,
Чалын-чарпаз јолларымла
Атамдан чох,
Өз чағымын өвладыјам.

Һәр бир инсан өзүнү инкар едә-едә јашајыр вә бу инкарларда бөјүјүр. Өмрүн пилләләриннә бахаг: ушаглыг, чаванлыг, аһыллыг вә гочалыг. Бу бөлкү тәбиәтин фәсилләри илә нә гәдәр ујғун кәлир: јаз, јәј, пајыз, гыш! Тәбиәтин фәсилләри дә өмрүн фәсилләри кими бир-биринә зиддир. Лакин бә'зән тәбиәттә јазда јајын, јәј пајызын, пајызда гышын әләмәтләрини көрдүјүмүз кими, инсан өмрүндә дә ушаглыгдә кәнчлијини, аһыллыгдә гочалығыны, јахуд да тәрсинә, гочалыгдә чаванлығыны јашамаг истәјәнләр тапылыр. Тәбиәттә бу, бизә гејри-ади көрүндүјү кими, инсан өмрүндә дә гејри-ади көрүнүр, хусусән әксини көтүрәндә, јәни гочалығында кәнчлијини јашамаг арзусу әтрафындакыларда икраһ һисси ојадыр. Бу, мәсәләнин бир тәрәфидир. Мәним демәк истәдијим тәрәфи инсанын биографијасында өз-өзүнү инкарлардакы тамлыг мәсәләсидир. Тәбиәт кечә-күндүзү, ағ-гарасы, гыш-јајы илә там олдуғу кими, инсан да инкары-тәсәдиги, јахшысы-пниси, ениши-јохушу, галхмасы-енмәси илә тамдыр. Ким өз кәнчлијиндә еләдији һәрәкәтә гочалығында күлмүр?

Кәнчлијимдә билмәмәзлик бәласындан
Валлаһ, елә билирдим ки,
Бу дүнјаны билирәм мән.
Онда һәкм верәрдим ки,
Бу јахшыдыр, бу јамандыр,
Бу доғрудур, бу јаландыр.
...Инди чалар чаласында

Мән еһтијат мәктәбини битирмишәм.
Зидд гүтләр арасында сәрһад олан
һүдудлары итирмишәм.

Јахшыла пис,
Һагла һаһаг,
Ғарајла ағ

арасында дајанмышам.

Инсан камиллик дөврүндә гарада ағы, ағда гараны, писдә јахшыны, јахшыла писи көрмәје башлајыр. Буна көрә дә јара-
дычылығы боју инсанын дахиллиндә баш галдыран икилији, да-
хили чәкишмәләри вә зиддијјәтләри көстәрмәје чох мејл көстәр-
мишәм. Мән хусусән поэма вә драм әсәрләримдә гәһрәманын
киминләсә мүбаризәсини дејил, онун өз ичиндә баш галдыран
дујғу вә фикрләрин тоғгушмасыны көстәрмәји вачиб сајырам.
Мәнә көрә Отелло да, Јаго да инсанын өз ичиндәдир.

Орта мәктәбдән мүталиәни вәрдиш етмишәм. Бирчә күн оху-
масам өзүмү нараһат һисс едирәм. Елә бил нәсә чатмыр. Даһа
доғрусу, јемәјинин вахты кечән адамын ачлыг һиссини кечири-
рәм. Информасија ачлығы! Бејин дә даим гита истәјир. Бу, бәлкә
ХХ әср адамынын хусусијјәтидир. Классик рус, дүнја вә Азәр-
бајчан әдәбијјатындан вахтилә нәји охумушамса охумушам,
инди онлары мүталиә мәгсәдилә охумаға вахт јохдур. Јалныз
ишимлә — јазмагда олдуғум әсәрлә вә јахуд мәғалә илә бир
бағлылыг оланда классикләри јенидән вараглајырам. Мәсәлән,
«Фәрјад» пјесини јазмағ үчүн мән Нәсиминин сөјкәндији һуру-
филији, онунла бағлы суфилији билмәли идим. Бунунчун бирин-
чи нөвбәдә түрк ғайнағларыны арашдырмалы олдум. Чүнки Нә-
сими вә онунла бағлы һуруфилик бизим әдәбијјатшүнаслығы-
мызда јахшы өјрәнилмәмишдир. Мән илк нөвбәдә Чәләләддин
Руминин «Мәснәви»сини вә бу барәдә Түркиядә кифајәт гәдәр
јазылмыш елми китаблары, Шәмс Тәбризинин әсәрләрини вә онун
һағында јазылмыш елми әсәрләри, ејни заманда Јунис Имрә илә
бағлы ғайнағлары диггәтлә арашдырдым. Јалныз бундан сонра
Нәсими вә онун өзүнү идрак фәлсәфәси мәним үчүн ајдын олду.

Еләчә дә «Муғам» поемасыны јазмамышдан әввәл муғамла-
рын тәһлилини, көкләрини арашдыран бир сыра Шәрг ғайнағ-
лары илә таныш олдум.

Илк нөвбәдә күндәлик гәзетләри вә ајлыг журналлары оху-
јурам («Коммунист» гәзетиндән «Правда»ја, «Азәрбајчан» жур-
налындан «Иностраннаја литература»ја гәдәр).

Мүасир адам үчүн бунлар кифајәтдирми? Әлбәттә јох! Нәја-
тымда ики достумун мәнә күчлү тәсири олмушдур. Биринчиси
кеолокија вә минералокија елмләри доктору Худу Мәммәдов,¹

¹ Урок ағрысы илә гејд едим ки, әзиз достум Худу бу китабын нәшрини
көрмәди, арамздан вахтсыз кетди.

икинчиси тибб елмләри доктору Нурәддин Рзајев! Бу ики нәфә-
рин мәлүмат вә марағ даирәси чох кенишидр.

Онлар әдәбијјаты, сәнәти, тарихи вә фәлсәфәни дәриндән бил-
мәклә јанашы, дүнјада елә бир елм сәһәси јохдур ки, онунла
марағланмасынлар, хусусилә тәбиәт елмләри илә. Онларын һәр
икиси рус дилиндән башга никилис дилини дә билир, дүнјанын
бир сыра журналларыны охујур, елм әләминдә баш верән бүтүн
дәјишикликләрдән дәрһал хәбәр тутурлар. Мән Азәрбајчан, рус вә
түрк дилләриндә охуја билирәм. Һәр үчүмүздә бир хасијјәт вар:
охудуғумуз китабын кәнарына гејдләримизи етмәдән кечинә бил-
мирик. Ејни китабы охујан үчүн бу гејдләр баш марағлы олур.
Һәфтәдә ән азы бир дәфә көрүшүр, охудуғларымыз һагда бир-
биримизә мәлүмат верир, һәмин хәбәрләри тәһлил едирик. Мән
онларын васитәсилә дүнјадакы јени елми кәшфләрдән, елми ки-
таблардан хәбәр тутур, рус дилиндә оланлары онлардан алыб
охујурам. Бәзән арамызда мүбаһисә башланыр. Бу чәкишмәләр-
дә биримиз дикәримизә тәслим олдуғумуз һаллар да олур, һәр
кәсин өз фикриндә галдығы мәғамлар да.

Еләчә дә үчлүкдә бахдығымыз тамашалар, филмләр бирлик-
дә дә музакирә олунур. Мәним һәр јени јаздығым әсәрин илк оху-
чусу достларымдыр. Бәзән мәним јени әсәрим бәјәнмир вә ону
амансызчасына тәнгид едирләр. Мән бу барәдә чох дүшүнмәли
олур, чох көтүр-гојдан сонра јенидән һәмин әсәрә ғагылырам.
Онларын әсәрин һағында дедикләри прогноз әксәрән дүз олур.
Чох надир һалларда јанылырлар.

Мән бир инсан кими өзүмү дәрк едәндән дахили чәкишмәләр
ичәрисиндә бөјүмүшәм. Мәндә өзүмә нәзарәт чох еркән башлан-
мышдыр. Орта мәктәбдә охудуғум заман гуманитар елмләрдән
јүксәк гијмәтләр алсам да, дөғиг елмләри, хусусән ријазијјаты
һеч чүр баша дүшмәз, орта гијмәтдән јухары ала билмәздим.
Валидејиләрим бунун сәбәбини сорушанда, ријазијјат мүәлли-
минин мәнимлә дүшүнүшдүјүнү дејәр, бунунила да чанымы гур-
тарардым. Бу јаланы о гәдәр демишдим ки, үјдурмама өзүм дә
инанмышдым. Бир күн ријазијјат мүәллимин мәнә көмәк нијјә-
ти илә мәни евинә чағырды. О, евиндә мәнимлә бир мүддәт мәш-
ғул олду. Јаваш-јаваш ријазијјаты дәрк етмәје башладым. Мү-
әллимин бөјүк ғајғысы, јәни һәгигәт вә мәним валидејиләримә
дедијим јалан гәлбимдә гаршы-гаршыја кәлди. Ичимлә дејүш
башлады. Мүәллимин ғајғы көстәрдикчә мән онун көзләринин
ичинә баха билмир, утанырдым. Беләликлә, мүәллимин ғајғысы
вә јахшылығы мәни тәрксиләһ етди. Хејрихаһлығы илә мәнә һә-
гигәти дәрк етдирән мүәллимин көнлүмә шүбһә тохумуну сал-
магла мәнә јалныз ријазијјаты дејил, өзүмә кәнардан бахмағ
дәрсини дә өјрәтди.

Бурадан да мән икилэшмәҗә — өзүнү тәһлилә, өзүнә нәзарәт башладым. Бу дахили чәкишмәдә инсан өзүнү дәрк едир, бу дәркетмә јолларында јеткинләшир.

Бир аталар сөзүндә дејилир: «Ән күчлү пәһләван өзү-өзүнү јыхмағы бачарандыр». «Кимдир мәним дүшмәним» ше'римдә дејирәм ки, мәним нөгсанларымы көрәнләрин көзләрини өз көзләримә тахыб, өзүмү кәнардан көрә билсәјдим, мән, мән олардым. Мәним фикримчә инсан өзү барәдә нә гәдәр бөјүк фикирдәдирсә, о, бир о гәдәр кичик адамдыр. Һәм бәдни јарадычылығымда, Һәм дә педогожи фәалијјәтимдә Һәм өзүмә, Һәм дә башгаларына өзүнә кәнардан баха билмәк һиссини ашыламаға чалышмышам. Инсан бир иши тутмаздан әввәл бу ишин төрәдәчәји бәдбәхтлији дәрк етмәк үчүн өзүнү һәмин адамын јериндә көрә биләрсә, дүнјада һеч бир әјәр-әскик галмаз.

Мәним аз-чоҳ газандығым наилијјәтләрә сәбәб вахт вә онун нисбилијини дәрк етмәјим олмушдур. Вахты өлчүләрә бөлән сааты инсанлар ујдурмушдур. Әслиндә вахт јохдур. Вахт өлчүсү нисбидир. Бир бајатыда дејилир: «Ил вар, бир күнә дәмәз, күн вар мин аја дәјәр». Инсан јаратдығы заман вахт онун көзүнә көрүнмүр, интизар дәгигәләриндә исә бир саат бир ил гәдәр узаныр. Ч. Ајтматов демишкән: «И день длится дольше века».

Кечәләр ишләјирәм. Чүнки кечәләр өзүмлә, өз гәлбимин чырпынтылары илә баш-баша верир, өзүмлә үрәк сөһбәти еләјә билирәм. Тәсадүфи дејил ки, китабларымдан биринин ады «Өзүмлә сөһбәт»дир. Мән динчәлмәји, илин ајрыча ајыны вә күнүн ајрыча саатыны истираһәтә ајырмағы бачармырам. Мән ишләјәндә динчәлирәм. Јаза билмәјәндә, вахтымы хырда гајғылара сәрф едәндә өзүмү пис һисс едир, өзүмдән ачығым кәлир. Илһама көнүллү гул олуб ишкүзар овгата көкләнәндә күмраһлашырам, чәми ағры-ачылар чанымдан чыхыб кедир. Ишләмәк, өзүмүзү јандырараг јашамаг, бошалараг долмаг! Будур јарадычынын һәјаты! Инсан һәмишә мүәјјән вахт әрзиндә мүәјјән иши көрмәк истәјир. Бу заман о, вахтла јарышыр. Бу јарышда сүр'әтә пәнаһ кәтирир. Бә'зән сүр'әт дә вахты габаглаја билмир. «Көзәллик өнүндә» ше'римдә јазырам ки, машында кетдијим заман көзәл бир дағ мәнзәрәси илә гаршылашырам. Сүрүчүдән хаһиш едирәм ки, машыны сахласын. Бир нечә дәгигә дағ мәнзәрәсини көзәллијинә даландан сонра дејирәм:

Инди сүр, јүзлә јох, минлә дә сүрсән,
Вахты габаглаја билмәјәчәксән.
Анчаг о анда —
Көзәллик өнүндә фикрә даланда
Вахты бир анлыға биз габагладыг,
Онда машыны јох, вахты сахладыг.

Өлчүјә кәлән вахт маддидир. Вахт өлчүдән чыханда о мә'нәвијјата, руһа, көзәллијә чеврилир. Чүнки бурада вахт да инсан кими доһур, һејкәлләшир. Классикләрин дә јаратдығлары она көрә өлүмсүздүр ки, сәнәтин гејри-адилији онлара сәрф олуһан вахты әбәдиләшдирмишдир.

Өмрүм боју вахтдан гімәтли вә она тај олан бир шеј танымамышам. Чүнки кәнчлијимдән мәгсәдјәнлү олмуш, вахтын гәдрини билмишәм. Јаддашым о гәдәр дә јахшы дејил. Буна көрә дә кәнчлијимдән көрәчәјим ишләрин сијаһысыны тутмаг, онлары вахтын кәрчивәсиндә һәјата кечирмәк адәтимдир. Вердијим сөзә дәгиг олдуғум кими, башгаларындан да ејни дәгиглији тәләб етмишәм.

Азәрбајчан ССР Али Советинин депутаты кими тез-тез сечичиләримлә көрүшүр, онларын тапшырығларыны јеринә јетирмәјә чалышырам. Һәр күн онларла мәктуб алырам. Бу мәктубларын бир гисминдә мәнә шаир кими дејил, депутат кими үз тулулур, истәк вә арзулар билдирилир. Әлбәттә, бу мәктублары чавабсыз гојмаг мүмкүн дејил. Вахтымын мүәјјән һиссәси дә буна кедир.

1985-чи илдән М. Горбачовун фәалијјәти нәтичәсиндә Советләр Иттифагында, о чүмләдән дә Азәрбајчанда јени демократија иглими јаранды. Бу иглим истәр Совет Иттифагында, истәрсә дә Азәрбајчанда биринчи нөвбәдә гәләм саһибләрини јени јарадычылыг чығырына салды; белә ки, јазычлары, журналистләрин фикри, дүшүнчәси илә дили вә гәләми арасында дајанмыш дәмир сәрһәдләр көтүрүлдү. Сталин деспотизми вә дурғунлуг дөврүндә совет адамларынын кечирдији изтираблар, әзаб-әзијјәтләр, ишкәнчә вә мәһрумијјәтләр јени јаранмыш бәдни әсәрләрдә өз әксини тапмаға башлады.

1988-чи илдә јаздығым «Ики горху» адлы поемада Сталин мүстәбидлији дөврүндә бүтүн гәләм саһибләринин, о чүмләдән дә өзүмүн кечирдијим горху һиссини вә мәһрумијјәтләри дилә кәтирдим. Бунунла јанашы, дурғунлуг илләриндә јазыб, кизләтдијим «Күлүстан» поемамы вә онларла ше'рими чапа вердим. Мәним мөвчуд диктатура режиминә е'тиразым јалһыз бу әсәрләрлә мәһдуд дејилди. Фикрими вә бејними кәмирән, мәни нарахат едән фикир вә дујғуларымы чоҳ заман тарихә вә јахуд башга өлкәләрә кечирмәклә ифадә едирдим. Тарихи мөвзуда јаздығым «Дар ағачы» (1972), «Фәрјад» (1981—1984) пјесләринин, «Јоллар — оғуллар» поемамын (1963), мұхтәлиф мөвзулара һәср етдијим «Америка көзәли» (1982), «Мәрзијә» (1984), «Бағышлајын, сәһв олуб» (1983) поемаларынын, харичи өлкәрәлә сәјаһәт тәәссураты әсасында јаздығым «Јатын дили» (1967), «Шаирләри өлдүрүрләр» (1978), «Һәјд—парк» (1978), «Еһрам-

ларын өнүндө» (1959). «Ачыг шөһөр» (1960), «Элэддинин чырагы» (1959), «Күлөк—ог» (1976), «Дан јери» (1972), «Гара гуту» (1975) вэ с. кими онларла шө'римин эсас һәдәфи мүасир һәјат вә ичиндә јашадыгым тоталитар режим иди. Ону да дејим ки, бу әсәрләрин эсас гәјәси бә'зи һалларда рәсми даирәләр тәрәфиндән аңлашылмыш, узун илләр тә'ғиб едилмишәм, адым «гара» сијаһыја салынмыш вә мәһрумијјәтләрә мә'руз галмышам. О илләрдә һәр күн, һәр ај һәбс олуначагымы көзләмиш, бүтүн буларла јанашы тутдугум һәгигәт јолундан сарпмамышам.

Бүтүн дүңјадә «перестройка» ады илә танынан јенидәнгурма вә ашкарлыг инди јазычыларын вә журналистларин дилиндән гисмән ғыфылы көтүрсә дә, өлкәдә баш верән милли азадлыг далғасы халглар арасында милли чәкишмәләрә кәтириб чыхартды ки, бу да әләлхүсус мәним халгыма чох баһа баша кәлди. Халгымын күнаһсыз ганы төкүлдү. Ермәниләрин ујдурдугу эсассыз «Гарабаг проблемн» халгымы ганына гәлтан еләди. Совет Ордусу Конститусија һугугумузу позараг кағыз үзәриндә «суверен» е'лан едилмиш республикама гәфләтән дахил олду, күнаһсыз гочалары вә көрпәләри танкларын алтында әзди. Бу да Горбачовун е'лан етдији «јени тәфәккур»ун вә «демократија»нын бәһрәси! Ән дәһишәтлиси бу иди ки, рус ордусу јалныз күчәләрләки динч инсанлара дејил, һәм дә евләрин пәнчәрәләриндән ичәри атәш ачмыш, јаралылары хилас етмәк истәјән шәфғәт бачыларына, һәкимләрә, хәстәханадакы јаралыларә гәдә етмиш, јардым әли узаданлары да өлдүрмүш, бунунла да бүтүн бејһәл-хаалг инсани нормалары белә позмушлар. Бу вәһишилијә сәбәб нә иди? Нәдән өтрү иди? Чаваб бирдир: јенидәнгурмадан сонра ојанан милли-азадлыг һәрәкатыны боғмаг, халгын демократик руһуну сусдурмаг вә бунунла да рус империјасыны горујуб сахламаг! Әкәр јенидәнгурма бундан ибарәтдирсә, мән буна лә'нат охујурам. Бир шаир, көзләријлә көрдүјү бу дәһшәтләрә нечә дөзә биләрдә? Вә буна көрә дә мән һәмин күнүн ертәси Азәрбајчан Мәркәзи Комитәсинин әтрафында е'тираз митингинә јығылмыш он минләрлә һәмвәтәнләримин гаршысында Коммунист Партијасы сыраларындан чыхдыгымы е'лан етдим.

Дүңја ичтимаијјәтинин фикрини аздырмаг вә төрәтдији чинајәтләрә һагг газандырмаг үчүн Москванын рәсми даирәләри белә бир шаијә ујдурдулар ки, рус ордусу куја Бақыдакы ермәниләри мүдафијә кәлибмиш. Јалан, ағ јалан! Чүнки јанвар ајынын 19-да (1990) Совет Ордусу Бақыја дахил оlanda Бақыда бир нәфәр дә олсун ермәни галмамышды. Икинчиси, әкәр һәгигәтән Совет Ордусу Бақыја ермәниләри мүдафијә мәгсәдилә дахил олмұшдуса, бәс онда бундан 1 ил әввәл ермәниләр ики јүз миңә јакын азәрбајчанлыны Ермәнистандан дөјә-дөјә, ганына гәлтан

еләјә-еләјә гованда һәмин орду нијә Јеревана дахил олуб азәрбајчанлылары мүдафијә етмәмишди? Суаллар чохдур, бу чинајәти төрәдәнләр мәним миллиәмнин вердији суалларын һеч биринә чаваб верә билмәз.

Бу суалларын чавабы үчүн мән дүңјадан әдәләт мәһкәмәси тәләб едирәм.

1981-чи илдә ССРИ јазычыларынын VII гурултајында ССРИ Јазычылар Иттифагы Иларә һеј'әтинин, һәмчинин Азәрбајчан Јазычылар Иттифагы Иларә һеј'әтинин үзвү, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын мүхбир үзвү, Азәрбајчан КП Бақы шәһәр комитәсинин үзвү, X вә XI чағырыш Азәрбајчан ССР Али Советинин депутаты сечилмишәм.

Азәрбајчан ССР-ин әмәкдар иччәсәнәт хадими, Азәрбајчанын халг шаиријәм. 1976-чы илдә «Ленинлә сөһбәт» вә «Муғам» поемаларыма көрә республика, 1984-чү илдә исә «Бир кәминин јол-чусујуг» шө'рләр китабыма көрә ССРИ Дөвләт мүкафатларына лајиг көрүлмүш, Октјабр ингилабы вә Гырмызы Әмәк Бајрагы орденләри илә тәлтиф олунымушам.

Бу адлар, бу титуллар доғруданмы јүксәлишин көстәричиси-дир? Енмәјин бир нөвү дә галхмаг дејилми? Бә'зән бөјүк шөһрәт саһибләри шөһрәтин көлкәсиндә хумарлачыб јатмамышлармы? Бу чох тәһлүкәли јухудур. Сәнәткар өзүнү бу разылыг јухусундан ајылтмагы бачармалыдыр.

Инсан гаршысына гојдугу мәгсәдә вә бүтүн арзуларына там наил ола билмәз. Бир шө'римдә дејилир:

Үрәкдәки арзулар әмәлләрдән әзәлдир,
Еләмәк истәдийим мәним еләдийимдән
Һәм чох, һәм дә көзәлдир.
Еләјсә... некролога өмүр там олсун дејә
Әмәлләрлә барабәр ән көзәл арзулар да
Нијә јазылмир, нијә?

МҮСАҢИБӨЛӨР

КӘНЧЛӘРӘ ҺӘГИГӘТИ ДЕМӘК ЛАЗЫМДЫР

«Азәрбајҗан кәнчләри» гәзетинин мұхбири
Мүсәллим Һасәновла мұсаһибә

— Бәхтијар мұәллим, өлкәмиздә кенишләнән јенидән-гурма просеси совет әмијјәтинин һәјатында чидди дә-јишикликләри әрури етмишдир. Бу мә'нада демократијанын кенишләндирилмәси вә ашкарлығы сijasәти јенидәнгурманын мұ-һумамилдир,—десәк, мәнчә јанылмарыг. Лакин тәәсуфлә е'ти-раф едәк ки, јенидәнгурма, бунунла биркә исә әсл демократија, сл ашкарлығы бизим республикада бир гәдәр ләнкимешдир. Нәти-чәдә халғы дүшүндүрән, нараһат едән проблемин һәлли кечик-мишдир вә бүтүн бунлар республика зәһмәткешләрини, хусусән дә дәрһал дәјишикләр, дәрһал јениләшмә көзләјән кәнчлији даһа чох нараһат едир. Онлар бир чох суаллара конкрет җаваб ахта-рырлар. Редаксијаја дахил олмуш охучу мәктублары тәсдиг едир ки, кәнчлик нараһатдыр. Бу нараһатлыгга әлағәдәр кәнч-ләрә сөзүнүз, арзунуз...

— Доғрудур, биздә јенидәнгурма ләнк кедир. Бу ләнкимәнин өзүндән доған нараһатлығы да мән тәбии сајырам. Кәнчлик јенә дә суаллар гаршысында галыб. Нијә? Нә үчүн? — суаллары гаршысында. Мән сизи инандырым ки, Горбачов јолдашын деди-ји јенидәнгурма, ингилаби јенидәнгурма, јени тәфәккүр һәлә елә-белә епитет кими әләвә олунмур. Бурада дәрин мә'на вар. Ингилаби, јә'ни көкүндән дәјишмә, әсаслы сурәтдә јениләшмә мә'насы вар. Тәәсуф ки, биздә бу, һәләлик там аңлашылмајыб. Јенидәнгурманын 3 или кечир. Амма биздә һәлә көһнә стерео-типләр, көһнә дүшүнчә тәрзи јашајыр. Һәлә биз јениләшә, дәји-шә билмәмишик.

Бүтүн ингилаблар заманы халғы дүзкүн јола апаран, дүзкүн истигамәтләндириләнләр дә олуб, чығырдашлар, учуз «халг гәһ-рәманы» олмаг истәјәнләр дә. Вә гәрибәдир ки, бүтүн дөврләрдә икинчиләрин мөвгеји, «трибуна бошбоғазлығы» ингилаб ишинә зијан вуруб. Ингилаби јенидәнгурма просеси дә белә вәзијјәт ја-радыб. Елә вәзијјәт јараныб ки, ингилаб далғасы һәр кәси һади-

сәләрин мәркәзинә ата биләр. Бах, бурада адамларын өзүнү нечә апарачағындан чох шеј асылдыр. Бах, бу вәзијјәт һәр кәсдән чидди мәс'улијјәт тәләб едир. Дејилән һәр сөзүн, атылан һәр ад-дымын сонрасыны дүшүнмәји әрури едир. Кәнчлик бу мәс'улиј-јәти апламалыдыр.

Бу сон күнләрдә халғы нараһат едән мәсәләләрлә әлағәдәр бир нечә дәфә республика партија тәшкилатынын јени рәһбәр-лији илә көрүшүб сөһбәт етмишәм. Халғымызы — јашлылары да, җаванлары да нараһат едән мәсәләләр әтрафында кениш фикир мұбадиләси етмишик. Бу сөһбәтләр заманы адамлары дүшүндү-рән, һәлл едилмәси вачиб олан мәсәләләри ики група бөлмүшүк. Тә'хирәсалыммаз мәсәләләр вә сәбрлә, тәмкинлә һәлл едилмәли мәсәләләр.

Инди ашкарлығы вә демократијаны кенишләндирмәк, јенидән-гурманы сүр'әтләндирмәк, бүтүнлүкдә сон илләр республикада һөкм сүрмүш әталәти арадан галдырмаг вачиб мәсәләләрдир. Бунсуз дикәр проблемләри дә һәлл етмәк асан дејил.

Бир сөзлә, бүтүн республика зәһмәткешләрини дүшүндүрән бүтүн мәсәләләр барәсиндә Мәркәзи Комитәјә, онун рәһбәрли-јинә мә'лумат вермишик. Јени рәһбәрлик бу мә'луматлары, зи-јалыларымызын тәклифләрини һәссаслыгга, гајғы илә динләјиб, проблемләри чәтинликлә арадан галдырмаг үчүн конкрет тәдбир-ләр көрмәјә башламышдыр. Инди һәр биримиз јашындан, вәзи-фәсиндән асылы олмајараг, һамы сәбрлә, тәмкинлә бу тәдбир-ләрин һәјата кечирилмәсинә көмәк етсә, мәнчә, проблемләрин һәлли асан олар.

— Шүбһәсиз, бүтүн бу мәсәләләрин һәллиндә, адамлары сә-фәрбәрлијә алмагда мәтбуатымызын, күтләви информасија ва-ситәләринин үзәринә һәмшиәкиндән гат-гат чох мәс'улијјәт дү-шүр. Адамларла ачыг сөһбәт, чанлы диалог бу күнләр даһа да әрури олмушдур. Амма ачығыны дејәк ки, охучулар һәлә дә мәтбуатымыздан килејләнирләр.

— Охучуларын килеј-күзәри һағлыдыр. Бу мә'нада респуб-лика мәтбуаты халға чох борчлудур. Чүнки гәзетләримиз һәлә көһнә орбитдән, тә'рифләр орбитиндән, әһәмијјәтсиз мәсәләләр даирәсиндән чыха билмәјиб. Мәтбуатымызда јенидәнгурма сөзү кен-бол ишләнир, амма онун өзү јохдур. Нечә олур ки, мәркәзи гәзетләрин аз гала һәр нөмрәси әл-әл кәзир, бизим гәзетләр исә көһнә әң'әнә илә ишләлијиндән охучуну тә'мин етмир? Мәкәр биздә истә'дадлы журналистләр аздыр? Инанмырам. Садәчә олараг көһнә стереотипләрлә, «бәлкә дә гајтардылар» арзусу илә јашајан редакторларымыз вар. Беләләри исә тәбии олараг ачыг сөһбәтдән, халғы нараһат едән проблемләрдән гачыр вә нәтичә-

дә нәинки јенидәнгурмаја көмәк етмир, әксинә, бу бөјүк просесә мане олур.

— Көрүнүр, һәлә бизә там ашкарлығын өзү дә кәлиб чатмајыб...

— Тамамилә доғрудур. Биз һәлә ашкарлыг сijasәтинин бәһрәсини дадмамышыг Ахы, бизим јараларымыз, дәрәләримиз әз дејил. Бүтүн бунлар барәдә нијә сусмалыјыг? Нә вахта гәдәр сусмалыјыг? Елә суса-суса бу вәзијјәтә дүшмәмишикми?

— Дөрд ајдан бәри адамлары бир мәсәләнин — Дағлыг Гарабағ вә онун әтрафында баш верән һадисәләрин даһа чох нараһат етдијини дә кизләтмәк олмаз. Бу мәсәлә илә әлағәдар Сиз, еләчә дә дикәр зијалыларымыз, һабелә партија вә дөвләт рәһбәрләри республика зәһмәткешләрини сәбрли олмаға, ағылла, тәмкинлә һәрәкәт етмәјә чағырырсыныз. Бу чағырышларын јаранмыш кәркиллији арадан галдырмаг, бунун милли әдавәтә чеврилмәси үчүн едилдији һамыја бәллидир. Вә һамы да бу чағырышлары тәбиһи һесаб едәрәк Сизә, зијалыларымыза ина-нырлар, республикада ичтиһам асијишин позулмасы үчүн әллә-риндән кәләни әсиркәмирләр.

Бу күнләр ДГМВ-ин вә Ермәнистан ССР-ин күтләви инфор-мәсија вәситәләриндә исә әксинә, икибашлы, аразышыдырчы, бәзән дә милләтчи чағырышлар верилир. Бу јахынларадәк бү-түн бу чүр һалларын бир груп екстремистин иши олдуғуну, Дағ-лыг Гарабағын Ермәнистан ССР-ә верилмәси барәдә фикри дә онларын јадығыны сөјләјирдик.

Бәс бу күнләрдә Ермәнистан ССР Али Совети сессijasынын да бу фикрә шәрик олмасына вә Дағлыг Гарабағын Ермәнистана верилмәси барәдә бизим республика Али Советинә мүрациәт ет-мәсинә нә ад верәк?

— Дағлыг Гарабағ әтрафында баш верән һадисәләр нәинки республика зәһмәткешләрини, һәтта миллијјәтиндән асылы ол-мајараг иттифағымызда јашајан бүтүн халqlары нараһат едир. Бу вәзијјәтин јаранмасына кәтириб чыхаранлар өлкәмиздә ил-ләрдән бәри мүғәддәс сәјдығымыз халqlар достлуғуна хәјанәт етдиләр. Беләләри мүтләг чәзаландырылмалы, бу барәдә халға мәлүмат верилмәлидир.

Бу мәсәләләрлә әлағәдар Азәрбајчан ССР Али Совети Рәја-сәт Һеј'әтинин 13 ијун 1988-чи ил тарихли гәрары илә артыг та-ныш олмушсунуз. Гәрардан бир чүмләнни хатырлатмаг истәјирәм: «Азәрбајчан ССР Али Советинин Рәјасәт Һеј'әти Дағлыг Гара-бағ Мухтар Виләјәтинин Азәрбајчан ССР-дән Ермәнистан ССР-ин тәркибинә верилмәси һаггында ДГМВ Халг Депутатлары

Совети депутатларынын хаһишини һәртәрәфли нәзәрдән кечи-рәрәк һәмнин хаһиши мәғбул һесаб етмир, она көрә ки, бу хаһи-шин јеринә јетирилмәси республиканын азәрбајчанлы вә ермәни әһалисинин мәнәфәләринә зидд оларды, өлкәмизин бүтүн халqlа-рынын достлуғуну мөһкәмләндирмәк вәзифәләринә чаваб вер-мәзди».

Бизим јекдил фикримиз беләдир. Лакин Ермәнистан ССР Али Совети сессijasынын бу мәсәләјә биртәрәфли мүнәсибәти, һеч бир әсасы олмајан гәрар гәбул етмәси нә демәкдир? Бу мә-сәлә нә дәрәчәдә ағылабатандыр?

Мәлүм олдуғу ки, бизим республика Али Советинин дә сессijasы кечирилмиш, Ермәнистан ССР Али Совети сессijasы-нын мүрациәти һәртәрәфли мүзакирә едиләрәк гәти шәкилдә рәдд едилмишдир. Бу барәдә гәрар мәтбуатда дәрч олунмушдур.

Ахы, дәфәләрлә дејилиб ки, мәсәләнин бу чүр һәлли — Дағ-лыг Гарабағ Мухтар Виләјәтинин Азәрбајчан ССР-дән әјрылыб Ермәнистан ССР-ин тәркибинә верилмәси мүмкүн олан иш дејил. Бу, Азәрбајчан ССР-ин суверенлијинә, бурада јашајан халqlа-рын мәнәфејинә зиддир. Бу, бүтүн Совет халqlары бирлијинә, бејнәлмиләлчилик принципләринә дабан-дабана зиддир!

Мән бир депутат ки, вәтәндаш ки, Сов.ИКП МК Сijasи Бүросунун, ССРИ Али Совети Рәјасәт Һеј'әтинин бу ишә конкрет әнчәм чөкмәсини, халqlар арасына нифаг тохуму сәпәнләри чид-ди чәзаландырмасыны хаһиш вә тәләб едирәм. Ахы, бу мәсәлә-ләрин һәллинин јубадылмасы халqlар арасында әдавәтә сәбәб олур.

Ермәнистан ССР-дә јашајан азәрбајчанлыларын динчилијинин гәрунмәмәси, онларын доғма јурддан узағлашдырылмасынын гаршысынын алынмәмәси да бу күн һамыны нараһат едир. Бу күнләрдә мәтбуатда хәбәр верилмишдир ки, ијунун 14-дәк Ермә-нистан ССР-дән Азәрбајчана 4 мин нәфәрдән чох адам кәлмиш-дир. Нијә? Ахы, адамлары өз доғма јурд-јувасындан гованлар, буна имкән верәнләр нијә чәзаландырылмыр? Дағлыг Гарабағын өзүндә тә'тилләр, азәрбајчанлыларын күтләви шәкилдә ишдән говулмасы совет ганунлары илә бир араја сығмыр. Бунунла әла-ғәдар даһа гәти тәдбирләр көрүлмәсә адамларын нараһатлығы-на сон гојулмајачаг.

Дағлыг Гарабағда да, Ермәнистанда да јашајанлар бирдә-фәлик билмәлидирләр: торпагдан пәј олмаз!

Али Советин сессijasы Милләтләрарасы мүнәсибәтләр вә беј-нәлмиләл тәрбијә даими комиссиясы да јаратды. Мән дә о ко-миссиянын үзвүјәм. Итирдикләримизи бәрпа етмәк үчүн, беј-нәлмиләл тәрбијәни күчләндирмәк үчүн көрүләчәк иш чохдур. Бирчә шәртлә. Дағлыг Гарабағла әлағәдар мәсәлә јүксәк сәви-

једо һәлл едиллиб гуртарсын. Торпаг иддиаларына конкрет чаваб верилсин.

— Сон вахтлар охучулар, хусусән кәнчләр халгымызын милли мәншәји, тарихи барәдә даһа чох мә'лумат алмаг, даһа чох өјрәнмәк истәјирләр...

— Бәли, бу һәгигәтдир. Мән истәрдим бир аз узагдан башлајым. Бир ел мисалы вар, дөдәсини танымаян, өзүнү дә танымаз. Нәдәнсә, узун мүддәт, хусусән Сталин дөврүндә бизим дөдәмизи биздән кизләдибләр. Бу тенденсија, тәәссуф ки, бу күнә гәдәр давам едир. Кәнчләрин милли мәншәјимизи, тарихимизи өјрәнмәк истәдијини алгышлајырам. Бу, тамамилә тәбии арзудур. Бир халг ки, өз мәншәјини, кечмишини билмәјә, һарадан кәлиб һара кетдијини өјрәнмәјә, онун ахыры нечә олар? Биз өз кечмишимизә, өз әчләдымыза һөрмәт етмириксә, кәләчәјимиздән нә көзләјәк? Ч. Ајтматовун «Әсрдән узун күн» әсәриндә бу мәсәлә чох глобал шәкилдә галдырылыр. Бир халгы мәһв етмәк үчүн онун тарихини мәһв етмәк кифајәтдир. Белә халг өлүмә мәһкумдур. Она көрә дә тарихимизи өјрәнмәк, кечмишимизи арашдырмаг бизим тәхирәсалынмаз вәзифәмиздир. Бунсуз кәләчәк нәсилләр бизи даш-галаг едәр.

— Бир һалда ки, сәһбәт тарихимиздән дүшдү, хатырладаг ки, али вә орта мәктәбләримиздә Азәрбајчан тарихинин тәдриси ишинин пис тәшкили дә адамлары чидди нараһат едир. Бир мұәллим кими бу мәсәләјә сизин мұнасибәтиниз?

— Мәсәлә беләдир ки, бизим тарихимиз өзү дүзкүн ишыглан-дырылмајыб. Бу вәзијәт дөзүлмәздир. Халгын тарихи дүзкүн јазылмалыдыр. Бизим халга һеч бир торпаг иддиасы, һеч бир мәнәмлик, «ән гәдимлик», «ән мәдәнилик» иддиасы кәрәк дејил. Тарихимиз нечә вар, елә дә јазылмалыдыр. Бизим кечмишимиз нечә олубса, о кифајәтдир. Бу тарихдә фәхр етмәли, өјүнмәли сәһифәләр аз дејил. Ди кәл, ону дөгиг арашдырыб, санбаллы китаб шәклиндә охучуја верә билмәмишик.

Јәһја Зәка аллы бир Иран алими јазыр ки, «азәрбајчанлы» адында халг јохдур. Онлар фарсын төр-төкүнтүләридир. Бу шовинист алимә мән өз мұнасибәтимн шәрлә билдирмишәм. Амма тәәссуф ки, белә сахта фикирләрин јаранмасына чох вахт өзүмүз имкан веририк, тарихимизи пис өјрәнмәклә, пис өјрәтмәклә. Бу, ән бөјүк фәциәдир.

Белә олан һалда, Азәрбајчан тарихинин пис тәдрис олунмасын-дан килејләнмәк аздыр. Кәрәк әввәл камил дәрслијимиз ол-сун, сонра онун тәдриси. Республика Елмләр Академијасы догуз чилдән ибарәт «Азәрбајчан тарихи» китабы һазырлајыр. Бу иши сүр'әтләндримәк күнүн вачиб мәсәләсидир.

— Бәхтијар мұәллим, бизә елә кәлир ки, ерамыздан әввәл III әсрдән ерамызын VIII әсринә гәдәр олан дөврү әһатә едән «Гафгаз Албанијасынын сијаси тарихи вә тарихи чоғрафијасы» кими санбаллы китаб јазмыш Фәридә Мәммәдованын тәдвигаты бу саһәдә илк гаранеушдур...

— Мән Ф. Мәммәдованын китабы һаггында мәгаләләримдән бириндә сәһбәт ачмышам. Бу киши гејрәтли гадын алимимизин әсәри кәрәк һәр бир азәрбајчанлынын столүстү китабы олсун. Амма нә фәјда, бу чүр лазымлы китаб аз тиражла, һәм дә јал-ныз рус дилиндә бурахылыб, һалбуки бу китабын Азәрбајчан дилиндә күтләви тиражла нәшринә еһтијаж вар.

Ону елми ичтимаијјәт мұзакирә едиб, һаггында конкрет сөз демәлидир. Унутмаг олмаз ки, тарих дөври мәтбуат дејил, бурда һәр сөзүн, һәр фикрин үзәриндә әсмәк лазымдыр. Биз тарихә нәзәр саларкән милли мәһдудијјәтә јол верә билмәрик. Мән «Елм» нәшријјатынын лап бу јахынларда нәшр етдији «Азәрбај-чанын тарихи чоғрафијасы» (рус дилиндә) китабынын да адыны чәкмәк истәјирәм. Ајры-ајры алимләрин јаздыгы бу мәгаләләр топлусу ерамыздан әввәл III әсрдән ерамызын XVIII әсринә гә-дәр олан дөвр барәдә чох марағлы тәсәввүр јарадыр.

— Ана дилинә мұнасибәт, бир чох идарә вә тәшкилатлары-мызда дөвләт дилимиздән — Азәрбајчан дилиндән јарытмаз ис-тифадә олундуғу, бә'зи назирлик вә идарәләрдә, үмүмијјәтлә, Азәрбајчан дилинин унутулдуғу барәдә Сиз дәфәләрлә үрәк ағ-рысы илә сәһбәт ачмышыңыз. Дилимизә биканәлик һаымызы нараһат едир. Бу нараһатлығымыз барәдә индики ашкарлыг дөв-рүндә һәјәчан тәбили» чалмаг вахты дејилми?

— Мән гырх илә јахындыр ки, бу барәдә дејирәм, данышы-рам. Һәр халгын өз дили вар, о дили јашатмаг да онун мұғәддәс борчудур. Ахы, гардаш, һәјәтдә сәрчә сәрчә кими чиккилдәјир, гарға да гарға кими гарылдајыр. Тәбиәтдә һеч ким бу сәсләри бир-бири илә гарышдырмыр. Халгын да дили беләдир. Халг дили илә јашајыр, дили илә халгдыр.

Амма унутмаг олмаз ки, биздә тәшвиш јарадан һеч дә аиа дилимизин өз кәсәрини итирмәсн, кениш мијгаеда тәтбиг едил-мәмәси дејил. Бу мәһда дилимиз зәнкиндир, һаымыза әзиздир. О, дөвләт дилимиздир. Бизим Али Советин сәс-сијалары бу дилдә апарылыр. Идарә вә тәшкилатларда бу дилин ишләнмәсинә мане олан һеч бир сәнәд, кәстәриш јох-дур. Амма тәәссуф ки, ајры-ајры назирликләрдә, идарә вә тәш-килатларда бу дилә биканәлик кәстәран, ону урватдан салан вәзифәли шәхсләр аз дејил. Ән дөһшәтлисн исә будур ки, Азәр-бајчан мұһитиндә, азәрбајчанлы аиләсиндә бөјүјүб тәрбијә ал-

мыш бир чох елоғдуларымыз анасынын дилини билмир, ја да алајарымчыг билир. Буна эн ад вермэк олар? Белэләри дәвләт идарәләриндә нечә ишләјирләр? Бу чүр адамлар өз доғма анасынын дилинә биканәдир, өзләри биләр, амма Азәрбајҗан дәвләт идарәләриндә отуруб Дәвләт дилини билмәмәк наданлыгдыр. Мән башга сөз тапа билмирәм. Чох дил билмәк хошбәхтликидр. Лакин ана дилини өјрәнәндән сонра. Бунун үчүн јухарыдан неч бир фәрман, көстәриш лазым дејил. Бу гејрәт ишидир. Халгына һөрмәт едән һәр кәсин борчудур.

— Бәхтијар мұғаллим, јадыныздадырса, өтән илин јајында Прибалтика республикаларында бир сыра харичи өлкә радиостансијаларынын милләтчи чағырышы илә нумажышлар, митинг-ләр кечирилмишдир. «Правда» гәзети бу һадисәләри тәһлил едәр-кән чох ибрәтамиз бир нәтиҗә кәлирди. Вилнүсдә јашајан бир нәфәр рус мұхбирә шикајәтләнирди ки, нечә илләрдир бурада јашајырам, рус дилиндә «салам» да алмырлар. «Правда» белә-ләринә чаваб верирди ки, кұнаһ сизин өзүңүздәдир. Халгын ичәрисиндә јашајыб, о халгын дилини билмәмәк, һәммин халга һөрмәтсизликидр.

— Бәли, јахшы јадымдадыр. «Правда»нын бу мөвгеји, ачы-ғы, мәнә дә чох севиндирди.

Өтән ил опера театрымызын тәмирдән сонра ачылышы олду. Бунунла әлагәдар кечә кечирилди. Һәммин кечәдә дөрд нә-фәр чыхыш етди вә неч бири дә ана дилиндә данышмады. Мән бу барәдә етиразымы вәзифәли јолдашлардан биринә билдир-дим. О, мәнә нә десә јахшыдыр: биз бејнәлмиләлчијик! Дејирәм, ај әмиоғлу, бу тәдбир ики дилдә олсајды, оларды бејнәлмиләл-чилик. Бир дилдә кечирилдикдә олур милләтчилик. «Бејнәлми-ләл» сөзү елә «милләтләр бирлији» демәк дејилми?

Мұһарибә вә әмәк ветераны Рәмзи Јүзбашовдан алдығым мәктубдан бир мисал кәтирмәк истәјирәм. О, Бақы шәһәриндә күчә адларынын тәрчүмә едилтиб бир дилдә јазылдығы һаггында етиразыны Бақы Шәһәр Совети Ичраијә Комитәсинә көндәриб вә билдириб ки, күчә ады тәрчүмә олунмаз, ики дилдә јазылар. Бақы Советиндән она верилән чаваба дејилир ки, Бақы бејнәл-миләл шәһәр олдуғундан, күчә адлары адәтән бир дилдә јазы-лыр. Ахы нијә? Елә мәнз Бақы бејнәлмиләл шәһәр, чоһмилләтли шәһәр олдуғуну нәзәрә алыб күчә адларыны ики дилдә јазмаз лазымдыр дә!

— Охучулары тарихи абидәләримизә, күчә вә јер адларына биканә мұнасибәтимиз дә чидди нараһат едир. Хүсусилә, Араз чајы үзәриндә дәрјача тикилмәси илә әлагәдар Худафәрин көр-

пүләринин су алтында галмасы тәһлүкәси, халгына, бу халгын кечмишинә һөрмәт едән һәр кәси дүшүндүрүр...

— Худафәрин көрпүләринин тәлеји илә әлагәдар бу јахын-ларда мән Академијанын һесабат ичласында да данышмышам. XII—XIII әсрләрдә тикилмиш 11 вә 15 тағлы Худафәрин көрпү-ләри халгымызын ән надир абидәләриндәндир. Бу көрпүләр, нә-инки Загафгазијада, һәтта Ән Асијада сәнәт нөгтеји-нәзәриндән мисилсиз ме'марлыг нүмунәсидир. Бу абидәләрә хәјанәти тарих бизә бағышламаз.

Дикәр тәрәфлән, ахы, бу көрпүләр бизи Чәнуби Азәрбајҗан-ла, гардашларымызла бағлајан јеканә телләрди. Бу телләри кәссәк, вәј бизим һалымызла!

Индира Гандинин бир фикрини хатырладым. О јазыр ки, биз габагчыл өлкә олмаг үчүн техники имканларымызы артырмалы-јыг. Амма вәсаитимизи ән әввәл тарихи абидәләримизи гору-мамы сәрф едәк, јохса бу вәсаитлә техники наилијјәтләр газанаг? Сонра дејир ки, техники наилијјәтләримизи тәдричән артыра би-ләрик, амма тарихи абидәләримизи горумасаг, биз биз олмырыг, һинд халгы мәнв олар.

Нә көзәл сөзләрдир...

Күчә вә јер адларына кәлинчә дејим ки, бурада да гүсүрла-рымыз чоһдур. Елә Бақынын өзүндә елә ејбәчәр, ашлашылмаз күчә адлары вар ки, нә адамын дили тутур, нә дә анламаг олур.

Мәтбуатда хәбәр верилдији кими, бу ишдә јол верилмиш нөг-санлары арадан галдырмаг мөгсәдилә Бақы Шәһәр Совети Ич-раијә Комитәси јанында хүсуси комиссија јарадылмышдыр. Бу комиссија артыг бир сыра күчә вә мејданларымызла лајигли ад-лар вермишдир. Күчәләримизә Бабәкин, Хәганин, илк «Азәр-бајҗан дили» дәрслији тәртиб етмиш Черијајевскинин, Ашыг Әләскәрин, Садыгчанын, кенерал Шыхлиньскинин, кенерал Меһ-мандаровун, Исрафил Мәммәдовун адларынын верилмәси һа-мынын үрәјиндән олмушдур. Республика гәзетләринин чап олундуғу «Коммунист» нәшријјаты јерләшән күчәни Мәтбуат проспекти адландырмаг һаымызын чоһланкы арзусу иди. Комиссија бу саһәдә иши давам етдирир. Адамлар марағлы тәклифләрә һәр күн комиссијаја мұрачизә едирләр. Амма тәәсүффә гејд едим ки, бәзиләри дүшүнмәдән, көгүр-гој етмәдән гәрибә тәклифләр јазырлар. Мәсәлән, бир груп вәтәндашдан алдығымиз мәктубда Ичәришәһәрдә Бејүк Гала, Кичик Гала, Гәср вә с. кими күчә адларынын дәјишдирилмәси тәклиф едилир. Суал олунур: нијә? Ахы биз күчә вә јер адларымызы елә-белә, киминсә хошуна кәл-мәк үчүн дәјишмирик. Дәјиширик, күчәләрә ад веририк ки, та-рихимиз јашасын, тарихи шәхсијјәтләримиз унутулмасын. Белә олан һалда Бејүк Гала, Кичик Гала, Гәср кими адларын нәји

писдир? Ахы, бу адлар Ичәришәһәрин көзәллијидир, бизим тарихимиздир. Онсуз да дилимиздә аз ишләнен бу адлары күчәләрдән дә көтүрсәк, нә газанарыг? Тарихимиздән, Ичәришәһәримизин гәдмилјиндән узаглашмарыгмы?

Бир сөзлә, арзу едәрдим ки, комиссија мәктуб көндәрән јолдашлар кечмишимизә сәдагәт борчуну унутмасынлар. Кәләчәк нәсилләр гаршысында борчу!

— *Бәхтијар мұәллим, охучулар тарихи абидәләримизин горунмасы вә бәрпасы илә, халгымызын милли гәһрәманларына абидә гојулмасы илә әлағәдар конкрет тәклифлар верирләр. Онлар Бақыда Короғлуја, Бабәкә, Гачаг Нәбијә вә башгаларына һејкәл гојулмасы үчүн вәсаит кечирмәјә дә һазыр олдуғларыны билдирирләр. Тәки, бу ишдә ирәлиләјиш олсун, голуну чырмајыб ирәли чыхан олсун...*

— Доғрудан да, бу вахта гәдәр биз пәјтахтымызда Короғлуја, дикәр ел гәһрәманларына ләјигли абидәләр гојмамагда хәчәләтлјик. Бу сәһәдә артыг илк аддым атылыб. Бу јахынларда Нахчыванда Короғлуја гојулмуш абидәнин ачылышы олуб. Короғлу кими бир абидәси олан халгын өјүмәјә һаггы вар! Нәби кими гәһрәман оғул јетирән торпаг көз үстә тутулмалыдыр. Амма тәәссүф ки, белә һејкәлләр гојулмасы хејли ләнкидилиб. Күрчү халгы Ана дилинә абидә гојуб. Һәр ил сентјабрын 1-дә биринчи синфә кедән ушағлар бу абидә үзәриндә анд ичирләр. Дилә сәдагәт анды!

Дәдә Горғуд нијә бизим мүдриклик абидәмиз олмасын?!

— *Хејријә фонду јаратмаг һаггында тәшәббүс дә республика ичтимаијјәтинин үрәјиндән олмушдур. Бу сәһәдә нә кими ишләр көрүлүр?*

— Доғрудур, белә бир фонд јаратмаг сәһәсиндә конкрет ишләр көрүлүр. Ону да дејим ки, мұәјјән мәсләһәт-мәшвәрәтдән сонра бу фондун адыны «Ғајғы» гојмаг гәрарына кәлдик. Мәсәлән, дејәк ки, бир абидә учуб, ону тәһмир етдирмәк, гәзәјә дүшәнләрә, еһтијачы оланлара көмәк етмәк вә с. «Ғајғы» фондунун әсас иши олачаг.

— *Сон вахтлар кәңчләрин зөвгү, мәһнәви дүнјасы барәдә килеј-күзар чохалыр. Мүсаһибәнин мәһз кәңчләр гәзетиндә дәрч олуначагыны нәзәр алыб бу һагда әтрафлы данышмагынызы хаһиш едирик.*

— Билирсинизми, биз информасија әсриндә јашајырыг. Информасија ахынынын исә јахшы чәһәтләри илә јанашы пис чәһәтләри дә вар. Мәсәлән, бә'зән бизим кәңчләр бу информасија

ахынында классик әдәбијјатымыздан, классик мусигимиздән узаглашыр. Һәрбин бизим табииәтимизә јад мејлләринә ујурлар. Мән бунунла харичи мусигини дә, харичи өлкәләрин мәдәнијјәтини дә инкар етмәк фикриндә дејиләм. Амма һәр шејин өз әндәзәси вар. Мән бә'зи чаванларымызын Африка халғларына мөхсус ритмик мусигијә алудәчилијини аңлаја билмирәм. Беләләри тәбии ки, нә муғамларымызы бәјәнир, нә «Секаһ»а гулаг асыр, нә дә «Кәрәми» одуна «јаныр». Һалбуки өз халгынын руһуну, өз халгынын мусигисини, әдәбијјатыны биләндән, өјрәнәндән сонра башгаларыны өјрәнмәк ләзимдир. Мәсәл вар, от көкү үстә битәр. Торпагдан ајрыланын, ајағыны торпагына мөһкәм дајамајанын нә зөвгү, нә дә мәһнәви дүнјасы камил ола биләр.

Әввәлләр телевизијада бир рәгс клубу вар иди, мәктәбчиләрә рәгс өјрәдирдиләр. Бәс, бу рәгсләр нијә милли рәгсимиз олмасын? Нијә биз кәңчләримизә «Вағзалы», «Тәрәкәмә» вә с. кими доғма рәгсләримизи јох, дејәк ки, Африка халғларына мөхсус атылыб-дүшмәк өјрәдәк? Бах, бүтүн белә сәһвләримиз инди бизи килеј-күзәра мәчбур едир. Бу ишдә мәнчә, көмосол тәшкилатларынын үзәринә мүһүм вәзифәләр дүшүр. Кәңч нәслин мәһнәви аләми, онларын дүзкүн һәјәт мөвгејиндән јайынмасы һамамызы нараһәт етмәлидир.

— *Бәхтијар мұәллим, бурада шүбһәсиз өлкәмизин һәјәтиндә сон онилликләрдә баш вермиш бир сыра мәнфи һадисәләр, ләл елә дүрғунлуг дөврүнүн мәнфи тә'сирин аз олмашыдыр. Ахы, кәңчләри уңа күрсүләрдән сағлам һәјәт тәрзиңә чағыранларын чоху гејри-сағлам јашајыш тәрзи сечдикләриндән бу чағырышлар тә'сирсиз, һавадан асылы галмышдыр. Тә'сирсиз галмаг бир јана, белә икиүзлүлүк, икили мөвгә биз чаванларда инамсызлыг јаратмышдыр. Кәңчләрдә әввәлки инамы, әғидәни бәрпа етмәк үчүн сиз јазычыларын үзәринә чох кидди мәс'улијјәт дүшдүјүнү кизләтмәк олмаз. Сизчә, бунун үчүн ән әввәл нә етмәк, нәдән башламаг ләзимдир?*

— Тамамилә һағлысыныз ки, кәңчләрин инамыны өлдүрмүшүк. Јаланларла «урраларла», «алгышларла». О гәдәр јалан дејилиб ки, доғру сөзә дә инанан олмајыб. Һама әл чалыб, амма һама үрәјиндә башга чүр дүшүнүб. Бах, бу, бәладыр, фачнәдир. Она көрә дә адамларда инамы бәрпа етмәк ләзимдир. Елә јени-дөңурма да буну тәләб едир. Лакин бу ишдә јазычыларын мәс'улијјәти, тәкчә онларын фәалијјәти кифәјәт дејил. Һәр шејлән әввәл, һәгигәт олмалыдыр. Һәгигәт дејилмәлидир. Јалһыз һәгигәти демәклә биз чаванлары инандыра биләрик. Башга јол јохдур. Јохса јүз мәним кими јазычы нә гәдәр данышсын, дүзлүјә чағырсын, фәјдасы олмајачаг. Кәңчләрә һәгигәт көрәкдир. Гој

ачы олсун, сәрт олсун, амма һәгигәт олсун! Әкәр биз јенә дејә-чәјиксә ки, бир милјон тон памбыг, бир о гәдәр үзүм веририк, јенә јалан данышачагыг. Онда да нә инамы бәрпа едә биләчәјик, нә дә кәнчләрин е'тибарыны.

Бир сөзлә, һаггында данышдығымыз дурғунлуг дөврүнүн негәтив һалларыны арадан галдырмадан, «урралардан» һәјатымызын һәгигәтинә енемәдән ирәлиләјишдән данышмаг олмаз. Кәлин, бу мәсәләне унутмајаг.

— *Нәһәјәт, сонунчу суал. Бир нечә күндән сонра XIX Умум-иттифаг партия конфрансы өз ишинә башлајачагдыр. Сиз дә конфранс нүмајәндәләри сырасында олачаг, онун ишиндә билаваситә иштирак едәчәксиниз. Бу конфрансдан нә көзләјирсиниз? Сизчә, һансы мәсәләләрин музакирәси даһа вачибдир?*

— Конфранс өлкәмиздә ингилаби јенидәнгурманы даһа дәринләшдирмәјә, демократија вә ашкарлыг принципләрини даһа да кенишләндирмәјә көмәк етмәлидир. Чүнки тәчрүбә көстәрир ки, јенидәнгурманын аддымлары чох јердә ләнкидилир, бә'зән демократија, ашкарлыг шұарлары алтында анархија, башыпозуглуг һаллары баш верир. Елә Дағлыг Гарабағ вә онун әтрафында баш верән һадисәләр белә башыпозуглуға мисал дејилми?

Конфранс үчүн Сов.ИКП МК-нын тезисләриндә дејилир: «...Һәјәт көстәрир ки, милләтләрарасы мунасибәтләрә аид мәсәләләрә, һәр бир милләтин вә халгын инкишафына даим диггәт јетирмәк тәләб олунур. Бүтүн милләтләрин мәнәфеләринин өдәнилмәсини онларын јахынлашмасы вә гаршылыглы јардымы илә әлагәләнديرән сијаси хәтт, милләтчилик вә шовинизм илә бир араја сығмајан бейнәлмиләлчилик идеолокијасы белә мәсәләләрин һәлли үчүн әсәсдыр».

Мәнә елә кәлир ки, конфрансда бу фикир даһа да кенишләндирилмәли, конкрет олараг Дағлыг Гарабағла бағлы һадисәләрин тәһлили әсасында бүтүн өлкә миғјасында бейнәлмиләлчиликлә бир араја сығмајан бүтүн проблемләр һәлл едилмәлидир.

Ијун, 1988.

СӨЗҮ ЧАВАНЛАРА ВЕРИН

«Јени фикир» гәзетинин әмәкдашы

Т. Талыблы илә мүсаһибә

Халг шаиримиз Бәхтијар Ваһабзадә илә көрүшә вә'дәләшәндә әлимин алтында һазыр суалларым јох иди. Фикирләшдим ки, Бәхтијар мүәллимлә мүсаһибәјә, нечә дејәрләр

һазыр ресептлә кетмәкдәнсә, сөһбәти тәбии апармаг даһа чох мәгсәдәүјгүн олар.

Шаирин мәнзилиндә миз архасында үз-үзә әјләшдик.

— «Ај оғул, һансы гәзәтдән кәлмисән, дедин?» — илк суалы да шаирин өзү верди.

— Азәрбајҗан Дөвләт Мәтбуат Комитәсинин јени нәшрә башлајан «Јени фикир» гәзетиндән.

— Чох јахшы. Белә бир гәзетин нәшрә башламасы мәнн севиндирик. Бәри башдан дејим ки, уғурлар олсун. «Јени фикир» адлы гәзәт әввәлләр дә нәшр едилиб. С. Вурғунун илк мәтбу шә'рләри дә һәмнин гәзәтдә чап олунуб. Ады да чох јахшы дүшүнүлүб: «Јени фикир». Бир дә ону дејим ки, јени фикир һәмишә ән чох чаванлара мәхсус олур. Чаванлара кениш мејдан верин, онлара тез-тез мүрациһәт един. Инди сөзүн һәгиги мә'насында чох чәсарәтли, мәрд, зәкалы кәнчлик, өзү дә әсл јениликчи кәнчләр јетишмишидир. Мејдан да онларын олмалыдыр... Тарихдә бич һәгигәт олмур. Мән индинин өзүндә дә чох охујур, чаванлардан өјрәнирәм. Чох тәәссүф ки, һеч кимлә һесаблашмајан, өзү һагда чох јүксәк фикирдә олан үздәнираг зијалылар, шаирләр, јазычылар инди чохдур. Бах, елә бурадача удузуруг. Мәним көзүмдә ән дәһшәтли тәһлүкә, ән гәддар дүшмәнчилик өзүнә вурулмагды. Бурдан да әсл фәһиә башлајыр. Өзү дә дејәрдим ки, милли фәһиә. Дәфәләрлә мүсаһибәләримдә, шә'рләримдә демишәм ки, мән өзүмдән наразыјам; бир шаир кими дә, бир алим кими дә, бир вәтәндаш кими дә, бир азәрбајҗанлы кими дә, лап бир валидејн кими дә. Гој бу сөзләрим һарласа бир шұар кими сәсләнмәсин, гејри-тәвазәкар көрүнмәсин. Тәфәккүрүмдә јаратдығым әсл Бәхтијар Ваһабзадәни халғыма верә билмәдијим үчүн дә өзүмдән наразыјам.

— *Бәхтијар мүәллим, бу сирр дејил ки, киҗаб мағазаларында үстүнү тоз басмыш, охучу нәфәсинә һәсрәт чохлу киҗабларла растлашырыг. Киҗаб, садәчә олараг, алынмыр. Белә киҗабларын мүәллифләри нечә, өзләриндән наразыдырлармы, көрәсән? Бә'зән лап исте'дадлы мүәллифләрин дә јығылыб салмыш киҗабларына раст кәлмәк олур.*

— Әввәлә, ону дејим ки, «исте'дадлы мүәллифләрин киҗабларына да...» гәнаәтинизлә һәмфикир ола билмирәм. Јахшы киҗаб алыныр, исте'дадлы мүәллифләрин киҗаблары алыныр. Халгын дәрди-сәри илә сәсләшән киҗаблар һеч вахт пиштахта архасында гала билмәз. Халгын тәфәккүрү чох күчлү, зәкасы чох итидир. Көзү әсл тәрәзиди, о, јахшыны писдән сечә билир. Анчаг бир мәсәлә дә вар ки, биздә киҗаб тәблиғи мәдәнијјәти демәк олар ки, јохдур. Јахшы вә лајигли киҗаблар лазымынча тәблиғ

олунмур, нәсә дә бир пәракәндәлик, плансызлыг һисс олунур. Бә'зән чох лазымлы ытаб лазым олмајан јерләрә кәндәриләр. «Үстүнү тоз басмыш ытаблара» кәлдикдә исә фикрим беләдир. Ким чох охунур, кимә еһтијач һисс олунур, ону да чап еләмәк лазымдыр. Адындан, титулундан, мөвгејиндән асылы олмајараг. Бајагы фикрин астар үзү нә, аванд үзү нә? Јухарыда дедијим кимн, чаванлара кениш мејдан вермәк лазымдыр. Ону да дејим ки, нәшријатларда гәрибә бир монополија һәм сүрмәкдәдир. Чох вахт исте'адлы кәнч гүввәләр бу монополијаны ғыра билмирләр. Анчаг әдәләт ләминә демәк лазымдыр ки, сон заманлар әдәби кәнчлијә гајгы бир гәдәр артыбдыр. Чох вахт кәнчләрнн кәтирдилји јенилији гәбул едә билмирик вә бизә елә кәлир ки, тапданмыш јолумузла кәлмәјән кәнчлик бизи инкар едир.

Бир нечә ил әввәл, белә бир тәклиф ирәли сүрдүм ки, танынмыш јазычыларымыз нәшријатда чап едиләчәк әсәрләринин бир гисминин нәшриндән кәнчләрнн хејринә имтина етсинләр. Бу шәрәфли алдымы илк дәфә биздә ешитдијимә көрә С. Һүсејн вә сонралар М. Һүсејн атыб. Тәссүф ки, бу чағырыш һамы тәрәфиндән јахшы гаршыланмады.

— Бә'зән адлы-санлы шаир вә јазычыларымыз белә зәиф ытаблара мүсбәт рә'ј еериб, өн сөз дә јазырлар. Бу сәхавәт дә зәиф ытаблара вәзијәтдән чыхара билмир.

— Тамамилә һаглысыныз. Алынмајан лазымсыз ытабларын јаранмасына бир сәбәб дә елә будур. Бу сәһәдә мән дә өзүмү күнаһкар сајырам. Бә'зән «үз-үздән утанар» принципи илә зәиф әсәрләрә чәндәрди рә'ј, тәғдимат вә јахуд өн сөз јазмышам. Бөјүк күнаһды, мүғәддәс сәнәтә хәјанәтди.

Бә'зән дә елә олур ки, исте'адлына инандығын, сәнәтә кәлишинә севиндијин бир кәнчә хејир-дуа вермәли олурсан. Һардаса бу е'тимад өзүнү доғрултмур, кәнч мүәллиф бөјүк сәнәтә говуша билмир, төшүјүр, јары јолда галыр. Сәнин дә јахан галыр тәләбкар охучунун әлиндә. Бу бахымдан јарадычылылары һагда хош сөзләр јаздығым кәнчләрнн чоху бу күн әдәбијатда өз јерини тутуб. Бунлар мәни бир шаир кими чох севиндирир. Чох тәссүф ки, үмидләримн доғрултмајанлар да олуб.

— ытабларынызын нәшри, тираж мәсәләси, нәһајәт, әсәрләринизин тәрчүмәләри сизи гәне едирми?

— Јахшы ытаб халгын әвәзсиз сәрвәтидир. ытабларымын нәшриндән, тиражындан наразы дејидәм. Кејфијәт мәсәләсинә кәлдикдә исә, нә дејим, сөз халгымынды. Хүсусилә, кәнч охучуларыма миннәтдарам. Тәләбкарлыгыларына сөз ола билмәз, зөвгә

ләринә инанырам, «Кәлип ачыг данышаг» публисистик ытабым сон заманларда нәшр едилиб. ытаб әввәлчә 40 мин тиражла бурахылды, тез бир заманда алыныб гуртарды. 40 мин тәкрар нәшр дә сатылды. Мәнә галса, елә әввәлдән 100 мин тиражла бурахмаг даһа әлверишли оларды. Бә'зән 40 мин тиражла тәрчүмә ытабларым да нәшр едилир. Һамысы дә сатылыр, десаң, дүз олмаз. Чүнки рус охучусу арасында мәним 40 мин охучум јохду, белә тәрчүмә ытабларымын тиражынын азаддылмасынн сөз јох ки, мәгсәдәујун сајырам.

Бу дә тәбиндир ки, тәрчүмә әсәрнн икинчи һәјәтидыр, икинчи өмрүдүр. Бу өмрә исә, әлбәттә, һәјәт вермәк чох чәтин мәсәләди. Тәрчүмә ағыр сәнәтди. Бу бахымдан әсәрләримнн тәрчүмәләри мәни там гәне етмир. Ј. Јевтушенконун, Ј. Морессин тәрчүмәләри мәнә даһа чох доғмады, јахынды.

— Бәхтијар мүәллим, классикләримизин букүнкү нәшри, тәблиги һаггында нә демәк олар? Бу сәһәдә үстүндүкләримиз нәдән ибарәтдир?

— Мирзә Әләкбәр Сабир. Дәрди дә өзү кими бөјүк олан халгын тәфәккүрүндәки зәлзәлә! Мән бу гәнаәтдәјәм ки, Сабирнн ән азы икн илдән бир нәшр еләмәк лазымды. О, һәм дә Шәргин тәфәккүрүндәки зәлзәләди. Ону олдуғу кими тәблиг едә билirikми?

Бөјүк Низами дүнја мигјасында танынан шаир вә мүтәфәккирди. Анчаг мән бу күн там мәс'улијәтлә демәк истәјирәм ки, Низаминин әсәрләринин дилимиздәки тәрчүмәләри чох зәифди, бөјүк мүтәфәккирин әсәрләринин орижинал сәвијәсиндән дәфәләрлә ашағыды. Бу бахымдан онун әсәрләринин башга дилләрә Азәрбајҗан дилиндән едиләп тәрчүмәләри дә мән дејәрдим ки, зәифдир. Бу күн Низаминин әсәрләринин әсл тәрчүмәләринин, лајигли тәрчүмәләринин вахты јетишиб. Өзү дә бу тәрчүмәләри чаванлар еләмәдилр, исте'адлы чаванлар. Бах, бу һагда дүшүнмәјә дејәр. Сөз јох ки, Низаминин әсәрләринн дилимиздә олдуғу кими сәсләндирмәк бизим борҗумузду. Бөјүк шаирнн ападан олмасынн 840 иллији мүнәсибәтилә «Гослитиздат» тәрәфиндән рус дилиндә чапдан бурахылмыш 5 чилдлији көһнә тәрчүмәләрдә чох зәиф сәсләнди. Мән бу нәшрләрнн там әлејһинә олдум. Биз зәиф тәрчүмәләрдә Низамини рус вә дүнја охучусуна олдуғу кими таныда билмирик. Бу, күнаһдыр. Олур ки, кәләчәк нәшрләрнн тәртиби үчүн јени тәрчүмәләринн гејдинә галмаг вачиб мәсәләләрдән бири олмалыдыр. Әлбәттә, һәлә көрүләси ишләримиз чохду.

— Сирр дејил ки, шәхсијәт вә исте'ад бөјүк јарадычылығын икн әсас компонентидир, јарадычыда бу тәрәфләрнн һәр бири ајры-ајрылыгда бир-бирини тәнзимләјир, бөјүк сәнәтә кәдән јола

чыхарыр. Исте'дад вә шәхсијјәт ујарлығы сизин таныдығыныз һансы Азәрбајчан јазычысында өзүнү даһа габарыг көстәриб?

— Фикринизлә тамамилә шәрикәм. Гуш гоша ганадла учар. Исте'дад вә шәхсијјәт гошалашанда бөјүк сәнәт јараныр. Әкс һалда һеч вахт бөјүк сәнәтин сәһрли гапылары лајбалај һеч ки-мин үзүнә ачыла билмәз. Исте'дад шәхсијјәтли адамда эзәмәтли олур. Мән һәјатла сәнәт тәчрүбәмә әсасланараг дејә биләрәм ки, көрдүкләрим, таныдыгларым јазычылар, шаирләр арасында Сә-мәд Вургунун вә Рәсул Рзанын шәхсијјәти вә исте'дады бир-би-ри илә таразлыгыда олуб, даһа доғрусу, исте'дадлары шәхсијјәт-ләрини тамамлајыб, шәхсијјәтләри исте'дадларыны итиләјиб. Һәр ики бөјүк шаир һаггында гәнаәтләрим вар.

С. Вургунун тәбиәтиндәки хејрхәһлыг әвәсиз иди. О, көр-дүкләрим, таныдыгларым арасында дүшмәнини дә бағышлаја билән јеканә адам иди. С. Вургунун шәхсијјәти «јаманлыга јак-шылыг мәрд кишинин ишиди» мисалынын чанлы тәчәссүмү иди. Јахшы јадымдадыр, 1954-чү илдә тәндигчи алиминиз Ч. Чәфәро-вун Јазычылар Иттифагынын үзвүјүндән чыхарылмасы мәсәлә-синә бахылырды. Мән дә Рәјасәт һеј'әтинин үзвү идим. Ичлас кедирди, һамы өз нөвбәсиндә Ч. Чәфәрову «иттиһам» едирди. Елә бу вахт гапы ачылды. С. Вургун овчу палтарында ичәри кирди.

Мәсәләдән акаһ олдуғда бизи данлады, Чәфәр мүәллим ип-дү, «киши кишини чөрәклә имтаһана чәкмәз, ајә» — дејәрәк, ич-ласдан кетди. О, мәним көзүмдә бөјүклүк һејкәлине чеврилди.

Рәсул Рза горхмаз бир адам иди. Бүтөвлүк вә принципа-лыг онун характеринин бүнөврәсини вә өзүлүнү тәшкил едирди. Онун кими өз мөвгәјиндән, платформасындан дөнмәјән икинчи бир Азәрбајчан совет шаири танымырам.

Рәсул Рза дөнмәзлиг һејкәли иди.

— Бу күн шаир вә халг проблеми...

— Халгымыз шаирә гәрибә инанан халгды. Буна көрә дә мән өзүмү онун гаршысында һәмишә борчлу һесаб едирәм. Бүтүн та-рихи дөврләрдә халгымыз өз шаиринә үз тутуб, она архаланыб. Апчаг халгын мүдриклијинә инанаркән өз күчсүзлүјүн дә һар-даса сәни руһдан дүшмәјә гојмур. Бир дә әлиндән бир иш кәл-мәсә дә халга олан сәдатәтин. Ашкарлыг халга хидмәтди. Бәс, доносбазлыг вә сатгынылыг нәди? Шаир халгын мүбаризәсинин өнүндә кетмәлидир.

— «Тә'јин олунмуш депутатлар» сөзләрини инди тез-тез еши-дирик.

— Әкәр депутат халгын мәнәфејини мүдафиә едә билмирсә, елә тә'јин олунмуш депутат олур. Халгын дедији јанлыш ола бил-

мәз. Мәнә галса, бу күн ССРИ халг депутатларынын сырасында З. Бунјадову, Н. Нәчәфову, Н. Рзајеву, Ј. Сәмәдоғлу, Е. Мәм-мәдову да көрмәк истәрдим.

...Тез-тез зәнкләр кәлир, сөһбәтимиз бә'зән гирылыр. Бәхти-јар мүәллим охучуларын, достларын, танышларын суалларына чаваб верир, үрәкли-дирәкли олмага чағырырды...

Октябр, 1989.

ИНСАН ИНАМ ӨВЛАДЫДЫР

«Азәрбајчан мәктаби» журналынын редактору
З. Әлијева илә мусәһибә

З. Әлијева: — Илк суалымыз беләдир: Һазырда, елми-техники тәрәгги әсасында өлкәмизин социал-ис-тисади инкишафынын сүр'әтләндирилмәси вәзифәләринин һәјата кечирилдији бир вахтда чәмијјәтин һәјатында инсан амил кет-дикчә даһа бөјүк әһәмијјәт кәсб едир. Инсанын идеја-мә'нәви инкишафында, вәтәндашлыг јеткинлијиндә, һәјата вә әмәјә шү-урлу, јарадычы мүнәсибәтиндә әдәбијјат вә ичәсәнәт тә'сирли вәситәдир. Минләр вә милјонларын рәғбәтини газанмыш, онла-рын шүуруна вә гәлбинә нүфуз етмиш бир сәнәткар кими инсан амилнин фәаллашмасында, јени инсан тәрбијәсиндә әдәбијјатин ролуну, јазычынын вәтәндашлыг мөвгәјини нечә гүмәтләндирир-синиз?

Б. Ваһабзаде: Мән бир чох јазыларымда, мөгаләләрим-дә бу мәсәләјә тохунмушам. Инсанлыгын биринчи шәрти, баш-лыча сифәти онун вәтәндашлыгыдыр. Вәтәнини, халгыны севмә-јән башга халгы вә башга өлкәни дә севә билмәз. Мәним мөһкәм әгидәмә көрә, бүтүн дүнјанын дәрјәли адамы олмағ үчүн илк нөвбәдә өз Вәтәнинин вәтәндашы олмалысан.

З. Әлијева: Јәгин ки, шаирин Вәтән үчүн чырпынан гәл-биндән сүзүлүб кәлән ашағыдакы мисралар да өз мәнбәјини мәһз бу әгидәдән алыб:

Вәтәндаш!
Нә көзәл сәсләнир бу сөз!
Јә'ни — бир исләмдә бөјүмүшүк биз
Сәни дә
Мәни дә бөјүдән Вәтән,
Сәнә дә анадыр,
Мәнә дә ана.
Сән дә чавабдеһсэн,

Б. Ваһабзадә: Һәр кәс, сәнәтиндән асылы олмајараг, өз сәһәсиндә Вәтәнә өвләдлык борчуну вермәли, Вәтәнин гүдрәти үчүн сәјини әсиркәмәмлидир. Бөјүјән нәсил дә бу руһда тәрбијә едилмәлидир. Кәңч оғлан вә гызлар дүнјаны вәтәндаш көзү илә көрмәји, вәтәндашлык дүшүнчәләри вә һиссләри, вәтәндашлык һәјәчаны вә нараһатлыглары илә јашамағы бачармалыдырлар. Биз јазычылар, мүәллим вә валидејиләр, бүтүн ичтиманјјәт үмүми гүввә илә она найл олмалыјыг ки, кәңч нәсил доғма Вәтәнинә, бәшәри идејалара, ата-бабаларымызын вәтәнпәрвәрлик ән'әнәләринә һәдсиз сәдагәт руһунда бөјүсүн. Шаир вә јазычынын китабы, мүәллимин чанлы сөзү ушаг вә јенијетмәләрин гәлбиндә жүксәк вәтәнпәрвәрлик һиссләри ојатмаға јөнәлмәлидир. Кәңчләримиз дәрк етмәлидирләр ки, онлар, һәр шејдән әввәл, вәтәндашдырлар. өз Вәтәнинин өвләдларыдырлар; Вәтәнин шәрәфи һәр кәсин шәхси шәрәфидир, инсанын ән улу, мүгәддәс борчу Вәтән борчудур.

Биз сәдәчә вәтәндаш јох, фәал вәтәндаш тәрбијә етмәлијик, елә вәтәндаш ки, хејри-әдәләти, шәрәфи гызғын мүдафиә етсин, шәрә, лагәјдлјә, икпүзлүлүјә, шәрәфсизлјә, идеја дүшмәнләримизә гаршы барышмаз олсун.

3. Әлијева: *Сизин гејд етдијиниз мәсәлә — фәал вәтәндаш тәрбијәси дөврүмүзүн чох мүһүм педагожи проблемидир. Шәхсијәти ән чох жүксәлдән онун һәјәтда фәал мөвгә тутмасыдыр, ичтимаи борч шуурлу мүнәсибәт бәсләмәсидир. Мә'нәви тәрбијәнин әзифәси мәһз белә бир мөвгә тәрбијә етмәкдән ибарәтдир. Дәрин әгидә, мәсләк олмадан фәал һәјәт мөвгәјинин формалашмасы мүмкүн дејилдир.*

Б. Ваһабзадә: Тамамилә доғрудур. Әсл инсаны, вәтәндашы сәңијјәләндирән башлыча чәһәт онун мәсләки, инамыдыр. Бунсуз долгун мә'налы һәјәт, һәғиги әмәк, Вәтәнә вә халға намусла хидмәт етмәк мүмкүн дејил. Мән бу дүшүнчәләри «Ленинлә сөһбәт» поемада ифадә етмәјә чалышмышам. Ше'рин дили јығчам вә ајдын олдуғу үчүн охучулара фикрими бу диллә чатдырмаг истәрдим:

Мәсләк! Амал!
Әсл инсанын јол јолдашы!
Өмүр үзүк,
Мәсләк исә үзүк ғашы.
Һәр үзүјүн ғашындадыр өз
дәјәри...
Мәсләк варса, мәрддир демәк,
Өз јолундан дөнмәјәчәк...

Мәсләк варса —
О билир ки, јашамағын мә'насы
нә,

Мәсләк јохса —
О бир жүкдүр һәм дүнјаға,
Һәм өзүнә...

Бу мисралары давам етдирмәк дә олар. Лакин үмүмиләшдирсәк, дејә биләрик ки, инсан инамы, әгидәси илә гүмәтләндириләр. Инам, әгидә, мәсләк һәм дә шәхсијјәтин вәтәндашлык јеткинлијинин мүһүм көстәричисиدير: мәсләкли адам горхмаз вә чүр'әтлидир, фәдакар вә ишкүзардыр; мәсләксиз исә, әкисинә, горхаг вә јалтагдыр, сөјүд ағачы кими тез-тез о тәрәф-бу тәрәфә әјилир; белә аламын өз әгидәси, өз сөзү јохдур, севкиси дә, нифрәти дә бәлли олмур, өз варлыгыны бир «сағ ол»а сатмаға, јери кәләндә думан кими әјилмәјә, инсанлык шәрәфини бир ғарына дәјишдирмәјә һазырдыр. Беләләринә жүксәк вәтәндашлык дүјүгүлары вә әмәлләри јаддыр, бир сөзлә, инсани һиссләр јаддыр. Инсан — инам демәкдир; о инамын өвләдыдыр.

3. Әлијева: *Сизин «Мән инсанам» ше'риниздә бу фикир чох јакшы ифадә едилмишдир. Бу бир һәғигәтдир ки, инсан инамла јашајыр, инамла да кәләчәјә аддымлајыр. Инам чәмијјәтимизин һәр бир үзүгү үчүн, о чүмләдән бөјүјән нәсил үчүн дә јол көстәрән бир мәҗакдыр, һәјәт компасыдыр. Белә бир инамын формалашдырылмасы тәрбијә ишмизин мүһүм һиссәсини тәшкил едир.*

Б. Ваһабзадә: Бу белә дә олмалыдыр. Инам, әгидә тәрбијәси јеткин шәхсијјәтин формалашдырылмасынын әсасыны тәшкил едир. Әгидәси чилаланмамыш, мөһкәмләнмәмиш кәңч әсл шәхсијјәт вәтәндаш ола билмәз. Әгидә, инам инсан һәјәтына рәһбәрлик едир, она истигамәт верир. Инсанын идеја-сијәси вә әхлаги идејалара мөһкәм инанмасы, әгидә бағламасы онун һәммин истигамәтдә дүзкүн һәрәкәт етмәсинә, чәтин аңларда өзүнү итирмәмәсинә, мәрд вә мүбариз олмасына көмәк көстәрир. Идеја һәјәти, жүксәк мә'нәви һәјәт инсан фәалијјәтинин даһили енерјисини тәшкил едир. Бә'зи адамларда, о чүмләдән јенијетмә вә кәңчләрдә мүшәһидә олунан әхлагымыза зидд һәрәкәтләрини көкләрини мәһз бурада — зәңкин идеја һәјәтынын олмамасында, һәр шејә лагәјдликдә, арзу вә амалларын бәсәтлјиндә, еґоист һиссләрлә јашамагда — аңчаг өзү үчүн, өз шәхси тәләбатларынын өдәмәк үчүн јашамаг мејлиндә ахтармаг лазымдыр. Әкәр белә һәјәта бахышы, әгидәси, мә'нәви идеаллары мөһкәмләнмәмиш тәк-тәк јенијетмә вә кәңчләр һәјәта шәхси мејлләр ејнәји илә бахырса, јемәк-ичмәк, дәбдәбәли һәјәт сүрмәк онларын һәјәт идеяна чевриләрсә, бу, тәрбијәнин әкс фәләкәти оларды. Мәктәб,

рус халг нағылларындан јетишимишдир. Амма вахтла Русија аиләләриндә вә мәктәбләриндә тәрбијачилик едән он минләрлә франсыз вә алман дајәси Русијада бир Пушкин јетишидрә билмәди.

Мүсирлэримиздэн дунчаа ташынмыш гыргыз јазычысы Чинкиз Ајтматову көтүрөк. О да эсл халг гажнагындан чыхмышдыр; көрпәлији халг ичәрисиндә, чобанлар арасында кечмишидир. Манасдан тәрбијә алмышдыр. Тәпәдән дырнага гыргыздыр. О, дунја шөһрәти газанмыш әсәрләриндә дә халг руһуну, халг психолокијасыны вә әһ'әналәрини әкс етдирир.

Луи Пастерин сөздүр, дейр ки, елмин вәтәни јохдур, амма алимин вәтәни вар. Алим билмәлидир ки, һансы халга, өлкәјә гуллуғ едир вә нојә гуллуғ едир. Бу сөзләри ејни илә сәнәткар-лара да, јазычы вә шаирләрә дә, мүәллимләрә дә шамил етмәк мүмкүндүр: вәтәндаш олмајан шәхс нә әсл мәһнада јазычы, нә мүәллим, нә дә мүһәндис ола биләр.

Б. Ваһабзадэ: Мән Азәрбајҹан ССР Али Советинин депутаты кими кәнчләрин тәрбијәси үзрә данми депутат комиссијасынын үзвүјәм. Одур ки, бу мәсәлә елә мәним халг елчиси кими бирбаша вәзифәмә дахилдир. Кәнчлијин бир хусусијәти ондан ибарәтдир ки, онлар һәмишә тәсирдә олурлар, даһа доғрусу, кәнчлик өзүнү һәмишә кимәсә охшатмаға чалышыр. Лап елә кәтурәк бизим әдәби кәнчлији, мәним кәнчлик вахтими. Әдәбијјата кәлдијимиз заман өзүмүз Сәмәд Вурғуна охшатмаға чалышырдыг. Тәк әдәбијјатда јох, һәјатда да ондан өјрәндик, һәтта һәрәкәтләрини дә тәғлид едирдик. Орта мәктәбдә охудуғум илләрдә мүәллимим Ибраһим Чәфәрни тәғлид едирдим. Онуң данышыг тәрзи, әдәбијјата олан мәнәббәти, чылғынлығы бизи магнит кими өзүнә чәкирди.

Бу мисалары она көрә чәкирәм ки, кәнчлик дөврүмүздә төглид етдијимиз белә адамлар вар иди. Вај о кәнчларин һалына ки, онун төглид едочәји адамлар олмасын. Буна көрә дә кәнчлији ләјагәтли көрмәк истәјиркәсә, көрәк биз өзүмүз ләјагәтли олаҗ. Бурда К. Марксын бир сөзү јадыма дүшүр: «Тәрбијә едәнин өзүнү дә тәрбијә етмәк лазымдыр». Әкәр евдә ата-ана, мәктабдә

мүөллим, ичтиман јерләрдә јашлылар өзләрини тәглидә лаји апара билмәсә, ағылда, давранышда, әмәјә мүнәсибәтдә, идеја-мәнәви бахышларында јүксәк сәвијјәдә дурмаса, бизим кәнчликдән ләјәгәт уммағымыз јерсиздир. Тәрбијәсиздән нә тәрбијә көзләмәк олар? Она көрә дә мән тәрбијә мәсәләсиндә биринчи нөвбәдә бөјүкләрин ләјәгәтли олмасыны, пешәсиндән асылы олмајараг һәр бир јашлы адамын тәрбијәчи олдуғуну думасыны вачиб һесаб едирәм.

Кәнч нәслин һәјата вә әмәјә даһа јахшы һазырланмасы мәсәләсинә кәлиничә, гејд етмәк лазымдыр ки, бу мәсәлә тәкчә мәктәби вә аиләни јох, һамыны чидди дүшүндүрүр. Әлкәмиздә һәјата кечирилән мәктәб ислаһатынын да башлыча идејасы мәһз ушаг вә јенијетмәләрин әмәк тәрбијәсини вә пешә һазырлығыны көкүндән јахшылашдырмагдан ибарәтдир.

Кизли дејилдир ки, мәктәби битирән оғлан вә гызларын бир гисми өзләринә әмәк сәһәси, һәјат јолу сечмәкдә сәһвләрә јол верир. Бәзән тәсадүфи пешә сечмәк һаллары, кәнчләрин мараг вә габилијјәтләринә зидд олараг көртәбини шәкилдә али мәктәбләрә ахыны мүшәһидә олунур. Пешә сечмә ишиндә белә тәсадүфләр, сәһвләр һәм кәнчләр үчүн, һәм дә чәмијјәт үчүн зәрәрдидир. Кәнчләримиздә садә зәһмәт пешәләринә мараг ојатмаг, онлара өз мејл вә габилијјәтләрини, һабелә чәмијјәтин тәләбатыны нәзәрә алмагла шүүрлу һәјат јолу сечмәкдә көмәк көстәрмәк лазымдыр. Әлбәтте, бу мүһүм мәсәләни тәкчә мәктәбин үзәринә атмаг олмаз. Бу ишдә база мүәссисәләрини әмәк коллективләри, ичтиманјјәт, елм, мәдәнијјәт вә јарадычылыг тәшкилатлары јахындан иштирак етмәлидирләр. Кәнчләрин нәзәриндә садә зәһмәт пешәләринин нүфузуну јүксәлтмәкдә јазычы вә шаирләримиз чох иш көрә биләрләр. Чәмијјәтимиздә садә зәһмәт адамынын ролу, әмәк вә әмәкчи әзәмәти мәктәбин тәрбијә ишиндә дә, бәдди әсәрләрдә дә өзүнә лајигли јер тутмалыдыр. Мән вахтилә «Садә адамлар» поемада бу мәсәләдән бәһс етмишәм:

Јохдур вәзифәни, ишин, сәнәтин
Бәјүү-кичији зоманәмиздә.

Һәгигәтдә дә чобан олуб ән али мәртәбәјә јүксәлмәк мүмкүндүр. Алим адыны алыб рәзил көкә дүшмәк дә олар. Һәр шеј пешәнип дүзкүн сечилмәсиндән, инсанын әмәјә мүнәсибәтиндән, зәһмәтсөврәлијиндән асылыдыр. Пис һәким олмагдансә бачарыглы фәһлә олмаг мин дәфә јахшыдыр. Һалал әмәји илә јашајыб-јарадан зәһмәт адамларымыз өз фәннини билмәјән савадсыз мүәллимдән вә шәрәфсиз алимдән гат-гат үстүндүрләр.

Кәнчләрлә пешәјөнүмү ишини елми әсасда вә чидди системдә гурмаг лазымдыр. Кәнчләри һәјата, әмәјә һәм зәһни вә фи-

зики чәһәтдән, һәм дә мәнәви психоложи чәһәтдән һазырламаг вачибдир. Мәктәби битирән һәр бир кәнч билмәлидир ки, о, һансы әмәк үчүн јарарлыдыр, һансы сәһәдә Вәтәнә, халга даһа јахшы хидмәт едә биләр вә даһа чох фәјда верә биләр.

Мәктәбдә бүтүн тәлим-тәрбијә иши шәхсијјәтин һәртәрәfli вә аһәнкадар инкишафыны тәмин етмәјә, һәр бир кәнчә өз гүввә вә габилијјәтинә ујғун севимли пешә нөвү тапмагдә көмәк көстәрмәјә, әмәјин вәтәндашлыг башланғычыны дәрк етдирмәјә јөнәлдилмәлидир. Бурада мүәллимин һазырлығындан, онун шәхсијјәтиндән чох шеј асылыдыр.

З. Әлијева: Јери кәлмишкән бир мәсәләјә тохунмаг пис олмаз. Билдијиниз кими, чәмијјәтин һәјатында, һәр бир инсанын формалашмасында мүәллим әвәзсиз рол ојнајыр: әмәк баһадырларыны да, алими дә, јазычыны да мүәллим јетишдирир. Сизин инкишафыңызда мәктәбин, мүәллимин нә кими хидмәти олмушдур? Бир зијалы кими, республикамызын көркәмли елм очағында — Бакы университетини кениш аудиторијаларында узун илләр сәмәрәли әмәк сәрф едән алим-мүәллим кими сиз мүәллимләримиздә һансы кејфијјәтләри көрмәк истәрдиниз?

Б. Ваһабзадә: Мүәллим пешәси чох шәрәfli, нәчиб бир пешәдир. О һәм дә олдугча мәс'улијјәтлидир: ахы, мүәллим дунјадә ән гижмәтли капитал олан инсанла ишләјир, онун тәләјини һәлл едир. Бу бөјүк мәс'улијјәт мүәллим гаршысында јүксәк дә тәләбләр гојур.

Мүәллим, илк нөвбәдә, мәнәви тәмизлик тимсалы олмалыдыр. Мәктәбин әсас вәзифәси тәрбијә вәзифәсидир. Демәли, мүәллим, һәр шејдән әввәл тәрбијәчидир: о јетишдирмәләрини ағлыны, гәлбини, характерини, дунјакөрүшүнү тәрбијә етмәлидир, онлардан ләјәгәтли вәтәндашлар јетишдирмәлидир. Бунун үчүн мүәллимин бөјүк вәтәндаш үрәји олмалыдыр. Вәтәни, онун тарихини, мәдәнијјәтини, дилини, әдәбијјатыны билмәјән, севмәјән, даһа доғрусу, өзү биринчи нөвбәдә вәтәндаш олмајан мүәллим нечә вәтәндашлар јетишдирә биләр? Һәр бир мүәллим, тәдريس етдији фәндән асылы олмајараг, ушаг вә јенијетмәләри Вәтәнә намуслу хидмәт етмәјә һазырламалыдыр. Һәр шеј бурадан башлајыр. Елм, билек сонракы мәсәләдир. Мән инанмырам ки, бир адам јахшы вәтәндаш ола, амма ејни заманда савадсыз ола; вәтән севкисә мүтләг ону өз билијини артырмага кәтириб чыхарачагдыр.

Мән бунула мүәллимин өјрәтмә вәзифәсини мәһдудлашдырмаг истәхирәм. Биликсиз мүәллим ишыгысыз лампа, гурујан булаг кимидир. Савадсыз мүәллим олмаг ән бөјүк чинајәтдир: о, нечә-нечә ушаг нәслини шикәст едә биләр, чәмијјәтә нә гәдәр зај

«мәһсул» верер. Одур ки, мұәллим кадрларынын һазырланмасына чох бөјүк диггәт вә мәс'улијјәтлә јанашмаг лазым кәлир.

Мүәллим үчүн вачиб кејфијјәтләрден бири өз сәнәтинә, фәннинә вә ушагларга мәһәббәтин олмасыдыр. Белә мәһәббәтдән мән-рум олан шәхсләрдән (онлар нә гәдәр һазырлыглы олсалар да!) јахшы мұәллим чыхмаз. Әсл мұәллим өз фәннинин вурғуну олмалы, бу севкинн, вурғунлуғу јетирмәләриннә дә ашыламагы ба-чармалыдыр. Јахшы дејибләр ки, өзү алышмајан башгасыны да јандыра билмәз.

3. Әлијева: *Сизин көркәмли алим Јусиф Мәммәдәлијева һәср етдијиниз «Өмүр» шә'риндәки ашагыдакы мисралар ејнилә мұәллимин фәалијјәтинә дә аиддир:*

*Јашамаг — јанмагдыр, јанасан кәрәк,
Һәјәтин мә'насы јалныз ондадыр.
Шам әкәр јанмырса, јашамыр демәк,
Онун да һәјәти — јанмагындадыр.*

Б. Ваһабзаде: Доғру гејд етдиниз. Мүәллим шакирдләр гаршысында чыраг кими јанмалыдыр; јана-јана онлары да «јандырмалыдыр». Фәннә, елмә мәһәббәт анчаг бу јолла јарана биләр.

Мәктәбдә охулуғум илләри хатырлајырам. Әдәбијјат мұәллимимиз Ибраһим Чәфәр әдәби сималардан, бәди әсәрләрден һиссиз, һәјәчансыз даныша билмәзди. Неч јадымдан чыхмаз. Бир дөфә дәрә Мәһәммәд Һадидән иди. Мүәллим үрәк ағрысы илә онун һәјәтиндан епизодлар данышырды. Дејирди ки, бөјүк шаир елә вәзијјәтә дүшүб ки, өзү өз әли илә шә'рләрини сатмалы олуб. Өлүб, лакин инди дә мазарыны тапа билмирик (Сонралар Мәһәммәд Һадидин мазары тапылмышдыр: шаир Кәнчәдә дөфни едилмишидир — ред). Буну дејиб үзүнү о тәрәфә чевирди. Көрдүк, чијинләри атылып. Билдик ки, мұәллим ағлајыр. Чох чәк-мәди ки, о, дәрсин ортасында синфи тәрк етди. Мәндә онун далынча чыхдым. Көрдүм, пәнчәрәдән бахыб көзүнүн јашыны силір. Мән мұәллимә јахышлашыб ағламагынын сәбәбини соруш-дум. О, мәнә бахмадан деди: «Кет бурдан. Сән нә анлајырсан ахы. Сәнә нә дејим?» Мәндә бир шүбһә јаранды: көрәсән Һадидә нә һикмәт вар ки, мұәллим мәнә демәди. Кечә-күндүз Һадидин мүғалиә етмәјә башладым. Һәммин аилардан мұәллимим мәним үрәјимдә Һади тохуму, вәтәндашлыг тохуму сәпти...

Севимли мұәллимим Ибраһим Чәфәри неч заман унутмурам. Мәним јаддашымда, гәлбимдә һәкк олуан мұәллимләрим-дән бири дә Сәидә Иманзадәдир. Һәгиги мә'нада мұәллим олан бу нәчиб гадын нур чешмәси кими, тәмизлик, бүллүрлүг тимса-лы кими бизим гәлбимиздә өзүнә әбәди һејкәл учалдыб. Мән ин-

ди дә севимли мұәллимләримә охшамага, һәјәтдә, тәләбәләримлә мұнасибәтдә онлар кими олмага чалышырам.

3. Әлијева: *Бәхтијар мұәллим, сөнбәт үчүн сизә дәрин миннәтдарлығмызы билдиририк. Үмүд едирик ки, бурада гал-дырылан мәсәләләр, ирәли сүрдүјүнүз гијмәтли мулаһизәләр халг маарифи ишчиләри вә педагожи коллективләр үчүн фәјда-лы олачаг, гаршымызда дуран әзәмәтли вәзифәләрин һәллиндә онлара истиғамәт верәчәкдир.*

ДИЛ ҺАГГЫНДА СОҢҢУ

*«Книжноје обозреније» гәзетинин әмкдашы
В. Огрызконун суалларына чаваб*

— Ана дили вә рус дили Сизин јарадычылығынызда нә кими рол ојнајыр? Һансы дилдә јазырсыныз вә нијә?

— Ана дили халгын руһудур, мә'нәви дүнјасыдыр, психоло-кијасыдыр. Инсан ән дәрин вә ән ипчә һиссләрини јалныз ана-сындан өјрәндији, орта мәктәбдә мөһкәмләндиридији дил васитә-силә ифадә едә биләр. Бир сөзлә, ана дили — өзүнү вә дүнјаны ифадә дилдир. Мән ана дилиндә јазырам, она көрә ки, мән јал-ныз бу дилдә өз фикир вә дујғуларымы ифадә едә биләрәм. Бу мә'нада бу дил мәним јарадычылыг тәләјимдир.

Рус дилинә кәлипчә, бу дил мәним дүнјаја ганым вә пәнчә-рәмдир. Мән рус дили васитәсилә дүнја мәдәнијјәти вә ичтиман-фикри илә таныш олмушам вә рус дилинин көмәјилә мәним әсәр-ләрим бә'зи халгларын да дилинә чеврилиб.

— Гошадиллијин инкишафында Һансы проблемләри көрүрсү-нүз? Биз бу сәһәдә Һансы чәтинликләрлә гаршылаша биләрик? Сизчә, өлкәмизин халглары арасында бејнәлмиләлчилик мұна-сибәтләринин позулмасы үчүн нә етмәк лазымдыр?

— Јухарыда дедијим кими, ССРИ-дә јашајан гејри-рус халг-ларынын рус дилини билмәси вачибдир. Бу мәсәләдә Ч. Ајтма-товун мөвгејини мұдафиә едирәм. Белә ки, бир нечә республика мұстәсна олмагла (Күрчүстан, Ермәннстан вә Балтик өлкәләри) галан республикаларда вачиб сајылан ики дилин һүгүг бәрәбәр-лији позулур. Бурда Ч. Ајтматовун дедији «сверхинтернациона-листләр» киминсә көзүнә даһа јахшы кирмәк үчүн ана дилинә биканәлик көстәрир, бунуида да өзләриннә даһа јүксәк мөвге га-занмага чалышырлар. Бу чох тәһлүкәли мәсәләдир. Милли рес-публикаларда милли дилләр рус дили илә бәрәбәрһүгүгү олар-

са, бејнәлмиләлчилик позулмаз, халглар арасында инчиклик дө жаранмаз. Бир мисал чәкмәк истәјирәм: Бир нечә ил бундан әввәл Азәрбајчан әдәби дилинин әсасыны гојмуш бөјүк шаир Нәсиминин Азәрбајчанда јубилеји рус дилиндә кечди. Мән бу мәсәләјә е'тиразымы билдирәндә бөјүк вәзифәли бир јолдаш мәним е'тиразыма чаваб олараг деди ки, биз бејнәлмиләлчијик. Мән она чаваб вердим: Елә мән дә сиздән бејнәлмиләлчилији тәләб едирәм. Амма сиз әдәби ана дилимизин әсасыны гојан бир сәнәткарын јубилеј кечәсини јалныз бир дилдә апаранда бу принцип позулур вә халгын мәнәвијјатыны тәһгир етмиш олурсунуз.

О, бу сөзүн гаршысында јалныз сүсдү. Ән мараглысы будур ки, бу чүр «бејнәлмиләлчиләр», о чүмләдән мәним һәмсәһбәтим өз ана дилини билмир. Бәс, ана дилини билмәјән адам бејнәлмиләлчи ола биләрми? Ахы, бејнәлмиләлә кедән јол миллиликдән кечир...

— Сиз ана дилинин тәнтәнәсини нечә көрмәк истәрдиниз?

— Ана дилинин тәнтәнәси о вахт мүмкүн ола биләр ки, о, рәсми дөвләт идарәләриндә ишләсин, онун һүгуу тапданмасын... Она көрә ки, дәфтәрхана үзү көрмәјән, рәсми идарәләрдә ишләнмәјән дил кеч-тез өлүмә мәһкумдур. Биз индидән бу нөгсаны дүзәлтмәсәк, сонра кеч олачак.

1987.

ЕЛМИМИЗ НИЈӘ КЕРИ ГАЛЫР?

«Азәрбајчан коммунисти» журналынын соргусуна чаваб

— Елмимизин кери галмасынын әсас сәбәбләрини нәдә көрүрсүнүз?

— Сәбәбләр чохдур. Мән ән вачибләрини дејәчәјәм.

Биринчи сәбәб алимләримиздә вәтәндашлыг дүјгусунун зәифлији, шәхси дүјгунун ичтимаи дүјгудан гүввәтли олмасыдыр. Бу, јалныз алимләримиздә хас дејил, бу бәлә үмумијјәтлә, һамымыза аиддир. «Мән»ин, «биз»дән үстүн олмасы бизим бир чох бәләларымызын әсасыны тәшкил едир. Агилләрдән бири чох көзәл дејиб: «Алимин вәтәни јохдур, амма елмин вәтәни олмалыдыр», јә'ни алим билмәлидир ки, һансы вәтәнә, һансы халга вә нә үчүн хидмәт көстәрир.

Чох тәәссүф ки, бизим алимләримизин әксәријјәтиндә ичтимаи дүјгү, вәтәндашлыг һисси зәифдир. Елә алимләримиз вар ки,

доғма ана дилини билмир. Дејәчәксиниз, дилин елмә нә дәхли вар? Мән дејирәм, вар! Ана дилини билмәјән, ана вәтәнә гуллуғ көстәрмәк, онун чичәкләнмәси јолунда һәр фәдакарлыға гатлашмаг һаггында дүшүнәрми? Јох! Әкәр бу, һәгигәтсә, беләсиндән Ана вәтәни јүксәлдәчәк елми кәшфләри көзләмәк наданлыгдыр. Бунун да нәтичәсиндә биз елмә гуллуғ етмәли икән елмимиз бизә гуллуғ едир. Јә'ни диссертасијалар јазыб маашымызы артырмагла мәшғулуг. Елмә елм кими хидмәт етмир, елмә күзәрәни јахшылашдырмаг вәситәси кими бахырыг. Демәк «мән», «биз»дән габаға кечир. Бурдан да елми кадрларын сечилмәсиндаки әјитиләр мејдана чыхыр. Кимләр кәлир елмә? Исте'дады илә дејил, фәрасәти вә мөһәрәти илә елм зирвәсинә дырмаша биләнләр, зигзаглардан әјилә-әјилә кечә биләнләр...

Бир мисал демәк истәјирәм. 1972-чи иләдә университетини филолокија факултәсиндә гәбул имтаһаны көтүрүрдүм (40 иллик мүәллимлик фәалијјәтимдә биринчи вә ахырынчы дәфә о заман гәбул имтаһанында олмушам). Абитурјентларын әксәријјәти орта мәктәбин програмында олан мәлум «Һачы Гара», «Вагиф», «Севил» вә с. мөвзуларында сәрбәст иш јазыр, амма мүчәррәд мөвзулардан чәкинирдиләр. Нијә? Она көрә ки, онларда бу шаблон мөвзуларын шпаргалкалары вар иди, кизлиндә көчүрүрдүләр. Бу көчүрмә мәалијјаты абитуријентларын исте'дадыны вә габилитетини билдирә билмәз. Мән исә исте'дад ахтарырдым. Бу исә мүчәррәд сәрбәст мөвзуларда өзүнү көстәрә биләрди. Ушаглардан бири «Мән нијә вәтәними севирәм» мөвзусунда сәрбәст иш јазырды. Көзүм буну алды вә ушаг јаздыгча башынын үстүндән онун јазысыны изләдим. Јазысы тәхминән белә иди: «Мән Ермәнистанын филан кәндиндәнәм. Бизим кәнди јанында Бақы — Јереван гатары кечир. Мән һәмишә стансијаја кәләр, Бақы — Јереван гатарынын архасынча бахар, ону һәсрәтлә јола салардым. Сонунчу вагонун архасынча бахаркән мәнә елә кәләрди ки, гоша релсләр мәнә доғру узанан анам Бақынын голларыдыр. О мәни бағрына басмаг истәјир».

Бах, бу, исте'дад нүмунәсидир. Чүнки бу јазыда шаблон јохдур. Бу јазы Вәтән һәсрәтилә јашајан кәнч бир үрәјин һәрарәтли чырпынтыларыдыр.

Буна бахмајараг, нә олса јахшыдыр? Бу јазыны јохлајан мүәллим, јазыда ики веркүл, бир офрографик сәһв тапдығындан она 3 гиймәт вермишиди. Буна нә демәк олар? Абитурјент исте'дадлы, она гиймәт верән мүәллим исә исте'дадсыз бир педант олдуғундан исте'дады гиймәтләндирә билмәмишидир.

Бәлкә башга сәбәб дә вар.

Демәк чәтиндир. Јалныз ону демәк олар ки, елми вә зәканы гиймәтләндирмәк сәләһијјәтиндә оланларда һәмин абитуријент-

тин гэлбиндэки Вэтэн Ниссинин олмамасы фачиэмизин эсасыдыр.

Биз нэ гэдэр ки, елми кадрлары исте'дада вэ ээкаја көрө дежил, мүнәсибәтә көрө сечирик, елмимиз бир аддым да ирәли кедә билмәјөчөк. Елми кадрлары сечонин бирчә амалы олмалыдыр. О билмәлидир ки, Вэтәнин кәлөчәји үчүн алим сечир. Е'тираф едөк ки, гоншуларымыз елми кадрлары өз шәхси арзулары наминә дежил, мәһз кәлөчәји наминә сечдикләриндән елмләри биздән чох ирәлидир. Ахы, индики заманда Вэтәнин кәлөчәји о Вэтәнин елминдән асылыдыр. Инди елмсиз халг силаһсыз эскөрдир. Бәс биз Вэтәнин вә халгын инкишафында елмин әһәмијәтини нә заман дәрк едөчәјик?.. Буну там мә'насында дәрк едиб, Вэтәнин вә халгын мәнафејини һәр чүр шәхси Ниссимиздән ирәли чөкмөк үчүн биз сөзүн һәгиги мә'насында өзүмүзү дәјишмәли, јенидән гурмалыјыг.

ӘДӘБИЈАТ МӘСӘЛӘЛӘРИ

САБАҢ АДАМЫ — СӘБУҢИ

«Зүлмәт сәлтәпәтиндә» ишыг кими парлајан М. Ф. Ахундов бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә XIX әсрдән башланан «јени тәфәккүр» ингилабынын, мүасир мә'нәви мәдәнијјәтин илк чарчысы иди. Заманлар вә эпохалар, идејалар вә мәдәнијјәтләр ајрычында дуран бу чәнкавәр мүтәфәккирин һәјәтин да вә јарадычылығында һәмишә бир тәзад, бир икилик өзүнү көстәрмишдир: Бир тәрәфдән епоетләр вә рәсми дәвләт мундир, о бири тәрәфдән рәсми кәјим архасында дүнјаја сығмајан үсјанкар үрәк!.. Аразын парчалајыб ики сәһилә ајырдығы ики ушаглыг; дүнјаја ики бахыш. Она дәрс дејән ики мұәллим — дини тәрбијә — Ахунд Һачы Әләскәр, схолостик дини тәрбијә — Ахунд Мирзә Шәфи, фамилијасындакы дини рүтбә — Ахундов, тәхәллүсүндәки сәһәрә чагырыш — Сәбуһи — сәһәр гушу...

М. Ф. Ахундов Шәрги Гәрблә бирләшдирән бир көрпүјә бәнзәјир. Классик маарифчилик бу көрпүдән кечиб Шәргә дахил олур. Азәрбајҗанда јени типли реалист-материалист идеоложи һәрәкәт, театр, мәтбуат, илк Шәрг маарифчилији, һамысы Ахундовла башлајыр. Мирзә Фәтәли илк дәфә олараг, бәди и вә фәлсәфи системин орта әср стереотипиндән вә классик Шәрг моделиндән кәнара чыхыр, дурғунлуға вә еһкама радикал — ингилаби е'тиразын, сәнәтдә вә естетикада «јени тәфәккүрүн» «баније-кары» олур.

Умумијјәтлә, миниллик Азәрбајҗан әдәбијјатынын тарихиндә Орта әсрләр үчүн Низами, Хагани, Нәсими вә Фүзули нә демәкдирсә, XIX әср үчүн дә М. Ф. Ахундов о демәкдир. Үстәлик, әкәр Ахундова гәдәрки сәккиз јүзиллик әдәбијјат әсасән ејни хәтт боју инкишаф едирдисә, Ахундовдан сонра бу әдәбијјат тамам башга бир истигамәт алыб, јени чығыра дүшүр. Бөјүк бир ән'әнәјә малик олан әдәбијјаты вә ичтимаи фикри узун әсрләр боју кечиб кәлдији чығырдан ајырыб, ону башга бир истигамәтә дән-дәрмәк, она тамамилә јени мәзмун вә јени рәнк вермәк үчүн нә

гәдәр бөјүк зәка, үрәк вә чәсарәт сәһиби олмағы дүшүндүјүмүз заман Ахундов дүһасынын нәһәнклијини даһа ајдын дәрк едирик.

М. Ф. Ахундовун гәләми илә јанашы шәхсијјәтинә пәрәстиш етмәмәк олмур. Онун маарифчи әгидә вә әмәл гәһрәмәнлығы тәрчүмеји-һалындакы ики мөгамда даһа габарыг әкс олунур: фәлсәфи мәктубларынын чапы уғрунда көстәрдији фәдакарлыг да вә әлифба идејасына гејри-ади сәләгәтдә! Буна көрә дә Ахундовун мүасирләри ону «Бөјүк бир мәрәмын бөјүк атасы» адландырмаг да һаглы идиләр.

Көркәмли Азәрбајҗан насири Әбдүррәһим бәј Һагвердијев мәһз бу мә'нәви гәһрәмәнлығы нәзәрә алараг јазмышлы: «Епоетләр, имтијазлар, хач вә медалларла бәзәнмиш палтарын алтында од тутуб алышмаг да олан бөјүк бир үрәк дејүнүрдү».

О үрәк халг, Вәтән вә үмумбәшәријјәт үчүн јаныр, дүнианы әдаләтә, һәгигәтә, азадлыға сәсләјирди. Ону оху дугча истәр-нәтәмәз дүшүнмәли олурсан: бу бөјүк шәхсијјәтин малик олдуғу сонсуз гәтијјәт, мәгсәд ајдынылығы вә прадәнни мәнбәји нәдир? Һәр шејдән әввәл вәтәнпәрвәрлик вә вәтәндашылыг! О, өзү бу барәдә јазыр: «Бу јолда нә гәдәр зәһмәт... гәбүл едәчәјәм ки, өз һәмвәтәндләримни гаранлыгдан ишыға чыхардым вә бунун мә'нәви ләззәтини дадым».

Ахундовун тәхәллүсү Сәбуһи иди. Јә'ни, сәһәр гушу. Бу тәхәллүс онун амалыны, әгидәсини нәчә дә көзәл ифадә едир. Зүлмәтә гәрг олан Шәрг дүнјасына сәһәрдән, ишыгдан хәбәр верән бу гуш бизим үчүн баһардан хәбәр кәтирән гарангуш тимсалы иди. О, бүтүн өмрү боју халгын гулаглагына сәһәр вә баһар нәғмәләри пычылдады. Она ишығын, сәһәрин вә баһарын үнваныны көстәрди. Вә ән мұһүмү дә, бу мә'нәви нәғмәтләрә чатмағын јолларыны өјрәтди.

Ахундову дүшүндүрән вә нараһат едән нә иди? О, вахтилә елмин вә сәнәтин бүтүн саһаләриндә бөјүк алдымлар атмыш, дүнјаја Ибн Сина, Фараби, Фирдовси, Әчәми, Нәсирәддин Туси, Низами, Һафиз, Бәһмәнјар кими алимләр вә сәнәткарлар бәхш етмиш Шәргин сүгуту барәдә дәрин-дәрин дүшүнүр вә бунун сәбәбләрини ахтарырды. Бүтүн кериликләрин, чәһаләтин вә сүгутун сәбәбини зоракы дәвләт гурулушунда («Алданмыш кәвакиб»), деспотизмдә, инсан идракыны чәрчивәјә салан, фикир вә вичдан азадлығыны боған дини фанатизмдә («Кәмалүддәвлә мәктублары») көрүр вә бүтүн бу бәләләра әләч ахтарырды. Бөјүк әдибни һәртәрәfli, чошхахәли јарадычылығы да башдан-баша бу әләчын ахтарылмасына сәрф олунмушдур.

1812-чи илдә Азәрбајҗанын Шәки шәһәриндә руһани аиләсиндә доғулан М. Ф. Ахундов анасынын әмиси Ахунд Һачы Әләскәрдән мүкәммәл дини тәһсил алмыш, әрәб вә фарс дилләрини

өйрөнмишди. Ахунд һачы Әләскәр Мирзә Фәтәлини жүксәк тәһсилли руһани җетишдирмәк мәгсәдилә Кәнчәҗә — о заман Русијада вә Европада танынмыш Л. Н. Толстојун дигәтәтини чәлбәдән шаир Мирзә Шәфинин җанына, нәстәлиҗ җазысыны өйрәнмәҗә көндәрир. Ахундов сонралар җазырды: «Бир күн Мирзә Шәфи мәнән хәбәр алды:

— Елмләри тәһсил етмәкдә мәгсәдин нәдир?

Дедим:

— Руһани олмаг истәјирәм.

Деди:

— Сәндәми ријакар вә шарлатан олмаг истәјирсән?».

Мүәллимнин бу сөзү чаван Фәтәлини хејли дүшүндүрүр вә бу сөз онун һајатында мүнһүм бир дөнүш нөгтәсинә сәбәб олур.

1834-чү илдә Фәтәли Тифлисә кедир. Гафгаз идарәсинин баш дөфтәрханасында ишә дүзәлир. Ахундову рус мүнһәррирләрindən бәрисинә тәһким едирләр. О, бу мүнһәррирдән рус дилини өйрәнир вә дөфтәрханада тәрчүмәчилијә башлајыр. Бир нечә ил әрзиндә Ахундов мүкәммәл сурәтдә рус әдәбијјатына вә рус дили васитәсилә Европа әдәбијјатына вә фәлсәфәсинә ијјәләнир. О, рус вә Европа мәдәнијјәтини мәнимсәјәндән сонра, бу мүтәрәгги мәдәнијјәт вә ичтимаи фикир зирвәсиндән Шәргин һајат тәрзинә вә керилијинә бахыр. Тифлис мүнһити бөјүк җазычы вә мүтәфәккирин инкишафында чох мүнһүм рол ојнајыр. О, Гафгаза сүркүн едилмиш декабрист Бестужев-Марлински илә таныш олур вә бу илләрдә XVIII әср франсыз материалистләри вә маарифчиләрindən Голбах, Дидро, Һелветси, Волтер кими философларын, Русијанын ингилабчы-демократларындан Белински, Чернышевски, Добролюбовун мүтәрәгги идејалары илә силаһланыр. Бүтүн бунлар онун һајатда да, җарадычылыкта да әбәди садиг галдығы бејнәлмиләл бәдини, фәлсәфи вә естетик идеалы шәртләндирир. Мәһз белә бир үмүмбәшәри һазырлыг зәмининдә онун җаратдыглары бејнәлмиләл бәдини вә фәлсәфи дөјәр кәсб едир, хүсусән, фәлсәфи ирси Волтер, Монтескјә, Волнеј, Ретиф де ла Бретон, Голдсмит, Фенелон, Радишшев, Фонвизин, Чернышевски адлары илә тәмсил олунан классик маарифчи естетик ирслә билаваситә җајнајыб җарышыр.

М. Ф. Ахундовун илк мәтбу әсәри 1837-чи илдә Пушкинин өлүмүнә һәср етдији мәшһур «Шәрг поемасы»дыр. Поемадакы жүксәк мәзмун вә бәдииллик, Пушкин сәнәтинин маһијјәтинә вердији гиймәт әсәрин җеткин-дәрин, фитри истәдад тәрәфиндән җазылдығыны көстәрир. Кәнчә шаир бу әсәриндә рус шәринин даһи вә мисилсиз нүмајәндәси олан Пушкинин өлүмүнә көз јашларындан чәләнк һөрүр вә өз халгы адындан рус халгына бу бөјүк итки мүнәсибәтилә башсағлыгы көндәрир. Поемада Пушкинин

рус әдәбијјатындакы мөвҗеји нә гәдәр дүзкүн тәјин олунмушдур:

«Ломоносов дунја зиннәти илә шәријјәт гәсрини бәзәмишдирсә, Пушкинин хәјалы учуб орада гәрар тутмушдур. Державин шәријјәт мүлкүнү тутмушса, Пушкин бу мүлкүн һакими олмушдур. Карамзин билик бадәсини долдурмушса, бу бадәни ичмәк Пушкинә гисмәт олмушдур».

1850—55-чи илләр арасында алты комедија җазмагла Ахундов Азәрбајҗанда, еләчә дә Јахын Шәргдә илк драм әсәри нүмунәси җаратды. Илкинлик, биринчилик әксәр һалларда олмаса да, бәзән тәләбләрдә, мејарларда күзәштә јол верир. Амма онун комедија җарадычылыгында бу «имтијазлара» еһтијач јох иди, чүнки мәһз бәдини дөјәринә көрә бу комедијалар һәлә мүәллифин сағлыгында башга дилләрә тәрчүмә едилмиш, сонралар бир нечә дөфә Европа өлкәләриндә чап олунмуш, Петербургда, Тифлисдә тамашаја гојулмушдур. Һаггында марағлы мөғалә вә рецензијалар җазылмышдыр. Ахундов «Азәрбајҗан Молјери» кими фәхри ад газанмышдыр.

Лакин о, өмрүнүн сонунә гәдәр әсәрләрини сәһнәдә көрә билмәди. Дәрин реализм, конкретлик, садәлик, хәлгилик, типиклик онун комедијаларынын әсас хүсусијјәтләрини тәшкил едир. Бу күн Ахундов комедијаларынын бир чоху Азәрбајҗан киностудиясы тәрәфиндән экранлашдырылмышдыр.

Ахундов үчүн җазычылыг мәгсәд дејил, васитә иди. Буна көрә дә гәлбиндә од тутуб јанан дәрдләрини вә бејнини кәмирән фикирләрини демәк үчүн о, әдәбијјатын бүтүн жанрларындан, ичтимаи фикрин бүтүн нөвләриндән истифадә едир, мәгсәд вә мәрамыны халға чатдырмагдан өтрү һәр васитәјә әл атырды. О, бир тәрәфдән милләтини маарифләндирмәк үчүн әрәб әлифбасынын чәтинлијини вә әнкәл төрәтдијини дүшүнүб, халг үчүн јени әлифба җарадыр, икинчи тәрәфдән, халгын өз дүшүнчә тәрзиндә, садә вә ајдын дилдә комедијалар, һекајә вә есселәр җазыр, үчүнчү тәрәфдән, зијалылар үчүн идеалист фикрин көкүнү балталајан елми мөғаләләр җазыр, дөрдүнчү тәрәфдән «Кәмалүддөвлә мәктублары» кими фәлсәфи әсәриндә дини фанатизмин чүрүклүјүнү ифша едирди. Беләликлә, бөјүк ичтимаи хадим бүтүн Шәрг вә биринчи нөвбәдә доғма Вәтәни Азәрбајҗаны чәһаләт јухусундан вә мүтләғијјәт зүлмүндән хилас етмәк үғрундакы ардычыл мүбаризәсиндә бир инсанын дејил, онларын, јүзләрин едә биләчәјиндән чох иш көрүрдү.

«Кәмалүддөвлә мәктублары» Ахундов җарадычылыгынын синтези вә јекунудур. О, 1874-чү илдә җаздығы тәрчүмеји-һалында бу әсәри нә мүнәсибәтлә гәләмә алдығыны белә изаһ едир: «Бир нечә вахтдан сонра Ислам халгларында јени әлифбанын вә мә-

дәнијјәтин јолунда әнкәл тәшкил едән Ислам дини илә фанатизм олдуғуну аңлајараг, бу динни әсасларыны јыхмаг, фанатизми дағымаг, Асија халгларыны гәфләт вә наданлыг јухусундан ојандырмаг вә Исламда протестантизмдин лазым олдуғуну исбат етмәк мәғсәдилә «Кәмалүддәвлә мәктублары»ны јазмаға башладым».

Ахундов бу әсәрдә гаршысына гојдуғу мәғсәдә наил олур. О, «Кәмалүддәвлә мәктублары»нда истәр дәвләт гурулушу, истәр-сә дә мәдәнијјәт вә маариф мәсәләләриндә XVIII әср франсыз материалистләринин чәбһәсиндә дајаныр.

«Мән кулли-әдјаны пуч вә әфсанә һесаб едирәм» — дејә бүтүн динләрә мејдан охујан Ахундовун бу әсәриндә мәркәзи идеја динлә мүбаризәдир. О, өз доғма халгыны дүнјанын ирәли кетмиш халглары илә бир сырада азад вә хошбәхт көрмәк истәјирди. Ахундов халгымызын мәдәнијјәт ирсиндә топланмыш бүтүн мү-тәрәгги фикирләри дәрин зәка, аловлу бир еһтирасла өз јарады-чылығында чәмләшдирмишдир.

М. Ф. Ахундов сонрадан һеч вахт пешманчылыг чәкмәдән на-муслу вә нүмунәви бир сәнәткар өмрү јашамышдыр. Онун бир чох Шәрг вә Гәрб зијалыларына јаздыгы мәктублар әдибин вә-тәндаш вә сәнәткар үрәјинин тарихи вә вичданы сәнәдләридир. Бу мәктублардан онун чәкдији ағрылар, әзаблар, мәһрумијјәт-ләр дә ајдын көрүнүр, лакин бу мәктублар ејни заманда халға хидмәт етдијини билән, бу хидмәтин вачиблијинә, лазымлығына инанан, елә бу инамындан да тәскинлик тапан аловлу бир үрәјин сәнәдидир: «Мән халгын елә бир үзвүјәм ки, фикрим, дават вә гәләмимдән башға һеч бир шејә әлим чатмыр вә әлимдән кәлән һәр иши көрмүшәм». Бу сөzlәри демәјә Ахундовун һаггы вар иди.

Доғру дејирләр ки, дүнја әдәбијјатында елә сәнәткарлар олур ки, онларын доғуму илә мәнсуб олдуғу халг да јенидән доғулур, өзүнү јенидән дәрк едир. Белә зәкалардан бири бизим Ахундов-дур. Азәрбајҗанда реалист истигамәтли әдәби-бәдн, естетик тәрәгги, мәһнәви мәдәнијјәтин бүтүн саһәләриндә вахтилә мәһз Ахундовун башладагы ишин билаваситә давамыдыр.

ФАЛЧЫ ЈАЛАНЫ, ШАИР ҺӘГИГӘТИ

(Шаир Аббасағаја ачыг мәктуб)

Әзизим Аббасаға!

Бир нечә ил әввәл сән мәнә о заман јеничә чапдан чых-мыш «Анама миннәдарам» китабыны көндәрмишдин. Китаб мәни тәрпәтди вә һаггында «Мәһарәт» адлы бир мәғалә дә јаз-

дым. Мәғалә чап олунана гәдәр ешитдим ки, башында гәза-вар. Сәни «чармыха» чәкирләр. Гәзанын нә илә гуртардыгыны билмәдим. Сонралар ешитдим ки, сәнин башына ојун ачан «ја-рымпадшаһ» рајондан кетмәјә мәчбур олмушдур.

Һаким — шаир проблеми чох гәнимдир. Шаирин вәзифәси һә-гигәти демәк, һакимин вәзифәси икә бу һәгигәтин гаршысыны алмаг, ону бајраг едәнләри чәзаландырмагдыр.

Јазыг һәгигәт! Мән сәни һәмишә зәифләрин һимәјәсиндә, күч-лүләрин һәдәфиндә көрдүм. Она көрә дә бир заман демидим: «Мәним һәгигәтә јазығым кәлир». Бу о һәгигәтдир ки, Ч. Бруно-ларын, Нәсимиләрин зәкасында ишыға дөндүјүндән, Жанна д'Аркларын, Бабәкләрин гылынчында парладагындан заман онларын мәһвинә сәбәб олду.

Јазыг һәгигәт! Сән нијә сәнә пурулмуш адамларә үзүәлгы әвәзинә үзүгаралыг кәтирирсән, сән нијә дилә кәләнә саһибинә хәчәләт вә мәһкумлуг бәхш едирсән? Сән зор саһибләри үчүн елә горхулусан ки, сәни мәһв етмәк зәрурәтә чеврилди. Чүнки сәнин варлығын күчлүләрин јохлуғу демәкдир. Сәнин јашамағын үчүн бејниндә мәскән салдығын адамларын сусмағы лазымдыр. Чүнки сән сусмасан, онлары сусурмалыдырлар. Амма сән сусурсанса, демәк, јашамырсан. Онда сәнин варлығындан нечә данышаг? Сән јохсанса, јалныз инсан вар, инсанлыг јохдур. Инсанлыг јох-са, демәк инсан да јохдур. Чүнки инсанын инсанлығы онун ин-санлыг дујууларындадыр.

Инсанлығын тарихи инсанын һәгигәт уғрундакы мүбаризә та-рихидир. Еј инсанлығын даим чан атдыгы, уғрунда гурбанлар вердији ишығлы һәгигәт! Сән инсанлығын, әдаләт вә хејрхаһ-лығын әкиз гардашысан! Сәндән нечә кечмәк олар! Анчаг дур-ғунлуг адландырдығымыз о мәһфур илләрдә сән көнүл душтагы, бир парча чөрәјин мәһкуму иди. О илләрдә сәни көнүлдән вә бејниндә душтаг етмәјәнләр өзләри душтаг олуб, мин чүр мәшәг-гәтә вә ишкәнчәјә мә'руз галдылар. Буна көрә дә биртәһәр јашамаг үчүн чан горхусундан бејнимиз вә гәлбимиз ишығлы фи-кирләрин гәбристанлығына дөндү. Чүнки сусуб мин-мин һәгигәти бејнимиздә вә гәлбимиздә өз әлләримизлә өлдүрдүк.

Әзизим Аббасаға, сән сусмағы бачармадыгына көрә, өзүн душтаг олду. Мәним әсас мәтләбим бу дејил. Мәнә бу мәктубу јаздыран сәнин «Әдәбијјат вә ишәсәнәт» гәзетиндә (6 октябр 1989) чап етдирдији «Гарачы нәғмәләри» әсәрин олду. Әсәри кечә охудум, јата билмәдим. Сәнә бу мәктубу јазмаға мәчбур ол-дум. Гәләм саһибә бә'зән јаздығынын һансы һәдәфә вә һансы тә'-сирдә дејә билчәјәни билмир. Мән бу мәктубумла јаратдығыны сәнә танытмаг, сәни өзүнә көстәрмәк фикриндә дејиләм. Бу бој-ла мәс'улијјәти һеч кәс өз бојнуна көтүрә билмәз. Амма сәнин

шаһидлижинлэ эсэринлэ охучу арасында бир көрпү олмаг, охучу-нун идракына гүввөм дахилиндэ ишыг тутмаг истәјирәм. Охучуја демәк истәјирәм ки, «Гарачы нәғмәләри» сон заманлар охуругум ән көзөл эсәрләрдәндир. Нәдир бурадакы көзәллик? Јенә һәгигәт! Мәним аләмимдә һәгигәт јарадычылығын шаһ дамарыдыр. Еј узун илләр һәгигәтә һәсрәт галан охучу, бу ағрыны сән биздән даһа јахшы һисс едирсән. Чүнки биз сәни чох алдатмышыг. Инди сәнин гулагларына һәгигәти ғышгыран эсәрләри охујанда биз дә сәнинлә бәрәбәр севинирик. Буна көрә дә бу севинчи сәнинлә бөлмәк истәдим.

Гардашым Аббасаға, фалчылыг сәнәтинин «сиррини», көрүнүр, јахшы мүшаһидә еләмисән. Адәтән фалчылар фалына бахдылары адамын кечмишинин һамыја мә'лум вә һамыја тәхминән ејни олан үмуми чәһәтләрини садаламагла бизи өзүнә мәһарәтлә инандырыр. Инсанын психолокијасы еләдир ки, һамы өзүнү јахшы, хејирхаһ, әлиачыг, гәлбиачыг һесаб едир. Фалчы инсанын бу зәиф дамарындан јапшыыб фалына бахдығы адамын гәлбини елә алмаг вә дедикләринә ону инандырмаг үчүн һәммин хош сөзләри онун үнванына дејиб, сонда нәтичә чыхарыр: «О гәдәр хејирхаһ вә гәлбиачыгсан ки, һамыја инаныр, достунла дүшмәнини ајыра билмирсән. Башына кәлән бәлалар да елә бурдан кәлир». Фалына бахылан адам гәлбиндә фикирләшир: «Валлаһ, дүз дејир; филан бәла да үрәкачыглыгымдан башыма кәлди...». (Ахы, кимин башына бәла кәлмир?).

Фалчы өз ујдурмаларыны бу мә'лум үсулла истәдији гәдәр давам етдирә биләр. Амма фала бахдығына кечмиш дејил, кәләчәк мараглыдыр:

Ајлар өтүрмүшәм, ил битирмишәм,
Папағым көј олуб, ајаггабым јер.
Мән өзүм билирәм нә итирмишәм,
Олан-галанымдан мәнә хәбәр вер.
...Башыма кәләнләр мәнә бәллидир,
Башыма кәләчәк ишләрдән даныш.

Даныша биләрми? Әлбәттә, јох! Эсәрин маһијјәти дә бу «јох»ун үстүндәдир. Даһа доғрусу, бу эсәр пешәкар фалчынын дејә билмәдији кәләчәји, фалчы олмајан, лакин күнүн һәгигәтләрини өз гәлбиндә дашыјан шаирин дејә билмәси үзәриндә гурулмушдур. Нәјә көрә пешәкар фалчы олан гарачы шаирин кәләчәјини көрә билмир, шаирсә нәинки тәк бир гарачынын, һатта гарачылығын кәләчәјини көрмәји бачарыр. Чүнки фалчы јалана, фырылдаға, шаир исә һәгигәтә, онун мәнтигинә сөјкәнир.

Эсәрин әввәлиндә сән бир шаир кими гарачы азадлығына, гајғысызлығына вә бу азадлыгдыкы көзәллијә вә романтикаја күсәнир, гарачы олмаг, мөһүрләрдән, мандатлардан, бир сөзлә, чәмијјәтин инсанын әл-голуну бағлајан мөһдуд ганунларындан

кәнарда јашамаг истәјирсән. Гарачы сәнин бу арзуна чаваб вермир. Онда сән бу етинасызлыга гәзәбләннир, бу гәзәби сөндүрмәк үчүн дөнүб гарачынын фалына бахмалы олурсан. Сән бунула она демәк истәјирсән ки, фалчылығынла ејүнмә, ону мән сәндән дә јахшы бачарырам. Вә һәгигәтән јерләр дејишир, сән фалчы, фалчы исә фала бахдыран олур. Бурда ән мараглысы олур ки, гарачы өз фалында сәнин кечмишиндән хәбәр верирдисә, сән фалчынын кәләчәјиндән хәбәр верирсән.

Бахтын овчундадыр, әлини мәнә,
Бах белә... Арамла ал нәфәсини.
Бәри дур, тасымда көстәрим сәңә
Өмүрүн кәләчәк мәнәзәрәсини.

Сән ичиндә јашадығын чәмијјәтин тәзадларыны о гәдәр дәриндән јашамалысан ки, ағыз суландыран гарачы романтикасы вә азадлығынын да сона варацағыны, бу көзәллијин дә итәчәјини фалчыја хәбәр верирсән: гарачы азад көчәриликләндән паспортлу отураглыга кечир.

Бәс бундан сонра гарачыны нә көзләјир? Сән буна да чаваб верирсән. Амма нечә?

Охучуну титрәдән вә тәәсүфүнә сәбәб олан онун дүшәчәји вәзијјәтин инчә деталларла тәсвири илә! Бу вахта гәдәр биз отураглары кечирдији дәһшәтли мөгамларын сәнәт дили илә тәсвири! Чәмијјәтин ирили-хырдалы, хејирли-шәрли, инсан арзуларыны вә хәјалларыны гәлибә салан, мөһдуд едән, дилә ғыфыл, гола зәнчир вуран ганунлары гаршысында гула чевриләчәк! Бүдур гарачынын кәләчәк тәлеји!

Беләликлә, дүнәнин азад гарачысы бу күн дипломлу, мандатлы бүрократа чеврилир. Өзү дә нечә бүрократа? Лап амансызчасына:

Көр нәләр көрүрәм тасыма бахыб,
Сән сапа јаландан мунчуг дүзүрсән.
Мәнсәб пилләсилә јухары галхыб
Гарачы нәслинә додаг бүзүрсән.

Чиновникликдә бундан о јанасы јохдур. Сонрадан көрән беләләрн мәнсәб пилләсинин зирвәсиндә өз дәдә-бабасына, өз көкүнә, өз милләтинә, дилинә вә тарихинә белә додаг бүзмәкдән чәкинмәз. Дад беләләринин әлиндән!

Еләләрн дә тапылыр ки, дајазлыгы вә көрмәмишлији учундан орден-медал јарышында дәдәсини сатмагдан белә чәкинмир:

Тасымда ачылыр тәзә пахырлар,
Чөкүнтү көрүрәм чүнки диндә.
Гарачы дөшүнә медал тахырлар,
Сичанлар ојнашыр анчаг чибиндә.

Әсерин финалы гәрибә вә ироник бир «гисас»ла тамамланыр:

Мәни көтүрмәдин гарачылыға,
Мән сәни тошурам өз чәркәмизә.

Бурда бир аталар сөзү јада дүшүр: «Өлүләр елә билир, диләр һалва јејир!». Сән бизә күсәниб күл кимн азад гарачылығыннан әл чәкдин, кәл көр, инди биз нә чәкмишик:

Дүкана јағ кәлиб, һөвбәжә тәләс,
Адамын фалына белә бахарлар.

Ја'ни, сәнин ачдығын фал јалан, ујдурма бир нағыл иди. Чүнки сән јалана сөјкәниб адам алдадырсан, мән исә һәјат һәгигәтиндән чыхараг сәнин азад дүјгуларыны һәјата тәслим етдим. Мәним ачдығым фал јалан дејил, һәгигәтин өзү олдуғундан һәгигәтин әли илә дә сәндән гисас алдым: «Адамын фалына белә бахарлар». Инди кет «јағ һөвбәсинә» дур, көр биз нә чәкирик!

Ири һәчмли бир ше'р, психоложи вәзијәтләрин дәјишкәнлији илә, динамикасы илә әсл поемадыр. Бурда, демәк олар ки, сүжет јох дәрәсәсиндәдир. Чүнки әһвалат әвәзинә ич диалогу вар. Бу диалогдан чыхан әһвалат (әкәр буна әһвалат демәк оларса), психоложи һалларын бир-бирини әвәз етмәси, вәзијәтләрин тәбии икишафы илә бөјүк бир поеманын сүжетиңә барабардир.

Гардашым Аббасаға, сөзүмүн чаны одур ки, уғурлу бир әсәр јаратмысан! Уғурун мүбарәк! Сәнә бир мәсләһәтим вар, көрдүјүн ејбәчәрликләрә олан гәзәбини о ејбәчәрлији төрәдән адамларын үстүнә төкмә, бах, беләчә, кағыз үстүнә төк! Нәдән ки, шаирин силаһы ғылыңч дејил, гәләмдир. Шаир ғылыңч көтүрәндә ону тез мәғлуб едирләр. Сән сөзүңлә дөјүшмәлисән! Бир дә... о ејбәчәрлији төрәдәниләрин өзләри дә башға чүр бәдбәхтдир. Чүнки олар ејбәчәрлијин сәбәби дејил, аләтидир.

Доғрусу, бу сөзләри јазанда ичимдә бир сәс ешитдим: бу нә сәһәти өзүнә дә еләсәнә... Икинчи сәс тамам доғру дејир. Азмы олуб әлиме ғылыңч көтүрдүјүм? Сәләһијәт саһибләринә һүчүм чәкдијим? Чох олуб. Узаға нијә кедәк, елә бу јахынларда Али Советин сессиясында мәнә јердән јерсиз реплика верәни јериндә отурмаға, онун сәвијәсинә енмәјә дәјәрдики? Јох! Чүнки ону һаһы елә таныјыр. Бу да онун өзүндән јухарыларә хидмәт силаһыдыр. Бу силаһдан чох истифадә еләјиб. Амма бурда силаһ өзүнә гаршы чеврилди. Бүтүн бунларла јанашы, бу һадисә мәним әсәбиләшмәјимә дәјмәзди. Чүнки сөзүм кәсәрән дүшдү. Биз гәләм саһибләринин силаһы сөз олдуғундан биз сөз күлләмиңи һәр јердә атмамалы, онун кәсәрини горумалыјыг.

Сәнин «Гарачы һәғмәләри»н һәдәфинә дүз дәјән әсл сөз күләсидир. Бу әсәрә көрә сәнә «сағ ол» дејир вә јениләрини көзләјирәм.

БӘНДӘРОҒЛУ

Ирак-түркман әдәбијјатынын вә әдәбијјатшүнаслығынын көркәмли һүмәјидәси Әбдулләтиф Бәндәроғлу-нун Азәрбајҗана һәр кәлиши бизим үчүн бир мүждәдир. О, һәр кәлишиндә бизи јени-јени јазылары илә севиндирир. Һәр кәлишиндә дә Ирак түркманларына бизим јазыларымыз төһфә апарыр. Оун редактор олдуғу «Јурд» гәзетинин демәк олар ки, һәр һәмрасиндә Азәрбајҗан әдәбијјатыннан бир һүмүнә дәрч едилр. Бир сөзлә, Әбдулләтиф Бәндәроғлу Азәрбајҗан вә Ирак-түркман мәдәнијјәти арасында көзәл вә давамлы бир көрүдүр.

Бәндәроғлунун «Ирак түркманлары: тарихләри, дилләри, фольклорлары» (1973) ады санбаллы елми әсәри бизим бир парчамаз олан Ирак түркманларынын дил вә фольклор һүсусијјәтләринә әсәсләнараг онларын тарихинә даир сон дәрәчә орижинал елми фикирләр ирәли сүрүр. О, инандырычы сурәтдә сүбүт едир ки, Ирак түркманлары Ирака Азәрбајҗаннан көчмәдир. О, бу фикри тарихи гајнагларла јанашы бу күн јапјајан чавли дил вә фольклор материалларына әсәсландығыннан орижинал, фактик вә чох марағлыдыр. Ону да дејәк ки, дил вә фольклор мутәјәссиндәки бәнзәрликләр вә чох һалда өзүнү көстәрән ејниликләр Бәндәроғлунун шәхси мушаһидәләри вә өз танынтыларыдыр. Буна көрә дә бу китаб јалиыз Ирак түркманларынын дејил, һәм дә бизим тарихимизин өјрәнилмәси ишиндә бөјүк хидмәтдир.

Бәндәроғлунун бәдни јарадычылығы да марағлыдыр. О, бир нечә ше'р китабынын мүәллифидир. Азәрбајҗан охучуларына төғдим етдијимиз «Көјләр унутмушду јағачағыны» китабы шаирин биздә һашр олунан икинчи китабыдыр. Бу китабда лирик ше'рләрә јанашы шаирин мүхтәлиф илләрдә јаздығы ики поема-сы кетмишдир. «Аһы мәним, үмид сәнин, гасырғалар һаһымызын» ады поема, үмумијјәтлә, шаирин ән ири һәчмли әсәридир. Бурада космик фәзанын кәшфиндән тутмуш, муһарибәләрә, һағла һаһагтын мубаризәсиндән тутмуш, инсан дүјгуларынын дәринлијинә гәдәр XX әср адамынын кечирдији бүтүн һиссә вә һәјәчанлардан сөз ачылмышдыр. Бүтүн бу мүчәррәд һиссә вә дүјгулар бир фикир мәчрасына салынымашы, вәһид бир концепсия һалында сөјләнмәмиш, охучуја пәрәкәндә шәккндә төғдим олунмушдур. Мүчәррәд һиссә вә фикирләр аһыны әсримизин әдәбијјат вә сәнәтиндә мөвчуддур. Даһа доғрусу, бу да бир ифадә үсүлүдур. Амма көрәк өз охучусуну, дилләјичисини вә сәјр-чисини тапа.

Бу чәһәт Бәндәроғлунун лирик ше'рләринә дә хасдыр. Н. Гикмәтин ше'рләри дә дахил олмағла сәрбәст вәзигә јазылан ше'рләрин әксәријјәтиндә өзүнү көстәрән мүчәррәдлик һәмшиә уғурлу олмур.

Бәндәроғлу җарадычылығында ичтимаи дәрәдләр вә мәһәббәт демәк олар ки, апарычыдыр. Онун бир шаир кими соснал фикир вә дуғуларынын башында ана дили проблеми дурур. Бу проблем, бу дәрәд онун җарадычылыгындан шаһ дамар кими кечир: «Гаранлығы аҗдыналадан мәним ана дилимдир» дејән шаир бу фикрини белә изаһ едир:

Чүнки үрәјимдә килдләнән
Агрынын,
Санчынын
Кәсәлдијини дујдум
Дилимин
күл кими
ачылдығы јердә.
Үрәјимдә кәјәрән
Севкинин,
Севкинин
Дәринлијини тапдым
Дилимин јашадығы јердә.

Шаир тамамилә һағлыдыр, чүнки јалныз дилимизин күл ачыдығы, јашадығы јердә милли варлығымыз да мөвчуддур. Әкәр дилимиз јохса, биз дә јохуг.

Ана дилинин унутулачагындан тәшвишә дүшән «Кәнчлик бөјүк сәрмәјәдир» ше'риндә ана дилинин даим јашајачагына инамыны билдирир. «Ојанмаг» ше'риндә исә өз дилини билмәјәнләри «икиүзлү» адландырыб лә'нәтләјир:

Өзүнү алим сајан
Инсанлардан усандыг.
Өз дилини билмәјән
Икиүзлүнү дандыг.

Шаирин мәһәббәт лирикасы орижиналлығы вә сәмимилијилә сечилир. Бурада севкили илә бирбаша үрәк дилиндә сөһбәт кедир. Марағлысы бурасыдыр ки, бу сөһбәтдә тәсвир олуна вәзијјәт кәдәрли вә ачыначағлы олса да килеј-күзар јохдур:

Үзүнтү ичиндә јашадым күнләри,
Ән көзәл јухудан
Ојатма мәни.

Шаирин севки јолунда кечирдији изтираблары вә јашадығы үзүнтүлү күнләри «ән көзәл јуху» адландырмасы тәбиидир вә севкинин бөјүклүјүнә һимидир.

Ојулар ојнадын шылтағлығына
Башгасыны тапдын,
Ојнатма мәни.

Бурада севкилинин вәфасызлығындан, үчүнчү бәндә исә бу вәфасызлыға ашигин чавабындан сөһбәт кедир.

Ешгини унутдум, мәни көзләмә,
Чох јандым одуна
Алдатма мәни.

Беләликлә, шаир бу ешгин тәрчүмеји-һалыны 3 бәндлик ше'рә сығышдыра билмишдир.

ЧАМАЛ КАМАЛ

Мүасир өзбәк поезијасынын көркәмли нүмајәндәси Чамал Камалын ше'рләрини һәм орижиналдан, һәм дә рус мәтбуатындан бөјүк һәвәс вә мәмнунијјәтлә охумуш вә бир гисмини дилимизә чевирмишәм. Онун ше'рләри һәмишә мәним гәлбимдә әкс-сәдә ојатмышдыр. Чүнки бу ше'рләрдә өз һиссими, фикир вә дуғуларымы тапмышам. Бир нечә ил бунадан әввәл шаирин «Бир данә, бир данә» рәдифли гәзәлини вә «Улуг-бәј» ше'рини чевириб бизим «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзәтиндә чап етдирдим. Бу ше'рләр Түркиядә бөјүк әкс-сәдә ојатды, Түркијәнин бир чох гәзет вә журналларында чап олунду. Бу ше'рләр ејни көкдән олан дилләрин мугајисәсиндә, түрк дилчи алимләре материал верди. Һансы сөзүн вә ифадәнин, јахуд дејим тәрзинин өзбәкләрдә нечә, биздә вә Түркиядә нечә ишләнмәси вә тәләффүзү барәдә хејли мәғаләләр дәрч едилди. Бурадан мәнә бир даһа ајдын олду ки, ше'рин көзәллији тәкчә поетик тәрәфлән дејил, она сырф елми-грамматик јанашмаға да имкан верир.

Бундан сонра мән Ч. Камалын әсәрләрини имкән дүшдүкчә дилимизә чевирмәк вә бу әсәрләрдән ибарәт бир китабча бурахмаг фикринә дүшдүм. Бу арзуму өзбәк дилини јахшы билән гәләм јолдашларымдан Х. Рза вә Ә. Мухтара билдирдим вә биз бу чәтин, лакин шәрәfli ишә башладыг. Нәһајәт, һәмин китабы Азәрбајҗан охучусунун музакирәсинә вердик.

60-чы илләрдә әдәбијјата кәлән вә кәлиши илә дәрһал өзбәк әдәби ичтимаијјәтинин диггәтини чәлб едән Ч. Камал һағгында өзбәкистанын халғ шаири Шүкрулла јазыр: «Дејәсән 60-чы илләрин әввәлләри иди. Бухаралы шаир Чамал Камалын бир силсилә ше'ри — «Шәрг улдузу» иди — чап олунмушду. Тапшадығым кәнч шаирин ше'рләрини охудум. Бу ше'рләр мәни о дәрәчәдә сәһрәди ки, узун мүддәт мән анчаг һәмин мүәллиф һағгында дүшүндүм. Бу ше'рләр өзбәк поезијасына истәдәдлы бир шаирин кәлишиндән хәбәр верирди... Онун ше'рләри һеч кәсин ше'риндә охшамаыр».

Халғ шаиринин дедији охшамазлыг нәдир вә онун поетик дүнјасында Шүкрулла кими мәни дә сәһрәләјән әсас амил нәдән ибарәтдир?

Илк нөвбәдә һәҗат һадисәләринә, ону әһәтә едән аләмә поетик вә фәлсәфи бахыш, һәҗатын тәзадларыны көрмәк вә көстәрмәк, бу тәзадлардан чыхарлыгы мә'на вә бу мә'на илә охучусуну дүшүндүрә билмәк габилитет! Бу фикрими тәсдиг етмәк үчүн Чамалын гошма формасында яздыгы «Һардадыр» ше'риндән 2 бәнди мисал кәтирирәм. Гөҗ охучу өзү мәним фикримин доғрулуғуну кәсдирсин:

-Вә'дәбаз кәсләрин вәфасы жохдур,
Јаланын, ријанын мә'насы жохдур.
Алаңда һатәмә бәнзәјән чохдур,
Көрәсән верәндә... һатәм һардадыр?

Мәрдин дәвләтидир намус, бир дә ар,
Намәрдә писликдән саважы нә вар?
Матәмә охшајыр чох заман тојлар,
Лакин тоја охшар матәм һардадыр?

Нә көзәл мүшаһидәдир. Јалһыз мүшаһидәми? Јох! Мүшаһидәдән чыхан, бизи дүшүнмәјә вадар едән тәзад! Вә тәзаддан чыхан нәтичә!

Инсан психолокијасында икилик — хејирлә шәрин, јахшылыглар яманлығын әбәди мүбаризәси әдәбијатын ән гәдим мөвзуларындандыр. Бу мөвзуја нә гәдәр әсәрләр һәср олунмушдур. Буна бахмајараг, бу әбәди мөвзуја һәрә бир тәрәфдән јанашдығындан, ону һәрә өз дөврүнә мүнәсиб ишләдијиндән бу мөвзу һәмишә тәзә көрүнүр. Ч. Камалын «Улугбәј» ше'ри ејни мөвзуну тамам башга тәрәфдән ишыгландырмыш, мүасир дәрләр илә кәтирмишдир. Тарихдән мә'лумдур ки, мәшһур өзбәк астроному, Тејмурләнкин нәвәси Улугбәји һакимијәт намина өз доғма оғлу Әбдүлләтиф елдүрмушдур. Бу тарихи факты шаир «Әбдүлләтиф дә мән, Улугбәј дә мән» дејә инсан тәбиәтиндәки икилијин — хејирлә шәрин әбәди мүбаризәси кими көтүрмүш, мә'лум һадисәни халғын фәчиәси кими үмумиләшдирмишдир.

«Кәсди өзүмүзү өз ғылынчымыз» дејән шаир, јахшылыглар яманлығын, хејирлә шәрин ганымызда јанашы јашадығына тәәссүфләнир, бизи Әбдүлләтифлијә лә'нәтә, Улугбәјлијә јүксәлмәјә чағырыр:

Јашасын ганларда Улугбәјимиз,
Өлсүн руһумузда Әбдүлләтифлик!

Әбдүлләтифлик «әгидәси» илә јашајан инсан бу күн әлиндәки атом бомбалары илә өзү өзүнү мәһвә апарыр. Лакин инсанын гәлбиндә инсанлығы учалдан елә бир од да вар ки, о, бу одун һәрәрәти илә дүнијаны чәннәтә дөндәрә биләр. Одур ки, шаир инсана мүрачигәтән јаздыгы бир ше'риндә јенә бу икилијә тохунараг дејир:

Сәини гәлбиндәки од чох мүғәддәс,
Әлиндәки оддан горхурам аңчаг.

Ч. Камалын чохшахәли јарадычылығында тәрчүмә дә мүһүм јер тутур. О, Әбу Әли ибн Сина, Ч. Руми, Буало, Пушкин, Ш. Петефи, Л. Украинка кими дүңја классикләрини бөјүк усталыглар өзбәк дилинә чевирмишдир. «Бөјүк усталыглар» сөзүнү мән тәсадүфән ишләтмирәм. Мән онун шаһидијәм, Чамал Шекспири тәрчүмәсинә башламаздан әввәл инкилис дилини өјрәнмиди. Бу, әлбәттә, тәрчүмәчилик кими чох чәтин вә шәрәфли ишә бөјүк мәс'улијәт һисси илә јанашмағын нәтичәсидир. Гәләм достум, Азәрбајҗан әдәбијатынын да бир нечә нүмунәсини, о чүмләдән, бу сәтирләрин мүәллифинин дә бир сыра әсәрләрини ејни мәс'улијәт һисси илә өзбәкчәјә чевирмишдир.

Гардаш өзбәк әдәбијатынын фәрһадларындан бири — Чамал Камалын китабыны Азәрбајҗан охучуларына тәғдим етмәји өзүмә шәрәф сајырам. Чүнки шаирин зәһмәти буна лајиндир.

ТОНЕ ПАВЧЕК

Көркәмли југослав шаири вә ичтимаи һадими Тоне Павчек (1928) мүасир Словен ше'ринин ән гүдрәтли сәнәткарларындан биридир. 50 илә јахын бир мүддәтдә јазыб јарадан шаир онларла ше'р китабынын мүәллифи, рус вә күрчү ше'ринин тәрчүмәчисидир. О, рус әдәбијатындан А. Блок вә Је-сенини, күрчү ше'ринин атасы Ш. Руставелини бөјүк мәһәббәт вә бөјүк мәс'улијәт һисси илә словен дилинә чевирмишдир.

«Арзулар јашајыр» (1958), «Әсир олмуш океан» (1964), «Гейдләр» (1972), «Сүлһ јолларында» (1973) адлы китаблары она үмумхалг мәһәббәти газандырмышдир.

Сон илләр мән Т. Павчекин рус дилинә тәрчүмә олунмуш хејли әсәрини охумуш вә онларын бәзиләрини дилимизә чевирмишәм. Мәндә бу устад шаирин әсәрләринә мараг ојадан әсас чәһәт онун ади һәҗат һадисәләринә фәлсәфи бахымыдыр. О, чох ади көрүнән шејләрдән — шәһәрин сәс-күјүндән, јол үстүндә шлагбаумун енамәсиндән, бичинчинин от бичмәсиндән, узун мүддәт доғма кәндинә кедә билмәмәсиндән, көјдә улдузларын бир-биринә көз гырпмасындан вә с. вә с... јазыр. Амма нечә? Әсас мәсәлә дә бу нечәнин үстүндәдир. Һәр күн раст кәлдијимиз, бахдығымыз, амма көрә билмәдијимиз, һәҗат вә тәбиәт һадисәләрини о, елә мә'наландырыр ки, биз бу мә'налар гаршысында һеј-рәтләнирик.

...Бичинчи от бичир. Әтрафа отун хош әтри јайылыр. Бу әтир

неч демә бичилән отларын бичинчијә јазыглыг һисси нмиш («Ја-зығы кәлир»):

Бахыб отчаланын алын тәриһә,
Солухмуш отларын јазығы кәлир.

Ше'р көзәл бир сонлугла битир: «Бичилән, бичәнин һалына јаныр». Бу мисра бизим фолклордакы

Өләң гојун агламаз,
Өлдүрән гәссаб ағлар —

фикри илә нечә дә сәсләшир. «Бичилән бичәнин һалына јаныр» — мисрасындан сонра охучу истәр-истәмәз дүшүнмәли олур: тәбиәтдә мәһв едилән мәһв едәнин һалына јанырса, биз инсанлардан нә бојда һәссаслыг тәләб олунурмуш. Лакин биз мәһв етдијимизин һалына јанмаг һиссини чохдан итирмишик... Биз инсанлар тәбиәтдәки инчәликдән вә һәссаслыгдан өјрәнмәк әвәзинә она гәсд едир вә бу әмәлимизлә өзүмүзү тәбиәт үзәриндә галиб сајырыг. Амма унутмушуг ки, биз тәбиәти дағладыгча өз мә'нәви дүнјамызы да дағлајыр, виран гојуруг.

Тоне Павчек фикир вә дүшүнчә шаиридир. Онун лирикасынын архасында чох инчә вә дәрин фикирләр вурур. Бу фикирләр бизи дүшүндүрүр, өз һәрәкәтләримизә мә'нәви көзлә бахмаға һазырлајыр. Бу фикирләр мүчәррәд дејил, конкрет һәјат вә тәбиәт һадисәләриндән доған исти вә чанлы фикирләрди.

«Јашамаг һәмишә сәфәр демәкдир» («Јашамаг») дејән шаир «сәфәр» сөзүндә јәгин ки, инсанын фитрәтиндә олан даима ахтарыш еһтирасы нәзәрдә тутур. Чүнки шаирин өзү көрдүјү вә иштиракчысы олдуғу бүтүн һадисәләрә ағыл көзү илә бахыр вә онларын маһијәтиндәки мә'наны ахтарыр. Шаир дејир ки, «һара кетсән јоллары тәзәдән ачмалысан» («Улдузлар һагда ше'р»). Јә'ни сәнә гәдәр олан кәшфләри сән дә өзүн үчүн јенидән ачмалысан. Белә олмаса, сән бу дүнјаны дәрк едә билмәјәчәксән.

Шаири дәһшәтә кәтирән әсрин проблемләриндән бири дә мүасир дөврдә торпағын вә кәндин өз тәбии симасыны дәјишмәсидир. Бурада шаир торпаға бағлы, тәбиәтә јахын инсанын кеткәдә тәбиәтлә бағлы олан һиссләрини итирмәсиндән сөһбәт ачыр. «Анама» ше'риндә узун мүддәтдән бәри кәндә кәлә билмәмәсиндән сөз ачан шаир бир заман евләринин үстүнә кәлкә салан албалы ағачыны хатырлајыр. Албалы ағачынын артыг гурудуғуну јадына салыб онун гурумасыны көзәл дүјуларын өлмәси илә әлагәләндирир вә бу иткјә тәәссүфләнир:

Бахт кечдикчә о өләң албалыла бәрәбәр,
Өлүр, бизи учалдан о көзәл дүјулар да.

Беләликлә, шаир ағачын адичә гурумасы фактында инсанын көзәл һиссләрдән вә дүјулардан узаглашмасыны көрүр вә бунун фачиәсини бизә тәлгин едир. Бу мотив шаирин бир нечә ше'риндә башга-башга шәкилләрдә вә бојаларда тәкрар олур:

Дејәсән чыхачаг кәнд кәндлијиндән —

мисрасында бир үрәк ағрысы илә әсрин бу фачиәсинә е'тиразыны билдирир. Бу мотив башга бир ше'риндә бир гәдәр дә бөјүјүр, сојун, көкүн, нәслин дәјишмәси тәһлүкәсинә чеврилир. «Ахтарырам» ше'риндә:

Бир баша јанына улу бабамын,
Бир јол ахтарырам. — јолларын башы,
Иргиндән, сојундан үзүлсә әкәр
Јоллар думан олар, јолчу да нашы, —

дејә милләтләрин, иргләрин мәһв олмасы тәһлүкәсини дилә кәтирир:

Шаирин әсас мөвзуларындан бири дә планетин мәһв ола биләчәјиндән кечирдији тәлаш һиссләридир. «Сонра бөјүк зүлмәт» ше'ри бу мөвзуда бөјүк үрәк ағрысы илә јазылмыш дәһшәтли ше'рди. Христианларын мүгәддәс китабы «Инчил»дәки «Әбәди зүлмәт» мотиви әсасында јазылмыш бу ше'р инсанлары одла ојнамагдан чәкиндирир, бүтүн милләтләри вә дөвләтләри әдаләтә вә инсанлыға чағырыр. Планетин вә инсанлығын мәһви бәрәдә дәрин-дәрин дүшүнән шаир, нәһәјәт, өз дүшүнчәләриндән горхур, бу әзаблы, изтираблы дүшүнчәләрдә јеканә сығыначағы мәһәббәтдә тапыр. «Севки» ше'риндә «Мәһәббәт наминә фани дүнјанын, һәр чүр әзабына дөзмәк дә хошидур» — дејән шаир һәм дүнјанын хиласыны вә һәм дә инсанын јеканә севинчини мәһәббәтдә көрүр:

Бу нәдир, гәлбимә дағ кими чөкдү,
Ичи сүкут долу бир учурумду.
Мәһәббәт сусунча

әчәл диләнди.

Кәмфүрсәт гурд кими үстүмә чумду.

Беләликлә, шаир мәһәббәтсиз һәјаты өлүм, мәһәббәтлә јашамағы исә әсл вә мә'налы һәјат һесап едир.

Т. Павчекин поетик дүнјасы чохранкли вә чохлахәлидир. Онун үчүн ше'рә мөвзу олан һәјат һадисәси јохдур. О, һәр шејдән јазыр вә гәләмә алдығы һәр шеји фәлсәфи јүксәклијә галдәра билир.

«На көрә ки, әсл шаирдир!»

ДӨРД, ЈОХСА АЛТЫ?

Идијатин «Гатардан мактуб» китабында бир нечә ше'р мәни онун һаггында өз мұлаһизәми сөйләмәјә мәчбур етди. Әлбәтте, әкәр өзү сәни мәчбур етмәсә, онун һаггында фикир демәјә дәјмәз. Китабда мәним нәзәрими чәлб едән мұһүм бир мәсәләнин изаһына кечмәздән әввәл бизим аталар сөзләриндәки мәчәзларын заһирдә көрүнмәјән ич мәнасыны ачмағ истәјирәм.

Үмүмийәтлә, һәр сөзүн, һәр мәтләбин ики тәрәфи вар: мүстәғим — мәчәзи, көрүнән-көрүнмәјән, ади вә гејри-ади тәрәфләри. Мәсәлән, «Ағачы гурд ичиндән јејәр», «Дама-дама көл олар», «Инсан чиј сүд әмиб» вә с... кими аталар сөзләринин вә мәсәләрин һәм мүстәғим мәнасы вар, һәм дә мәчәзи. Бу мүдрик сөзләр һәр ики мәнада доғрудур. Һәгигәтән дә, хусусән мејвә ағачларыны гурд ичиндән јејәр, су дама-дама көлә чевриләр вә һәр инсанын көрпәликдә аңасындан әмдији сүд чиј олур... Лакин аталар мұһаһидлән доған бу сөзләрин мүстәғим мәнасыны беләдиләр. Мәсәлән, «Ағачы гурд ичиндән јејәр» — кәләмы илә аталар дүшмән кими таныдығымыз дүшмән горхулудур — демәк истәмишдир. Бу кәләмын башға варианты беләдир: Аллаһ, сән мәни достумдан гору, дүшмәнимлә өзүм бачарарам. «Дама-дама көл олар» кәләмынын мәчәзи мәнасы исә беләдир: Ишдән горхма, јаваш-јаваш ишини көр, мөгсәдинә чатарсан. Бу кәләмын башға варианты беләдир: «Көз намәрддир, әл мәрд», јә'ни көз ишин чохлауғундан горха биләр, амма иши көрмәјә башласан, әлләрин о иши сона чатдырачағ. «Инсан чиј сүд әмиб» — кәләмынын мәчәзи тәрәфи исә беләдир: Һәр кәсдән хејр дә көрмәк олар, шәр дә. Инсанын фитрәтиндә хејрлә бәрәбәр шәр дә олдуғундан һәр кәсдән һәр шеји көзләмәк олар.

Беләликлә, аталар сөзләринин маһийәти онларын мәчәзи, гејри-ади вә илк бахында көрүнмәјән тәрәфиндәдир. Бу сөзләрин мүстәғим мәнасы исә онларын ади, ријәзи вә көрүнән тәрәфиндир. Адиә гејри-адини вә көрүнмәјән тәрәфи көстәрән ше'р сәнәт нүмунәсидир.

Бу кириш сөзү Идијатин « $2 \times 2 = 6$ » ше'ринин тәһлили үчүндүр. Нечә јә'ни икнин икијә вурма һасили алтыдыр? Бу бойда да јалан олар? Бәли, бир мүстәғим һәгигәт вар, бир дә бәди һәгигәт. Бу чүр јалана бәди һәгигәт дејирләр. Икнин икијә вурма һасилиндән дөрд алынмасы ријәзи, ади вә көрүнән һәгигәтдир. Лакин бу вурманын сәнәт һасили шаирин көрүшүндә алтыдыр, бир аз да о јана кетсән, он алты, лап әлли алтыдыр.

Нијә беләдир? Чүнки сәнәткар, көрүнән дејил, көрүнмәјән, заһири дејил, маһийәти, адини дејил, гејри-адини көрүр вә көстәрир. Сөзүн көрүнән заһири вә ади тәрәфи сәнәтин материалы дејил. Чүнки сәнәт үчүн вә үмүмийәтлә, бөјүклүк үчүн «ики дөфә ики дөрд еләсәјди, Гагарин олмазды, Вурғун олмазды». Чүнки Гагарин космосун кәшфи үчүн адилик чәрчивәсини дағытдығы кими, Вурғун да мәнз вурғунлуғу илә өзүнә гәдәрки сәнәт чәрчивәсини дағыдыб гејри-адилик мәртәбәсинә јүксәлмишдир. Әкәр Гагарин вә Вурғун һамаһын кетдији јолу кетсәјди (ики дөфә икнин дөрд олдуғуну десәјди) онлар адиликтән чыхыб гејри-адилијә говуша билмәздиләр. Еләчә дә Нәсими, адиликтә галсајды «Бөјүк Нәсимиһиз галарды дүнја». Нәсими дә минләр вә милјонлар кими ади инсан һәјәти јашасајды, һәгигәти демәкдән горхуб суссајды нә Нәсими оларды, нә дә Нәсимичилик... Амма дүнјада Нәсимиләр олмасајды, бәшәрийәт һаггын вә һәгигәтин варлығына инанмаз, үмидини итирәр, һәјәт нә гәдәр боз вә нә гәдәр јекрәнк оларды. Һәјәти көзәлләшдирән вә мәналандыран икнин икијә вурма һасилинин дөрд олдуғуна шүбһәлә, јә'ни һамаһын еләдијини дејил, еләмәдијини еләмәкдә, бир сөзлә, гејри-адиликдәдир. Даһа доғрусу, һамаһын билдији дөрдү инкар елиб дөрддән алтыја адламағдадыр. Чүнки һамаһын еләдијини еләјәндә, һамаһын билдији дејиләндә:

Дүнјаны јорарды адилик дәрди,
Шикәст бир гоҗаја дөнәрди заман.
Ики дөфә ики дөрд еләсәјди,
Аллаһын өзү дә олмазды, инан.

Нәһәјәт:

Әкәр дөрд еләсә ријәзийәтдир,
Әкәр дөрд еләсә ади һәјәтдир.

Тамамилә доғрудур. Она көрә ки, «әкәр дөрд еләсә о, сәнәт дејил».

Һама адиниң далынча кетсә, дүнјада мөчүзәләр јаранмаз, сиррләр ачылмаз, бөјүк зәкаларын бөјүк көшфләри мејдана кәлмәзди. Онда исә:

Өмүр дә, зәһмәт дә тамам һәдәрдир,
Дүнјадан ағырдыр адилик дәрди.

Шаир демәк истәјир ки, дүнјанын бүтүн ағырлығы гејри-ади адамларын чијинләри үстүндәдир. Галилейләр, Ч. Брунолар, Н. Тусиләр, Шекспирләр, Фүзулиләр олмасајды, бу дүнја нә гәдәр јохсул вә нә гәдәр ади оларды. Белә дүнјада јашамаға дәјәрди?

Дүнјаны көзәлләшдирмәк, һәјәти зәккинләшдирмәк үчүн кимсә гурбан кетмәли, кимсә башғалаағы үчүн өмүрүнү јандыр-

малы вә бу жангынын ишыгында гаранлыглар жарылмалыдыр. Дүнјамызы Галилейсиз, Ч. Бруносуз, Шекспирсиз, Бабәксиз, Нәсимисиз, Жанна д'Арксыз нечә тәсәввүр етмәк олар? Бу гејри-ади шәхсијјәтләр тарихин гаранлыгларында чыраг кими жанмыш, бәшәријјәтин кәләчәјә доғру кедән јолларыны ишыгландырмыш, кәләчәк нәсилләри гејри-ади, руһани дүнјаја бағламышлар.

Бу, мәсәләнин бир тәрәфидир. Икинчи тәрәфи исә сәнәтин вәзифәсинин изаһыдыр. Сәнәт һамаынын көрдүјүнү көстәрәрсә, бу сәнәт дејил, бу ади пешәдир. Сәнәт мәһз адилликләрин ичиндән гејри-адиниң көстәрәндә ади пешәликдән чыхыб сәнәт мәртәбәсинә јүксәлир. Иидајәт икени икијә вуруб алты алдыгыны көстәрәндә ријазиијјаты сәнәт сәвијјәсинә галдырыр. Чүнки сәнәтин зирвәси елм олдуғу кими, елмин дә зирвәси сәнәтдир.

Шаир башгалары кими рәғиблә дејил, өз-өзү илә «шаһмат ојнамағы да» бачарыр. Бу, ади шаһмат ојуну дејил, бу, шаирин аталар сөзләриндә көрдүјүмүз мәчәздыр, јәни өзүнүн өзү илә дејүшүдүр. Бөјүк Јунис Имрә демишкән: «Мәндә бир мән дә вар мәндән ичәри».

Бәли, бүтүн инсанларда ики «мән» вар. Һама икидир. Биринчи «мән» мәним еләмәк истәдијим, икинчи «мән» исә еләдикләримә нәзарәт еләјән «мән». Бу мәнада биз һәмишә өзүмүз өзүмүзлә вурушдајыг. Чүнки:

Рәғиб дә өзүмәм, өзүм дә өзүм.

Һәр кәсин өзү илә даими вурушуну инсанын өзү илә шаһмат ојнамасына бәнзәдилмәси шаирин бәдни кәшфидир. Мән инсанын бу психоложи вәзијјәтини «Икинчи сәс» пресимдә ич дүнјасынын сәси шәклиндә вермишәмсә, иидајәт ејни вәзијјәти инсанын өзү өзүлә шаһмат ојнамасы шәклиндә вермишдир. Ејни вәзијјәтин башга рәңкдә вә башга образда ифадәси! Сәнәткарлар ејни шеји дүшүнә биләр. Усталыг онун ифадә вәситәсинин мүхтәлифијјиндә, образын тәкрат олунмамасындадыр. Шаирин өз-өзүлә шаһмат ојнамасы «Ән күчлү пәһләван өз-өзүнү јыхандыр» аталар сөзү илә нечә дә сәсләшир. Өз-өзүлә шаһмат ојнамаг, өз өзү илә күләшмәк! Бири шаирин кәшфидир, бири халгын кәшфи!

Рәғиблә ојнамаг асандыр, асан,
Өзүмлә ојнасан, удузмајасан.
Рәғибә удузсан, дөз, дөјәнәтим!
Өзүмә удузсам, чәтиндир чәтин!

Әсл инсан одур ки, өзүнә удуза билмәсин, јәни өз нәфсинә гәләбә чалсын... Бу исә чоҳ чәтиндир. Буна көрә дә халг өзүнү јыха билән пәһләваны ән күчлү пәһләван һесаб едир.

Иидајәтин ше'рләриндә көрдүјүмүз бу чәһәтләр онун сәнәт

дәрјасында дајазда үзмәдијини, инсан һиссләринин дәринликләринә баш вурдуғуну көстәрир. Бу нөгтәдә ше'р, сәнәт мәлум чәрчивәсини дағдыр, ичтиман фикир вә дүјгуларла јүкләнир. Буна көрә дә шаир һаггы олараг дејир:

Бу күн јалан олур дүнән көрдүјүн,
Һејрәтдән дүз јолда бүдрәдим, азым.
Дүнја, сирли дүнја, һачанса бир күн
Дүзәлән олсајды, ше'р јамаздым.

Илк бахышда бу фикирдә мәнтиг јохдур. Әкәр дүнја һеч заман дүзәлмәјәчәкдисә, бәс шаир әзијјәт чәкиб нијә ше'р јазыр? Лакин мәтләбин дәринлијинә баш вурсаг, бу мәнтигсизликдә кизли бир мәнтиг вар. Бу мәнтиг бөјүк Достәјевскинин мәшһур кәламы илә сәсләшир:

Дүнјаны мәһәббәт вә көзәллик хилас едә биләр!

Хејир дә, шәр дә, јахшылыг да, пәслик дә, бунун әдәбијјатдакы ән көзәл тәзаһүрү Отелло да, Јаго да инсанын өз ичиндәдир. Бунун үчүн дә јашасын инсанын ичиндәки хејирхәлиг, јахшылыг, көзәллик вә мәһәббәт дүјгуларыны тәрәннүм вә тәблиғ едән ше'р, сәнәт!

ИНСАНЛА, ТОРПАГЛА ҮЗ-ҮЗӘ

Јаранан һәр китаб, һәр ихтира, һәр кәшф, тикилән һәр фабрик, һәр завод, салынан һәр кәнд, шәһәр заманын өз тәләбиндән доғур. Охучулара бу јахынларда чатдырылмыш «Инсанла, торпагла үз-үзә» китабы да заманын өз мејвәсидир. Әлбәттә, 5—10 ил әввәл бу китаб јарана билмәзди. Лакин бурадакы фикирләр, арзулар, фәрјадлар, һыгырыглар һәлә о заман һамаынын гәлбиндә јатыр, һеч кәс сәсини чыхартмыр, евләрин күнчүндә пычылыты шәклиндә дилә кәлиб дәрһал да сусурду.

Сүкутла нөгтәләнән о пычытылар нәһајәт бу күн чилд-чилд китаблардан бојланмаға башлады. О китаблардан бири дә будур!

Узун илләр республикамызын мүхтәлиф рајонларында рајкомун биринчи катиби вәзифәсиндә чалышан, һәм дә јалныз вәзифә борчуну ичра етмәклә кифәјәтләнмәјиб ишләдији рајонун өзүнәмәхсус чәһәтләрини — адамларынын психоложијасындан тутмуш ләһчәләринә, адәт вә ән'әнәләринә гәдәр, торпағын тарихиндән тутмуш, зәиф вә гүввәтли тәрәфләринә гәдәр һәр шеји дәриндән тәдгиг едиб өјрәнән вә буна көрә дә нәфәси дәјән јерләрдә өзүндән сонра из гојан С. Муртазајев бу китабы дәрин мүшаһидәләри асасында јазмышдыр. Буна көрә дә биз бу китаб-

да чанлы һәјатын өзүнү көрүр, адамларын нәфәсини дүжүр, торпағын әтрини һисс едир, нәлә вә шикајәтләрини ешидирик.

Китабын мұәллифи ихтисасча дилчидир. Лакин биз бу китабда дилчи Муртузајевдән даһа чох агроном, памбыгчы, тахылчы, бағчы, соснал һадисәләрә дүзкүн гүјмәт верән ичтиман хадим Муртузајевн көрүрүк. Дилчи Муртузајев һејвандарларын семинарында «Дәрин дондурулмуш тохумун тәтбиғи» мөвзусунда мәрүзә едән елмләр намизәдинә вердији «Тохуму 196 дәрәчәдә дондурмагда мәгсәд нәдир?» суалы илә жүксәк ихтисаслы агроном олдуғуну көстәрир вә кәнд тәсәррүфатындакы формализмин, амирлијин вә бошбоғазлығын маһијәтини ачыр.

Хүсусән дағ кәндләринин фачиәси вә бу фачиәни төрәдән сәбәбләр охучу үчүн чох марағлыдыр. Мұәллиф һағлы оларағ көстәрир ки, јерли хүсусијјәтләр нәзәрә алынмајанда ваһид нормативләр вә ваһид техника өлчүләр аранла даға ејни сәвијјәдә тәтбиғ олунанда фачиә башланыр.

Голчомалары бир синиф кими ләғв етмәк шүарынын ачы нәтичәләриндән данышан мұәллиф белә бир суал верир: «О вахт кимә голчомағ дејирдиләр?». Чаваб: Торпаға бағлы, намуслу, әмәксевәр вә буна көрә дә башгаларындан бир гәдәр фәргләнән кәндлија. Инди дүшүнүрүк: белә кәндлиләри мәнв етмәклә газаңдығ, ја удуздуг?

20-чи илләрин сонундан башлајарағ кәндлини торпагдан ијрәндирмәјә башладылар. Сонракы илләрдә јарарсыз колхоз торпағларындан истифадә едән кәндлиләр һәбс едилди, башларына мин бала ачылды. Зағатала рајонунун дағ кәндләриндән бириндә колхозун әкин саһәсиндә јарым һектар јери чәпәрә алыб чәкил әкән вә бу чәкиллә мәнсулдар барама гүрду бәсләјән Адышприн Мәммәдовун башына кәтирилән мүсибәти охудугча адам дәншәтә кәлир. Бир сөзлә, бу китабы халғымызын тәхминән јарым әсрлик һәјат тарихинин, кечдији јолларын салнамәси алландырмағ олар.

Мұәллифин коллективләшмә дөврү һағтындакы мұлаһизәләри, коллективләшмә илә кәндлинин хүсуси мүлкијјәт һисси арасындакы зиддијјәт вә бу зиддијјәтин нәтичәсиндә кәндлинин торпагдан ајрылмасы фактлары әсасында көстәрилир.

Бурнунун учундан узағы көрә билмәјән катибләр чох көрмүшүк. Мұәллифин јаздығы кими «барама тохумуну торпаға әкмәк дәрәчәсиндә савадсыз» вә надан олан, республиканын мәдәни һәјатындан хәбәрсиз катибләрин әдәби әсәрләри охумамалары бир јана дурсун, ишләдикләри рајонун ичтиман аби-һавасыны белә билмәдикләринин нә гәдәр шаһиди олмушуг. Савадсызлығлары үзә чыханда дәрһал «тәсәррүфатдан көз ача билирик ки... дејә башлајырлар вахтын чагышмадығындан килеј-күзара».

Онда биз дә С. Муртузајевин С. Вүргуну әзбәр билмәсиндән, «Јевкени Онекин» поемасыны вә хүсусән, А. Сәһһәтин Лермонтовдан еләдији тәрчүмәләри орижиналла тутушдурмасындан сәһбәт салыр, ону нүмунә көстәририк. Инсафән, бу јердә катибләрин сөзү кәсилир, онлар да Муртузајевин үстүндүкләрини тәсдиғ етмәли олурлар...

С. Муртузајевин охучуларә тәғдим олунмуш китабы мұәллифин јалныз мұшаһидәләринин мәнсулу дејил, һәм дә аналитик ағлынын, дәрин мұталиәсинин, халғ үчүн, вәтән үчүн јапан үрәјинин мәнсулулур.

Китабда Сталинин шәхсијјәтинә пәрәстишин фәлсәфи көкләри чох көзәл, елми вә мәнтиғи дәлилләрлә изаһ олунур ки, бу изаһ вә тәһлил, јалныз мұталиәнин вә мұшаһидәнин мәнсулу дејил, һәм дә һадисәләрә ајығ бахышын вә дәрин зәканын нәтичәсидир. Бурада мұәллиф јалныз бахмағла кифајәтләнмир, һәм дә бахдығыны көрүр, јә'ни, зәкасынын ишығыны заһирә дејил, маһијәтә салмағы бачарыр.

Сталин вә Бағиров мұстәбидлијиндән бәһс едән фәсилдә мұәллиф онларын гәддарлығыны јалныз тәсвир етмәклә кифајәтләнмир, бу гәддарлығын маһијәтини, мәгсәд вә сәбәбләрини дә изаһ етмәјә чалышыр вә бурада марағлы мұлаһизәләр ирәти сүрүр. Марағлы бурасыдыр ки, бу мұлаһизәләр стереотип дејил, тәзәдир вә мұәллифин өзүнә мәхсүсдур. Сталин деспотизминдән данышдығы јердә мұәллиф һағлы оларағ кичик бир ричәтә чыхыр вә бу күн бу мәсәләдән данышмағын зәрури олуб-олмадығыны ортаја атыр вә суал верир: «Бу күн Сталинин бәд әмәлләриндән бу гәдәр данышмагда мәгсәд нәдән ибарәтдир?». Өзү чаваб верир: «Мәгсәд 35 ил әввәл дүнјадан кетминш Сталиндән гисас алмағ, ону тәнғид ағәшинә тутмағ јох, онун һәлә дә јашамагда олан зәрәрли әмәлләринин — сталинизмин көкүнү кәс-мәкдир».

Мән мұәллифлә тамамилә разыјам. Сталин өлүбсә дә сталинизм бу күн белә јашајыр вә бизим демократија вә ашкарлығы доғру кедән јолумузу јенә дә кәсир. Мән бу дәншәти һәр јердә, һәр күн һисс едирәм. Буна бахмајарағ, чох јердә ешидирик: өлүнүр далында нә гәдәр данышарлар? Бәс дејил? Мән дејирәм, бәс дејил, Сталинин өлүмүлә онун ән'әнәсинә сон гојулсады, бәс оларды. Ахы, сон гојулмајыб, ахы, бу күн дә данышанын ағзыны јумур, јенә һәғигәти гапы далында гојанлар мејдан сулајыр. Бүтүн булар исә сталинизмин давамидыр.

Шәхсијјәтә пәрәстиш вә дүрғунлуг дөврләриндә милли дилләрин һөрмәтдән салынмасы һәғигәт дејилдими? Бу күн буна гаршы чыхыб ана дилимизи дөвләт дили сәвијјәсинә галдырмағ истәјәнләри Сталин дөврүндә олдуғу кими јенә дә «милләтчи» дам-

гасы илэ ләкәләјәнләр Сталин ән'әнәсини давам етдирмири?
Өз доғмача ана дилинә дүшмән кәсилән бу наданларын сабаһ
доғмача Вәтәнләрини сата биләчәкләринә зәррәчә шүбһә етми-
рәм. Бах, бу күн биз Сталини тәнгид етмәклә онун зоракылыг
ән'әнәсинә гаршы чыхыр, јенидәнгурманы, демократија эә аш-
карлыгы мүдафиә етмиш олуруг.

Мүәллиф, Сталини онун јолуну давам етдирәнләрлә мүгај-
сәдә чох ағыллы бир нәтичәјә кәлир: «Сталин һамынын әвәзинә
өзү дүшүнүрдүсә, онун ардычыллары олан «Партија лидерләри-
миз» нәинки башгаларынын «дүшүнмәк һүгугуну» әлиндән ая-
дылар, һеч өзләри дә дәрин фикир вә дүшүнчә гајғысына гал-
мадылар».

Чох көзәл мүгајисәдир.

Мүәллиф һағлы олараг Сталини јалныз гара бојаларла тәс-
вир етмир, һәм дә објектив олараг башга, мүсбәт инсани кејфиј-
јәтләрини дә ачмаға чалышыр. Мәсәлән, онлардан бири Ста-
линдә шәхси тамаһ һиссинин олмамасы иди ки, бу мәсәләдә
мүәллиф чох инчә нөгтәләрә тохунур: «Сталинин чох садә һәјат
тәрзи илә кизли вә һүдудсуз шөһрәт еһтирасы арасындакы зид-
дијјәти илә изаһ етмәк олар?».

Чох марағлы вә дүшүндүрүчү суалдыр. Садә һәјат тәрзи вә
дәбләбәли шөһрәт еһтирасы! Бир инсанда бирләшән бу психо-
логи контрасты ачмаға Шекспир гәләми лазымдыр. Һәм дә бу-
нунла мүәллиф демәк истәјир ки, Сталин бир шәхсијјәт олараг
чох бөјүк вә тракик әсәрләрин гәһрәманы олмаға лајигдир.

Бу китабы охујандан сонра бу гәнаәтә кәлдим ки, әкәр рајон-
лара катиб сечмәји мәнә тапшырсајдылар, мән Вәтән вә халг
үчүн јанан, ону баша дүшән, онун кәдәринә вә севинчинә шәрик
олмағы бачаран, чамаатын хејрини өз шәхси хејриндән үстүн
тутан, нәчиб вә хејирхаһ адамлары сечәрдим. Мәнә е'тираз едиб
дејә биләрләр, бәс кәнди, агрономијаны, торпағын дилини, кол-
хоз низамнамәсини, әкини, бичини, сәпини, јығымы вә с... кәнд
тәсәррүфаты ишләрини билмәси вачиб дејил? Дејәрдим ки, бил-
мәси пис дејил, амма бунлар о гәдәр дә вачиб дејил, нәдән ки,
әкәр инсан Вәтән вә халг үчүн јанырса, јалныз онун сәадәтини
вә рифаһыны дүшүнүрсә, бу һиссләрин намини онун, тез бир за-
манда кәнд тәсәррүфатында лазым олан һәр шеји өјрәнәчәјинә
инанырам. Лакин гәлбиндә Вәтән вә халг мәнәббәти јохса, онун
кәнд тәсәррүфатыны инчәликләринә гәдәр билмәсинин нә фај-
дасы?

Јухарыда дедијимиз кими, Муртузајев ихтисасы үзрә дилчи
әлимдир. Бәс нечә олду ки, Загаталада ишләдији заман һејван-
дарлығы јүксәк ихтисаслы зоотехник гәдәр, Шәкидә ишләдији

заһан бағчылыг вә тахылчылыгы агроном гәдәр, Агдамда ишлә-
дији заман пәмбыгчылыгы пәмбыг усталары гәдәр билди?

Бизим мүхбирләрден бири бир јапондан хәбәр алыр:

— Сиз адамлары илк нөвбәдә һансы чәһәтнә керә ишә кө-
түрүрсүнүз?

Јапон чаваб верир:

— Илк нөвбәдә адамлығына керә.

— Бәс ихтисас?

— О әсас дејил. Адамлығы олса, ихтисасы тез мәнимсәјәр.
Адамлығы олмаса, онун ихтисасы кимә лазымдыр?

Бир нечә јазымда гејд етмишәм, јенә тәкрат етмәкдән чәкин-
мирәм. Мән адамлығы о адамын мәнсуб олдуғу халга мәнәббә-
тинин дәрәчәсиндә көрүрәм.

«Инсанла, торпагла үз-үзә» китабы бөјүк һәјат дәрси кечмиш,
дүнианын енишини, јохушуну, бәркени, бошуну көрмүш вә бү-
түн бунлары ағылынн сүзкәчиндән кечирмиш, саф-чүрүк етмиш
бир адамын дүня бахышындан, ағысындан, ачысындан, арзу-
сундан, гајғысындан сөһбәт ачыр вә бизим гулағларымыза чох
инчә вә зәрури мәтләбләри пычылдајыр. Мән чох истәрдим ки,
кәңч партија ишчиләри вәзифә башында бу китабы дәнә-дәнә
охусунлар вә һәр мәтләби вәрәвурд еләјиб дәрин-дәрин дүшүн-
сүнләр, мәнз дүшүнсүнләр!

БИЗ БИР ЕШГИН БУТАСЫЛЫГ

Өзүмү аз-чох дәрк едәндән бәрн өзүмдән әввәлки нәс-
лин бүтүн нүмајәндәләриндән — атамдан, анамдан,
гоһум-гардашындан вә әләлхүсус мүәллимләримдән ешитдијим
бир кәлам сырга олуб даим гулағларымда сәсләниб: халга ар-
халан, елин һөрмәтини газан, халга арха чевирмә!

Бу кәламын һәгигәтинә кәңчликдә дә инанышам, инди дә.
Јаш етдүкчә даһа чох инанырам. Она да әминәм ки, сабаһ даһа
чох инаначағам. Халга арха чевирәнләрин архасыны һәмишә јер-
дә көрмүшүк. Бу кәламы биздән әввәлкиләрдән ешитмишик, бу
күн дә биз, биздән сонра кәләнләрә дејирик. Нәсилләрдән-нәсил-
ләрә кечән бу сөзүн өзү көһнә олса да, һәр нәсил ону өзү үчүн
јенидән ачыр, бу јердә көһнә сөз тәзәләнир. Әслиндә тәзә һеч нә
јохдур. Амма јени нәсил көһнә сөзүн маһијјәтини дәрк едәндә о,
онун үчүн бир кәшф гәдәр тәзә көрүнүр.

Әдәбијјата кәлән һәр јени нәслин јазыларына мән һәмишә
халг руһу пәнчәрәсиндән бахмышам. Әкәр охудуғум јазыда мән
бу руһу көрүрәмсә, мүәллифин кәләчәјинә вә бу аләмдә сона
гәдәр дуруш кәтирә биләчәјинә инанырам. Бу руһу көрмүрәмсә,

онун нә мөвзуларына, нә дејим тәрзинә, нә дә јенилик хатиринә чыхартдыгы ојуналарын ахыра гәдәр давам едә биләчәјинә инанмырам. Амма мән Зәлимхан Јагубун «Биз бир ешгин бутасыыг» китабындан мисал кәтирдийим ашағыдакы мисраларын һәгигәтинә замин дура биләрәм:

Јатардымы әл гәләмә, дил сөзә,
Бурулмасам сөһбәтинә бу халгын.

Бәли, мәнсуб олдуғун халгын һикмәтинә, сөһбәтинә, исмәтинә вә гејрәтинә инанмајан сәнәткарын әли гәләмә, дили сөзә јата билмәз.

Сәнәтин јолу миллиликдән кечир. Милләтин дәриндән танымајан, милләтинин мин илләрдән сүзүлүб кәлән мәһәви дүнјасы илә гајнајыб гарышмајан, бу руһ торпағындан чүчәрмәјән гәләм саһибинин гол-будаг атачағына нечә инанмаг олар? Еләси јазар вә чап олуна биләр. Амма јаздыглары кағыз үзәриндән үрәкләрә бојлана билмәз. Мәним дөфәләрлә јаздығым бу мәтләб дә тәзә дејил. Бу мәтләби бүтүн сәнәткарлар өз тәһрүбәсиндән чыхарараг дејиб вә елә билиб ки, дедији тәзә сөздүр. Мән дә бу сөзүн һәгигәтинә өзүм инаныб биринчи дөфә јазанда, елә билмишдән ки, Американы көшф етмишәм. Амма инаныб јаздығыма көрә бу сөз өзүмүн олмаса да, өзүм үчүн көшф иди.

Сөз сәнәтиндә сәнәт сөзүн күчүндәдир. Демәк, сөз сәнәтиндә көзәл олан шеј дил көзәллијидир. Сөз сәнәткәри һәр шејдән әввәл сөз сәррафыдыр. Зәркәр гызыл күлчәсинин әјярыны дәрһал билдији кими, сөз сәнәткәри да сөзүн әјярыны — јәһи мәһи тәтумуну вә күчүнү дәрһал билир. Буна көрә дә сөз сәнәткәри сөзү дәрјинә, күчүнә, мәһи вә функцијасына көрә ишләтмәји бачарыр.

Сөзү јарадан халгдыр. Сәнәткар исә јаранмыш сөзләри јанјана дүзмәклә, мәлум вә көһнә сөзләрдән тәзә мәтләб јарадыр. Бу јердә јаранан јени мәтләбин мүәллифи тошалашыр: Халг вә шаир! Бәли, бабамыз Фүзулидән тутмуш бүгүнкү ән чаван шаирә гәдәр јаратдыгларымызын шәрики бизи вә дилимизи јарадан халгимиз халгдыр. Әлбәттә, әкәр јаратдығымыз, халгын үрәјиндә әкс-сәда тапырса, онун иккинчи мүәллифи халгын өзүдүр. Әкәр халг бизим јаратдығымызы гәбул етмирсә, јаратдығымызын мүәллифи јалныз өзүмүзүк. Ону халгын чјининә јүкләјә биләрик.

3. Јагуб јазыр:

Бу торпагда изим гәлә,
Нахыш олам каш дашына.
Оғул ким архаланам
Дөнәм халгын јашдашына.

Демәк истәдјијим мәтләб халгла «јашдаш олмаг» сөзүнүн үстүндәдир. Әкәр шаир халг руһундан доған сөзү дејә билирсә, о, һәгигәтән халгын јашдашына чеврилә биләр. Јәһи онун јаздыглары халгын үрәјиндә әкс-сәда тапар. Әкс-сәдајә чеврилмәк үчүн исә халгла ејни јашда олмағы бачармалысан. Нечә јәһи халгла ејни јашда олмаг? Бәли, буну бизим бөјүкләримиз бачармышдыр. Мәкәр севдијимиз бүтүн сәнәткарлар халга ејни јашда олмамыш? Дәдә Әләскәрә ким дејә биләр ки, 100 јашында өлүб? О, илк шеһрини јазанда да халгла ејни јашда иди, чисмән өләндә дә вә өлүмүндән јүз илләр кечсә дә.

Чүнки халгла јашдаш олмаг — халгы севмәк, халгы танымаг, халгын руһу, тарихи вә мәһәви дүнјасы илә јашамаг, бу руһдан, бу мәһәви дүнјадан бој атмаг, нәһәјәт, бу руһун ифадәсинә чеврилмәк демәклир.

Бир һәј верәм һарајына,
Бу таындан о таына
Јола дөнәм — сарајына
Синәм үстдән даш дашына.

Һәм көзәл дејилиб, һәм дә көзәл арзудур. Бурда көзәллик, јалныз арзунун көзәллијиндә дејил, онун дејилишиндәки көзәлликдәдир.

Гара дашы гәбрим үстдә
Гој чеврилсин баш дашына.

Ким нә дејир, десин, мән сөзүн усталыгла дүзүлүшүндән доған мусигини вә аһәнк јарадан гафијәни шеһ үчүн чох вачиб сајырам. Шеһ үчүн бу чәһәт әсас дејилсә, бәс нә имини әсас? Фикир? Мөвзу? Ја мәзмун? Әлбәттә, булар да вачибдир. Лакин бу компонентләр мәгаләдә дә ола биләр. Үмумијјәтлә, шеһ Аллаһын сирријидир, мәһүзәсидир. Бәлкә дә дилдә пәһрәләнән руһдур?

Ана дили халгын руһудур. Ана дилиндәки кәлмәләрдә, сәсләрдә вә бу сәсләрин аһәнкиндә халгын тарихи, мәһәви дүнјасы вә руһу чаңланыр. Мисал кәтирдийим бәндләрдә «ш» сәсинин сағ солундакы сәсләрин каһ өнә, каһ архаја кечмәси илә һәм мәһи дејишир, һәм дә үрәји титрәдән бир аһәнк јараныр... Бу аһәнк ана дилимизин өз тәбиәтиндән доған аһәнкдир. Халгына көзәкөрүмәз телләрлә баглы олан, халг руһу илә гајнагланан, бу руһла пәрвәриш тапан гәләм саһибни өзү һисс етмәдән халгын руһуна көкләнир вә јазылары да бу аһәнкин сүзүнтүсүнә чевриләр. Зәлимханын гәләминдән чыхан ирили-хырдалы бүтүн шеһләри бир аһәнкдән доғур. Чүнки бу шеһрләр узаг олдуғу гәдәр дә јахын бир гајнагдан сүзүлүр.

Истәрдим ки, мәним гәләм јолдашым көкдән бәрк јапышыб бу ән'әнә зәминнән дүнјанын мүасир мәнзәрәсинә бир аз да јахындан бојлансын. О заман онун ше'рләриндә көклә, ән'әнә илә бәрәбәр јени дүнјанын јени аһәнки даһа чох сәсләнәр. Бу мә'нада онун «Мәнә үмид кими бах» ше'ри, бурдакы мәзмун вә оријинал ифадә тәрзи даһа чох мәгбулдур:

Мәнә үмид кими бах — доғрулдум күманыны,
Мәнә ишыг кими бах — дағдым думаныны.
Мәнә инам кими бах — синә кәрим чәтинә,
Мәнә севки кими бах — дөнүм мәһәббәтинә.
Мәнә баһар кими бах — јашылланым, алланым,
Мәнә пәјыз кими бах — ширәленим, балланым.

Шаирин ики бөјүк классикимизә һәср етдији «Фүзули—Сабир» ше'ри даһа тутарлыдыр. Онча сәтирлик бу ше'рдә дүнјалара сығмајан ики даһимизин әдәбијјатымыздакы мөвгеји о гәдәр дәгиг вә дүзкүн көстәрилиб ки, бу даһиләр һаггында јазылан нечә-нечә елми китаблар, онларын гијмәтини вә мөвгејини бу дәгигликлә тәјјин едә билмәјиб. Һәрәси бир сәнәт гүтбүндә вә һәрәси бир әсрдә дајанан бу даһиләрин бирини «Һејрәт галасы», дијәрини «Һејрәт галасы» адландыран шаир онлары даһилик зирвәсиндә көрүн нечә көрүшдүрүр:

Көзәллијә, көзәлә көнлүнү бағлајанда
Фүзули «Һејрәт» деди.
Милләтинин һапына күләндә, ағлајанда
Сабирим «Һејрәт» деди.

Фүзули көзәллик гаршысында «Һејрәт, еј бүт» демиш вә јалныз көзәллији тәрәннүм етмишдир. Көзәллик исә тәбиәтин бәхшишидир. Беләликлә, Фүзули тәбиәт көзәллији гаршысында Һејрәтләнибсә, Сабир әксинә, тәбиәтдән јан кечмиш, чәмијјәти ејбәчәрликләрини гамчылајыб, бу ејбәчәрликләрдән узағлашмаг үчүн бизи Һејрәтә чағырышдыр. Буна көрә дә шаир јазыр:

Һејрәт илә Һејрәти јоғурдулар, јапдылар,
Бу өлүмлә дүнјада бир өлмәзлик тапдылар.

Бу мисралары јазан шаир миниллик сәнәт ән'әнәмизә вә халгын руһундан доған әдәбијјатымыза дәриндән бәләд олмасајды, ики бөјүк нәһәнкимиз һаггында бу классик тә'рифи верә билмәздди. Зәлимхан һәм классик әдәбијјатымызы, һәм дә фолклорумузу билер десәм, чох аз олар. Һәр икиси илә нәфәс алыр, јашајыр. Буна көрә дә онун ше'рләриндә һәм јазылы әдәбијјатымызын, һәм дә шифаһи әдәбијјатымызын руһу гол-голадыр.

Шаирин «Биз бир ешгин бутасыјыг» китабы әдәбијјатымыза јахшы бир һәдијјәдир. Уғурлу китабдыр. Шаирә даһа бөјүк уғурлар арзу едир, ондан јени китаблар көзләјирик.

«КҮЛҮСТАН»ЫН ТАЛЕЈИ

«Кәңчлик» журналына тәғдимат

«Күлүстан» поемасыны мән 1958-чи илдә јазмышам. Лакин о заман һеч јердә чап етдирә билмәдим. Јалныз «Шәки фәһләси» гәзетиндә (23—26 октјабр 1960-чы ил) чап олунмушдур. О заман бу әсәри чап етмәк чәсарәтини бојнуна көтүрән гәзетин мәрһум редактору Мәһјәддин Аббасовун хатирәси өнүндә бу күн баш әјирәм. Сонралар китабларымын һансынаса бу поеманы салмышдым. Чох ашағы сәвијјәли јазычылардан бири китабымын редактору иди. О, китабдан поеманы чыхартды. Елә зәнн етмишдим ки, иш бунунла гуртарыб. Сән демә, һәмни јазычы поеманын үзүнү чыхардыб Мәркәзи Комитәјә көндәдир. О заман МК-нын идеоложи иш үзрә катиби Академијада кечирилән зијалылар јығынчағында поеманы амансызчасына тәнғид едиб «Шәки фәһләси» гәзетинин редакторуна төһмәт е'лан етди. Онун дедији бир сөз инди дә јадымдадыр: «Шаирин чәсарәтинә бахын, кизли мәнбуатда әсәр чап етдирир».

Һәмни јығынчағда иштирак едән мәрһум академик Мәммәд Ариф она реплика верди:

— «Шәки фәһләси» нә замандан кизли мәнбуат олуб?

Катиб бу суала чаваб верә билмәди.

Бунунла бәрәбәр о күндән мәним ағыр күнләрим башланды. Јазыларымы мәнбуата вә радио-телевијјаја бурахмадылар. Һаггында бөһтан долу мәғаләләр чап олунду. «Күлүстан» вә ана дили һаггында јаздығым «Ана дили», «Оғлума», «Латын дили», «Ријакар» адлы ше'рләрим тәнғид һәдәфинә чеврилди. Бу һәдсәдән бир гәдәр әввәл чап олунан «Көкләр, булаглар» китабым рәсми сурәтдә гадаған едилди, китабханалардан јығышдырылды.

«Кәңчлик» журналынын охучуларына тәғдим етдијим «Күлүстан» поемасында Иран шаһынын гаплы режими вә бөјүк Ленинин «халғлар һәбсханасы» адландырдыгы чар Русиясынын Вәтәнимизи ики јерә парчалајан мүстәмләкәчилик сijasәти ифша олунурду. Милли азадлыг консепсиясы әсасында јазылымш бу әсәрин о заман нә үчүн тәнғидә вә тәғибә мә'руз галмасыны һеч чүрә анлаја билмирдим.

Инди мәннм бир мўаллиф кими бу эсәрә мүнәсибәтимә кә-
линчә, ону дејә биләрәм ки, бу мөвзуну инди гәләмә алсајдым,
башга чүр ишләјәрдим. Бунунла белә журналын редаксија һеј'-
әти бу күн бу поеманы чап етмәк истәдијини билдирәндә чох се-
виндим. Анчаг поемаја букүнкү көзлә бахыб ону дәјишдирмәк,
үзәриндә ишләмәк фикриндән ваз кечиб, олдуғу кими, јазылдығы
шәкилдә редаксијаја тәгдим етдим.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Заманла баш-баша..... Илјас Тапдыг	3
--	---

Һекајәләр

Мәшһур адам	10
Алабәзәк чамадан	13
Үрәк дејүнтүләри	26
Нәнәмни халчасы	34
Јалтағлыг	42
Саат	46
Рәгабәт	48
Шүбһә	54
Башғасы үчүн јашајанда	63
Көнүл севән көјчәк олар	68
Көлкәдә	70
Әгидә	74
Пис адам	80
Фотоапарат	83

Теле-радио пјесләр, ғысаметражлы филм үчүн ссенариләр

Дејирәм ахы... ..	88
Дағдан ашан күн	90
Јалан	94
Мәним атам	104
Бир саат сонра	121
Бујнузлу почталјон	126
Ғисас	132

Публицистика

Вичдан, намус вә ләјагәт	138
Тарих, дил, ән'әнә	143

Гоша ганад	148
Бир нечә мүнүм проблем	155
Бирлији элдән вермәјәк	159
Агрыларымыз дәрдләримиз	161
Республика рәһбәрләринә депутат сөрғусу	167
Шәнбә кечәсинә кедән јол	168
Тарихдән сәһифәләр	170
Гәфләт јухусу	175
Мәркәзи мәтбузатын јаланлары	188
Суаллар, суаллар	200
Милли худбиндик	209
Сабаһ шәнбә иди	211
Сон мәнзилә	222
Дәрдә дөзүмлү халгыма	225
Ана дили	227
Хәтирә јарпаглары	228
Әбәди из	229
<i>Өмүрдән сәһифәләр</i>	
Өмүрдән сәһифәләр	232
Өмүрүн ноғул дөврү	233
Автобиографијам	259
<i>Мусаһибәләр</i>	
Кәһчләрә һәһигәти демәк лазымдыр	276
Сөзү чаванлара верин	286
Инсан инам өвладыдыр	291
Дил һаггында сөрғу	299
Елмимиз нијә кери галыр?	300
<i>Әдәбијат мәсәләләри</i>	
Сабаһ адамы — Сәбуһи	304
Фалчы јаланы, шаир һәһигәти	308
Бәндәроғлу	313
Чамал Камал	315
Тәһе Павчәк	317
Дәрд, јохса алты?	320
Инсанла, торпагла үз-үзә	323
Биз бир ешгин бутасыјыг	327
«Күлдүстан»ын тәләји	331

Бахтияр Махмуд оглы Вагабзаде

ДОРОГА К СУББОТНЕЙ НОЧИ

(на азербайджанском языке)

Баку — Азернешр — 1991

Бахтияр Махмуд оглы Вагабзаде

ШӘНБӘ КЕЧӘСИНӘ КЕДӘН ЈОЛ

Редактору Мусаллим Насенов
Рәсәмә Х. Гасымов
Бәдһи редактору В. Мартынов
Техники редактору С. Әһмәдов
Корректорлары Е. Фәйзуллаһева,
Р. Мәммәдова

ИБ № 5435

Җыгылмаға верилмиш 25.07.90. Чапа им-
заланмиш 30.11.90. Форматы 60X84/16. Мәт.
кағзы № 1. Әдәби гарнитур. Җүксәк чап
үсулу илә. Шәрти чап вәргәи 19,53. Шәрти
рәнкли сурәти 19,94. Учот нәшр вәргәи
19,5. Тиражы 70.000. Сифариш 201. Гҗ-
мәти 3 маң.

Азәрбајҗан ССР Дәвләт Мәтбуат
Комитәси.

Халглар Достлуғу орденли Азәрбајҗан
Дәвләт Нәшријјаты, Бақы—370005, Гүсү
Һачыјев күчәси, № 4.

26 Бақы комиссары адына мәтбәә. Бақы,
Әли Бајрамов күчәси, № 3.

Государственный комитет Азербайджанской
ССР по печати.

Азербайджанское ордена Дружбы народов
государственное издательство «Азернешр».
Бақы—370005, ул. Гүсү Гаджиева, 4.

Типография им. 26 бакинских комиссаров.
Бақы, ул. Али-Бајрамова, 3.

3 ман

Ш-201314

Ш 6
B 27

БЭХТИЈАР ВАҢАБЗАДЭ

ҮҮЗ-ҮҮЗ ИТЭН ОЛСУН,
МИН-МИН ДЭ БИТЭН ВАР
ШҮҮР ЕЛЭЛЭЛИМ КИ,
БИЗЛЭРДЭН ҺЭМ ӨНЧЭ,
ҺЭМ СОНРА **ВЭТЭН** ВАР!

Вахан